

Révai Miklósnak a *Halotti beszédet* közlő és elemző munkája, az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) 1803-ban jelent meg latin nyelven, és alapvető hatást gyakorolt a XIX. század magyar nyelvtudományára. Az akkor sokat forgatott és hivatkozott kötetet később egyre kevesebben olvasták, ma pedig csupán egy cím és évszám a nyelvtudomány történetében. Révai munkájának magyar nyelvű kiadásával az a célunk, hogy kijelöljük a mű tudománytörténeti helyét, ebben segítenek a kötetet bevezető tanulmányok és a szöveget kísérő jegyzetek is.

Sermo sup sepulchrum
 atiatue feleym z umtuchel
 mie vogmuc. ysa vur
 terunteve deve
 paradifiumit haz
 munda neki ehne
 munda neki mer
 twl. halalnec hala
 twl. ge feledeve. Un
 gumiltwyl. es oz gu
 keseruv uola vize
 Num heon muga n
 Horogu vec isten. es
 halalnec es puculnec
 my vogmuc. hug
 igg ember mulchoti
 vogmuc. Wimaggu
 iorgoffun w neki.
 C s vimaggue szen ael
 es mend ang
 szent peter uror. k
 hug ovga mend w
 hug legeneec neki
 madsagucma bu
 ildetuitwl. es pu
 nugulmabeli. es
 mend iobben re
 S ecerelmes br
 kit vrez no
 Kinec ez nopun teste
 abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezic. h
 gnop

Révai Miklós

Magyar irodalmi régiségek

Antiquitates literaturae Hungaricae

RÉVAI MIKLÓS
Magyar irodalmi régiségek
Antiquitates literaturae Hungaricae

RÉVAI MIKLÓS
Magyar irodalmi régiségek
Antiquitates literaturae Hungaricae

Fordította
C. Vladár Zsuzsa

Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar
Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár
Budapest, 2014

Fordította
C. Vladár Zsuzsa

Szerkesztette és a névmutatót készítette
Stemler Ágnes

A jegyzeteket írta
Koltai Kornélia, Stemler Ágnes, C. Vladár Zsuzsa, Zsom Dóra

Szakmai lektor
Zsilinszky Éva

A kötet az OTKA K 81537 számú pályázata keretében jelent meg.
A kiadást a Pető Soft Kft. támogatta.

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
Révai Miklós nyelvészete az <i>Antiquitates</i> tükrében (Stemler Ágnes – C. Vladár Zsuzsa)	9
Révai Miklós és a magyar nyelvészeti hagyomány	11
Az <i>Antiquitates</i> keletkezése és kiadásának története	17
Az <i>Antiquitates</i> latin nyelvűsége	21
Révai terminológiája	23
Összefoglalás	36
A fordítás és szövegekölés elvei	38
Megjegyzések Révai héber-arámi példáihoz (Koltai Kornélia)	41
Révai Miklós: <i>Magyar irodalmi régiségek</i>	47
Megjegyzés	52
Előszó	53
Kéziratós kódexek és más ritka nyomtatott könyvek	60
Az első, hosszabb halotti beszéd	68
A második, rövidebb halotti beszéd	72
Kommentár a két beszédhez	75
Toldalék	233
A kéziratban és főleg a kommentárban előforduló tárgyak és szavak mutatója	237
Bibliográfia	247
Névmutató	260

Köszönetnyilvánítás

A magyar nyelvtudomány-történet kutatását sokszor megnehezíti a fontos források nehezen hozzáférhető volta: akár latin nyelvűségük okán, akár azért, mert nincs korszerű, könnyen hozzáférhető kiadásuk. Régi adósság ezen a téren Révai Miklós 1803-ban megjelent *Antiquitates*ének magyar fordítása, részletes jegyzetekkel és tanulmánnyal. Révai munkája, amely a *Halotti beszéd és könyörgés* átiratát és magyarázatát tartalmazza, nem csupán a nyelvemlékkiadás kezdeteinek fontos dokumentuma, hanem egyben Révai nyelvészeti gondolatrendszerének összegzése is: ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja benne röviden, amelyeket az *Elaboratior grammica*ban részletesen.

A magyar változat az ELTE és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásában jelenik meg, a megjelenést az OTKA támogatta. A kiadás annak munkának a folytatása, melynek keretében a latin nyelvű korai magyar grammatikák jelentek meg bilingvis kiadásban. Azt a sorozatot Zsilinszky Éva szerkesztette; a sorozat által kialakított fordítási megoldásokat alkalmaztuk itt is. Nagyon hálásak vagyunk neki e kötet szakmai lektorálásáért, és azokért a fontos tartalmi és formai tanácsokért, amelyekkel segített a munka során, valamint a végső változat ellenőrzéséért. Korábbi OTKA-témavezetőként ennek a Révai-kiadásnak a gondolatát is ő vetette föl.

Az *Antiquitates* összetettségére jellemző, hogy több tudományterületet is átfog, és számos nyelv ismeretét feltételezi. Ezért a kiadásban több szakember közreműködését kértük, munkájukat itt szeretnénk megköszönni. A kódexekkel kapcsolatos részek gondos átolvasásáért és javításáért Madas Editet illeti hála. A nagyszámú héber példa átírását, értelmezését, akárcsak a korábbi grammatika-kiadásokban, Koltai Kornélia végezte, és ő írta a hebraisztikai tárgyú jegyzeteket és a témához kapcsolódó bevezető tanulmányt. Az arab példákat Zsom Dóra, a finnt Szij Enikő, a németet Erb Maria ellenőrizte, szívésségüket nagyon köszönjük.

A magyar változat megjelentetése egyúttal alkalom volt arra is, hogy az *Antiquitates*re alapozva a kísérő tanulmányban újabb szempontokat vessünk fel Révai nyelvészeti nézeteit és azok recepcióját illetően. Hálásak vagyunk Éder Zoltán, Horváth Katalin, Margócsy István és Szij Enikő kritikai megjegyzéseikért és kiegészítéseikért a tanulmányhoz. Reméljük, hogy az *Antiquitates* magyar változatát, a *Magyar irodalmi régiségeket* haszonnal forgatják majd a nyelvészet és az irodalom kutatói és az érdeklődő közönség.

Révai Miklós nyelvészete az *Antiquitates* tükrében

A hagyomány újragondolása

Révai Miklós (1750–1807) alakját határtalan tisztelet övezi, ugyanakkor nyelvészeti koncepciójáról a megérdemelnél kevesebb szó esik. Egyfelől őt tartják a történeti nyelvtudomány megalapítójának, másfelől nagy nyelvészeti munkáit, főként a latin nyelven írottakat, ma már alig olvassák. A nyelvtudomány-történet érdeklődése halálának századik évfordulója kapcsán ugyan ismét életműve felé fordult, ennek azonban most már több mint száz éve. Az akkor született és máig is élő felfogás szerint Révai legfőbb érdeme a nyelvtörténeti módszer kidolgozása, mely egyrészt a nyelvi tények időrendi tárgyalását, másrészt a köztük lévő kapcsolat feltételezését jelenti (MELICH 1908b). A tudós életművének újrafelfedezése Éder Zoltán nevéhez kapcsolódik, akinek 1972-ben megjelent pályaképe az első modern portré Révairól, majd szintén ő egy 2000-ben megjelent tanulmányában új utat jelölt ki a Révai-kutatásban, amennyiben Teleki József közvetítésével Vörösmarty és a romantikus nemzedék törekvéseiben látta Révai gondolatrendszerének folytatóit (ÉDER 2000: 18). Ez a kapcsolat természetesen már korábban is ismert volt, ám eddig szinte kizárólag Révai helyesírási, nyelvhelyességi elveinek továbbvitelét, hivatalossá tételét jelentette, mivel az első akadémiai helyesírási szabályzat (*Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai*, 1832) jórészt az ő elvei szerint készült el.

Az irodalmi gondolkodás és a kritikátörténet vizsgálata kapcsán az irodalomtudomány is foglalkozott Révai munkáival, elsősorban Margócsy István (MARGÓCSY 1986; 1987–1988; 1988; 1989), aki többek között a literatúráról leváló nyelvtudomány önállósulását köti Révai fellépéséhez, és igen meggyőzően érvel korszakváltó szerepe mellett, kiemelve, hogy Révai „az antikvitás óta folyamatosan virágzó retorikai jellegű irodalomszemlélet utolsó hullámának képviselője, aki a régi rendszernek még teljességét őrzi, s tevékenységével épp a teljes rendszert szeretné rekonstruálni...” (MARGÓCSY 1987–1988: 540). Révai nyelvszemlélete Margócsy szerint már túllép a XVIII. század utolsó harmadát jellemző instrumentális nyelvfelfogáson, mely a nyelvet pusztán a gondolkodás eszközének tartja, nála az (anya)nyelv önmagában is értéket képvisel, olyan sajátos létező, amely nemzeti szempontból kiemelt jelentőséggel bír (MARGÓCSY 1990: 28–29). Révai, aki a nyelvben rejülő, sérthetetlen természeti rend kutatója, ezt a rendet leírhatónak, megismerhetőnek tartja. A grammatikus feladata szerinte ennek a teljes rendszernek a rögzítése és a mindennapi nyelvhasználatra alkalmazása. „Révai a maga nyelvi törvényeit a vizsgált anyag sajátosságából vonta el,

törvényhozását előbb alárendelte anyagának, s csak kutatásainak végeredményét helyezte aztán ismét az anyagnak fölébe: ebben a gesztusban ragadható meg kutatásainak korabeli modernsége, ennek köszönhető aztán grammatikai ötleteinek folytathatósága is.” (MARGÓCSY 1987–1988: 555.)

Révai rendszerét az irodalomtörténet teljességében próbálta meg értelmezni. A nyelvtudomány-történeti vizsgálódások ezzel szemben gondolatrendszerének inkább csak egy-egy aspektusát ragadták meg, például helyesírási elveit, egyes grammatikai kérdéseket vagy korai finnugor rokonítását. Természetesen Révai mint tudós nem választható ketté nyelvészre és irodalmárra, mégis szükséges, hogy pályáját a nyelvtudomány története felől is újra áttekintsük, helyét a nyelvtudomány történetében is újraértékeljük.

Ez azért is indokolt lehet, mert a Békés Vera által kidolgozott „hiányzó paradigma”-modell (BÉKÉS 1997), amelyhez a Thomas Kuhn nevéhez fűződő paradigmaváltások elmélete szolgáltatott alapot (KUHN 1984), a XVIII–XIX. század fordulójának tudománytörténeti kérdéseit (is) új megvilágításba helyezi,¹ és Révai rendszerének vizsgálatához is segítségünkre lehet. Békés Vera az 1734-ben alapított göttingeni kutatóegyetem holisztikus szemléletű, természet- és nyelvfilozófiai elveken alapuló kutatási programjából (az ún. göttingai paradigmából) vezeti le a korai magyar romantika tudománysszemléletét. A paradigmaváltás a magyar nyelvtudomány történetében e koncepció szerint Teleki József (1790–1855) nevéhez kötődik, aki ifjúkori pályamunkáival (TELEKI 1821a, 1821b) megalapozta a nemzeti nyelvet középpontba állító romantikus nyelvbölcseletet, a felvilágosodás nyelvsszemléletét váltó Sprachphilosophie jegyében. Teleki maga is gyakran hivatkozik Révaira, akit tekintélyes tudósnek és sok tekintetben elődjének tart, s úgy gondoljuk, Révai rendszerének vizsgálata kulcsszerepet kaphat a romantikus (bölcseleti) nyelvészeti iskola kialakulásának és történetének kutatásában.

Révai Miklós nyelvészetének átgondolásához azonban a XXI. században az jelenti az első lépést, ha latin nyelven írt munkái magyarul is hozzáférhetővé válnak a tudománytörténeti vizsgálódás és az oktatás számára, mivel bármennyire is sajnálatos, de tény, hogy napjainkban egyre kevesebben olvasnak latinul, gyakran még a nyelvtudomány történetének kutatói sem. Ezért is tartottuk fontosnak, hogy a nézeteit összegző, leggyakrabban hivatkozott műve, a *Halotti beszéd* magyarázatával foglalkozó *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) magyar fordításban is olvasható legyen.

E tanulmányunkban természetesen nem adhatunk teljes pályaképet Révairól, ez művei újraolvasása után lehet egy nagyobb feladat, itt most csak egyfelől

¹ Ennek egyik kifejező példája például a nyelvrokonsági elméletek vizsgálata. A hagyományos tudománytörténeti megközelítés a magyar nyelv rokonságával kapcsolatos kutatások történetét a finnugor rokonság lassan, de biztosan érvényesülő és diadalmaskodó térhódításaként írja le, minden korból és elméletből csak azt a mozzanatot ragadva ki, ami ebbe az irányba mutat (pl. PÁPAY 1922, ZSIRAI 1937/1994, HEGEDŰS 2003). Ebben az értelmezésben minden olyan törekvés, amely nem a finnugor nyelveket helyezi a középpontba a dilettáns, délibábos stb. kategóriába tartozik. Hasonló helyzetet vázol a nyelvművelés/nyelvújítás terén BODROGI 2005.

az *Antiquitates* megszületésével és későbbi hatásával kapcsolatosan néhány ki- ragadott tudománytörténeti mozzanatot említhetünk, illetve megpróbáljuk felvá- zolni Révai grammatikai és nyelvelméleti rendszerének egy lehetséges értelme- zését, melyet e munka olvasása/fordítása közben a magunk számára leszűrünk.

Révai Miklós és a magyar nyelvészeti hagyomány

Révai és Kazinczy

Révainak már életében igen nagy tekintélye volt a tudósok körében, részben nagyhatású munkáinál fogva, részben pedig azért, mert élete utolsó éveiben el- nyerte végre a hön áhított egyetemi katedrát, a pesti egyetem magyar tanszéké- nek professzora lett. Intézményi háttérét fel is használta például Verseggy elleni vitájában (erről lásd THIMÁR 2007: 67–68), nemcsak elvei védelmében, de attól való félelmében is, hogy nehezen megszerzett pozíciója közelgő halálával az „ellen- ség” kezébe kerül. Félelme tulajdonképpen jogos volt, hiszen halála után az általa kidolgozott rendszer igen hamar feledésbe merült, valójában csak a szóelemző írásmód és részben az ikes igék felelevenítése ment át a köztudatba. Ennek az is oka lehetett, hogy már kortársai sem tudták teljességében értelmezni koncep- cióját.² Nem véletlenül írta Kazinczy Ferencnek egy évvel halála előtt: „Nem akartok ti engemet még tökéletesen érteni: idővel, ’s lassanként szoktok majd a’ felfedezettett valóságokhoz.” (KazLev IV: 41.)

A kortársak közül most csak Kazinczyval való kapcsolatával foglalkozunk röviden, mivel ez mindkettejük számára meghatározó volt, még akkor is, ha na- gyon kevés dologban voltak egy véleményen. Ráadásul közös munkájuk igen rö- vid ideig, mintegy két évig tartott, s Révai közelgő halála, ami Kazinczy számára is egyértelmű volt, erősen befolyásolta mindkét tudós viselkedését. Ők ketten már Kazinczy fogsága előtt is ismerték egymást, de szorosabb, szakmai kérdé- seket is érintő viszony csak akkor alakult ki köztük, amikor 1805 júniusában Ka- zinczy Révainak küldte el az általa kiadni kívánt Sylvester-grammatika kéziratát, hogy azt Révai – úgy is, mint az *Antiquitates* szerzője, tehát a régi szövegekben jártas szakember, s úgy is, mint Kazinczy számára nyelvészeti tekintély, aki nem melleleg a magyar nyelv egyetemi professzora – lektorálja. Kazinczy udvarias hangú levélben kéri Révai segítségét: „Tisztelt Férjfiú! Bihar Vármegyei Táblabíró ’s Debreczeni Districtualis Táblabeli Prókátor Nagy Gábor kedves barátom egy sajtó alá készült írásomat fogja Eggenberger Könyvárosnak általadni, mellyet hogy Te is tekints-meg, és ha valahol botlást látsz, megtévedésemet

² Vö. Imre Sándor megjegyzésével: „Révainak tudományos nézetei kevesen fogták fel; a nyelv gyakorlati használatára tartozó szabályait, – a helyes írásnak a szóelemzés szerint intézését – az írók nagyobb és nemesb része elfogadta.” (IMRE 1865: 231.)

add tudtomra, azon ügynek nevében, a' mellynek egész életedben olly dicső módra szolgáltál, esdekelve kérlek. [...] Bár foglalatosságid megengednék, hogy a' munkának minden árkusait, minek előtte lenyomtattnak, megtekinthessd." (KazLev III: 373–374.)

Nyilván számított rá, hogy Révai, aki a régi szövegek szenvedélyes tanulmányozója, és a Kazinczy által megvetett *Debreceni grammatikának* sok kérdésben ellenfele,³ nem fogja elutasítani a kérését. Révai valóban szívesen fogadja a felkérést, válaszlevelében azonban több oldalon keresztül sorolja kifogásait (KazLev III: 380–385), melyek egy részét Kazinczy meg is fogadta, több esetben azonban vitába szállt Révaival. A kiadás kalandos és meglehetősen hosszadalmas történetére itt nem térünk ki (erről lásd MEZEI 1998: 109–110; BARTÓK 2007; BARTÓK–STEMLER 2011), a kötet végül 1808 augusztusában, Révai halála után lát napvilágot, s ez a késlekedés a sok bosszúság mellett megkönnyebbülést is jelenthetett Kazinczynak. Az *Utóírá*sban így már sokkal szabadabban fogalmazhatott, s ez azért is volt fontos számára, mert 1807 augusztusában került a kezébe Horvát Istvánnak Boldogréti Víg László álnéven írt vitairata, melyet Révai rendezett sajtó alá, s szövegébe több helyen bele is nyúlt (THIMÁR 2007: 70), sőt mi több, közölte benne Kazinczynak egy hozzá írt levelét, melyben Kazinczy Verseghyt támadva Révai mellé állt (HORVÁT 1806: 15–19). „Révainak egyik tanítványa az, a' ki magát Boldogréti Víg Lászlónak nevezte-el – nekem egy Révaihoz írt levelemet engedelmem sőt hírem nélkül irtóztató titulusú irtóztató munkájának 15d. lapján bényomtatatta. Elrettentem a' levél' meglátására. Fájtnékem, hogy egy szerencsétlen ember' szenvedései általam is nagyítottak, 's szántam őtet, bár maga az oka kínjának. Mi szüksége volt a' világnak azt tudni, hogy én egynek 's másnak dolgozgatásairól mit tartok, azt én ugyan meg nem foghatom: azonban vígasztalásomra szolgál, sőt kevélykedem benne, hogy ez a' levél, a' mellyről nem hittem hogy azt Révain kívül valaki más látni fogja, bizonyoságot télesen, hogy én barátomnak meg nem érdemlett megtámadásán 's érzékeny és illetlen bántásain nehezteltem ugyan: de ezt *nem csak bosszúra nem buzdítottam*, sőt méltó bosszankodását *szelidíteni igyekeztem*." [Kazinczy kiemelése.] (KAZINCZY 1808: XXXIX–XL.) (Kazinczy reakciójának elemzéséhez és ennek későbbi változásaihoz lásd DONCSEZ 2009.)

Kazinczy ezek után Révai és Verseghy vitájában nyíltan is Révai mellé állt, s ezzel saját pozícióját is erősítette, épp úgy, ahogy Révai is a vita miatt szerkesztette bele Kazinczy magánlevelét a kiadványba. Mindketten tudatosan használták fel egymás tekintélyét, egyikük Debrecen, másikuk Verseghy ellen. Révai halála után azonban Kazinczy már jóval szabadabban fejtheti ki véleményét azokban

³ Révai általában konkrét grammatikai kérdésekben kelt ki a *Debreceni grammatika* ellen, Kazinczynak viszont elsősorban elméleti problémái voltak vele, elsősorban az *Elöljáró beszédben* vázolt elvek háborították fel, ezek között is főként az a tétel, hogy a hiteles és eredeti magyar nyelvi norma a köznép beszédében található. BÍRÓ 2010: 220.

a kérdésekben, melyekben nem értettek egyet, de dicsérete és lelkesedése is többszöröződhet az elhunyt irányában (vö. KAZINCZY 1808: XXXVI).

Kazinczy később a *Tübingai pályaműben* is megemlíti Révai úttörő szerepét, amikor azt fejtegeti, hogy a magyar nyelv nem változott annyit az évszázadok alatt, hogy ez a megértést akadályozná, s itt utal a *Halotti beszédre* mint nyelvünk legrégebbi emlékére: „Az a rövid temetési beszéd, melly egy régi Missalében a Pozsonyi Káptalan Bibliothekájában találtatik, ez idén legalább 598 vagy épen 616 esztendő. Azon régi korból nem bírnk egy kézirat is, melly nekünk fényt nyújthatna felvilágítani homályait. És még is látjuk, hogy a halhatatlan Révai Miklós’ férjfiui szorgalma egészen behatott titkaiba, s úgy felvilágosította a régiséget, hogy annak sem különczikkelyei sem egésze eránt nem maradt fenn semmi kétségünk.” (KAZINCZY 1808/1916: 145–146.)

Kazinczy tehát tudatosan állt Révai mellé Verseggyvel szemben, valójában azonban nem igazán tudott mit kezdeni Révai koncepciójával (vö. CSETRI 1990: 209). Számára Révai Sylvester hagyományának folytatója, mivel grammatikájában a legkiválóbb írók és költők tekintélyére alapoz, és Kazinczynak épp erre volt szüksége, hogy szembeszálljon a *Debreceni grammatikában* megfogalmazott köznyelvi norma érvényességével. A korábbi Kazinczy-szakirodalom szerint „... Kazinczy Révai művében találta meg azt a szilárd nyelvtani alapot, amelyen állva hozzáfoghat az újításához is” (SZAUDER 1960: LXIX). Ez a kijelentés ebben a formában nem állja meg a helyét, mivel Kazinczyt nem igazán foglalkoztatta Révai rendszere, ennek csak a maga számára fontos, illetve használható összetevőit vette tekintetbe. A Sylvester-grammatika kapcsán folytatott levelezésükből az is kiderül, hogy Kazinczy nem volt grammatikus, bizonyos nyelvtani formákhoz ragaszkodott ugyan, de nem grammatikai vagy etimológiai, hanem esztétikai alapon. Ráadásul Révai a nyelv szellemét tartotta a nyelvi norma forrásának, s ezt kívánta a régi írók tanulmányozása során megragadni, Kazinczy viszont az írókat tartotta alkotói tekintélynek, ezzel kapcsolatban viszont Révai így vélekedett: „Ártalmas következással rettent az írónak maga elvéltében gögösködő hívsága: hogy az ő kezében vagyon a’ nyelv, ő annak az alkotója.” (RÉVAI 1973: 14; vö. ÉDER 1973: 341.)

Révai hatása a XIX. században

A göttingai paradigma kapcsán fent említett, a magyar nyelvészeti gondolkodást a XIX. század első felében, sőt még ennél tovább is meghatározó romantikus vagy más néven bölcséleti nyelvtudomány legnagyobb teljesítménye az 1862 és 1874 között hat kötetben megjelent híres-hírhedt Czuczor–Fogarasi (CzF.), az akadémiai nagyszótár (erről lásd BÉKÉS 1997; NÉMETH 2007). A bölcséleti nyelvészet előfutáraként tisztelt Teleki József (BALÁZS 1987: 601–610; ÉDER 1988),

a Magyar Tudós Társaság első elnöke mindkét fent is említett pályamunkájában elismeri Révai kezdeményező szerepét: „Révai, ki kedvezőbb körülmények között könnyen lehetett volna nyelvünk Adelungja, vizsgálódásait nyelvünk első esmeretes állapotjánál kezdvén és annak régiségeit szorgosan felhányván, ki-keresvén és összehasonlítván, nyelvünk történeteibe egy új világot gyűjtött, mellynél ma annak természetét egy új szempontból tekinthetjük, jobban esmérhetjük. Az általa a’ törtt új út kellemeitől mindazáltal elragadtatván, állításaiban igen messze ment és arról megfejtkezett, hogy a’ nyelv a’ köznép és nem a filozófusok által alkottatott tsetsemő korában is.” (TELEKI 1821a: 89).⁴ A *magyar nyelvnek tökéletesítése* című munkájában hosszasan foglalkozik a *Halotti beszéddel* is: „Ezen két Beszédek a’ Posonyi Káptalan Könyvházában találtak egy régi misés Könyv végén, a’ honnan azokat magának kiirta Pray. – Ennek közlése által nyomtathatta ki a’ hosszabbikat, Sajnovits a’ Magyar és Lapp nyelvek hasonlatosságairól írott értekezésében. Későbbre mind a’ kettőt kiadták [...], de más régi magyar irományok visgált össze hasonlításával felejthetetlen Révaink fent említett munkájában, mellyben nyelvünkre nézve olly fontos észrevételek találtak, hogy azt nyelv tudósainknak nem csak olvasni, hanem *tanúlni* kellene.” (Teleki kiemelése: TELEKI 1821a: 49.) Révait követve ő is úgy vélekedik, hogy ez az emlék a XIX. század elejének helyesírása szerint leírva a kortársak számára is érthető lenne.

ACzF. szócikkeiben is gyakran hivatkozik Révaira, elsősorban az *Antiquitates*-ben és az *Elaboratior grammaticában* szereplő szófejtéseit veszi alapul. Révai adatait gyakran kiegészítik, helyesbítik, az is előfordul, hogy egyáltalán nem értenek egyet vele, mégis idézik. A tanulmányunkban lentebb kifejtett Révai-féle gyökelmélet hatása kétségtelen, erről a szótár Előbeszédében is olvashatunk (CzF. Előbeszéd).

Toldy Ferenc, a romantikus nemzedék tagja, a XIX. századi irodalomtörténeti kánon megalkotója, aki Révait már a „nagy” jelzővel illette (vö. TOLDY 1856: 24–29), irodalomtörténetében viszonylag részletesen szól Révai *Halotti beszéd*-elemzéséről, melyről azt írja, hogy szerzője a magyar nyelvtudományt alapította meg e remek „commentariussal” (TOLDY 1852: 95). Élete utolsó éveiben monográfiát is tervezett Révairól, ez azonban nem készült el. (Tervezetét közli BÁNÓCZI 1879: 407–408.)

Toldy interpretálásában Révai lángész, aki „világot gyűjt a sötét chaoszban, véget vetett a hivatlan vezérek bal gazdálkodásának” (TOLDY 1852: 135). Úgy állítja be a tudóst, mint aki munkásságával megelőzte az európai történeti nyelvészetet: „Tíz és több évvel halála után lettek Humboldt Vilmos igazán a philosophiai, Bopp az összehasonlító, Grimm Jakab a historiai nyelvtudomány

⁴ Teleki Révaihoz igen hasonló gondolatokat fejtett ki a magyar nyelv rokonságáról is: „...a’ magyar nyelv eredeti ugyan, de még is a keleti vagy, semiták és a fennek, vagy lappok nyelvével szem-
betűnő, kétségbe nem hozható hasonlatossága, rokonsága vagyon.” (TELEKI 1821a: 13–14.)

megalkotói.” (TOLDY 1856: 28.) Ez az értékelés, amely Révait korát megelőző, a történeti nyelvtudományt megalapító kivételes személyiségnek tekinti, a XIX. század második felében is végigkíséri a róla szóló diskurzust. A túlzott rajongás hangja már Kazinczynál megfigyelhető, ebben a hangnemben folytatja Toldy és utána szinte mindenki elragadtatott csodálattal említi nevét. A XX. század elején e felfogás ellen szólal majd fel Rubinyi Mózes *Grimm és Révai* című tanulmányában (RUBINYI 1903).⁵

A Révai-féle nyelvemlékkutatás talán leghívebb folytatója, s a történeti nyelvvizsgálatnak a Szarvas–Simonyi-féle Nyelvtörténeti Szótár adatgyűjtésének megindulásáig (1873) szinte egyetlen képviselője Mátyás Flórián (1818–1904) Révaihoz hasonló alapossággal jegyezte ki és rendszerezte egyre szaporodó nyelvemlékeinkből a példaszavakat. Nyelvtörténeti szótár kiadását tervezi, amelynek kéziratát el is készíti egymaga, de csak az első három füzet jelenhet meg, mivel nem volt elég előfizetője (STEMLER 2004). Mátyás Révait még az 1860-as években is abszolút tekintélynek fogadja el: „Nyelvtudósink félszázados működését tekintve, feltűnő, hogy Révai elhunytá óta, az általa kivittakon kívül, egyetlen lényeges nyelvkérdés győzőleg el nincs igazítva. [...] Azóta keletkezett nyelvkérdések függőben vannak.” (MÁTYÁS 1863: 5.) Mátyás a CzF. első kötetéről írott elismerő bírálatában épp azt hiányolja, hogy az akadémiai nagyszótár a régi nyelvalakokkal nem foglalkozik eléggé, pedig ezek ismeretében sok kérdésre választ kapnánk (MÁTYÁS 1863: 17).

A romantikus bölcséleti nyelvészeti paradigmát kiszorító pozitivisták történeti-összehasonlító nyelvészet is megpróbálta kisajátítani magának Révait, ezért életművének egy másik aspektusa, mégpedig finnugor nyelvhasználatára fordult. 1879-ben írta meg Szinnyei József *Révai magyar–ugor nyelvhasználatára* című tanulmányát, amely nemcsak mint a történeti nyelvtudomány megalapítóját, de mint a finnugor rokonság elkötelezett hívét mutatja be a tudóst, aki mindeddig „ködbe burkolva állt a nemzet előtt”. A Révainál megjelenő finnugor nyelvekből vett szóhasználatok elemzésével Szinnyei számszerűsíti Révai helyesnek ítélt szóhasználatait, és ezzel legitimálja mint összehasonlító nyelvészt és a finnugor rokonság egyik korai hívét.

Révairól a XIX. század végén két életrajzi monográfia is megjelenik, az egyik éppen Szinnyei tanulmányával egy évben. Ennek szerzője Bánóczi József, aki Révait a történeti nyelvészet megalapítójának, sőt egyenesen hősnek tartja, aki „Európa tudósainak új eszméket hirdetett és új utat jelölt ki” (BÁNÓCZI 1879: 323).

⁵ Rubinyi előtt 1896-ban már Szilasi Móric is kritikával fordul a Révait övező kultusz felé, ám ő Révai munkáinak értékét kérdőjelezi meg a pozitivisták-összehasonlító nyelvtudomány szemszögéből: „Olvassuk el pl. csak Révait. Milyen genialis egy férfiú; minő élvezet végig küzdeni vele gondolatainak nagy háboruját! S ha letesszük a könyvét, szívünk elszorúl, látva, mennyire értéktelen manapság, sőt – sit venia verbo – mennyire komikus helyenként a felfogása, nézetei s magyarázata. Bátran merem állítani, hogy ma már csak nagyon keveset lehet tanulni tőle; s bizonyos a jövődjé, hogy csak nagy neve fog fennmaradni, ellenben műveit senki sem fogja olvasni.” (SZILASI 1896: 688.)

A másik nagyszabású életrajzi munka sajnos torzó maradt, Csaplár Benedek négykötetes életrajza a szerző halála miatt nem teljes (CSAPLÁR 1881–1889).

Az 1880-as években Munkácsi Bernát árnyalja a Révai-képet. A magyar összehasonlító nyelvészet történetéről írott tanulmányorozatában ad hangot ellenérzéseinek azzal kapcsolatban, hogy Szinnyei összehasonlításában Gyarmathival szemben Révait hozta ki győztesnek a helyes finnugor hasonlatok számában. Hangsúlyozza, hogy fontos átvizsgáljunk ezeknek a tételeknek a sorát abból a szempontból is, „hogymennyi közülök eredeti gondolata Révainak s mit vett át másától, s azon megdöbbenő tapasztalatra jutunk, hogy *a rokon nyelvekkel való összehasonlítás terén [...] csak igen kevés helyes eszmét mondott, melyet előzőiben s különösen Gyarmathiban meg ne találánk.*” [Kiem. M. B.] (MUNKÁCSI 1882: 443.) Munkácsi tehát arra a megállapításra jut, hogy Révai szóhasonlatainak nagy részét mások munkáiból vette, ezt persze Révai soha nem is titkolta. Ezzel együtt Munkácsi is úgy véli, „Révaival bezáródik a magyar összehasonlító nyelvészet első virágzásának kora” (uo. 445).

Révai utóélete a XX. században

Révai halálának 100. évfordulója (1907) kapcsán számos még kéziratban lévő munkája jelenik meg. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága megbízza Simonyi Zsigmondot, hogy rendezze sajtó alá az *Elaboratior grammatica* harmadik kötetét, amely 1908-ban meg is jelenik (RÉVAI 1908). Melich János, aki egy alapvető tanulmányt is szentelt Révai nyelvtudományának (MELICH 1908b), megjelentette a tudós első, magyar nyelvű tanulmányát a *Halotti beszédről*, mely az *Antiquitates* korai előzményének tekinthető (MELICH 1908a). Rubinyi Mózes pedig kiadta Révai *Magyar deákság* című összefoglaló munkájának *A' magyar deáki történet* című részét (RÉVAI 1783/1912).⁶

Rubinyi pályája kezdetén fent már említett *Grimm és Révai* című összefoglaló tanulmányában új nézeteket képvisel a Révai-kutatásban. Véleménye szerint nem tekinthetjük Révait a nyelvtörténeti módszer megalapozójának. Szerinte a „régiség”, mint valamiféle önálló nyelvállapot, tisztelete nem egyenlő a történeti nyelvtudománnyal vagy a történeti módszerrel. Hangsúlyozza, hogy Révai semmi esetre sem Grimm előfutára, semmit nem tud a hangváltozásokról, nem foglalkozik a fejlődéssel. Rubinyi későbbi írásaiban kissé módosít ezen a szigorú véleményén és elismeri, hogy Révai európai színvonalú tudós, és a „történeti módszerű nyelvtudomány megalapítója”, inkább csak az ellen tiltakozik, hogy Révainak európai jelentőséget tulajdonítva Grimm elé állítsuk (RUBINYI 1907; 1958).

⁶ A külön kéziratban (OSZK Kt. Quart. Hung. 1305) fennmaradt és külön bevezetéssel ellátott irodalomtörténeti részt Horvát István már 1833-ban kiadta a Tudományos Gyűjteményben: lásd RÉVAI 1833. A *Magyar szép toll* című stilisztikai részt pedig Éder Zoltán (ÉDER 1973) rendezte sajtó alá.

Feltehetően részben Rubinyi tanulmányának cáfolatára írta meg Melich János azóta is sokat idézett Révai-tanulmányát (MELICH 1908b). Melich szerint a nyelvtörténeti módszer első és legfontosabb eleme az időbeli (chronológiai) sorrend, tehát a nyelvi adatok történeti sorrendbe állítása. E módszer azonban oksági viszonyt is feltételez, amely szerint egyik alak levezethető a másikból. E két feltételnek szerinte megfelel Révai eljárása, ám Melich arra is utal, hogy Révai az alaki változások okának kizárólag a szebb hangzásra való törekvést (*euphonia*) tartotta. „Révai feltétlenül kiérdemelte az utókortól, hogy nevét a halála utáni második században is a nyelvtudomány történetében azok közt említsük, a kik a nyelvi tényekre a történeti módszert legelőször legkiterjedtebben alkalmazták, s a kiknek a chronologiai sorrendben tárgyalt nyelvi jelenségekről történeti felfogásuk volt. El kell ismernünk azonban azt is, hogy Révai történeti felfogása a nyelvről nem egy és ugyanaz, ami a mai kor nyelvtörténeti felfogása.” (MELICH 1908b: 42.)

A kialakuló és megerősödő magyar nyelvtörténeti iskola a Melich által felvázolt képet vallotta magáénak, és ez öröklődött tovább évtizedeken keresztül. Ahogy Balázs János 1987-ben megjegyezte, az addig eltelt közel hetven év alatt senki sem szállt vitába Melich János értelmezésével.⁷ S itt visszaérkeztünk kiinduló állításunkhoz, mely szerint fontos lenne újra felfedezni, és egy újabb kutatási keretben értelmezni Révai rendszerét.

Az *Antiquitates* keletkezése és kiadásának története

Révai 1777–78-ban Károlyi Antal gróf megbízásából a bécsi Theresianumban tanult, hogy rajztanári képesítést szerezzen, amelynek birtokában majd a nagyváradi akadémián taníthat. Itt több fontos ismeretséget is kötött, például Michael Denisszel, a bécsi császári könyvtár őrével, akinek segítségével a könyvtárban is kutathatott. Szintén ekkor ismerte meg Paintner Mihályt (1753–1826), későbbi rátóti, majd győri prépostot, aki bizalmas barátja, s mecénása lett, gyakori levélváltásaikból jól kirajzolódik Révai hányatott sorsa, s művei megjelentetéséért folytatott szívós küzdelme (RÉCSEY 1898, FEDERMAYER 2011). Ez az első bécsi útja bizonyára felkeltette érdeklődését a bécsi császári könyvtárban található régi nyelvemlékek, kódexek iránt.

Révai 1781-ben olvasta Sajnovics János *Demonstratióját*, amelyben Sajnovics Pray György közlése és másolata alapján a *Halotti beszéd* szövegét is közölte, példaként arra, hogy mennyit változik a nyelv az évszázadok alatt. (SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 23–24.) A *Halotti beszédet* először teljes egészében Koller József, a pécsi székesegyház kanonokja közölte a pécsi püspökség történetéről

⁷Balázs Jánossal egy időben Margócsy István is megkérdőjelezi Révai nyelvtudományának történeti jellegét: „...Révai a rendszert akarja kiolvasni a nyelv történetéből.” (MARGÓCSY 1987: 557.)

szóló könyvében (ehhez lásd A. MOLNÁR 1987: 159). Révainak feltűnt a két közlés közötti számos eltérés, ezért ő maga is szeretne volna kézbe venni és lemásolni a szöveget. Paintnert levélben (1782. május 21.) meg is kéri, hogy másolja ki neki Sajnovics könyvéből a *Halotti beszéd* szövegét és Faludi értelmezését, illetve a Koller által közölt szöveget. (FEDERMAYER 2011: 79.)

1781–82-ben Révai huzamosabb időt tölt Bécsben, s ekkor folytatja a császári könyvtárban található nyelvemlékek átvizsgálását. Másolatot készít a Bécsi Kódexről (OSZK Kt. Quart. Lat. 2221/3), s még számos ott őrzött régi nyomtatványt is kézbe vesz, melyekről az *Antiquitates* előszavában is beszámol (Ant. 21–34). 1782 nyarán aztán végre eljutott a pozsonyi káptalani könyvtárba, s ő maga is lemásolhatta a *Halotti beszédet*. Ekkor így ír Paintnernek: „Nagyon hálás vagyok neked az oly régi okiratért, melyet szorgosan lemásoltál. Ugyanis Pray és Koller másolata nagyon különbözik egymástól. Most itt [Pozsonyban] tartózkodva a káptalan könyvtárba mentem, hogy az eredetit saját szememmel lássam. Aradi kanonok, e könyvtár prefektusa oly kedves volt, hogy minden itt lévő ritkaságot előszedett, sőt egyet-mást önként nekem át is adott, hogy hazavigyem, és minél alaposabban áttanulmányozzam.” (Federmayer István ford.) (FEDERMAYER 2011: 81.)

Amikor végre pontos másolatot nyert a szövegről, nekifoghatott az alapos elemzésnek. 1783-ból származik az *Értekezés a régi magyar írásmódról* című kézírata, mely az első összefoglaló tanulmánya e tárgyról. Révai életében nem jelent meg nyomtatásban, kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.⁸ Ezt az értekezést kisebb kihagyásokkal csak egy évszázaddal Révai halála után publikálta Melich János (MELICH 1908a), és ebből a korai szövegből kiderül, hogy számos kérdésben (pl. ikes igék, szenvedő participiumok) Révai véleménye alapvetően már ekkor ugyanaz, mint évtizedek múlva.

Révai levelezése és az *Antiquitates* előszava alapján tudjuk, hogy a munka szinte végleges változata már 1799-ben kész volt. *A magyar deáki történet* című munkájában így ír erről: „Már 1783 esztendőben el készült Magyar nyelven elég bő Fejtegetésem. [...] De mennél tovább mentem a’ fessegetésben, mind annál nagyobb titkaira akadtam hazai nyelvünknek, ’s annál közelebből való atyafiságát tapasztaltam a’ napkeleti, és az éjszaki nyelvekkel. Tehát hogy ezekben is jobban láthatnám a tiszta’ világosságot: mind a’ Magyar régiségeket, a’ menyire lehetett, szorgalmasan fel búttam; mind pedig az atyafiságos nyelveket híven segedelemül vettem. Jó nagyra nevedett a’ munka, de már Latán nyelven, a’ sok utóbbi változtatásokkal, és jobbításokkal. El készült a’ nyomtatásra már 1799 esztendőben. Sürgettem a nyomtatást Komáromban 1800, Sopronban pedig 1801, Bétsben végtére 1802; de, az elegendő költségnek nem léte miatt, seholy sem boldogúlhattam. E’ most folyó hó 1803 esztendőben itt Pesten kedvez a’ szerentse; hogy már a’ sajtó alá jött munkám.” (RÉVAI 1912: 83.)

⁸ OSZK Kt. Fol. Hung. 614.

Az *Antiquitates*nak két kéziratát ismerjük, az első alapján készült a nyomtatás, a másik egy korábbi változat⁹ (MELICH 1908a: 2); mindkét kézirat címlapján a következő impressumadatok szerepelnek: *Sopron, 1801, Siess*. Az első kéziratban ez át van húzva, mivel a kötet végül Pesten jelent meg, Trattner Mátyásnál 1803-ban. A korábbi kéziratban egyébként Széchényi Ferenc pecsétje is benne van, a kézirat tehát feltehetően eljutott Sopronba, de mivel pénz nem volt a kinyomtatására, ezért valamiképp a gróf könyvtárába kerülhetett. Érdekes adalék ehhez, hogy Paintner Mihály az *Antiquitates* megjelenése után óva intette Révait attól, hogy kézirateit halála esetén Széchényi könyvtárának hagyja, „nehogy a Nemzeti Könyvtár feneketlen gyomrába kerüljenek, hogy a férgeknek és molyoknak eledelül szolgáljanak, kerüld el, hogy a gróffal vagy az emberével azokról írásos lemondást vagy adakozó levelet írj meghatározott időre...” (FEDERMAYER 2011: 219.) Azonban Révai többi kézirata is a nemzeti könyvtár „feneketlen gyomrába került”; halála után tanítványa, Horvát István lett a tulajdonosuk, akinek hagyatékával végül a Széchényi Könyvtárba kerültek, melynek Horvát öre (igazgatója) volt.

Révai 1802. január 2-án kérvényt nyújtott be a pesti egyetem megüresedett magyar tanszékének katedrájára. Ebben a kérvényben is felhívta a figyelmet kéziratban lévő, fontosnak tartott munkáira, melyek kiadásához támogatást szeretett volna szerezni. „Immár hamarosan húsz éve annak, hogy vitorlát bontottam, és e hatalmas tengerre szálltam. Olly megfigyeléseim vannak, melyeket sok munkával gyűjtöttem össze, és ezeket az alábbi két címen kell majd kiadni, ha az Isten, az élet és a Császári Felség kegye kedvez: Magyar Irodalmi Régiségek [*Antiquitates Literatae Hungaricae*] 3 kötetben; Nyelvtani megfigyelések a magyar nyelvtan biztosabb megalkotására [*Disquisitiones Grammaticae, ad Grammaticam Hungaricam certius figendam*] 4 kötetben.” (Federmayer István ford.) (FEDERMAYER 2011: 179.)

A kérvényéhez csatolt mellékletben felsorolja az *Antiquitates literatae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) tervezett tartalmát, mely szerint az első kötet tartalmazná a két halotti beszédet, ezek korabeli kiejtésének szövegét és az ehhez fűződő nyelvtani megjegyzéseket. A második kötet a Bécsi Császári Könyvtárban őrzött Bécsi Kódex szövegének kiadását tartalmazná, a szükséges megjegyzésekkel, míg a harmadik kötet grammatikai jegyzeteket közölné elsősorban az igenevekkel kapcsolatban, ezen kívül pedig egy bőséges szójegyzéket a Bécsi Kódexben szereplő régi magyar szavakból.

Révait az uralkodó 1802 júliusában kinevezte az egyetem magyar tanszékére, és a tudós ettől fogva még elszántabban próbált pénzt szerezni kéziratban lévő műveinek kiadására. Már augusztusban levelet ír a veszprémi egyházmegye „négy jeles oszlopaihoz”: „A’ Magyar Nyelvnek igaz tulajdonságát, és belső valóságát már régtől fogva törekedem világosabban meg fejteni; hogy

⁹ OSZK Kt. Quart. Lat. 2221/1 és 2221/2.

így Nemzetünknek egyszer valahára egy tökéletes Grammaticája lehetne. Erre arányozó készüléteimet bátorkodom számon adni a' Főtiszteletű Apát Úrnak. Én ezeken már sokszor igen elkeseredtem: hogy mind eddig tsak el sem kezdhettem a' nyomtatást. A' múlt télen az első Darabért közel 700 forintot kívántak a' Bétsiek; 's majd igen annyiba telnék egyenként a' többi is. Boldog Isten! Hol találhattam volna, most kiváltképpen, olly tehetős Mecaenasokra! [...] A' Tekintetes Nemes Káptalannak négy jeles oszlopaihoz folyamodom ezen egyúttal: a' kik hozzám való kegyes hajlandóságokkal benne való bizodalmamat fel gerjesztették: a' Főtiszteletű Apát Uron [Kapuváry Antal] kívül, a' Méltóságos Zsolnai Püspök [Zsolnai Dávid], és Nagy Prépost Úrhoz, 's a' Főtiszteletű Hertelendi [Hertelendy Gáspár], és Nedeczky [Nedeczky Károly], Kanonok és Apát Urakhoz. A' mit négyen könnyebben öszveteendek jó szántokból; azzal rajtam kimondhatatlan, mi igen fognak segíteni. 'S valamit adandanak, azzal a' Hazának tesznek áldozatot..." (FEDERMAYER 2011: 178.)

A kiadás története a továbbiakban jól nyomon követhető Révai és Paintner Mihály levelezése alapján (FEDERMAYER 2011: 191–213). 1802 novemberében Révai az Egyetemi Nyomda vezetőjét, Lakits Zsigmondot okolja levelében amiatt, hogy késik a mű nyomtatása: „Ez a betűkből élő ember a tudomány elnyomója. A kollégák már rég neheztelnek rá, most én is panaszkodom. Olcsó kifogások és más akadályok miatt késik kéziratom kiadása, pedig pártfogóm a király jóváhagyását is megszerezte számomra.” (Uo. 191.) December 30-án pedig arról számol be barátjának, hogy az Egyetemi Nyomdától Trattnerhez vitte át a kéziratot, aki előleget szeretne, ezért Révai arra kéri barátját, hogy szerezzen e célra 200 forintot. Az *Antiquitates* első kötetének megjelenését végül Paintner támogatása tette lehetővé. 1803 júliusában Révai arról tájékoztatja Paintnert, hogy az *Antiquitates* nyomtatása már folyik, s a legközelebbi pesti vásáron már árulni is fogják. Ráadásul ekkor már az *Elaboratio grammatica* első része is sajtó alatt volt szintén Trattnernél.

1803. július 13-án Paintnerhez írott levelében újabb kölcsönt kér, és melléli az *Antiquitates* neki szóló ajánlását, hogy a címzett lássa, mennyire hálás neki a támogatásért, s hogy észrevételeit az ajánlással kapcsolatban megtehesse. Paintner válaszában egy-két fogalmazásbeli változtatást javasolt. Az *Antiquitates* számos példánya a Paintnernek szóló ajánlás nélkül jelent meg. Ennek valószínűleg az az oka, hogy júliusban a kötet nyomtatása már folyamatban volt, és Paintner csak a július 23-i levelében küldte meg Révainak az ajánláshoz fűzött észrevételeit, ezért addigra már jó pár példány kikerülhetett a nyomdából, amelybe az utólag nyomtatott ajánlás nem került bele.

Augusztusban Révai arról számol be, hogy a gyors kölcsönnek megvolt az eredménye, Trattner hamarosan kész a nyomtatással, az *Antiquitates* ezer példányban jelenik meg. Szeptemberben már példányokat küld Paintnernek, s közben grammatikájának első kötete is kijött a sajtó alól még 1803-ban, de Révai

egész hátralévő életében versenyt futott az idővel, hogy a többi, még kéziratban lévő munkáját kiadhassa. E terveinek csak egy részét sikerült megvalósítania, kéziratot hagyatékából a még érdeklődésre számot tartó írásokat halálának centenáriuma alkalmából a múlt század elején publikálták, de sajnos számos munkája nem jutott el a végső kidolgozásig, és így csak hagyatékának kutatói szembesülnek azzal, hogy mennyi vázlatot, kidolgozandó tervet hagyott hátra. Az *Antiquitates* Révai is legfontosabb nyelvészeti munkájának tekintette, nem véletlen, hogy ennek megjelentetése volt számára a legsürgetőbb, és csak sajnálhatjuk, hogy a sorozatnak megálmodott *Magyar irodalmi régiségek* többi tervezett kötete nem láthatott napvilágot.

A továbbiakban az *Antiquitates* fordítása kapcsán felmerült kérdéseket, illetve a Révai nyelvtudományi rendszerét érintő problémákat tárgyaljuk.

Az *Antiquitates* latin nyelvűsége

Kinek szólt a munka?

Az első kérdés, ami az *Antiquitates* kapcsán felmerül: miért latin nyelven született a munka? Tudjuk, hogy korábban az első változatot Révai magyarul készítette (MELICH 1908a). Hogy a végleges változatban mégis a latin mellett döntött, annak egyik oka az lehetett, hogy kiforrott és elterjedt magyar terminológia híján szaktudományos tárgyokról könnyebb volt latinul írni. Révai az *Antiquitates*hez saját használatra készített jegyzeteit is latinul fogalmazta.¹⁰ A magyar és a latin nyelv korabeli viszonyát jól mutatja, hogy mikor például 1777-ben Nagyszombatból Budára helyezték az egyetemet, eleinte fel sem merült, hogy ott magyart is kellene oktatni. Amikor később mégis bevezették a magyar nyelv oktatását, akkor maga Révai, aki az egyetemen a magyar nyelv tanára lett, a magyar nyelvről szóló székfoglalóját latinul tartotta (MARGÓCSY 1986: 357–358). Ez a helyzet egyébként még a XIX. század második felét is jellemezte.

Révai az *Elaboratior grammatica* első kötetének előszavában is kijelentette, hogy a latin nyelv a tudományok legalkalmasabb hordozója (*aptissimum scientiarum vehiculum*) még itthon is, de a magyarul nem tudók is simább úton jutnak el nyelvünkhöz a latin segítségével (ElabGr. I: 6). Ezt kétféleképpen is értette: a latin nyelvűsége és a latin nyelvtanra mint kiindulási és viszonyítási alapra, mércére. E gondolatot olyan fontosnak tartotta, hogy a *Tisztátalan magyarság* III. Szakaszában visszautalt saját előszavára, leszögezve, hogy a latin nyelvet *adminiculum*, azaz *segítség* és *comparatio*, vagyis *összehasonlítás* céljából használja, nem pedig azért, hogy a latin grammatikát húzza rá a magyar

¹⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 1306.

nyelvre (RÉVAI 1805: 75). Ez a szemlélet indokolja azt is, hogy Révai, noha tökéletesen tisztában volt a magyar és a latin nyelv közötti szerkezeti különbségekkel, számos ponton célszerűbbnek látta megtartani a hagyományos, jól ismert latin kategóriákat leírási eszközként.¹¹

Ezen túlmenően, a korban a magyar nyelvvel foglalkozó szerzők nem csak magyar anyanyelvű közönségre számítottak. A külföldi olvasók érdeklődése igencsak nagy volt nyelvünk iránt, és feléjük a latin teljesen természetes közvetítő nyelv volt. A néhány évvel korábbi nyelvhasználó munkák, a *Demonstratio* (SAJNOVICS 1770 [1771]) és az *Affinitas* (GYARMATHI 1799) nyilvánvalóan a külföldi olvasókhoz is szóltak latin nyelvűségükkel. Magyarország területén jelentős volt a nem magyar anyanyelvűek aránya, a Magyar Királyság lakóinak 57%-a nem beszélt magyarul (BÍRÓ 2005: 11), s közülük is sokan érdeklődtek a magyar nyelv ügye iránt és pártolták azt. Révainál minden egyes magyar szóalagnak, példaszónak, sőt, még az irodalmi idézeteknek is mindig van latin fordítása, ami csak magyar nyelvű olvasókat feltételezve felesleges lett volna. De az is lehet, hogy egy latin nyelvű munkában a szerző minden magyar nyelvű részt automatikusan latinul is megadott.

A latin mint illusztráló nyelv

Bármilyen is volt Révai döntésének oka, ha már latinul írta munkáját, egyúttal alaposan kiaknázták a latin nyelvűségben rejlő lehetőségeket, és ezt a szavak értelmezése mellett a magyar grammatikai formák bemutatására is felhasználta. Egy példa: a latin igeragok nem utalnak a tárgyra, míg a magyar igeragok igen. Révai ezt úgy szemlélteti, hogy a latin fordítás szerkezetén változtat. A tárgyatlan magyar igéket egyszerűen a megfelelő latin igealakokkal értelmezi: „a kevésbé határozott ragozásban *imádkoz, vétkez, háborod, kevered* ’orat, peccat, turbatur, miscetur’”. A tárgyas igék határozatlan ragozásánál a latin ige mellé kiteszi a névmási alanyt (*ille*) is: „*kér-j-en, ír-j-on* [...] ’petat ille, scribat ille’” (Ant. 171). A határozott ragozásnál pedig a latin ige mellett a névmási alanyt (*ille*) és tárgyat (*hoc*) is kiírja: „*kér-i* ’petit ille hoc’; *kér-j-e* ’petat ille hoc’” (Ant. 169).

Még szemléletesebb eljárása azonban az, amikor a magyar nyelv szabályait érvényesíti a latin fordításban is, szándékosan szabálytalan latin alakokat hozva így létre, amelyek éppen a szabályos, ismert latin formáktól való eltérésükkel illusztrálják a magyar nyelv sajátosságait.¹² Erre a legjobb példa a *Halotti beszéd*

¹¹ Így például az esetrendszer leírásánál a latin mintát követte, szemben Verseggy sokesetes rendszerével (ÉDER 1998), noha grammatikájában számos helyen utal a magyar nyelv sokesetes voltára. A mintaválasztás okáról így ír: „Mivel már gyermekkorunktól a latin nyelv szabályaival vagyunk átitatva, ezeket használjuk a mi nyelvünk magyarázatában is. Emiatt van, hogy ugyanannyi esetet határozzunk meg a mi nyelvünkben is, és nem nyelvünk természete miatt.” (ElabGr. I: 202.)

¹² A latin alakok efféle illusztráló célú eltorzítása egyébként nem volt szokatlan vagy idegen a korábbi és a kortárs magyar nyelvészeknél, ha meg akarták világítani a magyar nyelv alaktani sajátosságait.

Révai-féle latin fordítása az *Antiquitates*ben. A munkában a nyelvemlék bemutatásakor a betűhű másolat és a kikövetkeztetett olvasat mellett értelmezésként ott áll a latin változat is (Ant. 35–39), ami a magyar szöveget a szóelemek szintjéig pontosan visszaadó latin tükörfordítás.¹³ (Részletesen lásd C. VLADÁR 2014.)

Révai terminológiája

Révai rendkívül tudatosan fogalmazó szerző: nála nem véletlen a szóalak, de a szóválasztás, szóhasználat sem. Ezért különösen érdekes számba venni az *Antiquitates* terminológiáját, és összevetni a kortárs szóhasználattal, hiszen ez segít kijelölni a mű helyét a korabeli nyelvészeti gondolkodásban. Mivel ebben a korban a témáról van latin és magyar nyelvű irodalom is, mindkettő szóhasználatát tekintetbe kell venni. Révai mellett legfőbb ellenfele, Verseghy Ferenc terminusait is érdemes kontrasztként Révaié mellé állítani.

Két nagy terület terminológiájával foglalkozunk, az egyik a nyelvek keletkezéséhez és a nyelvek közötti kapcsolathoz tartozik, a másik a szorosabban vett grammatikai szakszókincshez. A két terület természetesen szorosan összefügg. A következőkben tehát a források alapján röviden összefoglaljuk Révai idevágó gondolatmenetét, és idézzük terminusait.

A nyelvek keletkezése: *lingua primigenia*

Révai Adelungra hivatkozva azt írja, hogy kezdetben volt az ősi, elsőszülött nyelv (*lingua primigenia*), egy szótagból álló gyökökkel, s ezzel a belőle származó nyelvek közelebbi vagy távolabbi rokonságban vannak. Az első gyökök hangutánzó majd hanggal ábrázoló jellegűek voltak a természet (fűszisz) elvén.¹⁴ Az *Elaboratior grammatica* III. kötetének előszavában Révai ezt részletesen ki is fejti: „A nyelv emberi találmány, még a kezdetleges embereké, és nem véletlenszerű, nem is önkényes, nem is megállapodás szerint kiválasztott, hanem az a szükségszerűség alakította ki, ami a társas életre szerveződő emberi természetből fakadt, és valójában a hallás segítségével kezdődött és fejlődött ki, a természetes hangok utánzásával.

Számos példát találunk rá Szenczi Molnár Albertnél (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004), és Révai kortársai közül Gyarmathi is az *Affinitas*ban mindig ehhez az eszközhöz nyúlt.

¹³ A *Halotti beszédet* már annak első kiadója, Sajnovics is lefordította latinra a *Demonstratio* második, nagyszombati kiadásában (SAJNOVICS 1770 [1771]: 6–7), az ő fordítása azonban gördülékeny, szabályos, önállóan is megálló szöveg.

¹⁴ A szavak eredetéről szóló fűszisz–theszisz kérdés az európai nyelvtudomány első nagy vitája volt a görög filozófusok között. A fűszisz-elv pártján levők szerint a szavak hangalakja nem véletlen, hanem a jelölt dolog határozza meg, ez a kapcsolat természetes. A theszisz-elv (megállapodás) képviselői szerint a szó jelölete és hangalakja közt nincs szükségszerű kapcsolat, pusztán a megállapodás dönti el, mit minek neveznek.

[...] Első szavai, egy szótagnyi hangok, melyeket egyetlen szájtátással ejtettek, kezdetben a belső indulatok kitöréseit jelezték, és igen csekély számúak voltak; majd a természetes hangoknak avagy a természet hangjainak utánzása következett, ezek már sokkal gyakoribbak voltak. Az érzékeléssel felfogott külső tárgyakkal ugyanis, hogy megjelöljék őket, annak a hangnak az utánzásával adtak nevet, amelyet azok kiadtak. Adelung megjegyzi, hogy a német nyelvben az egyszerű szavak jó ötöd része nyilvánvalóan a természetes hangok utánzása. Tudjuk, hogy a mi magyar nyelvünkben is igen gyakori az onomatopoiézis. Ilyenek például a *tsep* 'gutta', *tsók* 'osculum', *szél* 'ventus' stb. Ilyen a legtöbb szótó, *patt*, *rett*, *pih*, *sü* stb., melyekből a következő igék származnak: *patt-og* 'crepat', *retteg* 'tremit', *piheg* 'anhelat', *sü-t* 'assat', *sü-l* 'assatur' stb. Bizonyos, hogy minél egyszerűbb egy nyelv, minél inkább ragaszkodik eredeti kiindulásához, annál gyakoribb benne az onomatopoiézis.

Biztosan érvényes a mi nyelvünkre is, ami Adelung szerint könnyen bizonyítható a németről: a szavak második ötöde is eredetileg a természet hangjainak utánzása volt; később azonban valamilyen hasonlóság alapján nem hangzó, az érzékeléstől elvont tárgyakra is átvitték őket. Így a *spiritus*, magyarul *lélek* főnév a *léh*, *léh-ez*, *léh-ek* 'spirat, spiras, spiro' igéből van képezve.

Sőt a szavak, különösen a mi [magyar] szavaink harmadik ötöde a rokon (*affines*) nyelvekben most is tisztán mutatja hangzó sajátosságát a távoli múltban: ezek a szavak a későbbi kiművelés során és a dolgok lassanként kifinomuló érzékelése folytán megváltoztak alakjukban és jelentésük átvitelével.

Ezek alapján végül igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a szavak maradék kétötöde sem más eredetű. Ámbár van néhány más forrásból eredő szó is: ilyenek a belső indulatok kifejezései, ahogy említettük, például az *ah*, *oh*, *hej*, *én*, *te*, *ő*; ilyenek a véletlen eredetűek, mint *abba*, *papa*, *amma*, *mama*, *tata*, *ata*; ezeket később, a gyerekek kedvéért hozták létre, és közösek, hiszen a csecsemők a világon mindenhol először ezeket a szótagokat tanulják gagyogni.¹⁵ (ElabGr. III: 4–6.) A szófajok megjelenésének történetéről pedig így ír ugyanezen a helyen: „Az első nyelvnek pedig minden szava [...] csupa névszó volt, mégpedig főnevek és melléknevek, mivel szükségszerűen legelőször az érzékelt dolgoknak kellett nevet adni. De később a megfelelő természetűeknek az igei használata következett be, ugyanis valamiféle kezdetleges módon a cselekvéseknek, behatásoknak, állapotoknak is igen sok nevét hozták létre: nem kevés ilyen maradt fenn a mi nyelvünkben is, a keleti nyelvekben pedig, az első nyelv híresebb leszármazottaiban, a héberben, a káldban, a szírben és az arabban még több. Később, ahogy az emberek képessé váltak a dolgokat és a dolgok tulajdonságait egyre pontosabban észlelni, mesterségesen is létrehoztak igéket, ezekből ismét bővebb névszókat, és más igéket, továbbá határozószókat, névutókat és kötőszókat is; mindegyiket különféle hozzátoldásokkal, általánosan jelentő szócskákkal, az egyre terjedő képzésekkel felduzzasztva.” (uo.)

¹⁵ Az *Elaboratior grammaticá*ból idézett részleteket C. Vladár Zsuzsa fordította.

Révai szerint tehát az emberiségnek egy ősnyelve volt, a gyökök különbsége az egyes nyelvekben csak látszólagos, visszanyomozva nagy a hasonlóság. „Ha az elsősülött nyelv a hangzó természet utánzása, miért nem hasonló hangzásúak minden nyelvben az azonos jelentésű gyökszavak? De hasonlóbbak, mint közönségesen vélik: ha valaki tudja, hogyan kell a sok nyelv szavait visszavezetni valódi gyökeikre, és visszamegy addig, ameddig csak lehet, valamely nyelv legrégebb korába.” (uo. 8.)

Révai vélekedése szerint a különbségek egy része látszólagos: ezeket egyszerűen a helyesírások eltérő volta okozza (Ant. 46). A valós különbségek oka pedig az, hogy minden nyelvnek megvan a maga természete, amely alapján szavait alkotja, minden nyelvben vannak a hangalakok felépítésére vonatkozó szabályok, amelyek az eredetileg hasonló hangalakok különbségét okozzák: „Szókása ugyanis ezeknek a [finn, észt] népeknek, hogy más, velünk közös szavak végéhez is magánhangzót adnak...” (Ant. 138). A nyelvek kiművelésük során is más irányban fejlődnek. Verseghy is hasonlóképpen nyilatkozott a nyelvek keletkezéséről *A tiszta magyarságban*, bár ő nem foglalkozott tovább a kérdéssel: „A képzés, hasonlatosságot keresvén a ’ tárgyák’ [!] hangjaiban vagy mozgásaiban, lassan lassan szülte az igéket, neveket és mellékszókat.” (VERSEGHY 1805: 18.)¹⁶

A nyelvek kapcsolata

Mivel Révai szerint minden nyelv a hajdani közös ősnyelv (*lingua primigenia*) leszármazottja, így végső soron mindegyik rokon mindegyikkel. A kérdés az, mennyire közeli ez a kapcsolat. Azok a nyelvek vannak közelebbi kapcsolatban, amelyek hasonló alakú szavakkal ragadják meg a világot, és azokat hasonló eszközökkel fűzik össze. Ez a közelebbi vagy távolabbi rokonság azonban nem azonosítható egy leszármazási rendet feltételező, családfa jellegű viszonyal.

Ezt a felfogást is érdemes a terminológián keresztül megközelíteni. Révainál a magyarral összefüggésbe hozott nyelvek megnevezése a latin nyelvű *Antiquitates*ben hol *linguae affines*, hol *linguae cognatae*, a hasonló témáról írt magyar szövegben *atyafiságos nyelvek*. Ilyenek a keleti nyelvek, héber, káld, szír, arab (Ant. 84, 224, 249), a finn (Ant. 267, 324) stb. Az *Antiquitates*ben: „Minél messzebbre haladtam azonban e beszédek alaposabb magyarázatában [...] annál közelebbinek láttam rokonságát (*cognatio*) a keleti és az északi nyelvekkel. Hogy erre tisztább fényt deríthessek, szorgalmasan kutattam nyelvünk régiségét, és – amennyire feltalálhattam – a rokon (*affines*) nyelveket is gyakran hívtam segítségül.” (Ant. 1.) *A’ magyar deákságban*: „...mennél tovább mentem

¹⁶ A mellékszók (latinul *particulae*) a két fő szófajnak tekintett ige és névszó mellett a ragozhatatlan szófajok összefoglaló megnevezése. A kategorizálás a héber grammatikából került az európai nyelvleírásba.

a 'feszegetésben, [...] annál nagyobb s annál közelebről való atyafiságát tapasztaltam a' napkeleti és az éjszaki nyelvekkel." (RÉVAI 1912: 83.) Révai szerint a magyar nyelv az északi nyelvekkel közelebről atyafiságos, testvéri, a keletiekkel távolabbról atyafiságos, unokatestvéri viszonyban van. Felfogására nagyban hatottak Beregszászi Nagy Pál és a svéd Olof Rudbeck hasonlításai, Rudbecket egyenesen mesterének tartotta.

A *cognatio* köznyelvi értelemben genetikai rokonságra utal. Ugyanakkor az *affinitas* közszói jelentése elsősorban 'hasonlóság'. Az *affinitas* terminusként a göttingai iskola kulcsszava volt, és a nyelvészetben a nyelvek közti hasonlóságot jelentette (BÉKÉS 1997: 70). A göttingai iskola szellemi körében fogant Gyarmathi-féle *Affinitas*ban a leggyakoribb a szintén 'hasonlóság' jelentésű *similitudo*. (Lásd ehhez C. VLADÁR 2001.)

Révai viszont, legalábbis szóhasználatában, nem választotta el a hasonlóságot és az eredetbeli rokonságot. Ehelyett az *affinitast* és a *cognatiót* inkább egymással összefüggő, egymásból következő dolgoknak tekintette. Az *affines* nyelvek közt szerinte *cognatio*, 'vér szerinti rokonság' van (Ant. 8, 76, 132, 207). Másutt azt írja, hogy a magyar nyelv vonatkozásában azok a *cognatae* nyelvek, amelyek a magyarral közös szókincset (Ant. 84), közös hangtani sajátságokat (Ant. 249) vagy például igeképzést (Ant. 267) mutatnak. Nem csak a nyelveket, de az egy nyelven belüli jelenségeket is vegyesen nevezi a kétféle terminológiával. Például a hangrendileg illeszkedő magánhangzók megnevezései: *litterae cognatae, congruae, affines*.

Gondolatmenetére egy példát idézünk: „Ugyanis, ahogy látom, a mi [...] *isa* szavunk éppúgy, mint a török *iszsze*, az észti *wissist* és a lapp *wissast* [...] elég világosan mutatják, hogy az elsőszülött nyelvből erednek, mivel a káldeusoknál is megvan a יצִיב (*jatzib*) ige [...] őseink és a többi rokon (*affines*) nép ezt is, mint sok mást, visszafelé mondta: *bitza*.” (Ant. 83.)¹⁷

Egészen más Versegly felfogása és terminológiája. Nála világosan szétválik a szerkezeti, tipológiai hasonlóság és a genetikai rokonság. A nyelvek kétféle kapcsolata az *affinitas* és az *identitas*. Az *affinitas* kapcsolatnál a szerkezet azonos, de a szókincs és a grammatikai elemek eltérnek. Ha a szerkezet mellett ezek is megegyeznek, akkor egyazon (*eadem*) nyelv különböző *dialectus*aíróól van szó, vagyis *identitas*ról. A *Proludium* 67. §-ában azt írja: „Ha továbbá a gyökerek [*radices*] meg a képzések és ragozások szótagjai különböznek ugyan, de a szóképzés és szóragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában

¹⁷ Révai fentebb idézett gondolatai sok ponton mutatnak hasonlóságot Herder eszméivel, amelyek alapvetően befolyásolták a XIX. század első felének nyelvszemléletét. Bár Herder gondolatmenete több ponton megegyezik Révaiéval, ez inkább Adelung közvetítésével történhetett. Révai valószínűleg csak élete végén ismerte meg közelebről Herder gondolatait, amikor Horvát István az általa álnéven, Révai védelmében írt vitáirátában hivatkozott Herder nyelveletkezési elméletére. (Vö.: HORVÁT 1806: 54; THIMÁR 2007: 71. 176. jegyzet.) Ugyanakkor Révai ellenfele, Versegly jól ismerte Herdert, Kazinczy pedig Herder első fordítói közé tartozott, ez a hatás azonban náluk későbbre datálható.

véve csaknem hasonló [similis]; akkor az ilyen nyelvek mint rokonok [affines] és ugyanahhoz a családhoz [ad eandem speciem] tartozók¹⁸ csak az egésznek részeként különböznek egymástól. [...] Ha végül maguk a szógyökök, valamint a képzések és ragozások szótagjai csak a rokon [affines] magánhangzókat vagy kevés esetben néhány mássalhangzót illetően térnek el egymástól, akkor a nyelv egészében ugyanaz [eadem] marad, és csak különböző nyelvjárásokra oszlik.” (VERSEGHY 1793/1999: 43.)

A nyelv életszakaszai: *veneranda antiquitas*

Révai a nyelvet élő organizmusként képzelte el, és emberi lényként szimbolizálta. A nyelv férfikorát a XVII. századra tette, azóta szerinte csak hanyatlás következett be. „A’ férfi kor elmúlt már. [...] ez a’ boldog idő közel három századig tartott, Pázmán előtt, alatta, és utána. A’ feljebb eső ifjú kor is sokkal több épséggel bírt.” (RÉVAI 1805: 63.) Ez az elképzelés összekapcsolódott az antikvitás óta közkeletű aranykorelmélettel, amely szerint a jelen kor egy elmúlt ideális korhoz képest hanyatlás, és később ugyanez a felfogás jellemző a német nyelvtörténeti iskola ógrammatikus nemzedékére is. Pázmány kora pedig azért lehetett kitüntetett kor, a férfikor, mert akkor már virágzott a magyar nyelvű irodalom, a nyelv kiművelt állapotban volt, és számos emlék maradt ránk. Révai számára a nyelv férfikorának állapota minta és követendő norma volt, amit türelmetlenül érvényesíteni akart. Fontos hangsúlyozni, hogy Révai felfogásában ez az ideális állapot a nyelvnek önmagának az ideális formája, és nem a rajta keresztül közvetített tartalom teszi értékké a formát, mint ahogy erre korábban is vannak példák az európai nyelvfelfogásban. (Akár a homéroszi eposzok nyelvére, akár a Szentírás nyelvére gondolunk.)

A régi nyelv emlékei azért voltak fontosak Révai számára, mert a nyelv hozzáférhető legrégebbi állapotát mutatták. Korábbi, nem adatolható alakok kikövetkeztetésével nem kísérletezett. Meg volt győződve arról is, hogy a magyar nyelv a kezdetektől (vagyis az első ránk maradt emléktől, a *Halotti beszédtől* fogva) nem sokat változott, illetve a változás látszólagos, csak a helyesírás torzítja el: „...ha kicsit jobban megvizsgáljuk e kézirat helyesírását, és a mai szokás szerint átírjuk, régiségünk eme ritka emléke egyre inkább hasonlítani kezd a mai kor nyelvére” (Ant. 46). Biztos volt abban is, hogy a nyelvemlékek nyelve a valódi, beszélt magyar nyelvet tükrözi, nem számolt az írott és a beszélt nyelv különbségével: „...mivel az Íróktól olly állhatatosan megtartatott, úgy volt az egész nemzetnél is; mert ennek közönséges szokásából jött amazoknak tollaikba” (RÉVAI 1805: 15).

¹⁸ A fentiek alapján itt szerintem jobb fordítás lenne: mint *hasonlók*, azonos *típushoz* tartozók.

Verseghy is elfogadta a gondolatot, hogy a nyelv élőlényhez hasonlít, de szerinte „[g]yermekségében vegyettált nyelvünk, midőn nemzetünk Európában letelepedett; ifjú gyanánt heveskedett és forrott a’ reformációnak alkalmatosságával azon írásokban, mellyeket a polemika szült; és csak harmincz esztendőül fogva lehet mondani, hogy férjfi korához illő józan csinosítások és kellemetes törvények alá vették. A’ kik tehát a régi magyar kézírásokat és könyveket akarják a’ tiszta magyar beszédnek és helyes ortografiának mustráivá tenni, felfordítyák a’ rendet [...] A magyar kézírások és könyvek a’ legrégebb halotti beszédektől fogva, mellyekre fellyebb említett Auktorunk in suis Ant. Litt. hung. olly sokat épít, egész a’ mostani könyveknek árjáig, nem bírnak elegendő tekintettel arra, hogy a nyelvnek helyességére és szépítésére nézve az egész magyar nemzetnek törvényeket szabjanak.” Verseghy szerint a különböző korok nyelvi alakjai közt nincs értékkülönbség: „Ugyanazon kézírásban a’ pluralis’ suffixumát egy szócskában kétfélekép talállyuk: *mic* vagy *miv*; a’ helyheztesítő cásust meg kétféleképen, úgymint *bele* és *beli* e’ szókban: *világbele* és *nugulmabeli*; a’ possessivumnak második személyét *tuch* suffixummal e’ szókban: *zumtuchel* és *szumtuchel*; a’ konjugátióbéli első plurális személyt pedig *muc* silabával e’ szóban: *vogmuc*. E’ szókot a’ később könyvekben így olvassuk: *mink*, *világba*, *nyugolmába*, *nyugodalmába*, *szemetekkel*, *vagyunk*. E’ kétféle suffixumok közül vallyon a régiebbek-e a’ jobbak, vagy a’ későbbek?” (VERSEGHY 1805: 9.)

A nyelvi elemzés Révainál: a gyök (*radix*)

Az európai nyelvleírás eredetileg flektáló nyelvekre (görög és latin) kialakított leírási modell volt, elemzési alapegysége pedig a teljes szóalak, így nem szerepelt benne a tö fogalma. Ez a kategória végső soron az arab nyelvtanok gyökfogalmára megy vissza. Az arab és a héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg.¹⁹ Az arab mintára írt héber nyelvtanokban a gyök héber neve *šoreš* ’gyökér, származás’, ami az azonos jelentésű arab ’*asl* megfelelője.

A reneszánsz után az európai nyelvészet számára a latin nyelvre fordított héber grammatikák közvetítették a gyök fogalmát. A gyök neve ezekben a *šoreš* szó tükörfordításával *radix* lett. Szinonimaként használták a gyökre a korábbi *primitivum*, *primogenium* ’elsődleges rész’, *origo* ’kiindulás’ szavakat is, ame-

¹⁹ Hangsúlyozni kell, hogy az arabban a szótó és a három radikálisból álló gyök egyáltalán nem azonos. A gyök az abból képzett szavak közös alapjelentését hordozza, pl. a *ktb* gyök az írással kapcsolatos jelentést – ebből a gyökből képzik az ’írás, ír, írt, író, könyv, könyvtár, Korán-iskola, hivatal, levelezés’ stb. jelentésű szavakat – de a *ktb* ebben a formában egyetlen szónak se a szótóve, hanem ebből a gyökből számos szótó képezhető. Az arab nyelvészek a középkorban nem az ’*asl* szót használták a három gyökmássalhangzós gyök jelölésére, a radikálisokat egyszerűen *harf*-oknak, betűknek nevezték. [A jegyzet Zsom Dóra munkája, akinek a segítéségét ezúton is köszönjük.]

lyekkel a görög–latin grammatikában a ragozási sor kiinduló alakját jelölték. Más szinonim szavak is voltak a gyökre, például a *semen* ’mag’. A radix fogalmának megjelenése tette lehetővé a tő felismerését. Átértelmezve a héber fogalmat, más nyelvek leírásában *radix*nak kezdték nevezni a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál.

A gyök fogalma az európai nyelvészetben a német grammatikusok közvetítésével terjedt el. A XVI. században a német nép és a német nyelv nemességét és ősiségét keresve a szerzők Tacitus *Germaniájára* hivatkoztak, és azt állították, hogy a német nyelvre az egytagú alapszavak jellemzőek, a gyök pedig az ige egyes szám második személyű parancsoló módú alakja. A kéttagú alapszavakat idegen eredetűeknek tartották. Ez a nézet gyorsan elterjedt, és az egytagú gyökök léte a német tisztaság, romlatlanság, kifejezőerő, ugyanakkor a német nyelv közvetlen babiloni származásának bizonyítéka lett. Úgy vélték ugyanis, hogy az ősi nyelvnek a legegyszerűbbnek is kellett lennie, ezért egytagú gyököket kellett tartalmaznia. A német szerzők szerint a németben sokkal több az egytagú szó, mint a latinban vagy a görögben, ezért is felsőbbrendű náluk. Justus Georgius Schottelius (1612–1676), a németek nagyhatású nyelvűvelője azt állította, hogy a németben a többtagú szavak a gyökök összetételével, illetve képzéssel jöttek létre. (A német fejleményekről összefoglalóan lásd MCLELLAND 2010.) Ugyanakkor megindultak azok a nyelvhasználatok is, amelyek a németet közvetlenül a héberből akarták levezetni. Megjelentek az egynyelvű gyökszótárak. A gyökelméletnek helyesírási következményei is lettek: a gyököket minden helyzetben azonos alakban író, és azokat az elválasztásnál is figyelembe vevő elvek kialakulása (lásd MOULIN 2004).

Az agglutináló típusú magyar nyelv leírásában mindig problémát jelentett a szóelemek megragadása, így a tő fogalma gyorsan beépült a magyar grammatikai gondolkodásba, a *radix* terminussal együtt. A XVII. századra a magyar grammatikusok már világos tő- és toldalékfogalommal rendelkeztek. Sőt a XVIII. század elején Tsétsi már arról ír, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. Példájában már megjelenik az abszolút tő fogalma is: „A tőszavak [voces radicales] a magyaroknál legnagyobb részben egy szótagúak. [...] Így a *tanít*-ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanítás*.” (TSÉTSI 1708/2009: 4/25.) (Az egy szótagúság gondolata, mint láttuk, a németektől került át a magyar grammatikai leírásba.) A XVIII. század végén a magyar tövek egy szótagúsága teljesen elfogadott gondolat volt. Sajnovics *Demonstratiójában* (amelyből Révai sokat merített) idézi Maximilian Hell eszme-futtatását a magyar és a kínai nyelv rokonságáról. Hell szerint ennek egyik bizonyítéka az, hogy mindkét nyelvben egytagú gyökök vannak, ami az ősi nyelvek sajátja. A kínai nyelv az emberiség ősi nyelve, amit a névszó- és igeragozás hiánya és fogalomszavak grammatikai használata is bizonyít. Hellnél is megtaláljuk a visszafelé olvasás technikáját, mint a rokonítás eszközét (SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 54).

A XVIII–XIX. század fordulójától az európai nyelvészetben a gyök és származékai közti kapcsolat vizsgálata és a szóalakok felbontása a történetiség szempontjának bevezetésével egészült ki. Révai nyelvi elemzésének középpontjában a gyök (*radix*) áll.²⁰ Nála azonban a *radix* nem egynemű kategória, hanem különféle szempontok szerinti változatai vannak. *Radix nuda* 'puszta tő' a képző nélküli, legkisebb egység, amely a mai abszolút tőnek felel meg. (Magyarul írt műveiben Révai ezt *puszta gyökér*nek nevezte.) Ennek szinonimái a *semen* 'mag' és az *origo* 'kiinduló alak', ez utóbbiak a latin nyelvű héber grammatikákban is a *radix* szinonimái voltak. Ez a fajta *radix* történetileg és a további bővítés szempontjából elsődleges, *prima radix*. A *radix*okhoz kapcsolódó toldalékok eredetileg maguk is *radix*ok voltak Révai szerint. Bizonyos gyökök elvesztették önálló fogalmi jelentésüket és alakjukat: az elsődleges jelentésű gyökökhöz kapcsolódtak, és annak jelentését másodlagos jelentéssel gazdagították, képzőként. A képzővel ellátott *radix* a *radix formata* vagy *aucta* 'képzett vagy bővített tő'.

Egy másik szempont szerint a *radix proxima* 'közvetlen tő' a legutolsó toldalék előtti tő. Ez lehet a mai fogalmaink szerinti relatív tő, ha a legutolsó toldalék egy rag. De lehet a mai fogalmaink szerinti abszolút tő is, ha például fiktív töről van szó, ahol a legutolsó toldalék képző. A *radix remotior* 'távolabbi tő' az abszolút tőnek felel meg. Például a *vá-* a *vá-l(-ik)* ige közvetlen töve, ugyanakkor a *vá-l-t*, a *vá-l-t-oz-ik* és a *vá-l-t-oz-tat* igék távolabbi töve.

A gyökelmélet teljes kidolgozottságában később a Czuczor–Fogarasi-szó-tárban található meg, amely a gyököket is elemeikre, gyökelemekre vagy más néven szócsírákra bontotta, és ezek hangalakbeli egyezése és a gyökök tágan értelmezett jelentése között próbált párhuzamot találni (CzF. Előbeszéd: 63–76). Révai azonban ezzel a területtel nem foglalkozott, számára nem a szócsírák alaki és fogalmi összefüggésének kinyomozása volt a cél, az elsődleges megnevezés (nomináció) kérdését nem kutatta.

Révai gyökelméletéhez szorosan és elvileg kapcsolódott a szóelemző írásmód pártolása. Felfogásában mindkét fajtájú szóelemet (tő, toldalék) eredeti, teljes alakjában kell tükrözni. Szerinte eredetileg őseink ezeket teljes alakjukban ejtették, a szóelemek határai megakadályozták a fonetikai módosulást: „a *mulchotta*, *temetuuc*, *zocoztia* igékben [...] [k]éziratunk korában ezekben a *t-t* saját, eredeti, teljes alakjában, lágyítás nélküli hangzással ejtették, és ehhez hasonlóan az *i-t* is az eredeti *j* hangzással: *lát-játok*, *mulhat-ja*, *temet-jük*, *szakaszt-ja...*” (Ant. 303). Szerinte ezek csak később, a beszélők hanyag ejtése folytán olvadtak egybe, torzultak el, ezért az írásnak az eredeti állapotot kell tükröznie, sőt, külön is kellene az elemeket ejtenünk (Ant. 304, 309). Ellenérvei a kiejtés szerinti írásmóddal szemben: 1. a *had-gya* típusnál a tő etimologikus írású, a rag kiejtés szerinti. 2. más fonetikai változásokat ők sem jelölnek, nem írnak *imátság*-ot, *ravasság*-ot. „Ugyan ki ejti ezeket így: *ad-gya*, *imád-gya*, *mond-gya*, *áld-gya*?

²⁰ A magyar fordításban a mai terminológiának megfelelően a *tő* szót használtuk. Megjegyzendő, hogy maga Révai a *tő*nek nem a *radix*ot feleltette meg: *tő* 'truncus, basis' (Ant. 211).

A töveket teljes alakjukban akarják megőrizni, ezáltal adnak valamit az etimológiának, és egyúttal a nyelvi szokásból is megtartanak valamennyit. De kétféleképpen cselekedve egyik írásmód szabályainak se felelnek meg teljesen. Ha az etimológiát meg kell őrizni a tövekben, miért nem kell a toldalékokban, amelyek ugyanúgy az etimológia alapján járulnak a tövekhez, és amire számos hasonló eset analógiája mutat?” (Ant. 307–308.)

Verseghy ezzel szemben a kiejtés szerinti írásmód pártján volt, fő érvét az jelentette, hogy az azonos hangot minden esetben azonosan kell írni, függetlenül attól, hogy milyen módon jött létre a szóalak: „...csak az az írás felel meg tökéletesen rendeltetésének, amely bármely megkülönböztetett hangot megkülönböztetett és mindig ugyanazzal a betűvel jelöl” (VERSEGHY 1793/1999: 21). Az etimologikus írásmóddal kapcsolatosan fő kifogása az volt, hogy a nyelvtanuló így hajlamos lenne betűjejtéssel olvasni (uo. 23). (Ez egyébként nem állt volna messze Révai óhajától, lásd feljebb.) Verseghy álláspontját a szintén kiejtéspárti Adelung véleménye is erősítette (ÉDER 1999b: 92).

A vita előzményei messzire nyúlnak vissza a magyar helyesírás történetében (KOROMPAY 2003). A tö- és toldalékfogalom kialakulása és megszilárdulása után a XVII. század közepétől felmerült az igény arra, hogy ezeket az egységeket a helyesírás is tükrözze: az elemeket változatlan formában kell megtartani, hogy mindig azonosíthatóak legyenek. Érdeemes megfigyelni a helyesírás kérdésében vallott álláspont változását. Szenczi (1610) és Geleji Katona (1645) pontosan ugyanazokat a példákat elemezve hívják fel a figyelmet arra, hogy a szóelemek összetételénél megváltozik a kiejtés, de míg Szenczi szerint a megváltozott ejtést kell tükröznie az írásnak, Geleji szerint a szóelemek eredeti formáját kell megőrizni. A szóelemző helyesírás kialakulását valószínűleg a német példa is befolyásolta (lásd C. VLADÁR 2013).

A nyelv általános törvényei: *usus, analogia, etymologia, euphonia*

Révai és Verseghy egyaránt e négy, a nyelvben uralkodó elvet tartotta számon. Révai a nyelv általános törvényeiként a következőket nevezi meg 1806-os röpiratában latinul és magyarul is: *jó szokás (recta consuetudo), ezen épült helyes hasonlóság (huic insistens analogia), okos szóvizsgálás (prudens etymologia), illő szép hang (euphonia conveniens)* (RÉVAI 1806: 36). Verseghy a *Proludiumban* az első helyre az *usust* teszi, utána jön az *analogia*, a szógyököket kinyomozó *etymologia*, és végül az *euphonia* (VERSEGHY 1793/1999: 70–72).

A nyelvben uralkodó elvek tárgyalása a klasszikus antikvitásra megy vissza, ahol négy fontos elvet tartottak számon: *analogia, anomalia, natura* és *consuetudo*. Az analógián az azonos kategóriába tartozó elemek azonos alaktani

viselkedését értették (maga a nyelvi kategorizálás és leírás is ezen alapult), az anomália a kivételeket jelölte. A *natura* a természet adta formát, a *consuetudo* a nyelvszokást jelentette. A két pár tagjai közül magától értetődően a *natura* az *analogiával* tartozott össze, mint természet adta szabályosság, a nyelvszokás viszont megengedte az anomáliát. A döntés joga a nyelvszokásé volt.

Révai és Verseghy esetében a közvetlen forrás azonban feltehetőleg Adelung volt (RUBINYI 1903: 13), aki a nyelvben ugyanezt a négy törvényt nevezte meg: 1. *Sprachgebrauch* [nyelvszokás] 2. *Analogie*, 3. *Etymologie*, 4. *Wohllaut* [jó hangzás].

Révai szerint tehát az ősi nyelvben onomatopoezízzel alkotott, egytagú gyökök voltak, fogalmi jelentésekkel, szófajuk szerint főnevek vagy igeiként használt főnevek. A toldalékok (*affixa*) (ahol vannak ilyenek egy nyelvben), mind fogalmi jellegű szavakból lettek. Az igei személyragok, névszói személyjelek (*notae*) eredete minden esetben egy névmás. A birtokos személyjelek és a határozott igeragozás ragjainak személyes névmási eredeztetése (pronomén affixum) közhelynek számított a korábbi magyar grammatikákban is, Révai viszont ezen felül is minden igeragot különféle, azóta kihaltak vélt személyes névmásokból eredeztetett.

A nyelv fejlődése során, ahogy a gyökök egymáshoz kapcsolódtak, bizonyos gyökökből pedig toldalékok lettek, szükségszerűen hangtani változások is bekövetkeztek. Ezek összefoglaló neve az *euphonia*, és Révai szerint ez felelős azért, hogy a hangalakbeli változás végül olyan formákhoz vezet, amelyekben az eredeti gyökalakokat már nem vagy alig lehet felismerni.

A korábbi magyar grammatikákban az *euphonia* a hangváltozásokra szolgáló általános magyarázat volt: „A származékokhoz tartozik a jóhangzás kedvéért történő hangkiesés vagy hangfelcserélés.” (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 40/104–105.) Komárominál állandóan szerepel mint kötőhang beiktatása, hangkiesés, hiátustöltő beiktatása, de még az *sz*-szel bővülő *v* tövű igeik alakváltozatait is az euphoniával magyarázza: „...a *sz* hang azokban az igékben, ahol az utolsó szótagban áll, olykor *v*-re, olykor *n*-re, olykor *t*-re és olykor *d*-re változik [...] és pedig pusztán a jóhangzás kedvéért, ami a latin és az arab nyelvben is előfordul” (KOMÁROMI CSIPKÉS 1655/2008: 96/216–217). Kövesdinél (1686) *euphonia* a jelölt teljes hasonulás. Az euphoniát Tótfalusi is a különböző hangváltozások összefoglaló okaként jelöli meg, leginkább a jelölt teljes hasonulásra alkalmazza.

Révainál is ez az egyik leggyakoribb terminus, az *Antiquitates*ben több mint ötvenszer használja. A következő változásokat sorolja ide (mai terminológiával): a hangrendi kiegyenlítődést, a magánhangzó nyíltsági fokának kiegyenlítődését a szóalakban; a morfémahatáron bekövetkező részleges és teljes hasonulást, összeolvadást; a kötőhangzó, illetve hiátustöltő mássalhangzó beiktatását. Ezek, mint láttuk, a korábbi szerzőknél is beletartoztak az euphonia okozta változásokba.

Elődeihez képest azonban új gondolat, hogy ezek a változások nem csupán a szó képzése, ragozása során jelentkeznek, hanem történetileg is számolni kell

velük: „Megvagyon a’ betű tserélés, elrejtés, hasonló, és közép hang követés, ’s több e’ féle változás, minden nyelvekben, kiváltképen a’ napkeletiekben; és a’ nyelvekben történt minden változásnak ez a’ fő oka.” (RÉVAI 1805: 18.)

Révai szemében az *euphonia* elfedi az organikus nyelvalkotás során keletkezett alakokat, így a gyökök eredeti alakjának nyomozásakor ezeket a változásokat vissza kell fejteni. Az *euphonia* és az *etymologia* tehát egymással ellentétes fogalmak. Az *euphonia* bizonyos esetekben a hanyag ejtéssel is átfedésben van, ami a szóelemek határának elmosását eredményezi. Ezt azonban szerinte a szóelemző (etimológikus) helyesírásnak óvnia kell, ami egyúttal egy korábbi, valós ejtési állapot megőrzését is jelenti. A nyelv alapja Révai szerint az etimonok (*radixok*) rendszere. A nyelvi változást a jóhangzás és az analógia irányítja (előbbi pusztán fonetikai alapon, utóbbi pedig a rendszer szerint).

Révai ellenfele, Verseghy a *Tiszta magyarságban* amellett érvelt, hogy az *euphoniának* nincsenek előre elrendelt szabályai, az egyes nyelveken belül az analógia irányítja. A két felfogás az *euphonia* okozta hangváltozás két ellentétes oldalát emelte ki: Révai az eredeti alakokat elhomályosító, Verseghy viszont a nyelvi rendszert létrehozó és megtartó hatását hangsúlyozta (VERSEGHY 1805: 19–20).

Révai szemében a nyelvhasználat (*usus*) helyes vagy helytelen voltát is az dönti el, hogy megfelel-e a rendszernek. A tömegek nyelvhasználata szerinte egyáltalán nem mérvadó: „Hanem kell-e teljesen mellőzni a nyelvi szokást? Azokban az esetekben, ahol az etimológia szabályai magyarázattal szolgálnak, és a tömegek hanyag nyelvhasználata világosan bizonyítja van, biztosan mellőzzük.” (Ant. 309.) De Révai aggály nélkül utasítja helyre a különben példaképként felmutatott nagy szerzőket is, ha vétenek az általa elképzelt rendszer ellen: „[Káldi, Pázmány és a többiek] komolyabb dolgokkal lévén elfoglalva az etimológiával nem tudtak annyit törődni, hogy minden vesszőre odafigyeljenek. Ezeket a későbbi korok, számtalan segédeszköz birtokában, már eredményesebben, biztosabban állapítják meg és magyarázzák. Azt hiszem, ha holtukból feltámadnának, maguk is egyetértéssel hallgatnák, és szívesen fogadnák ezeket a magyarázatokat.” (Ant. 310–311.) Révai szemében tehát a nyelv rendszere a beszélőktől független, felettük álló létező volt.²¹

Verseghy számára viszont az *usus* a jelenkori többségi nyelvhasználatot jelentette, és szerinte ez határozza meg a normát. „Az általános szokásnak, ha különben ellenkezik is az elfogadott analógiával, vagy az etimológiával, vagy a jóhangzással, kétségtelenül törvényereje van.” (VERSEGHY 1793/1999: 66.) „Ami a nagyobb vagy kisebb rész általánosan értékelt részleges szokásait illeti, ha ezek bármely más, általánosan elfogadott szokásnak ellentmondanak, nem lehet törvény értékük.” (Uo. 67.)

²¹ A ratio alapján kikövetkeztetett rendszernek a tényleges használattal szemben elsőbbséget adó felfogás nem előzmény nélküli, pl. Schottelius a német nyelv helyes alakjainak megállapításánál az analógia és nem a nyelvhasználat alapján döntött (vö. MCLELLAND 2010).

A nyelvi elemzés eszköze Révainál az *etymologia*. Láttuk, hogy a klasszikus grammatikában nem volt tőfogalom, a nyelv legkisebb jelentéses egységeinek a szavakat tekintették. Megkülönböztettek elsődleges és az elsődlegesekből származott szavakat. Az elsődlegesek elemi egységek, mivel tövük önmagukban van, nem pedig egy másik szóból származnak. Ennek az elemi egységnek a neve volt az *etymon*. *Etymon*, vagyis kiinduló alak kétféle értelemben lehetett a szó: eredetében (vagyis visszavezethető-e más szóra), illetve a belőle származó képzett és ragozott alakokhoz képest. Egy klasszikus példával élve az *ago* ('terelek, hajtok, csinálok') szó nem vezethető vissza más szóra, de hozzá köthető az *ager* 'legelő, termőföld' szó. Másrészt az *ago* az alapformája az összes belőle származó ragozott, képzett, összetett igealaknak. Ezért az *etymonokkal* foglalkozó *etymológiának* is két jelentése volt. A vizsgálatok egyik iránya az egyes *etymonok* kikutatása, a másik pedig az, hogy milyen más szavak köthetők ahhoz az *etymonhoz*, mik a származékai. Az egyik vizsgálat a mai etimológiai kutatás elődjének tekinthető, a másik pedig a mai morfológia területét fedte le (inflexió, deriváció, összetétel), innen érthető, hogy a latin nyelvű grammatikákban a morfológiai rész neve *etymologia*.

Az *etymológiának* tehát eredendően két értelme volt. Ez a két értelem megjelenik Révainál és Versegynél is, de más-más hangsúllyal. Révai értelmezésében a nyelvészet feladata az eredeti gyökök feltárása. Ez a vizsgálat feltételezi az etimológia alaktani vizsgálatként való értelmezését, de végső célja az eredeti gyök feltárása és a belőle származó szavak megadása. Elemzéséről így írt: „A' ragasztékokat elválasztással, azoknak eléggé meghatározottat mellékesleg való jelentéseikkel, a' kiavúlt gyökök is szépen előadatnak, azoknak első saját jelentésökkel.” (RÉVAI 1806: 60.)

Révai a nyomozásnak több szabályát is felállította. Elvei közé tartozott, hogy ha egy toldaléknak több alakváltozata van, eredeti alaknak mindig az egy szótagost kell tartani, hiszen az elsősülött nyelvben egy szótagú gyökök voltak.²² Ez két irányból is értendő: a hosszabb alakokat egytagú gyökeikre kell bontani, viszont ha a toldalék csak egy mássalhangzó, az azért van, mert elvesztette magánhangzóját. Tehát ahol egy toldalék mássalhangzós és magánhangzós formában is él, ott a magánhangzós az eredeti, a toldalék előtt levő magánhangzó ezért nem kötőhang, noha szinkrón szempontból így célszerű elemezni.

Ha a nyelvből magából nem fejthető meg a gyökök eredete, az „atyafiságos” nyelveket lehet segítségül hívni: az egyik nyelvben már másodlagos (grammatikai) jelentésűvé lett, toldalékká vált gyök jelentése a rokon nyelvekből fejthető meg, ahol ez a gyök még önálló alakú, elsődleges (fogalmi) jelentésű szó.²³

²² A gondolat előzménye a német grammatikai gondolkodásban keresendő, lásd fentebb.

²³ Ezeket a nyelvhasználati módszereket már a XVII. század végén, illetve a XVIII. század elején sok más szerzőnél (pl. Caspar Neumann 1648–1715, Valentin Ernst Löscher 1673–1749, Olof Rudbeck 1660–1740) is megtaláljuk. Révai kéziratos jegyzetei (OSZK Kt. Quart. Lat. 2215) mutatják, hogy a fenti szerzők munkáit (is) forrásként használta, és a fontosabbnak vélt részleteket kimásolta és kommentálta.

A rokon alakok közül mindig a rövidebb az eredeti. Pl. „A közös elsősülött nyelvből – mivel az eredeti mindig egyszerűbb – egyszerűbb formában jött hozzánk a *meg*, az észtekhez a *nig*, *nik*, amely később *ning*, *nink* alakban hangzósabbá kezdett válni, a többieknél pedig még hosszabb lett, és még jobban megváltozott.” (Ant. 218–219.) Másutt: „Ennek a használatnak az alapján akár azt is hihetnénk, hogy a *be* a *bele* megrövidüléséből keletkezett, ha nem az lenne inkább a természet rendje, hogy az egyszerűbből legyenek az összetettek.” (Ant. 221.)

Révai elveit és módszerét több művében is a *süt*, *sül* igék elemzésével illusztrálja. A *Verségi Ferentznek ... mocskolódásai ...* című röpiratában így ír: „[Ezekben az igékben] a ’ gyöker szó, *sü*, bizonyonnyal *assatio*, a ’ sülésnek természet szerént való hangja, *sü sü sü*: szóvá lett, természeti hang követés, *onomatopoeia*. Ezzel ily pusztán, kicsiny változással, élnek még most is az Árabok, *scha*, *schaj*, név, és ige képeben, *assum*, *assat*.” (RÉVAI 1806: 60–61.) Ugyanez az ige szerepel példaként az *Elaboratior grammatica* III. kötetében is, de ott a gondolatmenetet tovább is folytatja: „A *süt* és *sül* igéknek közös az elsődleges jelentésük, a *sütés*. De eltér a másodlagos jelentésük: mivel az egyikben a ’sütés’ cselekvő jelentésű, a másikban viszont szenvedő. Ezt a különbséget az eltérő hozzátett részek okozzák: az egyikben a *t* hang, a másikban az *l*. Ezeket a különböző részeket levágva, ott marad pusztán a teljesen megegyező jelentésű *sü*; és bizony ez az első csíra, az elsősülött nyelv szócskája, a főnévi értékű *sütés*. A magánhangzó nélküli *t*-ről már tudjuk, hogy az *et*-ből származik, ebből a magánhangzót hátravetve lesz a *te-sz-em*; a magánhangzó nélküli *l* pedig az *el*-ből ered, amelyből a magánhangzót hátravetve lesz a *le-sz-en*: ezért a *sü*-t tulajdonképpen *assasionem facit* [’sütést-tesz’], a *sü*-l pedig *assatio-fit* [’sütés-lesz’], vagyis *süt*, *sül*.” (ElabGr. III: 10.)

A műveltető képzőre visszatér az *Antiquitates*-ben is: „A cselekvő igékből formált szenvedő és műveltető igék eredeti és saját képzője az *et*, ez a tő magánhangzóhoz illeszkedve *at* is lehet. Ez az *et* csak a megváltozott magánhangzóban tér el a régi *it*-től, ami ma is megvan a törökben, ahol *itmek* annyi mint *facere* [’tenni’], és ha a *mek* főnévi igenévi végződést levágjuk, a megmaradó *it* igető maga a cselekvés: *facit* [’tesz’]. Ez az *it* él a káldeus nyelvben is, a szenvedő alakok képzésében. [...] A képzői szerepen túl önállóan is élt szintén igeként, a magánhangzót a mássalhangzó után vetve (*te*), ebből a tőből származik a *te-sz-ek* ’facio, pono’, a jóhangzást segítő *sz*-szel; a finneknél pedig enélkül, *te-en* szintén ’facio, ago’ jelentésben; a tő a tevést, csinálást jelentő *te*, amelyhez az *én* névmás kapcsolódik, ez az első, kezdetleges forma, ahogy eredetileg bizonyosan használtuk.” (Ant. 259–260.)

Az idézett részekből azonban világos, hogy Révainál az *etymologia* kutatása nem a mai értelemben vett történeti nyelvészeti kutatás. Révai az *euphonia* okozta hangváltozást nem szabályos, rendszeres folyamatként fogta fel, nem foglalkozott különböző korokból származó alakok összehasonlításával, nem

érdekelték a hangfejlődési szabályok. Nem célja feltételezett, kikövetkeztethető alakok rekonstruálása, ami rendszerszerűség híján nem is lett volna lehetséges. A rokon nyelvekkel való hasonlításból a szabályos hangmegfelelésnek még az elve is tökéletesen hiányzik, nemhogy a gyakorlata.

Verseghy is kétféleképpen értelmezte az *etymológiát*. [Az *etymologia*] „a’ gyökérszóknak nyomozása [...] melly a gyökereknek az olyan betűktől való elválasztásából áll, mellyek nem a’ gyökerekhez tartoznak; vagy pedig a’ szuffixumok’ és gyökérszavak’ eredetének feszegetése” (VERSEGHY 1805: 8–9). Azonban Révaival ellentétben Verseghy csak az *etymologia* alaktanként való értelmezését, a szinkrón szóelemekre bontást tartotta elfogadható célnak, az eredeti hangalak kutatását nem. „Az igaz etimologia tudnillik ki nem tered nyomozásban egyéb tárgyakra, hanem csak a’ néma vagy eleven gyökereknek a’ formativáktól, inflexióktól, epenthetikáktól, eufonikáktól és praefixumoktól való megválasztására; [...] céllya pedig soha egyéb nem lehet, hanem csak az, hogy megmutassa, mikép kell az analogiának törvényei szerint hasonló szóból hasonló esetekben új szót csinálni, vagy a’ hasonló szót hasonló esetekben declinálni, és conjugálni. Mihelyt a’ gyökérszóknak eredeteit kezdi nyomozni, mint *Otrokocsiban in Originibus hungaricis*, vagy a’ formativáknak és inflexióknak származásait feszegetni, mint többször említett Auctorunkban *in Antiquitatibus Litterat. hung.* munkái azonnal csak bizonytalan hypothesisek...” (VERSEGHY 1805: 12–13). Szerinte ugyanis a változás véletlenből és követésből [analógia szerint], nem filozófiai alapon történik (uo. 18).

Verseghy egészen modern, rendszertani és a szóalakbeli pozíció alapján kategorizálta az elemeket, így önáló tö, inflexiós toldalék és képző toldalék szerepel. A tö nem tartalmaz grammatikai funkciójú elemet, a rag pedig abban különbözik a képzőtől, hogy szóalakzáró, míg a képző után más elem is állhat. Verseghy ilyen alapon a korábban egyneműnek tekintett *pronomén affixumot* is különbözőképpen kezelte igei és névszói helyzetben: az ígéhez kapcsolódót ragnak, míg a névszóhoz kapcsolódót [ma: birtokos személyjel] képzőnek tartotta (TELEGDI 1996–97: 17). Számára, mint láttuk, a nyelvi elemzés fő célja az elemek azonosítása és rendszerezése volt, formális és funkcionális alapon.

Összefoglalás

Révai szerint tehát a magyar nyelv az ősi elsősülött nyelv közeli leszármazottja, rokon kapcsolatban az északi és a keleti nyelvekkel. Eredeti jellegét ma is őrzi, kevés változás történt benne. A magyar nyelv gyökökből épül fel, ezekből származnak a szótövek és a toldalékok is. Nyelvünk folyamatos fejlődésen ment át, legtökéletesebb formáját a XVII. században érte el, ehhez kell visszatérnie a mai,

romlott alakjából. A nyelvtudomány feladata a nyelv gyökeinek feltárása a nyelvemlékek és a rokon nyelvek segítségével.

Révai gondolatrendszere zárt, kerek egész, ahol az egyes elemek szervesen és okszerűen kapcsolódnak össze, legyen szó akár nyelvemlékkutatásról, gyökelméletről, szóelemző helyesírásról vagy például a régi alakok preskriptív érvényesítéséről. Révai már életében is nagy tiszteletnek örvendett, és halála után Kazinczy megkérdőjelezhetetlen tekintéllyé avatta nem utolsósorban a maga elgondolásainak alátámasztása érdekében. Szándéktalanul is hasonló folyamat játszódott le a nyelvészeti hagyományban. A korábban vázolt továbbélés azt mutatja, hogy Révait szinte minden utána következő fontos nyelvészeti iskola meszterének és elődjének tartotta, és ezt tényekkel tudta alátámasztani. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy Révai nem sorolható be egyik iskolába sem, nem volt egyiknek sem előfutára vagy teljes jogú képviselője.

A romantikus nyelv szemlélet a nyelvek keletkezéséről vallott eszméjét, a történetiséget és a gyökelméletet, valamint a hasonlítás bizonyos módszereit találta meg Révaiban, amint ezt Teleki József és később az akadémiai nagyszótár is kiemelte.

A történeti nyelvészet a nyelvemlék-filológia módszereinek pontosítását, a régi emlékek kutatását, a történetileg változó nyelvi alakok egymásból való levezethetőségének gondolatát és bizonyos konkrét hangfejlődési tendenciák zseniális megsejtését köszönheti Révainak. Így Melich könnyen mutathatta fel a történeti nyelvészet korai képviselőjeként. Révai azonban nem volt a mai értelemben nyelvtörténész. Nem volt célja a változások rendszerszerű feltárása. Nem érdekelte a nyelvi változás mint folyamat, nem rekonstruált nyelvi alakokat, és kísérletet sem tett a nyelvemlékes kor előtti állapot vizsgálatára.

A finnugor nyelvrokonság tézisének uralkodóvá válása után Szinnyei József joggal hivatkozhatott Révai számos ma is helytálló finnugor szóhasonlítására, és ezzel Révait a finnugor nyelvészet is korai képviselőjeként tisztelhetette. Révai azonban (mint láttuk) egészen másként értelmezte a nyelvi kapcsolatokat, mint a történeti összehasonlító nyelvészet későbbi családfa-modellje, és gondolatvilágában a közelebből atyafiságos finnugor nyelvek mellett a távolabbról atyafiságos keleti nyelvek is ugyanolyan jogon kaptak helyet. Még kevésbé foglalkozott a magyar nép eredetének, történelmének kutatásával.

Nehéz arra a kérdésre felelni, hogy milyen iskolába kell sorolnunk Révait. Könnyebb azt megmondani, hogy hová nem tartozott. Úgy tűnik, hogy Révai eszmerendszerének a maga egészében nem volt folytatása, azonban összetettsége folytán alkalmas volt arra, hogy bizonyos gondolatait kiragadva és felmutatva minden utána következő irányzat megtalálhassa benne a maga elődjét.

A fordítás és szövegközlés elvei

Az *Antiquitates* latin szövege számos helyen elérhető, egyrészt könyvtárakban nyomtatott formában, másrészt a világhálón is több digitalizált példány megtalálható. Ezért úgy gondoltuk, nincs szükség arra, hogy a latin szöveget is közöljük. Elsősorban arra törekedtünk, hogy egy ma is jól olvasható, érthető, használható fordítást adjunk az olvasó kezébe, aki akkor is sikeresen értelmezheti a szöveget, ha nem tud latinul.

A szövegben található elírásokat, nyomdahibákat a fordításban jelölés nélkül javítottuk, ezeket csak azokon a helyeken jeleztük, ahol a szerző szándéka nem volt teljesen egyértelmű. A szövegben található kódexes és régi nyomtatványokból idézett példákknak sem a lelőhelyét, sem a szövegét nem ellenőriztük, és nem javítottuk a bennük található esetleges hibákat sem.

A szövegben szereplő példaszavak esetében nem tartottuk meg a korabeli nyomtatásban szokásos helyesírást: *f, ú, ó* stb. Ezeket a betűformákat minden esetben átírtuk a ma használatos alakra: *s, ű, ő*, csak a kódexes idézetek esetében tartottuk meg azokat a betűformákat, amelyek nem feleltethetők meg egyértelműen a mai betűalakoknak: *o, y, e* stb.

A szövegben szereplő lábjegyzeteket a fordító és a szerkesztő készítette, ezek szerzőit a szövegben külön nem jelöltük, csak a héber és arab témájú jegyzetek esetében, ahol külső segítséget vettünk igénybe. Ezekben az esetekben feltüntettük a jegyzetíró monogramját: K. K. = Koltai Kornélia, Zs. D. = Zsom Dóra.

A Révai által az eredeti latin szöveghez készített indexet megtartottuk, és oly módon dolgoztuk át, hogy az eredetileg latinul szereplő fogalmakat a fordításban használt magyar megfelelőik alapján szedtük betűrendbe, mivel az olvasó is feltehetően a magyar kifejezés alapján fog az indexben keresni. Úgy gondoljuk, ezen a módon egy használható tárgymutató jött létre. Névmutatót mi készítettünk a szöveghez, feltüntetve benne a Révai által, illetve a jegyzetekben és a bevezető tanulmányokban hivatkozott szerzőket egyaránt.

Révai eredeti munkájához nem tartozott irodalomjegyzék, az általa fontosabbnak ítélt művek adatait a szövegben közölte, de nem minden esetben, sokszor éppen csak a szerző nevét említi. Az általa hivatkozott műveket a korabeli és a modern szakirodalommal együtt egy közös bibliográfiában foglaltuk össze.

Nyelvészeti munkáról lévén szó, a fordítás terminológiai megoldásaiban a *Corpus grammaticorum* (TOLDY szerk. 1866) grammatikáinak fordítása közben kialakult gyakorlatot követtük. Ez a korai magyar grammatikákat tartalmazó sorozat Zsilinszky Éva szerkesztésében jelent meg 2004 és 2011 között a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004; PERESZ-

LÉNYI 1682/2006; KOMÁROMI CSIPKÉS 1655/2008. TSÉTSI JÁNOS 1708/2009; KÖVESDI PÁL 1686/2010; TÓTFALUSI 1697/2011). A sorozatban alkalmazott gyakorlat alapján a latin nyelvű magyar grammatikai terminusokat két nagy csoportba osztottuk: egy részük a klasszikus latin nyelvű grammatikairódom szokásos műszavainak változatlan továbbélése. Ezek fordításában a szokásos magyar szakszavakat használjuk. A másik csoportba a latin grammatikából hiányzó jelenségeket jelölő szavak tartoznak. Ezeket szó szerint (jelzős szerkezeteknél elemenként) fordítottuk le, lábjegyzetben megadva a latin eredetét. Nehezebben érthető helyeken szögletes zárójelben áll a mai besorolás is, a *Magyar grammatika* (KESZLER szerk. 2000) alapján.

Révai az *a* és *e* magánhangzók három zártsági fokát különbözteti meg: 1. *pura* ('tisza') 2. *obtusa* ('tompá')/*obscura* ('sötét')/*gravis* ('tompá, nehéz') 3. *acutus* ('éles, ékezetes'). A korábbi magyar grammatikairódomban az *a*-t és az *e*-t *obscura* hangoknak nevezték, szembeállítva a *clara* ('világos') *á*-val és az *é*-vel (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 29–30/82–85, KOMÁROMI CSIPKÉS 1655/2008: 25/74–75). A fordításban ezeket a hangokat *tompa*, illetve *éles* terminusokkal fordítottuk, megpróbálva érzékeltetni Révai rendszerét.

Révai munkájában egyébként részletes fonetikai leírásokat adott, ahol elsősorban a spiránsokra vonatkozóan speciális latin terminológiát használt. A félreértések elkerülése és a könnyebb áttekinthetőség érdekében itt adjuk meg a fonetikai terminusoknak a jelen fordításban használt magyar megfelelőit.

Hang	Révai latin terminusa	A fordításban használt magyar megfelelő
<i>sz</i>	<i>sibilus acutus</i>	éles sziszegés
<i>s</i>	<i>sibilus asper</i>	durva sziszegés
<i>c</i>	<i>sibilus tenuis</i>	vékony sziszegés
<i>z</i>	<i>sibilus lenis</i>	gyenge sziszegés
<i>cs</i>	<i>sibilus crassus</i>	sűrű sziszegés
<i>zs</i>	<i>sibilus densus</i>	tömött sziszegés
<i>β</i>		
[bilabiális zöngés spiráns]	<i>halitus obscurus</i>	gyenge fúvás

Révai a magyar nyelvet két irányban hasonlítja, a finnugor kapcsolódást egy tább, keleti keretbe helyezi, az *Antiquitates* bőséggel hoz héber és egyéb keleti nyelvű példákat is. A finnugor hasonlítás története többnyire jól ismert, és bő szakirodalommal rendelkezik (A *Halotti beszéddel* kapcsolatban lásd pl. BENKŐ 1980,

A. MOLNÁR 2005), az ómagyar kor ige és névszóragozásáról, illetve szókészlettanáról szintén számos tanulmány áll rendelkezésre (a magyar nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményeit összefoglalóan lásd pl. E. ABAFFY 1991, 1992; KOROMPAY 1991, 2003; ZSILINSZKY 2003). Ezzel szemben a keleti hasonlítás, főként a héberes vonal, grammatikatörténet-írásunknak szinte teljesen feldolgozatlan része, holott igen jelentős a korai magyar nyelvtudomány történetében. Sem a magyar nyelvészek, sem a hebraisták nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, így fontos lenne, hogy a felületes említések után alapos és a modern hebraisztika szempontjait érvényesítő vizsgálatok dolgozzák fel ezt a területet. Ezért hiánypótló Tótfalusi Kis Miklós hebraisztikai munkásságának vizsgálata után (KOLTAI 2011) most az *Antiquitates* hebraisztikai vonatkozásainak feldolgozása, s ez indokolja a jegyzetekben található nagy számú hebraisztikai tárgyú megjegyzést.

Stemler Ágnes – C. Vladár Zsuzsa

Megjegyzések Révai héber-arámi példáihoz

Révai Miklós *Antiquitates*ának jelen kiadásához az OSZK Kt. Quart. Lat. 2221/1 kéziratának nyomtatott szövege szolgál alapul. Mivel a szövegkiadást tudományos jegyzetek kísérik, a héber-arámi (s ez utóbbi nyomán: a szír) nyelvi vonatkozásokat is értelmező, kommentáló jegyzetekkel látjuk el. A konkrét megjegyzések tehát közvetlenül a szövegben előforduló jelenségekhez kapcsolódnak, ám szükségesnek érezzük, hogy az alapvető, általános tudnivalókat, valamint Révai visszatérő, illetve részletesebb kifejtést igénylő példáinak magyarázatát külön is összefoglaljuk röviden.

Az *Antiquitates*ban a héber szavak latin betűs átírással is szerepelnek: Révai zárójelben tünteti fel a latin betűs megfelelőt. Révai zárójeles, latin betűs átíratát azonban a jelen kiadásban is kiegészítjük a mai tudományos szisztéma szerinti átírással, szögletes zárójelben tüntetve fel saját latin betűs olvasatunkat – indokolt esetben nemcsak a jel átírását, hanem pl. hangok-betűk esetén a jel nevének átírását is. Szisztémánkban részben az ún. angolszász tudományos transliterációhoz, részben pedig a magyar hang- és grafémakészlethez igazodunk.²⁴ A kötetben használt rendszerünk ennek megfelelően a következő:

Mássalhangzók:

א = ʾ	ד = d	ה = h	ל = l	פ = p	ש = sz
ב = b	ד = d̄	ט = t̄	מ = m	פ = f	ש = s
ב = v	ה = h	י = j	נ = n	צ = c	ת = t
ג = g	ו = v	כ = k	ס = sz	ק = q	ת = t̄
ג = ġ	ז = z	כ = kh	ע = ʿ	ר = r	

Magánhangzók:

· (s ^e vá' mobile) = e	· = i	· = í	· / · = é	· / · = e	· / · = a
· = á	· (qámec hátúf) = o	· = o	· / · = ó	· = u	· = ú

Révai több ízben is hivatkozik Johann Severin Vater *Handbuch der hebräischen, syrischen, chaldäischen und arabischen Grammatik* című tankönyvére²⁵ mint a héber és arámi példáihoz és az érveléseihez felhasznált forrásra. Vater grammatikájának pdf-formátumú digitális változatát – amelyet Dr. Stefan Schorch teológus,

²⁴ Az angolszász transliterációs rendszert lásd SEOW 1995: 1, 6–7.

²⁵ Leipzig, Crusius, 1802.

bibliatudós (Professor für Bibelwissenschaften, Martin-Luther-Universität Theologische Fakultät, Halle-Wittenberg) tett elérhetővé számunkra – módunkban állt tanulmányozni, így utánajárhattunk Révai hivatkozásainak is. Meglepő módon azonban azt tapasztaltuk, hogy a hivatkozások szinte egyike sem található meg Vaternél, amelyből arra következtethetünk, hogy vagy volt Révainak egyéb, meg nem nevezett grammatikai forrása is, vagy pedig a Vater-féle grammatikára való utalás pusztán saját nézeteinek hitelesítéséhez kellett. Természetesen az sem kizárt, hogy nem lévén kéznél a könyv, az emlékezete csalta meg Révait.

Az *Antiquitates* szerzőjének magyar-héber/arámi összehasonlító vizsgálatai az alacsonyabb nyelvi szintektől a lexéma-szintig terjednek. Hangtani összehasonlító megállapításai a fonémakészletet és bizonyos hangtani jelenségeket egyaránt érintenek.

A fonémakészletre vonatkozó összehasonlító vizsgálataiban a magyar *h* fonémából indul ki. Ennek gyengébben és erősebben ejtett változatát – amelyből a *k* hangot származtatja – a héber gutturálisokkal hozza összefüggésbe (lásd 22. §).

A hagyományos hangtani besorolás szerint a héberben négy torokhangzó – gutturális – van: az \aleph [ʔ] [ʔálef], a \heh [h] [hé²], a \heth [ħ] [hét], és az ε [ʕ] [ʕajin]. Révai tisztában van ezzel, miként azzal is, hogy a gutturális csoporton belül két további alcsoportot tudunk elkülöníteni a(z eredeti) képzés helye szerint: a laringálisokat, amelybe az \aleph [ʔ] [ʔálef] és a \heh [h] [hé²] tartozik, és a faringális alcsoportot, amely a \heth [ħ] [hét] és az ε [ʕ] [ʕajin] fonémákból áll.

Az \aleph [ʔ] [ʔálef] a diakrón szempontú meghatározás szerint: laringális zöngétlen explozíva.²⁶ Fontos tudni róla, hogy az egyik olyan mássalhangzó a héber *alefbét*-ben (a héber ábécében), amelyet ma már (igaz ez Révai korára is) nem ejtünk, csak a hozzá tartozó magánhangzót ejtjük ki, vagyis azt, amelyik utána következik (alá vagy mögé van írva). Nem véletlenül nevezzük az \aleph [ʔ] [ʔálef]-et hangszalagzárnak is. Hogy mikor vesztette el a fonémaértékét, pontosan nem tudjuk, de a gutturálisok gyengülése a Kr. e. I. évezred 2. felétől kimutatható.²⁷ Révai ugyanakkor „gyenge hehezetes” ejtéséről beszél következetesen (lásd 105. §). Természetesen nem zárható ki, hogy bizonyos korban, bizonyos területen, bizonyos közösségekben hehezettel ejtették az \aleph [ʔ] [ʔálef]-et, de ezt evidenciaként kezelni, bizonyítékok híján, még ha Vaterre hivatkozik is Révai (akinél nem található meg a hivatkozás), nem helyénvaló. A Kr. e. III. századtól a Kr. u. IV. századig keletkezett görög és latin átírások (pl. a Septuaginta átírásai, Órigenész *Hexaplájának* II. oszlopa, a *Secunda*, amely a Héber Biblia eredeti szövegének görög átírását tartalmazza vagy Szent Jeromos átírásai) sem támasztják alá a hehezetes ejtés gyakorlatát.²⁸

²⁶ A fonetikai meghatározásokban Angel Sáenz-Badillos történeti hangtani leírására támaszkodunk (SÁENZ-BADILLOS 1996: 18–20).

²⁷ Vö. pl. SÁENZ-BADILLOS 1996: 84.

²⁸ Vö. SÁENZ-BADILLOS 1996: 80–86.

A \aleph [h] [héʔ] laringális zöngés spiráns. A \aleph [h] [héɫ] faringális zöngétlen spiráns, artikulációja a német *ch*-nak megfelelő, pl. a *nach* szóban. Eredetileg a veláris zöngétlen spiránst is jelölte, azaz két fonéma jelölésére használhatták. A héber nyelvtörténet során azonban a veláris-faringális szembenállás fokozatosan neutralizálódott. Az ε [ʕ] [ʕajin] a történeti rekonstrukció alapján faringális zöngés spiráns, vagyis a \aleph [h] [héɫ] zöngés megfelelője. Amíg a nyelvben a veláris-faringális oppozíció fennállt, a veláris zöngés spiránst is ezzel a betűvel jelölték. Ezért mondja azt Révai, hogy ejtése nemcsak a \aleph [h] [héɫ] ejtéséhez áll közel, hanem a \aleph [g/ġ] [gimel/ġimel] ejtéséhez is (lásd 22. §). Az eredeti veláris artikulációt bizonyítja például, hogy a Septuagintában Gázaként jelenik meg az a tulajdonnév, amely a héber szövegben, a Héber Bibliában ε -nal mint \aleph [ʕ] [ʕazzá(h)] szerepel. Ma az ε [ʕ] [ʕajin] a másik olyan magánhangzó, amely fonetikailag zérus-értékű, néma.

A *h* erősebb változatából származó *k* fonémát Révai a héberben egyéb, *k*-nak ejtendő mássalhangzókkal is (\aleph [k/kh] [kaf/khaf] és \aleph [q] [qóf]) összehasonlítja (lásd 22. §). A \aleph [k/kh] [kaf/khaf] és a \aleph [q] [qóf] nem tartozik a torokhangzók, a gutturálisok közé, Révai is csak a kiejtés szerinti közelség okán említi.

A \aleph [k/kh] [kaf/khaf] ún. *begadkefat*-betű/fonéma, vagyis allofón váltakozás köthető hozzá, ejtése ugyanis a fonetikai helyzettől függően vagy *k* (dorsopalatális zöngétlen explozív), vagy olyan, mint a faringális zöngétlen spiráns realizációja, azaz, mint a \aleph [h] [héɫ]-é. Révai is jónéhány fonetikai variánst felsorol a \aleph [k/kh] [kaf/khaf] kapcsán (lásd 22. §).

Írásmódban a *begadkefatok* allofón természetére a betű belsejében lévő pont (*dágés lene*) utal. Fontos megjegyezni, hogy Révai, ha csak héber betűket közöl, következetesen pontozatlanul tünteti fel a *begadkefatok*at, vagyis mintha a spiráns allofönt jelölné, viszont a betűk nevének átírásában – a \aleph [p/f] kivételével – az explozív realizáció szerint jár el. *Begadkefat*-átírásából arra következtetünk, hogy az ún. akadémiai kiejtést követi.²⁹ Mi meghagyjuk a Révai-féle pontozatlan jelölést, de a tudományos transliterációnak megfelelően a szögletes zárójelben már mindkét fonetikai variánst, tehát a spiráns allofönt is következetesen feltüntetjük.

A *begadkefatok* csoportját – miként a mnemotechnikai név is jelzi – hat fonéma alkotja: \aleph [b/v], \aleph [g/ġ], \aleph [d/d̥], \aleph [k/kh], \aleph [p/f] és a \aleph [t/ʔ]. A *begadkefatok* tehát vagy explozívaként, vagy spiráns megfelelőikként realizálódnak. A kiejtésbeli különbség ténylegesen csak a következő három hangnál jelentkezik: \aleph [b/v], \aleph [k/kh] és \aleph [p/f] – a szefárdi ejtés szerint. A betűk pontozott írásmód szerinti helyesírása azonban azt sugallja, hogy a többi fonéma esetében is létezett a képzés módja szerinti szembenállás.

A zárhang-variánst mássalhangzó után ejtjük. Szó belsejében a zárt szótagot, amely után a *begadkefatok* explozív allofónja manifesztálódik, a *s^evá² quiescens* jelöli (nyugvó *s^evá²*). A *s^evá² quiescens* önálló fonémaérték nélkül a szó

²⁹ Vö. EGERESI 2010: 68.

kiejtésében tényleges mássalhangzó-torlódást jelöl, illetve generál – lezárván a szótagot egy másik, mássalhangzóval kezdődő szótag előtt, noha pontosan azon ortográfiai hagyomány keretében jelenik meg, amely „nem engedi”, hogy szó belsejében két mássalhangzó következzen egymás után.

A spiráns allofón magánhangzó után realizálódik. Szó belsejében vagy egy teljes értékű magánhangzó, vagy egy félhangzó, az ún. *s^evá² mobile* (mozgó *s^evá²*) felelős a *begadkefatok* spirantizációjáért. A *s^evá² mobile* tehát – szemben a *s^evá² quiescensszel* – szótagalkotó hangzó *s^evá²*.³⁰

Révai mind a „nyugvó”, mind a „mozgó” kifejezést a héber alapján használja egy magyar nyelvi jelenségre (lásd 107. §), de a két jelenségnek nincs köze egymáshoz, az analógia alapja maximum az ejtés–nem-ejtés oppozíciója mentén állítható fel.

A másik *k*-nak ejtendő héber fonéma, amelyet az *Antiquitates* szerzője a magyar *h*→*k*-val kapcsolatban említi: a *ḵ* [*q*] [*qóq*]. Eredeti artikulációja az emfatikus *q*-nak megfelelő lehetett (dorzo-palatális emfatikus explozíva), ezért is minősíti Révai „keményebb hangértékű” *k*-nak (vö. 22. §).

A magyar *v* és *j* fonémát is a héber *ṽ* [*j*] [*jóq*], illetve a *ṽ* [*v*] [*váv*] hangokkal állítja párhuzamba (lásd 48. §). Ám nem pusztán fonéma-minőségükben, hanem konkrét hangtani jelenségek kapcsán is: egyrészt hiátustöltő, illetve kötőhangzói szerepükben minősíti egymáshoz hasonlóknak őket (lásd 44. §), másrészt – és ez már kizárólag csak a *ṽ* [*j*] [*jóq*]-ra és a magyar birtoktöbbségitő *i*-re vonatkozik – a névszórágózásban betöltött szerepükről mondja ki az azonosságot (pontosabban héberből származást, lásd 179. §).

A héber *ṽ* [*j*] [*jóq*] és *ṽ* [*v*] [*váv*] mássalhangzós fonémák magánhangzós természettel is rendelkeznek, tehát szemivokálisok (vagy szemikonszonánsok). Kettejüknek e tekintetben rokon a természete, s ha Révai a „gyenge és sima ejtésükkel” (lásd 105. §) e szemivokális-jellegükre céloz, akkor a mai tudományos álláspont szerint megfelelően jellemzi őket.

Révai analógiája (a magyar fonémákkal és adott funkciójukkal való összevetése) azonban már nem állja meg a helyét. A *ṽ* [*v*] [*váv*] (eredetileg) bilabiális zöngés spiráns (angolszász átírása: [*w*]), amely bizonyos fonetikai helyzetben vokalizálódik: *ṽ* [*ó*] vagy *ṽ* [*ú*] lesz belőle. Ez a fonetikai helyzet azonban nem hasonlít a Révai által példaként hozott magyar fonetikai helyzethez: a magánhangzós tövek magánhangzóval kezdődő toldalékolása esetén fellépő hiátushoz, amelyet vagy egy *v*, vagy egy *j* „kötőhangzó” tölt ki (vö. 44. §). A *ṽ* [*j*] [*jóq*] – mint prepalatális zöngés approximáns – nem is tud önálló magánhangzóvá válni, csupán magánhangzónyújtó szereppel bír, vagy más megközelítésben – miként a *ṽ* [*v*] [*váv*] és a *ḥ* [*h*] [*hé²*] is – *mater lectionis* („olvasási anyabetű”), hosszúmagánhangzó-jelölő. Kötőhangzóként pedig a szóban forgó héber fonémák egyike sem funkcionál: a héberben a mássalhangzó-torlódást feloldó kötőhangzói szerepet teljes értékű magánhangzók látják el.

³⁰ Vö. SEOW 1995: 14.

A héber névszóragozás $\text{ױ} [j] [j\acute{o}d]$ -jának, valamint a magyar birtoktöbbsesítő i -jelnek a funkcionális egybevetése sem megalapozott Révai részéről. A héberben a hímnemű névszók többes számú végződése: $\text{ִֿם} [-im]$. A többes számú alapalakban tehát a $\text{ױ} [j] [j\acute{o}d]$ valóban nem mássalhangzós értékben jelenik meg, hanem *mater lectionis*ként, magánhangzó-nyújtó szerepben – de mégsem magánhangzóként, mint amilyen a magyar birtoktöbbsesítő jel. A névszóragozásban, amelyet a természetéből következően birtokos ragozásnak is nevezünk, a hímnemű *pluralis*-szuffixum utolsó mássalhangzója: a $\text{ֿ} [m] [mém]$ lekopott, így a $\text{ױ} [j] [j\acute{o}d]$ tölti be a *pluralis*-jelző szerepet – birtokos szuffixumként immár mássalhangzós értékben is –, de nem önmagában. Funkciója olyannyira erős, hogy a toldalék részévé vált: nemcsak a hímnemű, hanem a nőnemű névszók többes számú ragozásában is, analogikusan, a saját többes számú végződésük megőrzése mellett. A többes számú birtokos végzések tehát mindkét nemben megegyeznek (miként az egyes számú végzések is).

A héber névszói vagy birtokos ragozásban tehát a $\text{ױ} [j] [j\acute{o}d]$ sosem magánhangzóként van jelen, sőt néhol egyenesen mássalhangzóként aktualizálódik; része a birtokos végződésnek, de nem kizárólagosan, hanem a speciális magánhangzó-állománnyal együttesen jelöli a többes számot.

Láthatjuk, hogy Révai nemcsak a hangtan területén végez összehasonlító elemzéseket, hanem a *Halotti beszéd és könyörgés*ben található morféákat és lexémákat is a feltételezett héber-arámi megfelelőikkel veti egybe, valamint a rekonstruált magyar nyelvtani jelenségeket is igen gyakran az általa paralelnak tekintett héber-arámi jelenségekből vezeti le.

Az 54. §-ban a magyar „Isten” főnév etimológiájával kapcsolatban állapítja meg, hogy a Héber Bibliában tulajdonnévként megjelenő, ún. *tetragrammaton*, az יהוה [ejtsd: $\text{ױ}adonaj$] áll a szó jelentésének a hátterében.

Izrael Istenének neve a Héber Bibliában négy mássalhangzóval (vö. *tetragrammaton*) van jelölve: $\text{יהוה} [j, h, v, h]$. Az egyházatyáktól tudjuk, hogy eredeti ejtése $\text{יהוה} [jahve(h)]$ lehetett, de már a legkorábbi időktől fogva (kb. a Kr. e. IV. századtól) kiejtési tilalom vonatkozott rá, a 3. parancsolat értelmében (Ex 20,7). Éppen ezért, amikor a mássalhangzós bibliai szöveget kipontozták, vagyis magánhangzókkal látták el, a *tetragrammaton* nem a hozzá tartozó magánhangzó-állományt, hanem az ’Úr/Uram’ jelentésű $\text{אֲדֹנָי} [ױadonaj]$ magánhangzóit kapta meg (*s^evá² compositum*, *hólem*, *patah*), hogy olvasata véletlenül se $\text{יהוה} [jahve(h)]$, hanem $\text{אֲדֹנָי} [ױadonaj]$ legyen (*q^eré perpetuum*). Az ily módon kipontozott *tetragrammaton* – a konzonzánások természetéhez igazodó vokálisokkal (*s^evá² simplex*, [*hólem*,] *qámece*) – a következő: $\text{יהוה} [ױadonaj]$. A különböző nem zsidó egyházak, illetve felekezetek az idők során a *tetragrammatont* összeolvasták a kipontozott magánhangzókkal, így lett belőle „Jehova”. Révai maga is „Jehova”-olvasatot javasol a tulajdonnévnek zárójeles latin betűs átíratával, a héber istennév etimológiájában pedig az arámi létigét adja meg gyökként: „annyi

mint 'létező', amely minden időt magában foglal: *volt-van-lesz*". A létigével való megfeleltetés nyilvánvalóan egybecseng a híres bibliai szöveghez, az Ex 3,14-gyel, ahol Isten a saját nevééről a héber létige ragozott alakjával (*qal*, imperfectum E/1.) tesz bizonyosságot Mózesnek.

Ahogy tehát a klasszikus héber korszak nyelvhasználói a szóalak tövében az ősbibliai (vagy a korabeli arámi) létigét érzékelték, úgy Révai magyarázata is helytállóan bizonyul, bár azzal, hogy jelentéstartalmában a magyar létige múlt-jelen-jövő idejű hármassal felelteti meg, a későbbi héber nyelvtörténeti korok igeidő-szemléletét idézi, hiszen a klasszikus héberben igeidők nincsenek, csak aspektusok.

Mivel azonban a magyar „Isten” szó hangalakja távol áll a héber *tetragrammaton* hangalakjától, a szó etimonjaként Révai a *tetragrammaton* jelentésével megegyező héber שׁ [jés], illetve közép- és késő arámi ܫܘܢ [ʃū] létezését kifejező partikulát jelöli meg (lásd 54. §).

Révai a magyar igeragozást mint nyelvtani jelenséget is komparatív vizsgálatának tárgyává teszi: a magyar igeragokban jelen lévő személyes névmások és a héber konjugáció személyvégződéseiben megmutatózó személyes névmások közt von párhuzamot (lásd 51. §). Tény, hogy a grammatikalizációs folyamat, amelynek során a személyes névmások igei személyvégződéseké váltak, a héberben is lejátszott, de Révai nem szól arról, hogy – mivel a héber konjugáció aspektualitást jelöl (alapvetően különbözve így a magyartól) –, más affixumok társulnak a perfectum-, mint az imperfectum-ragozáshoz (ez utóbbihoz még prefixumok is). A személyes névmások grammatikalizációs folyamata az imperfectum-ragozásban előrehaladottabb stádiumban van, a személyes névmásokat ezért inkább a perfectumi alakok végződésében tudjuk tetten érni.

Révai hasonlításai, levezetései tehát a mai tudományos álláspont szerint többségében nem elfogadhatók, de figyelemre méltó és a korabeli grammatika-irodalomban egészen újszerű az a precizitás, amellyel a különböző nyelvi szinteken a magyar–héber/arámi komparatistikai elemzéseit végzi. Abban is újszerű az eljárása, hogy folyamatosan számos egyéb „keleti” nyelvet is bevon vizsgálódásainak körébe, az „elsősülött” nyelveken kívül az arabot, a szírt, a perzsát és az etiópot. Az adott nyelvi elemről pedig nemcsak a magyarban, hanem a rokon finnugor nyelvekben is „kimutatja”, hogy a héberből, illetve az arámiból származik. E tekintetben azonban a grammatika-irodalomban már megszokott eljárást követ, hiszen a héber (és az arámi) nyelv nemcsak a magyar nyelv leírásához szolgált forrásként, hanem a finnugor nyelvek leírásához is – Révai idején már több évszázadra visszamenően, egészen a humanizmus korától kezdve.

Koltai Kornélia

Magyar irodalmi régiségek

I. kötet,

amely magában foglalja a két halotti beszédet a régi kiejtés szerint helyreállítva és nyelvtani magyarázatokkal ellátva. Valamennyi ismert magyar kézirat közül a legrégebb emlék, Révai János Miklósnak, a győri egyházmegye papjának, a pesti királyi tudományegyetemen a magyar nyelv és irodalom nyilvános rendes tanárának munkája és fáradozása által

Pesten

Trattner Mátyás betűivel

1803

A tiszteletre méltó régiség ismerete nem kevésbé gyönyörködtető, mint hasznos, ezért szándékunk részletesen bemutatni, milyen végződései voltak hajdan az eseteknek, melyek vagy elavultak, vagy használatban maradtak.

Franciscus Sylvius *Progymn. II. Cent., 72. fejezet*

A régiség nem kevés dolgot elferdít, sokat eltöröl. Ezért mindazt, amit elődeinktől elvett a szökevény felejtés, Mucius és Brutus nyomozó szorgalma sem tudta visszahozni. Nem leszek hát lassabb, ha nem tudom kikutatni, de fűrgébb, ha sikerül.

M. Ter. Varro *De lingua Latina Lib. IV.*

Az igen tiszteletre méltó Paintner Mihály Antal úrnak,
a Boldogságos Szűz Mária rátóti prépostjának, a nemes Fejér,
Somogy, Sopron, Varasd és Veszprém vármegyék táblabírájának,
a nemes Veszprém megyei árvagondnokság elnökének

Révai János Miklós
üdvözetét küldi

Végre megjelenik, és Neked ajánlva, Mihály barátom, az a munka, ami okát és kezdetét adta a magyar nyelvet magyarázó kutatásaimnak, két halotti beszéd a régiségből grammatikai kommentárokkal megvilágítva, ebből született az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) eme első kötete. Ha e munkám és az utána következők kedvesek lesznek azon honfitársaim előtt, akik őszintén és szívből óhajtják honi nyelvünk alaposabb kutatását, eredeti természetébe való visszaállítását és kiműveltetését, szeretném, ha tudnák, hogy azt az örömet, melyben majdán részük lesz, elsősorban a Te támogatásodnak köszönhetik. Így Téged illet érdemeidért a hálám, s az utókornak is kötelessége támogatni engem, hogy leróhassam Neked. Sokáig és sokat munkálkodtam ezért, és már majdnem lemondtam fáradásaim sikeréről, mikor segítségemre sietett rendkívül készséges bőkezűséged, melyet az irántam érzett szeretet és a haza iránti kötelességérzet táplált.

Huszonhatodik éve ápoljuk már kölcsönös barátságunkat. Ez nekem annál is kedvesebb, Neked pedig annál nagyobb dicséretre válik, mivel szíves hajlandóságod, mely hajdan Bécsben szinte egyenrangú felek közt született, később – mikor a Te csillagod fényesebben ragyogott, míg az enyém pislákol – sem éreztem, hogy csökkenne irányomban, hanem inkább nőtt, és gyakran megtapasztaltam, hogy készségesen támogattod szándékaimat. Megadatott hát, hogy Téged egy személyben barátomnak és patrónusomnak is tarthassalak. Csodálatos öröm, hogy egyszerre teljesíthetem a barátság és a hála által rám rótt kötelességeket. E két érzéstől indítatva szívesen idézem fel, mennyi mindent köszönhetek szeretetednek és támogatásodnak. Számos tudós és híres ember barátságát nyerted meg számomra. A Te érdemed, hogy joggal dicsekedhetem, ki mindenki volt nyájas irányomban, míg élt. Hebeler Jakab, a kiváló férfiú, a görög nyelv tudósa, a bécsi Theresianum egykori vicerektora; Pray György, az igen nevezetes magyar történetíró; Michael Denis, nemcsak Ausztria, de egész Németország halhatatlan költőfejedelme. Elűzted ezen kívül azok csúf gögjét, akik szemében a rongyos ruha nem tesz embert. Már megénekeltem a Te erényeidet, és Denisét is, aki hajdan az én barátom is volt.

Nem jársz gögösök útján, lelked igazra tekint már,
És nem a csuklyák rangjára figyelsz ezután.
Szép papi köntös, az élet semmilyen élve se győzi le:
Balga tömeg, kerülé ostoba vétkeket ő!
Tiszta erény és erkölcs nem maradt neki rejtett,
Minden időben bíz, érdemek útjain járt!¹

Ezzel az igen emberséges tettel megoltalmaztál engem az igazságtalanul dühöngő vihartól és magas rangú közös pártfogónk védelme alá helyeztél, akit a hatalmas és jóságos Isten, aki a jó ügyeket szokása szerint gondosan és jóindulatúan pártolja, őrizzen meg sokáig épségben és egészségben!

Nem hallgathatom el sok okból kedves gyakori vendégeskedéseimet rátóti birtokodon, mely általad, bölcs és nyájas ura által egyszersmind kellemes és hasznos is volt. Hányszor enyhítetted itt vigasztaló beszélgetésekkel lesújtott lelkem gyászát, s kergetted messzire mardosó gondjaimat! Tanulmányaimtól új életre kelve, mennyi táplálékot leltem mohó lelkem számára könyvtárad megszentelt, ritka kincsestárában! Magad is kiválóan élsz vele, és a közfeladatok, otthoni elfoglaltságok után fennmaradó idődet irodalmi munkának szenteled, ezzel ékesíted hazádat, hajdani intézetedet, jó polgárként, kegyes növendékként, hű szövetségesként. Ráadásul könyvtáradat tudós barátaid előtt is szívesen megnyitod, s ha valamely könyvet messzebről kérnek tőled, még el is küldöd nekik. De visszatérek a magam dolgára. Három éve, mikor a halál majdnem elragadott, és Nálad lábadoztam, meggyötört egészségemet milyen gyógyító orvosságokkal támogattad!

Meg kell emlékezmem a többi gyakori támogatásról, melyekkel szorult helyzetemből segítettél ki nagylelkűen és készségesen. Ezek közül is a legnagyobb ez a mostani. Kutatásaim honi nyelvünk körül már régóta megakadtak. Nyugodtabb lélekkel türtem azelőtt is, Te vagy a tanú rá, a jobb idők reményében a kiadás halasztódását. Mikor pedig úgy láttam, hogy dolgaim a jövőben sem fordulnak kedvezőbbre, és új betegségemnek sorvasztó természete a közelgő halált siettetete, a testi betegségnél is sokkal nehezebben viseltem lelkem aggodalmát, hogy hazámat, amely mindennél kedvesebb számomra, fáradozásom gyümölcsétől megfosztva fogom elhagyni. De Te, mikor már a fájdalomba még inkább belebetegedem, a legjobbkor sietsz segítségemre, és a támogatást, amelyet már korábban magadtól ígértél, most is önként kínálsz. Ezzel gondomat, barátom, nyugtatóan leveszed rólam, hogy ne nyomasszon az adósság, melybe belekevert engem ez utolsó vakmerő tervem, s hogy fogyatkozó életem még hátralevő néhány napját a kiadás sürgetésére fordítsam. Az első kötet tehát a most már reményeim szerint folytatható kiadás első darabja, amit Te mentesz meg az emésztő időtől és a kegyetlen haláltól nagylelkű jótéteményeddel, és Te gondoskodsz megjelenéséről, Teáltalad őrződik meg a hazának.

Ebben a dologban irántam való barátságod mellett a haza iránti kegyeséged is kitűnik. Láttad ugyanis eme munkáimban – s ennek a véleményednek

¹ Constantinovits Milán András fordítása.

igen örvendek, hiszen a lehető legtöbbet fáradoztam velük –, hogy nyelvünk sok rejtett titka van itt elhintve, melyek napvilágra hozva nem csupán számunkra kedvesek, mivel nyelvünket csodálatosan megvilágítják, és biztosabb törvényekkel erősítik meg, de mivel igazolva vannak, a külföldiek számára is kedvezőbbé teszik nyelvünk megítélését. És úgy ítélted meg Te, kegyes polgár, hogy más egyebek előtt a hazának e gyümölcsét, amely némi dicsőséggel is jár, de már-már elveszni látszott, gyors segítséggel meg kell mentened. Jól érzed ugyanis azt, amit a balsors miatt, fájdalom! mily kevesen, hogy a hon iránti köteles kegyességhez az a gondoskodás is hozzátartozik, hogy közös, saját nyelvünket, mely által népünk a többitől különbözik, megóvjuk a pusztulástól, amely felé tart, és minden igyekezetünkkel kiművelve felvirágoztassuk. Akkor pedig a többi dolgot is, amelyeket hevesebben cselekszünk népünk jogainak védelmére, könnyebben fogadják el valódi kegyességből fakadónak.

Ilyenek a Te cselekedeteid, főként a nemes Veszprém vármegyében, ezek messze híresek és népünk előtt igen kedvesek lettek, mivel a hon iránti szereteted, amely itt kiváltképp megmutatkozott, lelkesedést keltett az emberek szívében. Annál is nyilvánvalóbb ez, mivel azokat segíted, akiket a haza ölel a keblére, gyámoltalan polgárait, megyétek árváit. Az árvaszék, páratlan kegyességű hivatalotok, a Te kegyes elnökletteddel, milyen üdvösen, milyen mély vallásossággal működik! Mindennek a jó híre eljutott a nagyméltóságú királyi helytartótanácsig, és kegyes intézményetek szabályzatát tavaly bekérte, hogy egyedül követendő normaként ezt javasolják. Ezt a kitüntető dicséretet avval utasítottátok vissza, hogy szabályzatotok semmi mást nem tartalmaz, csak a haza általános törvényeit, de a végrehajtásban való töretlen hitetek, vigyázó éberségetek és fáradozhatatlan lelkesedéseitek által él, és használ az árvák ügyének. Ebben a szent feladatban Te jársz az élen. Az a közvélekedés, hogy főként a Te érdemed, hogy az árvák vagyona biztonságban van a kapzsi mohóságtól, és nem csupán hiánytalanul megmarad, de szép kamattal gyarapszik is, a szenge lelkek helyes neveléssel gondos oktatásban részesülnek, és életüket korán átítatják a jó erkölcsök. Közös és általános vélekedés ez, amely Neked az árvák igaz atyja címet adja, és e szép, papi személyhez olyannyira méltó megbecsülésben részesít.

Hallgassa meg az Isten, az árvák Égi Atyja, az Érted oly sokszor mondott buzgó imáikat, hogy a jeles erényednek járó tisztséget elnyerve még sokáig legyen annyi lehetőség a jótétemények megtételére, amennyit buzgó szándékok kíván. Csodálatra méltóan hasznára vagy ugyanakkor a honi irodalomnak, s eme általam bemutatott első emlékének kiadását, barátilag és kegyesen figyelemmel kísérted és hatékonyan előmozdítottad, egy kisebb összeggel ugyan, ám ez bölcs beosztásod és józan gazdálkodásod mellett mindig rendelkezésre áll, hogy barátaidat, árváidat is megfelelően segítsd.

Isten Veled, drága Mihályom! Maradj meg jó egészségben nekem a lehető legtovább, és engem, ki oly nagyon szeretlek Téged, éltemben szeress viszont, holtom után pedig, mely érzem, gyorsan közeleg, tarts meg kegyes emlékezetedben. Pesten, az 1803. év július havában.

Megjegyzés

Már az 1783. évben kész voltam néhány ívnyi kis kommentárral,² amelyet honi nyelven írtam ezekhez a régi halotti beszédekhez, melyeket most végre kiadok. Láttam és olvasta munkámat két igen jeles férfiú, akiket tanúként szólítok: Rájnis József, akihez kiváló barátság fűz, akkoriban a győri királyi akadémia hitszónoka, továbbá Trenka Mihály, ugyanezen az akadémián a hazai történelemnek, most pedig a pesti királyi tudományegyetemen az egyetemes történelemnek professzora. Minél messzebbre haladtam azonban e beszédek alaposabb magyarázatában, annál több titkát találtam benne nyelvünknek, s annál közelebbinek láttam rokonságát a keleti és az északi nyelvekkel.³ Hogy erre tisztább fényt derítsek, szorgalmasan kutattam nyelvünk régiségét és – amennyire feltalálhattam – a rokon nyelveket is gyakran hívtam segítségül. Ezzel az új kutatással joggal duzzadt munkám a mai méretére, de immár latin nyelven. 1799-ben már nyomtatásra készen állt.

Sürgettem a kiadást 1800-ban Komáromban, 1801-ben Sopronban, aztán 1802-ben Bécsben, de a szükséges pénz híján sosem kedvezett nekem a szerencse. A mostani, 1803. évben végül Pesten válthatom valóra kívánságomat.

Megelőztem hát az igen jeles férfiú, Schwartner Márton óhaját, amelyet az előző évben (1802) öntött heves szavakba: „Annyi jeles ember közt, akiket a tanult Magyarország a magyar nyelv és irodalom tudósai közt tart számon, óhajtanám, hogy támadjon valaki, aki például a professzorság feladatát elvállalná, tudós és összefüggő kommentárt írva ehhez a halotti prédikációhoz.” (*Introductio in rem diplomaticam praecipue Hungaricam*. 2. kiadás, I. rész, I. fejezet, 29. §. a megjegyzés, 60. oldal.)⁴

Kegyes, jó polgárhoz méltó óhaj, mely nekem szerfelett kedves. Ragyogóan igazolja ugyanis munkálkodásomat, noha ösztökélésére már nem volt szükségem. Azzal ugyanis biztosan dicsekedhetem, hogy én nem egy magánszemély biztatására, hanem csakis a hon iránti szeretetből, a jutalom reménye nélkül szántam el magam már régen erre a munkára, amikor még meg sem fordulhatott a fejemben, hogy egykor a királyi tudományegyetemen a magyar nyelv professzora lehetek.

Bizony nagyon is érzem, mennyire elcsigázott ez a fáradozás, de most sok gyönyörűségem van benne. Hiszen azzal az elszánt kitartással, amellyel eltökéltem, hogy ezt az emléket az utolsó vesszőig a lehető legvilágosabban megmagyarázom, végül elértem nyelvünk azon rejtett kincseihez, melyeket magaménak tudok. Bárcsak lassan leküzdhetném a gátló akadályokat, amelyek még most is nagyban hátráltatnak ezek napvilágra hozásában!

² Értekezés a régi magyar írásmódról. OSZK Kt., Fol. Hung. 614. Vö. MELICH 1908a.

³ Révai felfogásáról a nyelvek közti kapcsolatot illetően lásd a bevezető tanulmányt.

⁴ Buda, 1802.

Előszó

Minél kevesebb magyar nyelven íródott régebbi irodalmi emlék maradt fenn az idők viszontagsága miatt, annál szorgalmasabb igyekezettel kell tanulmányoznunk és a pusztulástól óvnunk őket, hogy a tiszteletre méltó régiségnek legalább ez a kevés töredéke megőrizve fennmaradjon a lélek tisztos gyönyörködtetésére és a nyelvtudomány nem csekély hasznára.

A régi dolgoknak ugyanis – főleg ha közelebről érintenek minket és eredetünket – az a különlegessége, hogy ha az idő pusztításától megmentjük és napvilágra hozzuk őket, lelkünket édes gyönyörűséggel töltik el. Mivel ezek közt anyanyelvünk áll a legközelebb hozzánk, ezért a szerencse folytán korunkra maradt emlékei is messze a legkedvesebbek. Érzékeinkkel jobban felfoghatjuk ezt, mintsem szavakba önthetnénk, s micsoda gyönyör hallani, ahogy elődeink – akik több száz éve eltávoztak az élők közül – mintegy feltámadva hosszú ál-mukból ezekben a fennmaradt emlékekben szólnak hozzánk a messzeségből, s így megcsodálhatjuk a beszéd régi módját, s híven meg is tanulhatjuk.

Ehhez a tisztos gyönyörűséghez egy nem közönséges haszon is járul. Ezt elsősorban azok értik és értékelik, akik az anyanyelvünk kiművelése iránti szeretettől és buzgalomtól égve annak természetét mélyebben megismerni törekednek, és emiatt gyakran kutatják az elérhető legrégebb korok emlékeit. Ily módon ugyanis mind a szavak ragozásáról és képzéséről, mind összeszerkesztésük ősi rendjéről biztosabb grammatikai törvényeket lehet alkotni, mivel nem csak a jobb, a későbbitől igen jelentősen különböző használat, de az a rendszer is, amelyre ez a használat támaszkodik, világosan kibontva áll előttünk feltárva a nyelv legbelső természetét, hogy a bizonytalan és tévelygő vélekedéseket helyes irányba terelje. Ehhez járul a nyelvemlékekben található és feleleveníthető szavak sokasága, melyekkel bővíthetjük anyanyelvünket. E szavak az utódok hanyagsága miatt, nagy veszteségünkre, már-már kihaltak; részben idegeneket fogadtunk be a helyükre, részben pedig hosszabb szavak nyerték el tetszésünket azok helyett, amelyek hajdan épp rövidegük miatt tetszettek.

Én ehhez a haszonhoz próbálok valamit hozzátenni: régi emlékek kiadásában szüntelenül vizsgálódva teljes mértékben arra törekedtem, hogy anyanyelvünk természetét megmutassam, és munkám révén mélyebben feltárjam. Vállalkozásomat a halotti beszédekkel⁵ kezdtem meg. Igen megindított ezek szomorú sorsa, mivel alig bukkantak elő a homályból, ahol idáig lappangtak, sokan ellenségesen fogadták őket, nem hitték sem réginek, sem valódi magyarnak.⁶ Láttam, hogy

⁵ Révai a *Halotti beszédek és a Könyörgést* két külön nyelvemléknek tekinti. Vö. A. MOLNÁR 1987: 158–159.

⁶ A *Halotti beszédek* a korban sokan, pl. Cornides Dániel és a Debreceni Grammatika szerzői is szláv anyanyelvű szerző művének tartották. Vö.: RÉVAI 1833: 74–75; DÖBRENTÉI 1838: VIII–X.

egyedülálló kincsestára nyelvünknek, de régisége miatt elhomályosult, főként a korabeli, még kialakulatlan írásmód, meg némely, mára kiveszett végződések miatt. Ezek voltak a fő okok, amiért ez az eredeti, hajdan igaz fénnel tündöklő arany kincs a mieinknek kevésbé tetszett; ők a mai csillogáshoz szokva úgy vélték, soha semmi más nem ragyoghatott. Igyekeztem hát, amennyire tudtam, ezt az oly ritka és becses emléket eredeti kiejtése szerint helyreállítani, és bővebb grammatikai kommentárokkal megvilágítani, hogy ezáltal másoknak is kedves legyen, és belső becse szerint értékeljék. A munka sikerétől fellelkesülve később más efféle irodalmi emlékekkel is foglalkoztam, melyeket meggletem.

Elhatároztam ezután, hogy közzéteszem fáradozásaim gyümölcsét, melyet édes hazámnak szenteltem, és amely már több kötetre duzzadt, s úgy döntöttem, hogy a legtalálhatóbb cím az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) lesz. Az első kötetet az az emlék teszi ki, mely először adott nekem alkalmat efféle kutatásokra. Most már kizárólag ezzel, jelen munkám tárgyával foglalkozom, mégpedig először is a datálásával.

AZ EMLÉK LELŐHELYE ÉS ELSŐ KIADÁSAI

Ez a két halotti beszéd egy kézzel írott, pergamen misekönyvben, a kódex vége felé található, nagyobb negyedrért formátumban, igényes minuszkuła írással, az egyetlen magyar nyelvemléket kivéve teljesen latin nyelven. A pozsonyi Szent Márton káptalan jeles könyvtárában van már közel hat évszázada, mind a mai napig jó állapotban, a liturgikus könyvek között LXII. sorszámmal.⁷

Elsőként Sajnovics János tette közzé az első hosszabb beszédet – ezt Pray György, az *Annales Hungariae* jeles szerzője írta le és bocsátotta rendelkezésére – a lapp és a magyar nyelv azonosságának bizonyításáról írott híres értekezésében, ennek is Magyarországon nyomtatott második kiadásában.⁸ S hogy olvasói megértsék, ez a szöveg valóban magyar nyelvű, ezért Sajnovics egy Faludi Ferenc által készített értelmezést⁹ is fűzött hozzá, továbbá rövid jegyzeteket készített azokról a szavakról, amelyeket szerinte a mai nyelvből már nehezebben lehet megérteni. Emellett a szöveg latin fordítását is közölte.

Ezt az első, hosszabb beszédet a második, rövidebbel együtt másodszor Koller József főtitelendő úr, a pécsi székesegyház kanonokja közölte a pécsi egyházmegye történetéről szóló könyvében, az I. kötet II. függelékében, e meg-

⁷ A Pray-kódexet 1813 óta a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában (ma Országos Széchényi Könyvtár) őrzik.

⁸ A *Demonstratio* először 1770-ben Koppenhágában jelent meg, másodszor szintén 1770-es évszámmal, de valójában 1771-ben Nagyszombatban. Ebben a bővített kiadásban szerepel a *Halotti beszéd* először. Minderről lásd A. MOLNÁR 1987; ÉDER 1996.

⁹ Faludi nem olvasatot írt, hanem a Sajnovics korabeli magyar nyelven adta vissza a szöveget, ezért használja Révai a *clavis* 'kulcs' szót. Lásd erről A. MOLNÁR 1987.

jegyzés előbocsátásával: „A vége felé olvasható a pap beszéde a sír fölött, melyet az ott állókhöz intéz a következő szavakkal.”¹⁰

Én aztán mindkét kiadványt tüzetesen összevettem, mivel bizonytalan voltam néhány eltérő hely esetében, főként mivel Koller kiadását hosszabbnak láttam Prayénál, s szerettem volna saját szememmel látni és tanulmányozni ezek forrását, magát az eredeti kéziratot, s még az a gondolat is lelkesített, hogy azt hittem, ezek mellett még más magyar emléket is fogok találni benne. Akkor e kódexről és másokról is kitűnő másolatot készítettem számomra Aradi János főtisztelendő úr, ugyanazon jeles káptalan kanonokja. Magam is tehát, nagyon alaposan átforgattam ezt a ritka, és tudtommal a legrégebbi kézírásos magyar irodalmi emléket, de nem találtam benne más ilyen szöveget. Ezt most a maga teljességében olyan híven közlöm, hogy a vesszőcskéket is aggályos pontossággal megőrzöm. A Faludi-féle értelmezést én is megtartom, és olvasatomat a kézirat alatt, vele párhuzamosan közlöm, a régi kiejtéshez híven. A lap alján a szó szerinti latin fordítást, utána a grammatikai kommentárt adom.

KORÁNAK IGAZOLÁSA

Sajnovics János a kézirat koráról röviden csak annyit jelez, hogy a kódexet a XII. század végén, a XIII. elején írták. Kétségtelenül elegendő volt számára Pray Györgynek, az efféle régi emlékekben igen járatos férfinak, a biztos ítésznek a tekintélye. De Koller József főtisztelendő úr az említett II. függelék végén a *Megfigyelés a misekönyv keletkezésének idejéről* című részben újabb érveket hoz a kézirat keletkezésének idejéről. Ezt a helyet az említett műből idézve szívesen megosztom olvasóimmal, kihagyom azonban azt a részt, amelyet maga a szerző is kevésbé meggyőzőnek érzett.

„Mivel a misekönyv előtt levő kalendáriumot ugyanaz a kéz írta, mint a kódexet, és a misekönyvek gyakorlata szerint ez a könyv előrésze volt, ha a kalendárium keletkezésének évét megállapítjuk, a misekönyv írásának idejét is megtudjuk. Hogy rövidre fogjam, csak egy dolgot említek. A kalendáriumba az első kéz június 27-ére jegyezte be Szent László király testének felemelését, ami ugyanazt jelenti, mint a kanonizáció (szentté avatás) néven ismert egyházi határozat. Szent László király „felemelését” kódexünkben két másik helyen is megtaláltam, egy másik, de a XIII. századnál nem későbbi kéz által bejegyezve az 1192. évnél. Mivel ezt az időpontot adja meg a szent király legendájának szerzője az 1498-as velencei kiadásban, és azok a kéziratok is, melyeket a belga szentéletrajzírók használtak, nem kétlem, hogy ez a helyes. Megállapítom tehát, hogy a kalendárium, és ezáltal a pozsonyi misekönyv sem keletkezhetett 1192 előtt.

¹⁰ KOLLER 1782: 414.

De nem hiszem, hogy később keletkezett volna az 1210-es évnél. A kalendárium előtt ugyanis ezt olvassuk: A Szent Szűz fiának születése után ezerkétszáz és tíz év telt el stb. A kalendárium után a magyar királyok életrajza II. Andrásnak csak hat évet tulajdonít, noha köztudomásúlag több mint harminc évig uralkodott. Ebből helyesen következik, hogy ezt II. András uralkodásának hatodik évében, a Szent Szűz fiának születése utáni 1210. évben írták. Azokat a bejegyzéseket, amelyek az ennél későbbi évekre vonatkoznak, más kézzel és – ahogy könnyen észrevehető – később írták oda. Úgy vélem tehát, hogy a misc-könyv megírásának idejét 1192 és 1210 közé kell tennünk.”

Eddig Koller. Megtoldom néhány, a kézirat jellegéből és írásmódjából következő bizonyítékkal, ezeket a megfigyeléseket a hasonlóság miatt az oklevéltan alapján teszem. Hogy ne terheljem Olvasóimat a külhoni szerzők e tárgyban írott rengeteg könyvével, és ne kényszerüljek arra, hogy az ott tett megfigyeléseket nagy nehézségekkel alkalmazzam a mieink írására, ezért jelen ügyben egy hazai szerzőnek, a neves Schwartner Márton úrnak az *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam* című jeles munkáját használom, az első kiadás bevezetőjét.¹¹

Ő a betűk jellegéről a 34. §-ban a következő megjegyzést teszi: „Amenynyire az igen kevés XI. és XII. századból fennmaradt eredeti kéziratból és külföldi analógiákból meg lehet ítélni, Magyarországon IV. Béla koráig a kisbetűs könyvírás uralkodott. Ezután terjedt el lassanként III. András idejére a kurzív folyó írás, mégpedig úgy, hogy minél régebbre megyünk vissza, annál ritkábban keverednek kurzív betűk a többi közé.” A mi szerzőnkél a kisbetűk római minuszkulák,¹² minden kötés nélkül, a kurzív írás esetében viszont a szomszédos betűk össze vannak kötve egymással.

Aztán a 35. §-ban a következőket jegyzi meg: „A betűk összecserélésének elkerülésére a X. század végétől az *i* betűt olykor éles ékezzel kezdték jelölni, és nagyjából a XIII. század vége felé gyakran ponttal megkülönböztetve is megtaláljuk. Ezért a három *i* (*i*, *í*, *i*) gyakran ugyanazon oklevélben is előfordul.”

Végül a 38. §-ban a következő szabályt adja: „Minél régebbiek az oklevelek, annál kevesebb rövidítést tartalmaznak. Tehát a XI–XII. századi oklevelekben kevés rövidítést találunk, ezek száma a XIII. századtól kezd igen megnövekedni, és azután a XV. és XVI. században nyomtatott könyvekbe is átkerülnek.”

Ha pedig ezeket a megfigyeléseket a mi kéziratunkra alkalmazzuk, Koller ítélete a kézirat koráról még biztosabbá válik.

Először ugyanis ezt az emléket minuszkulával írta le egy szorgos kéz, ahogy a misc-könyv többi részét is, olyan betűkkel, melyek elterjedésének kezdetét és használatuk idejét ugyanez a jeles szerző, Schwartner Márton egy más helyen (71. §) az írásformák korszakolásában világosan meghatározta a mi népünkél is.

¹¹ Pest, 1790.

¹² Ez a vélekedés a humanistáktól kezdve a 18. században is élt még. Valójában ezek nem római, hanem karoling minuszkulák, a rómaiak nagybetűs, majuszcula írást használtak. Köszönjük Madas Edit segítségét, aki erre felhívta a figyelmünket.

„A meroving vagy frank gall írásból (ez a második a régi római írásforma után) jött létre a karoling írás, amelyet Nagy Károly a régi római írás eleganciája szerint kiigazított. Ezt használták Németországban Nagy Károly idejétől egészen a XIII. századig. Ez az írásforma került át a XI. században Itáliából és Németországból Magyarországra a szerzetesek, főleg a bencések közvetítésével. Ezért nyilvánvaló, hogy a XIII. századig a magyarok írása egy és ugyanazon volt, mint a németeké, és ha ítéletet akarunk alkotni róla, ugyanazokra az érvekre támaszkodhatunk.”

Koller történeti érvekkel bizonyított megállapítása tehát nyelvemlékünk koráról most oklevéltani érveléssel is bizonyítva van: valóban a XII. század végén, a XIII. elején íródott, a kurzív és még inkább a gótikus könyvírás elterjedése előtt. Szívesen ideiktatom továbbá a jeles szerzőnek a 34. §-ban tett megjegyzéseit is, hogy ha már belekezdünk, vegyük is végig az írásforma változásait és a kitűnő összefoglalásban javasolt korszakolását.

„Károly Róbert idejétől a kurzív írás egyeduralkodóvá vált.” Már fentebb jelezte, hogy mikor kezdtek ezek a betűformák lassan elterjedni és a többi közé keveredni. „A XIV. és a XV. században – folytatja – a skolasztikus vagy gótikus írás zsarnokoskodott a többi felett. Ez a cikornyás, felesleges törésekkel rútitott írásforma a XIII. századtól csaknem az egész keresztény Európában elterjedt, s nem is hagyták el a barbár kornak ezt a szennyes hordalékát, sőt ez a gót iszonyat olykor még a nyomtatásba is betolakodott, ahogy az a régi kiadásokból is látszik.”

Ugyanezeket lentebb (71. §) is elmagyarázza, és azt is hozzáfűzi, kik hozták be ezt az írásformát Magyarországra. Ezt a helyet azért idézem, hogy világosabb legyen az – amit én is említek kommentárom elején –, kiknek a kezdeményezésére kellett megváltoztatni helyesírásunkat is, mivel új, eltérő betűformákat vezettek be.

„Károly Róbert Magyarországra jöttétől I. Ferdinándig hazánkban vegyes és ingadozó írásmód volt a jellemző, mivel az Itáliából, Németországból, Lengyelországból és a többi országból Magyarországra sereglett íródéakok a magyarok írását a német, olasz, lengyel mértékére szabták. Általában mégis a lehető legjobban közelített, sőt eggyé vált ezzel az igen romlott római írással, vagyis a neogót, illetve szerzetesi vagy leginkább skolasztikus írással. Ez uralkodott szinte egész Európában a XII. századtól, de inkább a XIII. századtól a XV.-ig.”

De térjünk vissza a tárgyunkhoz! Az alább következő emlékünkben leggyakrabban a csupasz *i* fordul elő (*i*), ékezet és pont nélkül, s ha mégis van rajta jelölés, akkor az az ékezet; háromszor találunk *y* betűt az *i* helyett, háromszor ékezetes *y*-t és ugyanannyiszor pontos *y*-t. Az éles ékezet ritkább használatából – amellyel, mint jeleztük, a X. század végén kezdték *néha* jelölni az *i*-t – nyilvánvaló, hogy ez a jelölési mód még nem terjedt el emlékünk idejében. S hogy még a pontok is hiányoznak az *i* betűről – mint mondtam – teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy emlékünk jóval korábbi a XIII. század végénél. Ennek a megfigyelésnek alapján korát valószínűleg a XIII. század elejére kell tenni, ahogy ezt Koller érvei is bizonyítják. Az ékezet kiforrottabb használatát egy magyar

szerzőnél, ahol a nyelv természete is ezt sugallta – ha még nem is általánosan és állandó jelleggel – könnyen át lehetett volna vinni más magánhangzókra is, pl. az *á*-ra és az *ó*-ra, mint itt ez néhányszor, nagyon ritkán előfordul.

Továbbá ebben az emlékbem rövidítés is elég kevés van. Magának a beszédnek a szövegében kettő: a tagadószócska *nū*, amit *nöm*-nek olvasok a mai *nem* helyett; aztán pedig a *paradisū*. A beszédek végén kétszer is a *kyrie* szó rövidítését látjuk, minden bizonnyal a latin példák nyomán: *kirl* és *k̄*.

Ehhez járul végül az én megfigyelésem: a magyar nyelv egyedi és sajátos, a latin nyelvtől idegen hangzásának kifejezésére ebben az emlékbem csak néhány betűkombináció fordul elő; megkülönböztető jelek egyáltalán nem szerepelnek benne: ezek alkalmazását sokkal később, a XIV. század végén, a XV. elején a sok írásbeli kényelmetlenség áthidalására más népek helyesírási szokásainak némileg merészebb követése sugallta. Ellenkezőleg, ez az egész írásmód kissé nyers és meglehetősen nehézkes. A latin betűk alkalmazása révén, amelyek bizonyos magyar hangok jelölésére biztosan nem alkalmasak, azoknak a betűknek, amelyeknek a hangzása közelebb esik a magyar hangzáshoz, kétféle, gyakran tágabb és emiatt bizonytalan hangértéke lett. Már a betűszűke okozta jelölési bonyodalmakhoz vezető bizonytalan kezdeti próbálkozások is jelzik, hogy igen régi korról beszélünk. Ezzel a megfigyeléssel Koller véleménye nem csekély támogatást nyer, úgyhogy a kézirat koráról, úgy vélem, bőven eleget szóltunk. Alaposabb bizonyítás céljából felsorolunk azonban majd a beszédek belső szerkezetéből, elsősorban néhány mára kiveszett képző használatából adódó kétségbevonhatatlan érveket is, melyeket a kommentárban sokkal alkalmasabban lehet kifejteni (40., 41., 105., 172. §).

MAGYAR ANYANYELVŰ SZERZŐ

Míg Sajnovics János azt állítja, hogy ennek a halotti beszédnek valódi magyar ember a szerzője, a debreceni nagy grammatika ennek az ellenkezőjét állítja,¹³ s még az emlék korának meghatározását sem fogadja el, pedig ez már eléggé igazolva van; Sajnovics a véleménye mellett felhozott érvekkel egyszerre mutatja meg hitelesen a beszéd szerzőjét és célját is. Íme Sajnovics szavai: „S nehogy azt gondolja valaki, hogy a kéziratból fentebb idézett magyar szöveget valamilye, a magyar nyelvben járatlan ember hibásan fogalmazta és írta le, szeretném emlékeztetni az olvasót, hogy ezt a Halotti Beszédet az egyház rendelkezéséből tartották, s így az egyház tekintélye és a közhasználat támasztotta alá, hiszen a temetésen részt vevő híveket áhítatra és imádságra kellett indítania, ami aligha sikerülhetett volna, ha ezt a dialektust nem fogadta volna el a többség, sőt nem használta volna az egész közösség.”¹⁴

¹³ DebrGr. 146–147.

¹⁴ SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 7–8/26.

És valóban, hogy a népben nagyobb áhítatot ébresszenek, a temetéseken és más egyházi alkalmaknál éppúgy, mint a szertartások végzésénél, papjaink a szent dolgok anyanyelven való magyarázatát előre bocsátva bátorították híveiket. Őseinknek ez a dicséretes szokása bevett gyakorlat volt régen, a magyar kereszténység első idejében, amint ezt a mi emlékünk is elég világosan tanítja nekünk. Előljáróink gondosan örködték a szokás fennmaradásán és továbbélésén, ezt bizonyítja az a kalendárium, ami Kutasi János győri püspök költségén 1596-ban már második kiadásban jelent meg.¹⁵ Ezt is ugyanott, a pozsonyi Szent Márton káptalan jeles könyvtárában találtam; latin nyelvű és a latin egyház szertartásrendjét követi, ami a könyörgéseket és a formulákat illeti. Címe: *Agendarius. Liber continens ritus et caerimonias, quibus in administrandis Sacramentis, Benedictionibus, et aliis quibusdam Ecclesiasticis Functionibus, Parochi, et alii Curati, in Dioecesi, et Provincia utuntur*, de olyan hasznos, anyanyelven szépen fogalmazott magyarázatokot tartalmaz a megfelelő helyeken, amelyeket az előbb említettem. Nagyon szeretném, ha ennek a munkának a részletei is valamikor megjelenhetnének egy külön könyvben, a hívek kegyes használatára, valamint azok kedvére, akik a magyar régiség emlékeiben nem kevés gyönyörűséget lelnek.

De nekem most inkább az a célom, hogy jelen törekvésem, amit honfitársaim kedvezően fogadtak, támogatókra és segítőkre találjon a továbbiakban tervezett munkáim kiadásához is.

Írtam Bécsben, az őszi hétköznapokon, az Úr 1799. évében.

¹⁵ RMNy 781.

KÉZIRATOS KÓDEXEK ÉS MÁS RITKA, NYOMTATOTT KÖNYVEK, AMELYEKRE GYAKRAN TÖRTÉNIK HIVATKOZÁS A KOMMENTÁRBAN ÉS A TÖBBI NYELVÉSZETI MUNKÁBAN

1450 körül

Ez a kézzel írott, bibliafordítást tartalmazó kódex, amelyet a leggyakrabban idézek kommentáromban és többi nyelvészeti munkámban is, a bécsi udvari könyvtárban található.¹⁶ Egyedülálló, ritka emlék, amely – ahogy tudom – minden írónkat megelőzi. Az igen jeles férfinak, Michael Denis császári tanácsosnak, a könyvtár tekintélyes őrének kegyes és háládatos emlékét idézem fel, mivel míg élt, az ő jóindulata révén alkalmam volt ezt a kódexet nem csupán tüzetesen áttanulmányozni, de teljesen le is másolni.¹⁷

Ezt pedig azzal a céllal tettem, hogy hozzáférhetővé tegyem nyelvünknek e kódexben található kincsestárát. Úgy láttam, érdemes lenne egy kissé bővebb apparátussal kiadni. Ezért a szükséges jegyzetekkel, továbbá elég részletes grammatikai megjegyzésekkel is elláttam, és végül egy bő szójegyzékkel is, ahol az etimológiai levezetést is megadom. A fejezeteket versekre osztottam, amire abban az időben még nem fordítottak gondot. Bárcsak szűkös viszonyaim ne késleltetnék a kiadást! Ez a munka teszi ki majd az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) II. és III. kötetét.¹⁸

A kódex a Szentírásnak csak bizonyos részeit tartalmazza magyar nyelven: az Ótestamentumból Ruth, Judit és Eszter könyvét; a Makkabeusok II. könyvéből a teljes VII. fejezetet, a VI. fejezetet csak a 18. verstől; a nagyobb próféták közül Barukot és Dánielt, de utóbbit nem végig, csak a 12. verstől a 25.-ig. Itt van közben egy üres levél is. Úgy vélem, a fordítás valamilyen nehézség miatt megszakadt, de a fordító szándéka szerint később mégis folytatódna. A kisebb prófétákból mind a tizenkettő megvan. Malakiásból azonban hiányzik két lap, melyeket egy gonosz kéz kitépett, eltüntetve így az I. fejezetből a 13. és 14. verset, a teljes II. fejezetet és a III. fejezet első részét a 12. versig.

¹⁶ Bécsi kódex. OSZK Kt. M. Nyelvemlék 72. A Bécsi Kódex 1932-ben a velencei kultúregyezmény keretében került az Országos Széchényi Könyvtárba.

¹⁷ Denis 1796-ban mutatta meg Révainak a kéziratot (RÉVAI 1833: 78). Révai háromszor is lemásolta a Bécsi Kódexet, ebből ma már csak az egyik másolat van meg: OSZK Kt. Quart. Lat. 2221/3.

¹⁸ A tervezett második és harmadik kötet nem jelent meg, a II. kötet tartalmazta volna a Bécsi Kódex szövegének kiadását, a harmadik pedig a kódexhez készült grammatikai jegyzeteket és szójegyzéket, ennek azonban csak töredéke készült el. Lásd még a bevezető tanulmányt!

A kézirat hosszúkás negyedréte formátumú, 161 teleírt levélből áll. Fatáblás kötését, amely fehér báránýbőrrel vagy inkább szattyánnal van duplán borítva, az idő teljesen tönkretette. A nyomok jelzik, hogy réz kapcsokkal, sarokdíszekkel és köldökveretekkel volt ellátva.

Gótikus szerzetesi kurzív írással írták, meglehetősen nagy betűkkel, anynyira sűrűn, hogy a betűk csúcsai sokszor összeolvadni látszanak. A vége felé valamivel vékonyabb a toll. Igen gyakoriak benne a rövidítések. A fejezetek iniciáléit színezett tollrajzok díszítik, a címek és a fejezetek kezdete mindenütt vörös tintával van írva és a szöveg közben is előfordul vörös jelölés.

Sem a kódex elején, sem a végén nincs évmegjelölés. Hogy miért gondolom mégis, hogy az 1450-es év tájára kell datálnunk, és miért vélem, hogy Báthori László szorgalmának köszönhető, kifejttem bővebben a munka elé írt előszavamban.

*Szent Elek kézíratos életrajza, Remete Szent Pál kézíratos életrajza
Kézíratos imádságoskönyv*

1450-től 1526-ig

A következő kézíratos kódex kis nyolcadrét formátumú.¹⁹ 298 levélkéből áll, ezenkívül három levelet kitéptek belőle, egyet az elejéről, egyet majdnem a közepéről, egyet pedig a végéről. Írása gótikus szerzetesi írás, több kéz által különböző időben íródott, amit a helyenként hegyesebbre faragott toll használata, a kódex végén teljesen kurzívba átmenő írás, illetve a változó helyesírás bizonyít.

A végén a kurzív írásban, amely egyúttal hanyagabb is, az 1526-os év jelenik meg; nem sokkal előbb, az ugyancsak kevésé gondosan írt versekben az 1508-as évet említik, tehát emiatt nem alaptalan az a feltételezés, hogy a korábbi és gondosabban írt rész a XVI. század elejénél korábbra tehető, biztosan legalább a XV. század közepére. Addig az írás gondosabb maradt, a kezdőbetűk díszesek, a címek és egyéb megjegyzések vörössel vannak kiemelve.

A kódex első része Szent Elek 33 oldalas életrajzát tartalmazza, az első levél hiányzik, aztán Remete Szent Pál sokkal hosszabb, 80 oldalas életrajza következik, mindkettő igen gondos írással készült.

A folyamatosan következő 175 oldalt különböző imádságok töltik meg, főleg Jézushoz és a Boldogságos Szűz Máriához; köztük olvasható egy hosszabb és szenvedélyesebb ima a fegyverek ellen; azután az Angyali üdvözet, a Miatyánk és az Apostoli hitvallás fordítása.

Ezután következik Szent Ambrus himnusza kottával 15 és fél oldalon; Szent László király himnusza, latin és magyar strófákkal vegyesen, 17 és fél oldalon;

¹⁹ Peer-kódex. OSZK Kézirattár, M. Nyelvelék 12 és 13. A csíziót és imádságokat tartalmazó töredék (M. Nyelvelék 13) ekkor még a kódex része volt, csak a 19. század közepén választották le róla.

egy himnusz a Boldogságos Szűz Máriáról, ugyancsak váltakozó versekkel, 5 és 2/3 oldalon. Itt ér véget a teljesen álló, gótikus könyvírás, a fennmaradó részt már folyamatosan futó tollal írták.

Ezek közül az első egy másik Szűz Mária-himnusz, csak magyarul, 6 és fél oldalon, amelyet, ahogy az utolsó előtti strófa világosan mondja, Pesten, Szent Péter utcájában írtak 1508-ban.

Ezt zerzetek pestnek varosaban:
vgyan ottan zent peter vlayaban:
zwleteth vtan elmwlt ydqbem:
ezer qth zaz ees nyolch estendqbem.

Közbeiktatódik egy ötoldalas verses szatíra, amely a kor vétkei ellenéz ki. A következő öt és fél oldal latin nyelvű, babonás misesorozatot tartalmaz, melyeket szükségben, a lélek purgatóriumból való megszabadulásáért, nyavalyatörés ellen kell mondani, ezeket teljesen más kéz írta, sok rövidítéssel.

Ezután egy hatoldalas kalendárium következik, nagyrészt rövidített nevekkel, valamiféle versre emlékeztetve, ahol a gondosabb kézzel írott, gótikus álló könyvírás-karakter újra megjelenik. A sorok nagyobb távolságra vannak egymástól, a sorközökben szentek nevei olvashatók, melyeket biztosan később írtak be a kalendáriumba hegyesebb, futó toll apróbb betűivel.

Erre ismét némely rövid könyörgések következnek két oldalon, aztán a keresztény tanítás valamely részlete hat oldalon, latinul, de közte magyar értelmezésekkel. Aztán öt üres oldal, de ezekből a negyedikén van egy rövid Szűz Mária-ének magyar fordítással.

A fentiek közt van egy valamivel hosszabb ima Jézushoz, egy feltűnő javítással, öt és fél oldalon. Az írás teljesen eltér a többi folyóírástól, nagyobbak a betűk, sűrűbb az írás, és a helyesírása is más.

Majd 9 és fél oldalon ismét latin felsorolások következnek bizonyos magyarázatokkal hét miséről a lelkek üdvösségéért, melyek végén az 1526-os évszám szerepel.

Végül pedig hat oldalon a Lorettói litánia olvasható, mely némiképp eltér a mai formájától, és igen hanyag írással készült, mindezeket ismét Szűz Máriához intézett könyörgések zárják, öt oldalon, immár sokkal gondosabb írással.

Amikor az 1786-os évben először forgattam ezt a kódexet, még néhai barátom, a kiváló Peer Jakab piarista atya, a pozsonyi királyi akadémia magyar történelem professzora tulajdonában volt. Halála után az igen nemes férfiú, jeszenicai Jankovich Miklós értékes magyar vonatkozású gyűjteményébe került. Hogy ő milyen készséges lelkülettel és egyedülálló buzgalommal viseltetett a magyar irodalom ügyének előmozdítása iránt, azt igen sokszor volt alkalmam meg tapasztalni, és ezt a kódexet is többször átengedte nekem tanulmányozásra, más kéziratok kódexekkel és ritka könyvekkel együtt. De folytatom a szívességéből számomra hozzáférhetővé tett kódexek leírását.

*Kéziratos szentbeszéd a Boldogságos Szűz Máriáról és
Szent Bernát kéziratos mondásai a vallásos életről*

1522

A harmadik kódex hosszúkás negyedréte alakú, papírja jó minőségű.²⁰ 152 írott levél van benne, kettő elveszett, egy a legelejéről, egy a végéről. Gótikus szerzetesi kurrens írással készült, ami elég sűrű és szinte végig egyenletes. Az előszó, amely a hiányzó első lap miatt csonka, és az összes cím piros színű.

Elsőként két elég terjedelmes szentbeszédet vagy inkább kegyes elmélkedést tartalmaz a Boldogságos Szűz Máriáról. Az első Isten fiának megtestesüléséről és a Boldogságos Szűz Mária örömről és méltó voltáról szól, amely különböző kisebb részekre osztva, 98 és fél oldalt tesz ki. Az üres hátoldal után tíz szintén üres, de megvonalmazott levél következik. A második beszéd a Boldogságos Szűz Mária haláláról és mennybemeneteléről szól, szintén kisebb részekre osztva, 111 oldalon. A hátoldalon folytatólagosan néhány példa a Máriát szeretőkről hat oldalon; ezek végén olvasható az írás végeztének éve és napja: Szent Simon és Júdás vigiliája, az Úr születése utáni 1522. évben. Egy kitépelt levél nyoma látható, és közben egy üres levél.

Ezután következnek Szent Bernát mondásai avagy intelmei a vallásos életről 35 fejezetre osztva, 47 és fél oldalon. Ehhez járulnak végül szintén Szent Bernátnak Jézus szeretetéről való elmélkedéseinek töredékei öt oldalon. A hátoldal és a következő hat levél a kódex végén üres.

Szent Krisztina szűz és vértanú életrajza ugyanebből a korból

A negyedik, igen vékony kódex Szent Krisztina szűz és vértanú életrajzát tartalmazza.²¹ Az írás alapján korát a XVI. század elejére teszem. Gótikus szerzetesi könyvírás, a minuszkulák kerekdedebbek. Gyakran fordul elő a magánhangzók hosszúságának jelölése, amit más kéziratokban még nem láttam, és az egész írás gondos kézre vall. Az utolsó elveszett levelet nem számítva 23 levélből áll. Az első levél első oldalának tetején hatalmas gótikus betűvel áll a cím, a másik oldala teljesen üres. A többi 22 levelet az életrajz tölti ki. A kódex maga negyedréte méretű, papírja fehér, jó minőségű. Egykor szépen be volt kötve, amint a gerincén most is látszó fonál és a lapok metszése tanúsítja. Úgy látszik, vékonyabb borítólapjait az idő teljesen elemészttette.

²⁰ Horvát-kódex, 1522. OSZK Kt. M. Nyelvemlék 7.

²¹ Krisztina-legenda, XVI. század eleje. OSZK Kt. M. Nyelvemlék 15.

Következnek a nyomtatott könyvek

Komjáti Benedek

1533

Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az zent Paal leueley magyar nyeluen. Cracovię. Anno Domini Millesimo quingentesimo trigesimo tertio, Mense Februario. Fordította Komjáti Benedek. Az igen nevezetes Frangepán Katalin úrasszonynak, a néhai nagyságos Perényi Gábor úr hitvesének kérésére és biztatására. Kis nyolcadrét méretben.²² Bécsben, a császári könyvtárban olvastam.

Pesthi Gábor

1536

Nouum Testamentum, seu quattuor Euangeliorum volumina lingua Hungarica donata Gabriele Pannonio Peshino Interprete. Wij Testamentum magijar nijeluen. Cum gratia et priuilegio Romanę Regiæ Maiestatis ad quingennium. 1536. A végén: *Viennae Pannoniæ Ioannis Singrenius suis ac Ioannis Metzger bibliopolę expensis. XVIII. die Mensis Iulii excudebat. Anno M.D.XXXVI.* Kis nyolcadrét formátumban. Bécsben, a császári könyvtárban olvastam. Továbbá Aesopus meséit is, amelyeket ő fordított magyarra, és ugyanabban az évben szintén Bécsben ugyanabban a nyomdában jelentek meg.²³

Sylvester János

1541

Vy Testamentum maęar nelweñ, mel'et az Góróg ęs Diak nelwból vyonnan fordýtank, az Maęar nipnek Kereszten hűtben valo ippűlisire. Az utolsó oldal hátlapján: Vyszighetben Abadi Benedek ñomtatta vala 1.5.4.1. esztendőben. A fordítást a szerző, Sylvester János, I. Ferdinánd fiának, Miksának és Ferdinándnak ajánlotta. Negyedréti formátumban.²⁴ Bécsben, a császári könyvtárban olvastam.

Tinódi Sebestyén

1554

Chronica. Tinodi Sebestien szórzese. Első részebe Ianos Kiral halalatul fogua ez esztendeig Dunnan innet Erdel orszaggal lőt minden hadac veszedelmec

²² RMNy 13.

²³ RMNy 16, 17.

²⁴ RMNy 49.

reuidedön szép notakual enőkbe vadnac. Mas reszebe külömb külömb időkbe es országokba lőt dolgoz Istoriac vannac. Colosvarba 1554 esztendőbe. Negyedré formátumban.²⁵ Bécsben, a császári könyvtárban olvastam.

Gallus Anaxius [Huszár Gál]

1558

Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol, Kinszenvedeseről, es dichőseges Feltamadasarol valo Predicacioc. Ovarba nyomatott [!]. M.D.LVIII. Negyedré formátumban.²⁶ Huszár Gál, a magyaróvári gyülekezet lelkipásztora e munkáját Miksa királynak ajánlotta. Bécsben, a császári könyvtárban olvastam.

Draskovich György

1561

Igen Zep Kenyv, az Kezenseges Igaz Kerezyten Hytnek regysege, es Igassaga mellet, mynden Eretneksegnek wysaghy ellen. Mellyet az Lyriniay Vincze, ennek elewte Ezewr eztendewuel zewrzet. Bechben nyomtatott ... az Raphael Hofhalter altal. Anno M.D.LXI. Kis nyolcadrét formátumban.²⁷ E munkát Draskovich György pécsi püspöknek tulajdonítom az általa írt előszó miatt. Bécsben, a császári könyvtárban olvastam.

Telegdi Miklós

1578

A vasárnapokon és ünnepnapokon olvasott evangéliumok magyarázata három kötetben. A harmadik kötet címe és a kiadás éve az én példányomból hiányzik. A második, ép kötet ezt a címet viseli: *Az Evangeliomoknak, mellyeket Vasárnapokon es egyeb Innepeken esztendő által az Anyaszentegyhazban oluasni es praedicallani szoktanak, Magyarazattyanak Masodik Resze ... iratott Telegdi Miklostul, Esztergami Praepostul. Nyomtattatott Nagy Szombatban ... M.D.LXXVIII.* Negyedré formátumban.²⁸ A harmadik kötetet szívességből használatra átengedte nekem barátom, Rájnis József, a másodikat pedig nagylelkűen nekem ajándékozta Szily János tisztelendő úr, az esztergomi egyházmege parókusa.

²⁵ RMNy 109.

²⁶ RMNy 151.

²⁷ RMNy 164.

²⁸ RMNy 374, 418, 474.

Pécsi Lukács

1598

Pécsi Lukács munkácskája a testi irgalmasságokról, az első lap hiánya miatt cím nélkül. Ajánlása szerint Joó Balázs pilisi apátnak, az esztergomi egyházmegye kanonokjának. A végén ez olvasható: *Költ Nagy Szombatba szent Mihaly hauanac első napian 1598*. Kis nyolcadrét formátumban.²⁹ Nyitrai Mihály, a magyar királyi helytartótanács titkára ajándékozta nekem.

Lépes Bálint

1616, 1617

*Az Halando, es Iteletre menendeo, Tellyes Emberi Nemzetnek Fenyés Tükörö – Pokoltol rettenteo, es Mennyei Boldogsagra edesgeteo Tükör. Nyomtattatott Pragaban Sessius Pal altal. M.DC.XVI–M.DCXVII. Negyedréti formátumban. A magyar királyi tudományegyetem könyvtáráé.*³⁰

Marosvásárhelyi Gergely

1618

*Eszteendő által az Anyaszentegyházról rendeltetett Vasárnapokra, és Innepekre Evangéliomok, és Epistolák, és ezekre való Lelki Elmélkedések. Irattatott Jesuitak rendin Maros Vásárhelyi Gergelytől. Nyomtattatott Beczben ... 1618.*³¹ Kiseb nyolcadrét formátumban. Rájniss József barátom kincse, amit használatra átengedett nekem.

Pázmány Péter Imádságos könyve

Poenitentianak tüköre

1665

*Cardinal Pázmány Péter Imádságos Könyve, melyet az Méltóságos Magyar Országai Palatinusné, Tekéntetes és Nagyságos Gróf Rima Szechy Anna Maria Aszszony több ajtatos imádságokkal, és Maria Magdolna életéuel megbóbitván, maga kóltsegen uyonnan kibocztatott. Nyomtattak Beczben ... M.DC. LXV. Negyedréti formátumban. Szent Magdolna életrajzának elején ez a cím áll: Poenitentianak Tüköre: Speculum Poenitentiae.*³² Használatomra bocsátotta Görög Demeter, az ifjabb Eszterházy herceg udvari nevelője.

²⁹ *Az test környvl valo het irgalmassagnac chelekedetiről.* RMNy 838.

³⁰ RMNy 1119, 1146.

³¹ RMNy 1151.

³² RMNy 3190.

Geleji Katona István

1645

*Magyar Grammatikátska, a'vagy az Igaz Magyar Irásban és Szóllásban kévántató néhány szükséges Observatiók, mellyeket – kibotsátott Geleji Katona István – Kinyomtattatott Gyula-Fejér-Váratt. A. D. M.DC.XLV. Negyedrészt formátumban.*³³ Ezt a munkát is Görög Demeter szívességéből használhattam.

Medgyesi Pál

1649

*Dialogus Politico Ecclesiasticus. Beszélgetések az Egyházi Igazgató Presbyterekről, avagy Vénékről, Óregekről, és az Presbyteriumról, Egyházi Tanátsról. Bartfán 1649. Negyedrészt formátumban.*³⁴ A munka szerzője Medgyesi Pál. A Jankovich-gyűjteményből.

³³ RMNy 2103.

³⁴ RMNy 2309.

Az első, hosszabb halotti beszéd

A KÉZIRATI PÉLDÁNY

Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ýsa pur es chomuv uogmuc. Menýi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki paradísumut hazóá. Is mend paradísumben uolov gimilcíctul munda neki elnie. Heon tilu-

FALUDI ÉRTELMEZÉSE

Látjátok *feleym* szemetekkel, mik vagyunk? *ýsa* por, és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté *eleve* mi *isemucut* Adámot, és oda attá néki paradísumot házójá, és mind paradísumban valo gyümölsötöktül monda néki élnie. *Heon* tilu-

A KIADÓ OLVASATA

Látjátok, feleim! szömtökkal, mik vagymuk. Isa por és hamuv vagymuk. Mennyi milosztben terömtéve Élève miv ösemüköt Adámot! és adotta vala neki paradísumot házóá. És ménd paradísumben valov gymölsötöktől monda neki élnie. Hean tilotóá

UGYANEZ SZÓ SZERINT LATINUL

Videtis, fratres-mei!³⁵ cum oculo vestro, quid sumus. Certe pulvis et cinis sumus. In quanta gratia creavit Vivens patrem-nostrum Adamum! Et dederat ei paradísum in domum-eius. Et ex omnibus in paradíso existentibus fructibus dixit ei vivendum (*vescen-*

³⁵ Révai valóban szó, sőt morféma szerint gondolta a latin fordítást, ezért írta kötőjellel például a latin birtokos névmást (jelezve, hogy a neki megfelelő birtokos személyjel a szóhoz van toldva); a *vilagbele* latinul nem létező forma: *mundus-intro*, a ható ige képzőjének megfelelő latin *potest* is kötőjellel kapcsolódik: *múlhatja – praeterire-potest*, a páros testrész *szömtökkal* latinul is egyes számban *cum oculo-vestro* (szabályosan többesben: *oculis vestris*). A latin fordítás természetesen Révai értelmezéseit tükrözi, ezért lesz az *élevé* fordítása *vivens* ('élő') stb., ezért lesz a *feze expansus* 'kiterjedés' stb.

toa wt 1g fa gimilcetul. Ge mundoa nekí, meret nū eneyc. ýsa kí nopun emdul oz gimilstwl. halalnec halaláál holz. Hadlauh choltat terumteve istentvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. es evec oz tiluvt gimilstwl. es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimílsnec vvl keseruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. Horo-

FALUDI ÉRTELMEZÉSE

totta ötet egy fa gyümölsétül, mondván néki miért nem ennék. Ysa ki napon észend az gyümölsétül, halálnak halálával halsz. Hallotta parantsolatot teremtő Istentül, de elfelejté, engede ördög intésének, és evék az tiltott gyümölsétül, és az gyümölsben halált evék, és az gyümölsnek olly keserű vala vize, hogy torkokat meg szakasztya vala, nem *heon* magának, de mind ő fiainak halált evék. Haraguvék

A KIADÓ OLVASATA

vőt egy fa gyümölsétől. Gye mondóá nekí, mérett nöm ennék: isa, kí napon émdöl az gyümölsétől, halálnék haláláál halsz. Halláva holtát terömtéve Istentől; gye feledeve. Engede ördög intetvének, és evék az tiltott gyümölsétől, és az gyümölsben halalot evék. És az gyümölsnek olly keserűv vala vize, hogy torkokat mege szakasztya vala. Nöm hean mogának, gye ménd vő fajának, halalot evék. Hara-

UGYANEZ SZÓ SZERINT LATINUL

dum). Tantum prohibuit eum ab unius arboris fructu. Sed dixit ei, quare non comederet: certe quo die comederis de illo fructu, mortis morte morieris. Audivit mortem-suam a creatore Deo; sed oblitus est. Cessit daemonis monito, et comedit de illo prohibito fructu, et in illo fructu mortem comedit. Et illius fructus tam amarus erat sapor, ut gutturo-
eorum ruperit. Non tantum sibi, sed omni genimini-suo, mortem com-

guvec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec. Kic ozvc miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc szumtuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wimagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert. hug iorgossun w neki. es kegiggen. es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc szen achscin

FALUDI ÉRTELMEZÉSE

Isten, és vetette ötét ez munkás világba belé, és lön halálnak és pokolnak *feze*, és mind ő nemének, kik azok mi vagyunk, hogy és ti láttyátok szemetekkel. *Ysa*, és nem egy ember mulattya ez vermet, és mind ahhoz járók vagyunk. Imádjuk Urunk Isten kegyelmét ez lélekért, hogy irgalmazzon ő néki, és kegyelmezen, és botsással mind ő bűnét. 'S imádjuk Szent Aszszony

A KIADÓ OLVASATA

güvék Isten, és vetéve vőt ez munkás világbele; és lön halálnak és pokolnak fesze, és ménd vő nemének. Kik azok miv vagyunk. Hogy és tiv látjátok szömtökkel. Isa és nöm egy ember mulhatja ez vermöt; isa ménd ahhoz járov vagyunk. Vimádjuk Uromk Isten kegyelmét ez lélekért; hogy iorgasson vő neki, és kegyedjen, és boltsással ménd vő bűnét. És vimádjuk Szent Aszszony

UGYANEZ SZÓ SZERINT LATINUL

edit. Iratus est Deus, et proiecit eum in hunc laboriosum mundum-
intro; et factus est mortis et inferni expansus, et omni generi-suo.
Qui illi nos sumus. Ut et vos videtis cum oculo-vestro. Certe et non
unus homo praeterire-potest hanc scrobem; certe omnes ad illam
accedentes sumus. Oremus Domini-nostri Dei clementiam pro hac anima;
ut misereatur ei, et gratiam faciat, et indulgeat omne peccatum-
eius. Et oremus Sanctam Dominam Mariam, et Beatum Michaelem

maria. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug uimaggonoc ertte. Es uimagguc szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie. hug ovga mend w bunet. Es vimagguc mend szentucut. hug legenecekí seged uromc scine eleut. hug isten w uimadsaguc mia bulsassa w bunet. Es zoboducha wt urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatewl. es vezesse wt paradisu nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul. kirf.

FALUDI ÉRTELMEZÉSE

Máriát, és boldog Mihál Arkan-
gyalt, és minden Angyalokat, hogy
imádjának érette, és imádjuk
Szent Péter Urat; kinek adatott hata-
lom oldania, és kötnie, hogy oldgya
mind ő bűnét, és imádjuk mind
szenteket, hogy legyenek neki se-
gedelem Urunk színe előtt, hogy
Isten ő imádságok miatt botsássa ő
bűnét, és szabadítsa őtet ördög ül-
dözetitül, és pokol kinzattyátul, és
vezesse őtet paraditsom nyugol-
mába belé, és adgyon neki meny or-
szág belé utat, és minden jóban
részt. és kiáltsatok Urunkhoz hármúl.

A KIADÓ OLVASATA

*Máriát, és bovdog Michael Arkan-
gyelt, és ménd Angyelkot: hogy vi-
mádjának érette. És vimádjuk Szent
Péter Urat, kinek adott hatalm ovda-
nia, és kötnie: hogy ovdja ménd vő
bűnét. És vimádjuk ménd Szentököt;
hogy legyenek neki segéd Uromk
színe előtt: hogy Isten vő vimád-
ságok mia boltsássa vő bűnet. És
szabadótsa vőt ördög üldetvétől,
és pokol kinzatyjától; és vezesse vőt
paradizum nyugolmabele; és ad-
jon neki mönyi országbele útat, és
ménd jovben részet. És keássatok
Uromkhoz hármúl: Kyrie eleison!*

UGYANEZ SZÓ SZERINT LATINUL

Archangelum, et omnes Angelos: ut orent pro eo. Et oremus Sanctum Petrum
Dominum, cui data est potestas solvendi, et ligandi: ut solvat omne peccatum-
eius. Et oremus omnes Sanctos; ut sint ei iuvamen ante Domini-nostri faciem:
ut Deus per orationem-eorum indulgeat peccatum-eius. Et liberet eum a
daemonis persecutione, et inferni cruciatu; et ducat eum in paradisi requiem-
intro; et det ei in coeleste regnum-intro viam, et in omni bono partem. Et
clamate ad Dominum-nostrum ter: Kyrie eleison!

A második, rövidebb halotti beszéd

A KÉZIRATI PÉLDÁNY

Scerelmes bratým umaggomuc ez scegen ember lilkiert. kit vr ez nopun ez homus világ tímnucebelevl mente. kinec ez nopun testet temetivc. hug ur uvf kegilmehel abraam. ýsaac. iacob kebeleben helhezíe. hug bírsagnop ívtva mend vv scentíí es unutteí cuzícun íov felevl íchtotnía ílezie vvt. Es tív bennetuc. clamate 111. k.

A KIADÓ OLVASATA

Szerelmes barátim! vímádjámuk ez szegény ember lelkéért, kit Úr ez napon ez hamos világ tömnötzebelől mente, kinek ez napon testét temetjük: hogy Úr vót kegyelméhel, Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyhezje; hogy, bírságnap jutva, ménd vő Szentei és Önöttei közökön jov felől íoktatnia éleszje vőt. És tiv bennetöket. Clamate ter: Kyrie eleison!

UGYANEZ SZÓ SZERINT LATINUL

Amabiles fratres-mei! oremus *pro* huius pauperis hominis anima, quem Dominus hoc die *ex* huius iniqui mundi carcere eliberavit, cuius hoc die corpus sepelimus: ut Dominus eum *per* clementiam-suam, *in* Abrahami, Isaci, Iacobi sinum collocet; ut, iudicii die adveniente, *inter* omnes Sanctos-suos, et Electos-suos, dexteram versus illocandum reviviscere-faciat eum. Et vos ipsos. Clamate ter: Kyrie eleyson!

* * *

Szlavnicai Sándor István, a jeles családból származó férfiú, aki a honi irodalom terén több munka kiadásával is kiváló érdemeket szerzett, baráti szívből mutatott nekem egy XIV. századi, kis nyolcadrét formátumú, neogót betűkkel, gondos írással írt pergamenkódexet.³⁶ Ez a kódex olyan régi könyörgéseket őriz, melyeket a haldoklók és holtak felett szoktak mondani a szerzetesek és az apácák, tartalmazza továbbá a haldoklók kezelésének előírását. Régen a nürnbergi Szent Katalin-kolostor tulajdona volt, ahogy a végén az első kéz írásával olvasható: *Gehort in das Closter Sant Kathřna in Nurnberg*. Ez a második halotti beszéd ebben a kódexben kis eltéréssel fordul elő. Biztosan létezett már akkor, a magyar kereszténység első századaiban nálunk is efféle könyörgés- és beszédgyűjtemény, ebből fordíthatta egy kegyes magyar a lelkipásztorok használatára a hívek intéséhez a mi emlékeinket is, kissé szabadabban, honi nyelvünk természetét követve. Bemutatok egy részt, amit találtam, híven kimásolva, a rövidítésekkel együtt, amit csak enged a modern nyomtatás: ehhez azután, olvasóim kedvéért, közlöm az én teljes olvasatomat is.

Orem' frēs Křmī p řpū carī nři řm dñus de laqueo hui' řclī' liberare dīgnat' eřt. Cui' corpusculū hodie řepultē tradīř. ut eū pīetas dñi ř řinu abrahe. yřaac. et řacob collocare dīgneř. ut cū dīes řudicř aduenerīř. řnř řcōs ř elřos řuos eum ř pte deřřa collocandum řeřuscīřarī řaciāt:

Oremus, fratres charissimi! pro spiritu chari nostri, quem Dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulturae traditur: ut, eum pietas Domini in sinu Abrahae, Isaac, et Iacob, collocare dignetur; ut, cum dies iudicii advenerit, inter Sanctos, et Electos suos, eum in parte dextra collocandum resuscitari faciat.

³⁶ Révai nem tudta, hogy a *Könyörgés* latin szövege megvan a Pray-kódexben, ezért ebből a kódexből adta ki, melyben Sándor István segített neki. Vö. J. HAJDÚ 1957: 112.

KOMMENTÁR A KÉT BESZÉDHEZ

BEVEZETÉS

1. §

Régebbi emlékeink – akár a kéziratok, amelyekből igen kevés maradt fenn, akár a nyomtatványok, amelyekből némileg több – gyakran még az igen tudós férfiaknak is sok gondot okoznak és olvasásuk is nehéz. Könnyebben és jobban érthetnénk e szövegeket, sokkal világosabban és ténylegesen is kitűnnék a régi és a mai magyar nyelv különbsége – amiről sokan szívesen beszélnek –, ha őseink saját betűikkel éltek volna, hasonlókkal azokhoz, mint amilyeneket Bél, Desericzky és mások említenek,³⁷ és valódi magyar betűknek tartanak, melyek bármely, a nyelvünkben előforduló hang hű kifejezésére alkalmasak. Ám régi kézírataink és nyomtatványaink nagyrészt latin és igen nagy számban gót betűvel készültek. Őseink mindkettőt a papoktól kapták, akik egykor a keresztény hitre tanító fő mestereik voltak. De a latin ábécé nem volt elegendő, mivel kevesebb betűje van, mint amennyit a mi beszédünk igényelne, és a meglévőket sem mind találták megfelelőnek. Minél régebbiek ezek a kéziratok és nyomtatványok, annál inkább jellemző rájuk, hogy eltévelyedik az írók esze és tolla, és a betűk összevisszasága esetleges és riasztó.

2. §

Íróink ugyanis, kezdeti próbálkozásaikban hol ezt, hol azt a latin betűt ragadták ki, amellyel valamely sajtáságos magyar hangot egyezőnek vagy némileg hasonló hangzásúnak vélték. Később, főleg a középkorban, segítségükre volt más népek helyesírásának követése is, akiknél itt-ott valamelyik magyar hang hallható volt. Innen kezdett lassan beszivárogni hozzánk két vagy több betű gyakori összekapcsolása egyetlen hang pontosabb kifejezésére, illetve a mellékjelek gyakori használata azokon a betűkön, amelyek a legközelebb estek a tényleges magyar hanghoz. A magam részéről bizony fájlalom, hogy a mieink nem fogadták el általánosan és teljesen ezt a mellékjeles rendszert a másik betűkombinációs rendszerrel szemben. Sokkal takarékosabb megoldás lett volna. Oktalanul

³⁷ Bél Mátyás *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című, 1718-ban Lipcsében megjelent könyvében a magyar rovásírás betűit a héber ábécéből származtatja. Vö.: KOMLÓSSY 2006: 529–538; 2008: 137–146. Desericzky Ince (1702–1763), piarista szerzetes, történétíró, a magyarok eredetéről írott művének (DESERICZKY 1748–1760) 2. kötetében (1753) közli a csíkszentmihályi rovásírásos felirat fametszetes másolatát (169–176). Révai érdeklődését jelzi, hogy Simonchicz Ince piarista szerzetes 1793. március 17-én levélben másolatot küldött neki erről a feliratról (vö. SEBESTYÉN 1915: 57–68). A kérdéstről legújabban lásd SÁNDOR 2014.

mellőzzük ezeket, lenézve a szláv népet, amelyik ma is ezt használja.³⁸ Mintha az egyszerűbb megoldást jelentő mellékjelek átvétele szégyen lenne, amikor pedig őseink nem idegenkedtek attól, hogy rengeteg szót átvegyenek tőlük, és meg is honosítsanak, főleg hétköznapi dolgok nevét és a paraszti élet szinte teljes szókincsét. De visszatérve a betűkhöz, a későbbi szövegeket is gyakran jellemezte bizonytalanság és következetlenség a helyesírás terén.

3. §

Magyar anyanyelvűnek kell lennie annak, aki régi emlékeinket sikeresen akarja olvasni. Gyakran több összefüggő szó értelmét kikutatva és megállapítva kell eldönteni, milyen szót rejt valamely bonyolultabb íráskép, és milyen kiejtést jelölnek akár az összetett, akár az egyszerű betűk. Feltétlenül szükséges, hogy az efféle régi – nemcsak a különböző, de az azonos korból származó – emlékeknél is minden egyes helyesírási gyakorlatot külön megvizsgáljanak és meghatározzanak, és a gyakorta előforduló tévedéseket – amennyire a dolog megkívánja – alaposan korrigálják. Ily módon kiküszöbölhető az a következtlen írásmód, amely a korabeli nyelvet jellemzi, olvasni is könnyebb a szövegeket, és megalapozottabb ítéleteket tehetünk róluk. Bosszankodva hallgatom sok, mindezzel nem törődő ember felületes (hogy erősebbet ne mondjak) vélekedését és kijelentéseit nyelvünk régi természetéről. Miképp betűzgetik folytonosan a szavakat, pontosan a maival egyező hangzással ejtve ki őket, közben pedig elképesztően félrehúzott szájjal inkább makognak, mint olvasnak: a régi magyar nyelvet olyan darabossá, szaggattottá, nyerssé akarják tenni, amilyen sohasem volt. De legalább ne írják le ezeket a vélekedéseket! Nagyon fájjalom, hogy Horányi, az egyébként igen tudós férfiú, *Memoria Hungarorum*ában³⁹ azt írta Pesthi Gábor Újtestamentumfordításáról, hogy utálatot kelt az olvasókban ez a régies beszédmód. Valójában *régies beszédmód* helyett *régies írásmódot* kellett volna írni.

4. §

Még jobban csodálkozom azon, hogy ez Sajnovicsnak sem jutott eszébe, mikor a mai beszédet a halotti beszéddel összevetette, pedig ő maga is felhívta arra a figyelmet híres *Demonstratió*jában – melyben a magyarok és a lappok nyelvének azonosságát⁴⁰ tanítja –, hogy ezt kell mindenek elé helyezni. Ugyanis arra nem

³⁸ A mellékjeles cseh (huszita) helyesírásról van szó. Révai a *szláv (slavicus)* szót használja, ami a szlovák nyelv megjelölése volt a XIX. századig. A korban a cseh (*Bohemica*) és a szlovák (*Slavicus*) két kölcsönösen érthető dialektus/nyelv volt, ezért a megnevezések keveredhettek. A kérdéstről lásd SZABÓ 1937: 169–209.

³⁹ Horányi Elek (1736–1809) piarista tudós. Vö. HORÁNYI 1775–1777.

⁴⁰ SAJNOVICS 1770 [1771]. Noha a *Demonstratio* címében a magyar és a lapp nyelv azonossága (*idem*) szerepel, Sajnovics hangsúlyozottan csak a közös eredetet értette rajta.

gondolt, hogy ha kicsit jobban megvizsgáljuk e kézirat helyesírását, és a mai szokás szerint írjuk át, régiségünk eme ritka emléke egyre inkább hasonlítani kezd a mai kor nyelvére. Pedig megtette ezt a lapp nyelv kedvéért, amikor a Leem-féle helyesírást a modern magyarra cserélte.⁴¹ Ezt a 150 lapp szót, amelyekről azt bizonyította, hogy megegyeznek a mieinkkel, a mi magyarjaink pusztán a helyesírás átalakítása révén valóban egyezőnek ismerték el. De mivel a magyar nép még nem olyan sok évszázada lakik együtt ugyanazon a földön (ennél sokkal régebben váltak el a lappok a mi őseinktől), ezért nem sokat változott, és az eredeti szerkesztésmódot végig megtartotta, noha az idők folyamán nyelve elég észrevehetően megváltozott, ahogy ez általában történni szokott; annyira azonban mégsem változhatott el, ahogy Sajnovics feltételezi. Azt mondja ugyanis (1. §): a magyarok régi nyelve megváltozott és eltér, és ezt egyértelmű, világos tárgyi bizonyíték igazolja (ez a világos és egyértelmű bizonyíték a mi emlékünkhöz), egy olyan szöveg, amelyet kevés magyar mondana magyarnak. Bizony annak mondanák, ha értenék ezek a magyarok: először is nem tudják, hogy a latinoktól átvett betűink sorsának megismeréséhez el kell távolodni a mi korunktól, és tekintetbe kell venni az azóta eltelt időt; másrészt pedig a változások törvényeit figyelmen kívül hagyva azt hiszik, hogy a szavak legkisebb végződése is mindig ugyanazok voltak, mint ma.⁴²

5. §

Én bizony teljesen meg vagyok győződve arról, hogy ha az a pap, aki ezt a kegyes szertartást végezte, vagy akármelyik kortársa holtából feltámadva ma is úgy, mint egykor, vagyis ugyanazzal a kiejtéssel mondaná el ezt a beszédet, bármelyik mai magyar, még az együgyű is könnyedén megértené, ennél fogva ez a szöveg teljesen magyar. Azt a kevés szót, ami a középkorban végleg kiveszett a használatból, a jelentés alapján kikövetkeztethetné, azokat a szavakat pedig, amelyeknek tövét már nem ismerjük, de származékaikat ma is használjuk, a származékok világos és kifejező jelentése alapján szintén megértené; a szavak ragozásán a legkevésbé sem akadna fenn, hiszen ezekhez hasonlókat nyelvjárássainkban néhol ma is hallani, és jól emlékszünk arra, hogy sok ilyen még a közelmúltban is élt. Azok pedig, akik mégis azt állítják, hogy ezt az emléket egy szláv írta, és azt mondogatják, hogy csak azért őrizték meg, hogy az utókornak legyen min mulatnia, nos, ők megérdemlik, hogy épp rajtuk mulassanak ostoba vélekedésük miatt. Hiszen könyörgöm! A kegyes régi kor csacskaságokat iktatott volna a szent misekönyvekbe pusztán a tréfa kedvéért? Úgy kell kiejteni ezt a beszédet, ahogy régen ejtették, így megmarad benne a korra jellemző, eredeti

⁴¹ SAJNOVICS a *Demonstratió*ban (1770/1994: 42) azt állította, hogy a magyar helyesírás alkalmas a lapp nyelv hangjainak lejegyzésére, és így írva le őket, rögtön kitérnek rokonságuk a magyar szavakkal. Knud Leem (1697–1774) norvég tudós két lapp szótárát is kiadott.

⁴² SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 22–26.

magyar nyelvváltozat éppúgy, mint a hasonlóképp ősi, eredeti egyszerűségükkel kitűnő szavak romlatlan szerkesztésmódja, kivéve néhány idegen szót, amelyeket akkoriban frissen vettünk át. Olvasatomban éppen erre törekedtem, ezért a kéziratnak nemcsak egyes szavaihoz, hanem még az ékezeteihez is szinte rögeszmés, bár reményeim szerint nem haszontalan aggályossággal ragaszkodtam. A magyarázatok során bőségesen igazolom mindegyiket. Úgy vélem, hogy ez a valóban ősi és magyar emlék, még ha rövid is, rengeteg kincset rejt, teljesen egyedülálló dolgokat, amelyek isteni kegyelemből mindeddig szerencsésen fennmaradtak, s nyelvünk különleges természete ebből is csodálatosan kitűnik. Ezért a magyarázatokat nem fogom túl rövidre, és kitérek, amennyire csak lehet, nyelvünk korábbi korszakaira, és a többi rokon nyelvre is, a héber mellett elsősorban a finn nyelvekre. Bízom abban ugyanis, amit e munkában végső és egyetlen célként tűztem ki, hogy ezek a kitérők a magyar nyelv grammatikáját jóval világosabbá és könnyebben érthetővé teszik.

6. §

De mielőtt rátérnék a szavak magyarázatára, hasznosnak véltem az Olvasó kedvéért, ha a kéziraatra legjellemzőbb írásmódot mai helyesírási szabályokra átalakítva az áttekinthetőség kedvéért egy külön táblázatba foglalom. Hasonló dolgokkal a megfelelő helyeken a kommentárban részletesebben is foglalkozom.

A KÉZIRAT HELYESÍRÁSA A MAGÁNHANGZÓK TEKINTETÉBEN

	IGAZOLÓ PÉLDÁK	A kézirat betűi	Megfelelőik a mai nyelvben
1.	A rövid <i>a</i> helyett a kéziratban előfordul sima <i>a</i> is, de gyakoribb az <i>o</i> , különösen ahol a mi zártabb <i>a</i> hangunk hallatszik, amely az <i>a</i> és az <i>o</i> között hangzik. Például a <i>zocoztia</i> , <i>vola</i> olvasata <i>sza-kaszija</i> , <i>vala</i> .	<i>a, o</i>	<i>a</i>
2.	Az ékezetes és hosszú <i>á</i> helyett sima ékezet nélküli <i>a</i> áll. Például a <i>latuatic</i> , <i>hadlaua</i> olvasata <i>látjátok</i> , <i>halláva</i> .	<i>a</i>	<i>á</i>
3.	A rövid <i>e</i> helyett <i>i</i> is állhat. Például az <i>ember</i> , <i>igg</i> , <i>kegiggen</i> olvasata <i>ember</i> , <i>egy</i> , <i>kegyedjen</i> .	<i>e, i</i>	<i>e</i>
4.	Az ékezetes és hosszú <i>é</i> helyett ugyanazok a magánhangzók állnak, mint a rövid <i>e</i> helyett. Például az <i>avec</i> , <i>intetvynec</i> olvasata <i>evék</i> , <i>intetvének</i> .	<i>e, i</i>	<i>é</i>
5.	A rövid <i>i</i> helyett sima <i>i</i> , esetleg <i>y</i> áll. Például a <i>mic</i> , <i>ysa</i> olvasata <i>mík</i> , <i>isa</i> .	<i>i, y</i>	<i>i</i>
6.	Az ékezetes és hosszú <i>í</i> helyett sima <i>i</i> áll. Például a <i>vize</i> , <i>miv</i> , <i>tv</i> olvasata <i>íze</i> , <i>mí</i> , <i>tí</i> . Hogy a <i>v</i> -nek mi a hangértéke itt és másutt, most mellőzöm az olvasatnál, a kommentárban azonban részletesebben ki tudom fejteni.	<i>i</i>	<i>í</i>

	IGAZOLÓ PÉLDÁK	A kézirat betűi	Megfelelőik a mai nyelvben
7.	A rövid <i>o</i> helyett sima <i>o</i> áll, de ez a ritkább, gyakoribb az <i>u</i> , esetleg a <i>vv</i> és <i>uv</i> . Például a <i>iacob, iorgossun, hug, pucul, vvl, tiluvt</i> olvasata <i>Jákob, iorgasson, hogy, pokol, olly, tilott</i> .	<i>o, u, vv, uv</i>	<i>o</i>
8.	Az ékezetes és hosszú <i>ó</i> helyett ugyanez az <i>o</i> , de gyakrabban <i>u</i> , vagy <i>w</i> áll. Például a <i>mundoa, zoboducha, kinzotvlatwl</i> olvasata <i>mondóa, szabadótsa, kinzotvjától</i> .	<i>o, u, w</i>	<i>ó</i>
9.	A rövid <i>u</i> helyett sima <i>u</i> vagy <i>v</i> található a szövegben. Például az <i>urot, horoguvec, ivtva</i> olvasata <i>urat, haraguvék, jutva</i> .	<i>u, v</i>	<i>u</i>
10.	Az ékezetes és hosszú <i>ú</i> helyett ugyancsak az <i>u</i> és <i>v</i> betűk állnak. Például az <i>ur, vr</i> olvasata <i>úr</i> .	<i>u, v</i>	<i>ú</i>
11.	A rövid <i>ö</i> helyett <i>e, i</i> és <i>u</i> áll. Például a <i>ketmie, gimilcictul, urdung, cuzicun</i> olvasata <i>kömie, gymöltsöktől, ördöng, közökön</i> .	<i>e, i, u</i>	<i>ö</i>
12.	Az ékezetes és hosszú <i>ő</i> helyett ezek a betűk fordulnak elő: <i>u, v, w</i> , talán ilyen hangértékű az <i>eu</i> és <i>ev</i> is. Például a <i>gimilcetul, istentvl, gimilstwl, eleut, felevl</i> olvasata <i>gymöltsétől, Istentől, gymöltsől, előtt, felől</i> .	<i>u, v, w, eu, ev</i>	<i>ő</i>
13.	A rövid <i>ü</i> helyett <i>i</i> és <i>v</i> áll. Például az <i>ildetutvl, temetivc</i> olvasata <i>üldetvétől, temetjük</i> .	<i>i, v</i>	<i>ü</i>
14.	Végül az ékezetes és hosszú <i>ű</i> helyett <i>u</i> áll a szövegben. Például a <i>bunet, keseruv</i> olvasata <i>bűnét, keserűv</i> .	<i>u</i>	<i>ű</i>

A MÁSSALHANGZÓKRÓL

1.	A <i>ts</i> helyett ebben a kéziratban előfordul a <i>c, ch, s, sc</i> . Például a <i>gimilcetul, zoboducha, bulsassa, bulscassa</i> olvasata <i>gymöltsétől, szabadótsa, boltsássá</i> .	<i>c, ch, s, sc</i>	<i>ts</i>
2.	A lágyabb hangzású <i>gy</i> helyett sima <i>g</i> áll. Például a <i>gimilsnec, hug, kegulmet</i> olvasata <i>gymöltsnek, hogy, kegyelmét</i> .	<i>g</i>	<i>gy</i>
3.	A <i>h</i> helyett leggyakrabban sima <i>h</i> , néha <i>ch</i> is áll. Például a <i>hug, halalut, chomuv, ozchuz</i> olvasata <i>hogy, halalot, hamuv, azhoz</i> .	<i>h, ch</i>	<i>h</i>
4.	A <i>j</i> helyett, ami itt egyáltalán nem jelenik meg, latin szokás szerint <i>i</i> áll. Például a <i>iacob, latiatuc, iov</i> olvasata <i>Jákob, látjátok, jov</i> .	<i>i</i>	<i>j</i>
5.	A <i>k</i> helyett a sima <i>k</i> mellett, főleg szövégen <i>c</i> , olykor <i>ch</i> áll. Például a <i>neki, kic, mic, turchucat, zumtuchel</i> olvasata <i>neki, kik, mik, torkokat, szömtökkal</i> .	<i>k, c, ch</i>	<i>k</i>
6.	A lágyabb hangzású <i>ny</i> helyett sima <i>n</i> , egyetlen szóban pedig <i>ny</i> áll. Például a <i>nugulma, scegen, achsin, menyi</i> olvasata <i>nyugolma, szegény, aszszony, mennyi</i> .	<i>n, ny</i>	<i>ny</i>
7.	Az éles sziszegésű <i>sz</i> jele helyett állhat ugyanez az <i>sz</i> , vagy <i>sc</i> és <i>z</i> . Például a <i>szent, scegen, zumtuchel, rezet</i> olvasata <i>szent, szegény, szömtökkal, részét</i> .	<i>sz, sc, z</i>	<i>sz</i>
8.	A <i>v</i> helyett a sima <i>v</i> -n kívülállhat <i>u</i> is. Például az <i>evac, uola, ualov</i> olvasata <i>evék, vala, valov</i> .	<i>v, u</i>	<i>v</i>

Ebben a kommentárban az általam idézett példákat korabeli helyesírással láttam jónak közölni. Mindezek miatt úgy vélem, hasznos lesz, ha egy másik táblázatot is adok majd, hogy abból könnyebben meg lehessen állapítani mind az egyes, mind a kapcsolt betűk hangértékét. Ez részletesebb lesz és tartalmaz majd minden különleges betűjelölést, amit a kérdést vizsgálva fontosnak találtam, és sokkal célszerűbbnek tartom egy külön kötetben közreadni. Azonban addig is szükségesnek gondolom itt is megemlíteni a különleges hangértékű mellékjeles betűket. Akik ezeket a mai korban helytakarékosság okán fel kívánják éleszteni, semmi újat nem találnak ki, dicséretes jó szándékkal vissza akarják hozni azt az őseinknél már régen bevezetett szokást, ami főként a kéziratokban dívott, de nyomtatásban is megjelent, főként Sylvesternél, s másoknál is, csaknem két évszázadon keresztül. Ami ebben új lehet, az a megfelelőbb betűforma kialakítása, ami kevésbé rútítja el a nyomtatást, és nem akadályozza a kézírás eleganciáját sem. Korábban, csaknem húsz évvel ezelőtt, magam is próbálkoztam már ezek ügyesebb megformálásával, sokaknak meg is mutattam, de elég kevés sikerrel. Legtöbben ugyanis nem helyeselték a találmányomat. Igen rosszul esik, hogy kísérletemet megkérdésem nélkül, nem az én betűformáimmal, mégis az én nevem alatt, időnek előtte már ki is nyomtatták.⁴³ Az én betűim farkasak, többnyire lent, már amelyikre lehet lent tenni farkat, mivel írásunk, amely a szükséges betűk feletti ékezetekkel amúgy is eléggé meg van terhelve, még sokkal nehezkesebb lenne, ha ezek a farkacskák is mind felül lennének. A folyóírásban ezek a farkak, véleményem szerint, nem akadályozzák a betűk összekapcsolását, megfelelnek a választékosabb írás szabályainak és folyamatosan írhatók. Ne ráncolja homlokát, aki valami miatt ezt elutasítja. Nem erőltetem senkire. Kísérletemből közlök egy mutatványt véleményalkotás céljából, nehogy azt tulajdonítsák nekem, ami nem az enyém.

KÜLÖNLEGES MAGYAR BETŰK A NYOMTATÁSBAN

Ćomb, Çat, Ğöng, Łuk, Ńár, Ťúk, Şem, Żeb.

Ćomb, Çat, Ğöng, Łuk, Ńár, Ťúk, Şem, Żeb.

ćafrang, derće, ketrec; çap, feçke, papuç;

ğom, ağag, fag; łuk, háłog, moł; ńárs, aņa,

⁴³ Sándor István *Sokféléléjének* VII. darabjában (Győr, 1801) *Némelly felében új Betűkről* címmel közölte Gyarmathi Sámuel és Révai javaslatait az új betűformákról, feltehetően Révai tudta nélkül. Ezek nem egyeznek teljesen a Révai által itt közölt betűformákkal.

ártán; bag, veßbö, viaß; tük, aça, pont;
zenge, mozar, roz.

*cafrang, derce, ketrec; çap, fecke, papuç;
gom, ağag, fağ; luk, hãlog, mol; nãrs, aña,
ártán; bag, veßbö, viaß; tük, aça, pont;
zenge, mozar, roz.*

Anakreón IV. ódájából

Úg múlik életünk,
Mint a' sebes kerék
Forog futó bekérben;
'S ha egßer çontjaink
Egmástól oßlanak,
Nugßunk picin porunkban.

Mit ér a' sír követ
Şagokkal önteni?
A' hitván föld el ißba:
Míg élek, engemet
Frisíts inkább velek;
Rózát köss homlokomra.

Anakreón V. ódájából

Róza leg jelesebb virágja
Az illatos mezőnek:
Róza kedvese a' tavaßnak:
Rózák az Isteneknek
Az ó gönörködésök.

Rózákkal köti genge fodrát,
Ha táncol a' Kegekkel,
Vénus gyermeke, a' Kupídó:
Mí is tehát, Barátim!
Rózát kössünk fejünkre.

Anakreón XLVI. ódájából

Arañ vağon beçben; arañ,
Mit oļļ mohón ölelnék;
Ah átkozott! kinek keze
Arañt fejtett elölßör.

Testvér ezért testvért tagad,
Fiú hideg ßüléhez;
Zendül ezért a' háború,
Telik föld gilkosokkal.

A született költő ritkaságáról szóló óda kezdete

O! igaz tükör, çoda fén, egüğü
Pußta természet! mi keserves átok,
Vağ gonoß jelben ßületés ñomorgat
Añni sok embert?

Meññien vağnak, kik elól homálban
Rejtezük féned: tapogatva járnak
A' vakok sűrűn feketült setétben,
'S ñegnek utánnad.

Ritka oļļ boldog sok ezer közül is,
A kinek pillant valameļļ Bikráçkád:
Şázadok ßülnek çak eget, ki téged
Láthat egében.

LITERAE HVNGARICAE PECVLIARES

<i>Hodierni</i> <i>vsus</i>	<i>Olim exprimebantur</i> <i>varie</i>	<i>Adoptari</i> <i>possent</i>
TZ, tz.	c, c̄, é, ê, ch, chi, chy, ez.	Cc, Cc̄.
TS, ts.	c, f, fc, c, h, ch, chi, chy, ez, es.	Cc, Cc̄.
GY, gy.	g, ḡ, ḡ, ḡ, ḡ, dj, gi, gy.	Gg, Gḡ.
LY, ly.	l, l̄, l̄, l̄, l̄, li, lj, ly.	Ll, Ll̄.
NY, ny.	n, n̄, n̄, n̄, n̄, ni, nj, ny.	Nn, Nn̄.
TY, ty.	t, t̄, t̄, t̄, t̄, ti, tj, ty.	Tt, Tt̄.
SZ, sz.	z, fc, fz, f, f, f.	Ss, Ss̄.
ZS, zs.	f, s, s, z, z, z, z, zs.	Zz, Zz̄.
Ö, ö.	e, i, o, u, eu, ev, ew, w, o, o, o. w̄, eiv, eyv, eó, ó, ö, ö.	<i>Hic valeat</i> <i>vsus</i> <i>hodiernus</i> <i>etiam</i> <i>in acutis</i> Öö, Üü.
Ü, ü.	i, u, y, eu, ew, ü, v̄, w̄, w̄, w̄. iv, eü, ü, v̄, ü, ü.	

*Adoptatae, in Scriptura currentis calami sic
possent, et celeriter, et eleganter, ad regulas
Caligraphiae efformari.*

Cc, Cc̄, Gg, Gḡ, Ll, Nn, Tt, Ss, Sz.

Comb, Cat, Zeng, Luk, Nár, Luk, Sem, Zeb.

safrang, derce, ketrec; gap, secke, papuz;

gom, agag, fag; luk, hál, eg, nadaf; nár,

anya, artan; tuk, ata, pont; bag, ve, zö,

via; zenge, mezár, rez.

Orthen incisit

A felső táblázat címe magyarul: *Különleges magyar betűk, az oszlopok címe balról jobbra: Mai használat, A különféle régi írásmód, Javaslat. A nyomtatott betűk alatti szöveg: Ha javaslataimat elfogadnák, így lehetne a folyó írásban gyorsan és elegánsan a kalligráfia szabályaihoz alkalmazni őket.*

A SZAVAK MAGYARÁZATA GRAMMATIKAI KITÉRŐKKEL

FELEIM

8. §

Az első, hosszabb beszédben a temetést végző pap a *feleim* megszólítással, egy teljesen magyar eredetű szóval fordul az ott álló hívekhez, a másodikban viszont egy szlávból átvett szóval *szernelmes bratim*nak nevezi őket. Tudjuk, hogy a szláv *brat* ugyanazt jelenti, mint a latin *frater*, ezt régen magyarul általában a *fél* szóval jelölték. Mai megnevezései – ezeket nyilván a régiiek is használták – pontosabbak, életkor szerint is különbséget tesznek: az idősebb fivér *bátya*, a fiatalabb pedig *ötse*. E szeretettel és bizalommal teli megszólítást az első keresztények kezdték használni egymás iránti testvéri szeretetük kifejezésére. Azok a népek, ahol a fiútestvérnek van külön megnevezése, ezt könnyebben ki tudják fejezni. Nekünk ma már nincs olyan szavunk, amellyel a fiatalabb vagy idősebb fiútestvért egyaránt meg tudnánk szólítani.⁴⁴ Élt nálunk is ebben a jelentésben egy ősi, belső keletkezésű szó, amint ez a kézirat is jól mutatja, ám ezt sajnos hagytuk kiveszni. Ezt a lappok, észtek is használják, akiknél a fiútestvért általában véve ma is a *wálja*, *wál*, *welli*, a magyar helyesírás szerinti *fél* szóval fejezik ki. E megszólítás hiányában az egyházi, a világi és a mindennapi használatban, úgy tűnik, elég hamar átvettük az *atyámfiai*, azaz *patris mei filii* megszólítást. Legalábbis Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek 1553-as fordításában már mindenhol ezt használja. Az *atyámfia*, határozott formában, szerkesztett [birtokos személyjeles] alakjában,⁴⁵ mivel *cognatum*, *agnatim*, *consanguineum* [’vérrokon’] jelentésű, annyi mint ’meus cognatus’, *atyádfia* ’tuus cognatus’, *atyjafia* ’eius cognatus’, *atyánkfia* ’noster cognatus’, *atyátokfia* ’vester cognatus’, *atyjokfia* ’eorum cognatus’. Elvontan, toldott névmás nélküli jelöletlen birtokos összetételben *atyafi* ’cognatus’ ebből származik az *atyafiság* ’cognatio’.

⁴⁴ A nyelvújítási *fivér* szó ekkor még nem volt használatos. Vö. TESZ *fivér*.

⁴⁵ Latinul: *determinate in statu constructo*. A korai magyar grammatikusok a névszóknál megkülönböztették a birtokos személyjel nélküli alakot (*status absolutus*) és a birtokos személyjellel (*pronomen affixum*) ellátott alakot (*status constructus*), másik megnevezéssel *status determinatus*. Sokszor külön ragozási táblázatot is csatoltak mindkét formához. A megkülönböztetés a latinizált héber grammatikákból ered. A héber nyelvben a személyes névmás, mint önálló szó, csak nominatívusban létezik. A személyes névmás a ragozott ige után toldva az ige tárgyának számára és személyére utal, névszóhoz toldva a birtokos személyjét jelöli, prepozícióhoz toldva pedig a személyes névmás ragozott alakjait hozza létre. A latin nyelvű héber nyelvtanokban *pronomen separatum* (szó szerint: különálló névmás) és *pronomen affixum* (szó szerint: toldott névmás) a neve. A felosztást átvették a magyar és a rokon finnugor nyelvek (lapp, finn) korai grammatikái, és ezekben egymástól függetlenül is a *pronomen affixum* kategóriájának bevezetésével adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitívus ragozásának kérdéséről. (Lásd MELICH 1908b: 29; DÁN 1969, 1973, 1978; TELEGDÍ 1990.) A magyar esetében a magyarázat nyelvtörténetileg helytálló, hiszen e toldalékok valóban a személyes névmásból alakultak ki. A birtokos személyjelekről lásd KOROMPAY 1991: 259–283. A témáról részletesen C. VLADÁR 2004.

9. §

A *brat* szó a magyar nyelvben – amely a szó elején nem tűri a mássalhangzók torlódását – *barát* alakú lett, és vallásos, kolostorban élő embereket jelent, akár csak a görög és latin *monachus*. Igen szerencsés megnevezés ez nálunk, ugyanis mi nem a magányosan, hanem a testvérként együtt élő szerzeteseket nevezzük így. Ráadásul ugyanezt a *barát* szót átvittük magának a barátságnak a jelölésére, tekintettel arra a szeretetre, amelyet mind a keresztények, mind a szerzetesek éreznek egymás iránt, és így a szó jelentése teljesen magyar lett, annyi mint a latin *amicus*. Származékai: *barátság* 'amicitia', *barátságos* 'amicabilis, officiosus', *barátságtalan* 'inamicabilis, non officiosus', *barátkozom* 'amicitiam colo', *barátkoztatom* 'facio, ut quis cum aliquo amicitiam colat'.

10. §

Most pedig a *feleim* szót kell alaposabban megmagyaráznunk. E megnevezésbe, mivel később tágabb jelentése is kialakult, beleértjük mindazokat, akik vallásuk, nemzetségük, jogállásuk révén hozzánk tartoznak. Pápai Páriz a *proximi, necessarii nostri* szavakkal adja vissza ezt latinul. Régebbi íróink elég gyakran használták. Lépesnél ez áll: *Mondhattuk minden keresztyén feleinknek* (*Az halando...* I. könyv, 164., és másutt is gyakran). 'Dicere possumus omnibus Christianis proximis nostris.' Telegdinél is: *Imezért is kel szeretnünk feleinket.* (III. rész, 659.) 'Propter hoc etiam debemus diligere proximos nostros.' Tinódinál is előfordul: *Feletöket ti batoriczatoc* (h₃). Azt kellett volna írnia, hogy *feleiteket*. 'Proximos vestros vos animate.' A kéziratos bibliafordítást tartalmazó kódex (1450 körül) több helyen is ebben az értelemben használja e szót. Elég erre csak néhány példa. *Ereztec mēden embereket, egmēdent o fele ellen* (Zak 8,10). 'Dimisi omnes homines, unumquemque contra proximum suum.' *Bezelletec igassagot egmēden o feleuel* (uo., 16.) 'Loquimini veritatem unusquisque cum proximo suo.' *Bezellethenec istent feloc, egmēdenic o felekne* (Mal 3,16). 'Locuti sunt timentes Deum, unusquisque cum proximo suo.'

11. §

De a *proximust* némelyek egykor jobban szerették úgy kifejezni, hogy a *közel* ('prope, proxime') határozószót toldott névmásokkal bővítették: *közelem, közeled, közele* 'proximus meus, proximus tuus, proximus eius' stb. A *proximus* efféle kifejezése fordul elő a Boldogságos Szűz Máriáról írt kéziratos prédikációban. *Mynd ev magához, mynd ev kezelehez, mynd kedeg istenhez.* 'Et erga se, et erga proximum suum, et vero erga Deum.' Előfordul ez a szó a kéziratos bibliafordítást tartalmazó kódexben is, de ott 'propinquus', 'rokon' jelentésben.

Hoğ feltamaziad te kőzelednec nevet o őrőkleteben (Ruth 4,5). 'Ut suscites nomen propinqui tui in haereditate sua.' Nem ismerte ezt a régi használatot a Szent Margit szűz életrajzának második kiadója (Buda 1782, 12°).⁴⁶ A 40. oldalon ezt olvassuk: Béla király és a királyné, a csehek királyával együtt mint Szt. Margit rokonai (*akarák Szent Margit Aszszonyt meg látni miképpen ő közelöket*), meg akarták látogatni Szent Margit úrnót, mint rokonukat. De a kiadó egy téves jegyzetében a *közölöket* úgy magyarázza, mint *közülök valót* 'aliquam de medio sui, aliquam de suis'. Jobb értelmezést ad fent említett kódexünk. Ugyanez a kódex több helyen mégis a *rokont* használja 'propinquus' értelemben, ahogy ez ma is használatos. De ez a *rokon*, ahogy Komjátínál olvasható, tágabban, melléknévként is érthető. *Rokon, kűzel valo (hataros)* 'proximus, vicinus, conterminus'. Úgy tűnik, a szónak ez az alapjelentése, mivel a kéziratoss bibliafordítást tartalmazó kódexben is ez a jelentés szerepel: *Vala neki gimqlL kerte rokon o hazához* (Dán 13,4). 'Erat ei pomarium vicinum domui suae.' Jelentése később 'proximus'-ra szűkült. Maga Komjáti is a *rokont* használja *proximus* helyett, és az érthetőség kedvéért, szokása szerint, szinonimákat is fűz hozzá: *kőzeled és felebarátod. Zeresd az the rokon kőzeledeth (felebaratodath) mynth thennen magadat* (K₁). 'Diliges proximum tuum, sicut te ipsum.'

12. §

De eltértünk a *feleim* szótól. Ennek töve⁴⁷ a *fél*, amely a lappoknál, mint láttuk, máig használatos, és annyit jelent 'frater'. Ezt nem merném összehozni a 'dimidium' jelentésű *fél* szóval. Mert noha nálunk a két szó hangjai a kiejtésben megegyeznek, a lappoknál és az észteknél másképp találom őket: *wál* és *wálja*, sőt *welli* a *frater*, és *pele*, *pool* a *dimidium*. Ez a nálunk meglévő, világos különbség jól mutatja a tövek eltérő voltát. A mi kiejtésünkben a *v* és a *p* ajakhangok ugyanazon a helyen képzett *f* hanggá váltak, és a két különböző eredetű szó – egy szótagúvá összevonódva – annyira hasonló hangzásúvá vált, hogy a kettőt azonosnak vélték, a használatban megmutatkozó különböző jelentéssel. Alapos a gyanúm, hogy a lappoknál 'frater' jelentésű *fél* régen nálunk is szélesebb értelemben vett 'genus' jelentésű volt, ebből származik az *a'féle*, *e'féle*, *miféle* 'illius generis, huius generis, cuius generis'. A *fél* szó többeli második magánhangzója a *wálja* szóból ered, és alanyesetben a mai napig megőrződött, az első pedig a *féle* szóból, eredeti alakja szerint hosszú magánhangzót tartalmaz; mivel pedig az *a'*, *e'* mutatószókkal és a *mi* kérdőszóval kapcsolódott össze, az *a'féle* tulajdonképpen 'id genus', az *e'féle* 'hoc genus', a *miféle* 'quod genus'. *A'féle emberek* 'id genus

⁴⁶ Vajda Sámuel (1718–1795) tihanyi apát. Lásd VAJDA 1782.

⁴⁷ Latinul: *radix*. Az európai és a magyar grammatikák tőfogalma a héber grammatikai hagyományra megy vissza. Lásd a bevezető tanulmányt!

homines', s közismert, hogy így használják a latinok is. Jóllehet ugyanezt fejezik ki a magyarok a szintén 'genus' alapjelentésű *nem* szóval is, de ez az ebben az értelemben használt szó egy *ű*-t felvéve melléknév lett: *a' nemű, e' nemű, mi nemű. A mi nemű, 'cuius generis' szóból jöttek létre a rövidült alakok: minő, minenő, melyeket a nép használ, mint ahogy más esetekben is torzít a kiejtés hanyagsága: ilyen például a *nem tudom* helyett *nem tom* 'nescio', továbbá *mit teszek vele* helyett *metszek vele* 'quid eo faciam?' Ez utóbbit Huszár Gál még írásban is használja: *Hogy ha a' nyers fanac ezt miuelic, metcenec az aszszunac* (d₁)? 'Quod si crudae arbori hoc agunt, quid facient aridae?' Továbbá Lépesnél: *Meczesz az szamtalan ioszago vizekkel? (Az halando... I. rész.) 'Quid facies innumeris aquis bene olentibus?' Ugyanezt felszólító módban is használja: Medgyek azért? (Pokoltol rettenteo... II. rész.) 'Quid itaque agam?' Ezt teljes formájában így mondanánk: *mit tegyek?* 'quid agam? quid faciam?' Komjáti a *felekezet* szót, a *felekezik* ige legközelebbi származékát használta 'genus' jelentésben, ami kétségtelenül ugyanebből az elsődleges *fél* tőből lett, egy nevezetes toldalékkal. *Az w azzonyallaty felekezetek* ['az ő asszonyi fajuk'] *elvalták termyzeteknek iarasat* (D₈). 'Eorum genus foemineum mutarunt naturae suae cursum', ez Pálnál [Róm 1,26] úgy van, hogy *eorum foeminae* ['az ő asszonyaik'].**

13. §

Ha a másik *fél*, a 'dimidium' jelentésű, tényleg fivért, rokont, ismerőst, barátot jelentene, akkor a magyar ezzel a megszólítással, *felem* 'dimidium meum', teljesen kifejezően szólna, egyenesen horatiusi érzelemmel: *ah, te meae si partem animae rapit maturior vis, quid moror altera?*⁴⁸ És él ez a nép körében: *te lel-kem' fele* 'tu animae meae dimidium', ez amilyen tömör, olyan kifejező. Ebben csakugyan a másik *fél* hallható. Bizonyosan ebből származik a *feleség* 'coniux, uxor'. A *ség* képző megfelel a latin *tas* és *tudo* végződésnek, például 'beatus' *boldog*, ugyanígy 'suavitas' *kedvesség*; 'beatitudo' *boldogság*. A *feleség* 'coniux' tehát nálunk helyesen *dimidietas*, hiszen a házastárs másik fele, és ez találóbb, mint a latin *coniux*. Az így képzett vagy inkább összetett *fel-e-ség* szóban az *e* magánhangzó a *ség* képző toldalék előtt csak a jóhangzás⁴⁹ kedvéért került oda. Nyelvünk ugyanis nem tűri a keményebb mássalhangzók torlódását, ezeket tehát

⁴⁸ „Lelkem felét, ha téged elragadnak / Felsőbb hatalmak, én, a csonka fél, / Becsem veszítve itt miképp maradjak.” HORATIUS 1997: 87.

⁴⁹ Latinul *euphonia*, szó szerint a jóhangzás (ra törekvés), ami az egymás után következő, illetve összekapcsolódó radikok könnyebb ejtéséhez szükséges fonetikai változásokat foglalja össze. Ezek lehetnek alkalmi, bizonyos hangkörnyezetben bekövetkező módosulások, de létrehozhatnak történeti változásokat is. Az euphonia ezáltal az organikus nyelvalkotás során keletkezett alakokat elfedi, így a gyökök eredeti alakjának nyomozásakor ezeket a változásokat vissza kell fejteni. (Lásd a bevezető tanulmányt!)

a képzésekben és az összetételekben megfelelő kötőhangzók közbeiktatásával oldja fel. Így a *bölts* 'sapiens', *szűz* 'virgo', *veszt* 'perdit', *nyér* 'lucratur' szavakban a *ség* toldalék ejtéskönnyítő *e* kötőhangzót kap: *bölts-e-ség*, *szűz-e-ség*, *veszt-e-ség*, *nyer-e-ség* 'sapientia, virginitas, impendium, lucrum', ezt elhagyva nehezebb lenne a kiejtés: *bölts-ség*, *szűz-ség*, *veszt-ség*, *nyer-ség*. Ugyanígy a mély magánhangzóknál is: *társ-ság*, *gyors-ság* helyett *társ-a-ság*, *gyors-a-ság* 'societas, velocitas'. Tréfa csupán és nem valós etimológiai fejtegetés a *feleség* szó népszerű magyarázata: *fele segítség* 'dimidium auxilium, dimidia opulatio', mintha a feleség segítségféle lenne, amit már a teremtéskor a férfihoz rendeltek.

14. §

Feleséget jelent a *nő* is, de ezt önállóan, magában már régen nem használjuk. Ugyanez a *nő*, 'crescit' ['növekszik'] tő egyúttal ige is, ami ma is él, de egykor 'feleség' jelentésű főnév volt, nyilván azért, mert a feleség a gyermekvárás közben megnő. A Heltai által Kolozsváron kiadott Énekeskönyvben⁵⁰ emlékszem, hogy ezt olvastam: *a' királynak neje* 'regis uxor'. A *nő* ugyanis úgy vette fel a toldott névmásokat, *neje*, *nejed*, *nejem*⁵¹ 'uxor-eius, uxor-tua, uxor-mea', mint a *vő* 'gener', *veje*, *vejed*, *vejem* 'gener-eius, gener-tuus, gener-meus', amit ma is használunk. Mi az akadályja annak, hogy ugyanígy a feleség megnevezését is visszahozzuk? Különösen, mivel összetételekben ma is használjuk, az *ő* magánhangzót *é*-re változtatva: *Kováts Pálné*, *Szép Gáborné*, *Szarka Antalné*. Ezeket, ha latinra visszafordítanánk, ezt jelentenék: 'uxor Pauli Kováts, uxor Gabrielis Szép, uxor Antonii Szarka', azután *királyné*, *bíróné*, *vargáné* 'regis uxor, iudicis uxor, sutoris uxor'. Ezeket toldott névmásokkal biztosan így mondanánk: *Kováts Pálnak a' neje*, *Kováts Pál neje* stb. *Királynak a' neje*, *a' király neje* stb. Ezek alapján világos, hogy hibásan mondják a hajadon leányt *szakátsné*nek 'coca' ['női szakács'] helyett, hiszen ez valójában a szakács felesége; inkább úgy kellett volna nevezni, hogy *szakáts leány* 'puella coctrix', 'lány, aki főz'. Hasonlóképp alkalmatlanok az ilyen megnevezések is: *mosóné*, *varróné*, 'lotrix' ['mosóné?'], 'sutrix' ['varróné?'] helyett, mert ezek a mosóember, varróember feleségét jelentik, nem pedig a nőt magát, aki mos, varr, és akinek a férje semmi ilyet nem csinál. A hasonlókat helyesebben mondanánk az *aszszony* 'foemina' hozzátételével: *mosó aszszony*, *varró aszszony*.

⁵⁰ Ez a Heltai Gáspár által összeállított és nyomtatott könyv nem szerepel a Révai által felsorolt források között: *Cancionale, az az historias enekes könyw*. Kolozsvár, 1574. RMNy 351.

⁵¹ Révai a szokásos, klasszikus grammatikákból származó sorrend helyett héber hatásra a harmadik személyvel kezdi a felsorolást és visszafelé halad. Más magyar grammatikusoknál, például Sylvesternél, Szenzinél is hasonló sorrendet találunk, akár a birtokos személyjeles alakoknál, akár az igeragozási táblázatokban.

15. §

A *nő* töből keletkezett a *nőszöm*, *nőszöl*, *nőszik* szenvedő alakú semleges ige:⁵² *uxorem duco* [’feleségül veszek’], *uxorio* [’nősülök’]. Ebben a *nő* tő és a harmadik személyű *ik* névmás közötti *sz* a régi *esz* igeképző, az *ed* párja; éppígy a *tet-sz-ik* ’apparet’, *beteg-sz-ik* ’aegrotat’, *harag-sz-ik* ’irascitur’ igékben is, ám ezekben az idő múlásával már elhalványulva. A *nőszöm* helyett ma használatosabb a *házasodom*, meg a *házaskodom*, noha kevésbé helyesen. Hiszen a *házas* alak, amelyből ezt az igét képezték, annyi mint *domum habens* [’házzal bíró’], ezért a *házasodom* és a *házaskodom* tulajdonképpen azt jelenti, hogy ’occipio domum habere’ [’házat kezdek bírni’]. Azonban nem mindig igaz, hogy akinek felesége van, háza is van, hacsak a házat nem családként, azaz születendő utódokként értjük. A régieknél gyakori volt a *nőszöm* ige. Pesthi Gábornál ez áll Aesopus fabuláiban: *Megkezde wala ewzijlnij, hogij meg newzek*, ’inceptit canescere, cum uxorem ducebat’. Ebből a töből származik: *nős* ’uxorem habens, maritus’, *nőstény* ’femella’, ami többnyire az állatneveknél használatos a nemek megkülönböztetésére: *nőstény madár* ’avis femella’, *nőstény bárány* ’agna’; ennek ellentéte a *hím* ’mas, masculus’, s innen van a *nőtelen* ’innubus, caelebs’, *nőtelenség* ’caelibatus’.

16. §

A *felebarát* összetett szó, a *fél* vagy *fele*, eredetileg magánhangzóval bővült, eredeti magyar főnévből és a szláv eredetű, de már régen átvett és ma is használatos *barát* szóból alakult, a minálunk megszilárdult ’proximus’ jelentéssel. Komjáti korában, ahogy láttuk (11. §), már biztosan ismertebb volt, mint a *közelem*, *közeled*, *közele*, mivel úgy tűnik, hogy ő ez utóbbiakat az előbbivel akarta magyarázni, zárójelbe téve őket. Mivel a *felem* kiveszőfélben volt, a *közelemet* kevésbé tartották alkalmasnak, a *barát* meg önmagában állva a ’proximus’-nál tágabb értelmű volt, mégpedig ’általában vett barát’ (9. §), ami nem vonatkozhatott bárki közelállóra, ezért őseink úgy látták jónak, ha a közelállót egy külön szóval fejezik ki, ezért alakult ki és terjedt el a *felebarát* összetétel.

⁵² Latinul: *verba neutra*. Az igék nemek szerinti felosztása az antikvitás óta a cselekvő (tárgyas), a szenvedő és a semleges (tárgyatlan) igék. Cselekvő igéknek azokat nevezték, amelyekből lehet szenvedőt képezni, tehát a cselekvő igéken csak a tranzitív (nála: cselekvő tárgyas) igéket értették. A neutrális igék azok voltak, amelyekből nem lehet szenvedő. A neutrális ige definíciója szükségszerűen ide sorolta a cselekvő tárgyatlan és a mediális (ágenssel nem rendelkező) igéket egyaránt. A neutrális igék ilyen felfogása megtalálható a magyar grammatikai hagyományban is. Révainál a szenvedő forma az igeragokra vonatkozik, az ikes igeragozás ragjait ő szenvedőknek tartotta.

ZUMTUCHEL

17. §

Ebben a régi kéziratban az *u* magánhangzó hol *o*-t, hol *õ*-t jelöl. Így a *zum* olvasata helyesen *szöm* 'oculus'. A *z*-ről nem szükséges szólnom, ez az éles sziszegésű *sz* helyett áll, mivel erre számtalan példa fordul elő íróinknál, akik az *sz*-t nem ismerték, és helyette állandóan a *z*-t használták. A régebbiek közül, hogy csak néhányat említsek, Komjáti például így írta ezeket a szavakat: *azzony*, *zyu*, *zenth*, *tyzen*, *itylendez*, viszont senki sem kétli, hogy így kell őket olvasni: *aszszony*, *szív*, *szent*, *tészen*, *itélendesz*. Pesthinél: *zegen*, *zolga*, *ewzijlnij*, *newzijk*; ezeket így olvasom: *szegény*, *szolga*, *őszülni*, *nőszék*. Draskovichnál: *zeplew*, *zewrzech*, *bezed*, így olvasom: *szeplő*, *szörzet*, *beszéd*. Marosvásárhelyi, aki valamivel korábbi szerző, mint Pázmány, szintén nem használta a *sz* betűkapcsolatot. Az evangéliumokban, a levelekben és a hozzájuk fűzött elmélkedésekben legalábbis biztosan nem, ezért folyvást így írt: *zabad*, *kereztyen*, *zóléye*, s ezeket így olvasom: *szabad*, *keresztyén*, *szőleje*. Babonásan ragaszkodnak ehhez a nemeslevelekben és a többi régi dokumentumban azok, akik az ott leírt *Zarka*, *Zilay*, *Zerdahel* neveket ma is így ejtik, holott azokat a szavakat, melyekből ezek származnak, ma biztosan így ejtjük: *szarka* 'pica', *szilaj* 'petulcus', *szerda* 'dies Mercurii'.

18. §

A tekintélyes grammatikusok nyelvünkben háromféle *a* és *e* hangot tartanak számon. Az első *a* tiszta és rövid, például *alatt* 'sub'. A második szintén rövid, de kicsit elmosódottabb hangzású, az *a* és az *o* között, ezért a nyelvjárásokban *o*-ba megy át, különösen a szó végén: *volna*, *irna* stb. Ezeket a dunántúliak még írásban is így fejezik ki: *volno* 'esset', *irno* 'scriberet' stb. A harmadik az *á* hang, amely éles és hosszú, ezt most ékezettel jelöljük, régen pedig kettőzéssel írták: *maas*, *iraas* 'alter, scriptio', ma *más*, *írás*. Sylvester János felülre írt vízszintes vonalat használt: *mās*, *irās*. Az első *e* is tiszta és rövid. A második szintén rövid, de valamivel tompább hangzású, közel áll a rövid *ö*-höz, amellyé könnyen át is alakul. Főképp egy szótagú szavakban és szóvégen, például *nem*, *ember* helyett *nöm*, *embör* 'non, homo'. A bibliafordítást tartalmazó kódex a kijelentő mód első vagy befejezetlen [elbeszélő] múlt idő egyes szám harmadik személyét mindig így fejezi ki: *fiat szülő* 'filium peperit, pariebat', ahelyett, hogy *fiat szüle*, és néha máshol is, például *õ tõle* 'ab eo' helyett *õ tõlö*. A harmadik az *é* hang, ez éles és hosszú, ékezettel jelöljük. Különleges hangzású, az *e* és az *i* között van, ezért előfordul, hogy a tudatlanabbak az *é* helyett *i*-t írnak: *szép*, *szépség* 'pulchrum, pulchritudo' helyett *szip*, *szipsig* stb. Még Sylvester János is, e két magánhangzó túlságos közelsége miatt, az ékezetes *é* helyett mindenütt az *i*-t használta, igen gyakran magában,

néha pedig feléje tett kis ívvel, \bar{i} . Ehelyett a magánhangzó helyett a régieknél hol *i*, hol *y*, gyakran kettőzött *ee*, nemritkán alul farkas φ fordul elő. Nem is említem egyesek újabb ábrándozásait egy negyedik *a*-ról és *e*-ről, melyek megkülönböztetésére a kelletténél nagyobb hévvel erőltetnek bizonyos jeleket.⁵³

19. §

De most már a tárgyra térek. Ez a második, rövid és tompa *e* ma is gyakran *ö*-re változik, megfigyeléseim szerint elsősorban a Dunántúlon. A régieknél is számos példát látunk erre: a legtöbb írnál szinte minden oldalon előfordul ez az *ö* a tompa *e* helyett. De úgy látom, mindenkinél gyakrabban használja Draskovich. Léptenyomon ezt írja: *bennewk*, az *venewkben*, *zewmely*, *emberewk*, *newekewdes*, *tewkelletews*, *kewwetkewzyk*, ezeket így olvasom: *bennök* 'in iis', az *vénökben* 'in senibus', *szömély* 'persona', *emberök* 'homines', *nevekődés* 'incrementum', *tökéltetős* 'perfectus', *követközik* 'sequitur'. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló prédikációkat tartalmazó kéziratos kódexben szintén találhatunk ilyeneket: *myelkevedet*, *elmekevedes*, *melsegevetket*, *kevetkevyk*, *tevettessegevetket*, ezeket így olvasom: *müelkötet* 'operatio', *elmélkötés* 'meditatio', *mélységöket* 'profunditatem-eorum', *követközik* 'sequitur', *tökéltességökkel* 'cum perfectione-eorum'. A többi példát mellőzöm. Ez nálunk bizonyosan a monotónia elkerülése miatt alakult így, amit főleg az *e* magánhangzó okoz, melyben nyelvünk igencsak bővelkedik. Bebizonyította ezt Varjas, hajdani debreceni professzor *Elegia veri nominis* című igen hosszú versében, melyet csupa *e* hangzós szóból alkotott, könnyedén, teljes természetességgel, anélkül, hogy nyelvünkön bármiféle erőszakot tett volna, vagy az értelem csorbult volna.⁵⁴ Ezt a kerek ajakkal képzett *ö*-t, ami szintén kedves a magyaroknak, használta Tinódi is, és ezt a szót, *szöm* 'oculus', mindig így írta. Hozok néhány példát olvasatom igazolására. *Elveue haidukrol irgalmas szömijt* (H₂). 'Avertit a velitibus misericordes oculos suos.' *Ez igyemben, kit szömómuel iol latoc* (b₄). 'In hac causa mea, quam oculo meo bene video.' *Io Prini Peterről ő szömbe löt vala* (l₁). 'Bono Petro Prinio is in oculo (*obviam*) factus est.'

20. §

Foglalkoznunk kell a toldott névmásos szerkezettel is: *szömtökkel*. Az egyes szám második személyű személyes névmás, az *ed* 'tu, tui' többes számban *etek*,

⁵³ Baróti Szabó Dávid például a nyílt, hosszú \bar{e} hangot is külön szerette volna jelölni. Erről lásd FÁBIÁN 1967: 40–45.

⁵⁴ Varjas János (1721–1786), a debreceni református kollégium tanára a magyar nyelv hajlékonyságát bizonyítandó, csupa *e* és *é* magánhangzóval alkotott verset: *Elegia veri nominis ... meg-tért embernek énekje*. Lásd VARJAS 1775. A verset később Kazinczy is kiadta a *Magyar régiségek és ritkaságok* című kötetében. Lásd KAZINCZY 1808: 181–223.

ahol a *d* az eredeti *t*-re változik vissza, 'vos, vestri, vestrum'.⁵⁵ Erről bővebben értekezem az *Elaboratior grammaticá*ban. Ez a névszókhöz toldott *etek*, illetve a magánhangzókat illeszkedés szerint változtatva: *atok, otok, ötök* a mai nyelvben szereti megtartani első magánhangzóját, régen azonban annak érdekében, hogy a szavak kevesebb szótagból álljanak, olykor elnyelődhetett az igei, vagy a névszói toldalékoknál és emiatt keményebbnek tűnhetett a kiejtés, mint ma, mivel mi hozzászoktunk a magánhangzót tartalmazó alakokhoz. A bibliafordítást tartalmazó kéziratok kódex különösen bővelkedik ilyen példákban. *Bűn-tök* 'peccatum-vestrum', *tü beszéd-tek-re* 'ad sermonem-vestrum', *tü hely-tek* 'locus-vester'; *tü akarattok-ban* 'ad arbitrium-vestrum'. Tinódinál is előfordulnak ilyen alakok: *Ez-tök-be vegyetek*. 'Animadvertite.' *Vagyon remenseg-tóc*. 'Spem habetis' (I₁). Ezért van hát a mi kéziratunkban is *szöm-tök-ke*, tudniillik a toldott névmás első magánhangzója kiesett, ezért az írásban nem is jelölték: *szöm-ötök-ke*, vagy ahogy ma tisztábban ejtjük: *szem-e-tek-ke*. E norma szerint ejtjük ma az előzőket is: *bűn-ö-tök, tü beszéd-e-tek-re, tü hely-e-tek, tü akarat-otok-ban, esze-tök-be, reménység-e-tek*. Itt még azt az egyet kell megjegyezni, hogy a *szömtökkel* egy birtokra vonatkozik, több birtokossal, tulajdonképpen *cum oculo vestro*, ahol az eszközhatározói ablatívust, a latinban előjáró nélküli ablatívus fejezi ki, mi pedig a *cum* postpositio hozzátételével.⁵⁶ Többször *szömeitökkel*, azaz *cum oculis vestris, oculis vestris* lenne.⁵⁷ Magyar sajátosság, hogy noha ezek páros testrészek, ezért többes számban kellene állniuk, mégis egyes számban használjuk őket: *szememmel láttam* 'cum oculo meo vidi', *fülöm hallattára* 'ad auris meae auditum' ahelyett, hogy *oculis usurpavi, ad auditum aurium mearum*, azaz 'me audiente'.

⁵⁵ Révai felfogása szerint a birtokos személyjelek eredetileg a névszóhoz toldott személyes névmások. A felsorolt latin értelmezések a személyes névmás egyes számú alanyesetű alakja (*tu* 'te'), genitívus objectívus alakja (*tui* 'irántad'); többes számú alanyesetű alakja (*vos* 'ti'), genitívus objectívus alakja (*vestri* 'irántatok'), genitívus partitívus alakja (*vestrum* 'közületek').

⁵⁶ A klasszikus grammatikákban (és a rájuk építő leírásokban) az eset (*casus*) fogalma nem volt tisztázott. Definíció szerint csak a névszók nevezték esetnek, és a névszó jellemzői közt tárgyalták. (Priscianusnál: „Az eset a névszó megváltozása a szó végén.” PRISCIANUS 1855/1961: Inst. V. 68. A praepositiókat, mivel önálló alakúak, külön szófajnak tekintették. Ugyanakkor az is világos volt, hogy egy-egy esetvégződés különböző jelentéseket fejezhet ki, ezeket a viszonyokat úgy jelölték, hogy az esetformához jelzőként hozzátették annak a funkciónak a nevét, amelynek a kifejezésére használták, pl. *ablatívus instrumenti*, eszközhatározói ablatívus. Ebben a megnevezésben az *ablatívus* az esetformát jelölte, az *instrumenti* pedig a formával kifejezett viszonyt. A magyar nyelv leírásakor a dolog azzal bonyolódott, hogy a latinban esetvégződésekkel kifejezett viszonyoknak a magyar fordításban sokszor határozóragok feleltek meg – amelyeket a grammatikusok afféle hátul álló *praepositió*knak, vagyis *postpositió*knak tekintettek. Ilyenkor azt a megfogalmazást használták, hogy itt egy olyan ablatívus(i viszony)ról van szó, amelyet a latinban pusztán ablatívus, a magyarban pedig egy praepositio, illetve postpositio fejez ki.

⁵⁷ Mindkét latin alak a magyar *szömeitökkel* fordítása: az első (*cum oculis vestris*) magyarázó célú tükörfordítás, praepositióval, a második (*oculis vestris*) a szokásos, szabályos latin ablatívus, praepositio nélkül.

21. §

Az már magától értetődik, hogy a *zumtuchel* szóban a *ch* *kk* értékű a *vel* utánjáró miatt, amelynek *v*-je annak a szónak szóvégi mássalhangzójává változik, amelyhez toldjuk. Két másik szóban pedig ugyanez a *ch* egyszerű *k* helyett áll: *turchucat*, *iochtatnia*, ezeket így olvasom: *torkokat*, *ioktatnia*. De ez a *ch* ebben a régi emlékekben egyszerű *h*-t is jelöl, kétségkívül azért, mert ezt a *h*-t nyelvünkben egykor erősebb hehezettel, tömöttebben és mélyebben a torokból ejtették, nagyjából úgy, mint a görög χ -t (*chi*); ezt a latinok *ch*-val írják, például *chaos*, *charon*, *chrysoma*, és tömöttebb hehezettel ejtik, mint a *h*-t, amely a görög erős hehezettel (´) egyenértékű. Ebben a kéziratban a *h* helyett írt *ch* a következő négy szóban fordul elő: *chomuv*, *holtat*, *azchuz*, *charmul*, ezeket így olvasom: *hamuv*, *holtát*, *azhoz*, *harmúl*. És ez a legfontosabb ok, amiért én is a verseimben, amelyeket görög és latin verslábak szerint szerzettem, úgy véltem, hogy *h* hangunkat, Sylvester János példájától is vezetve, inkább mássalhangzónak kell venni, mégpedig erősebb fúvásúnak, a görög *chi*hez közelinek, mintsem valamiféle gyenge hehezetnek, mint a latin *h*. De erről máshol többet szólok. Sylvestertől csak egy pentametert idézek példának: *Kit hağa, hoğ halgas, kit hağa, hoğ te kôues*.

22. §

Én bizony könnyen hiszem, hogy egykor őseink a *h*-nak gyengébb és erősebb változatát is használták, míg az utóbbi fokozatosan *k*-vá lett, így: *há*, *chá*, *ká*. Miként a hébereknél is bizonyosan nem két, hanem négy hehezetes mássalhangzó van:⁵⁸ א [ʔ] (*aleph*) [ʔálef], ה [h] (*he*) [héʔ], ח [ħ] (*chet*) [hét], א [ʕ] (*ain*) [ʕajin], egészen a κ -ig [k/kħ] (*caph*) [kaf/khaf] és a φ -ig [q] (*koph*) [qóf], mindkettő *k* hangértékű, az egyik könnyebb, a másik keményebb.⁵⁹ Ezek közül az *aleph* [ʔálef] a görögök gyenge hehezetének (´) a párja, a *he* [héʔ] az erős hehezetnek,⁶⁰ a *chet* [hét] torokhang, az *ain* [ʕajin] hangzása a ה [ħ] (*chet*) [hét] és a א [g/g̃] (*gimel*) [gimel/g̃ime] között van.⁶¹ Szinte ugyanez olvasható Johann Severin

⁵⁸ Az eredeti szövegben a héber betűk és a héber szavak mellett zárójelen a latin betűs átírásuk is fel van tüntetve, amely eljárás egyértelműen a szerző tudományos precizitására vall. Révai átírása latinos. Mi ezen felül – a mai tudományos transliterációs igényt szem előtt tartva – megadjuk részben az ún. angolszász tudományos rendszerhez (lásd SEOW 1995: 1, 6–7.), részben pedig a magyar hang- és grafémakészlethez igazodó átírásukat is szögletes zárójelben. Átírási rendszerünket lásd a bevezető tanulmányban. (K. K.)

⁵⁹ A héber torokhangzókrol való leírást, valamint Révai megállapításait ezzel összefüggésben részletesen lásd a bevezető tanulmányban. (K. K.)

⁶⁰ A klasszikus görögben a szó eleji magánhangzó előtti *h* hangot (noha már kiveszőben volt), a bizánci Arisztophanész kezdeményezésére a *H* jobbra nyíló felével jelölték (*spiritus asper* 'erős hehezet'), a *h* hiányát pedig a *H* balra nyíló felével (*spiritus lenis* 'gyenge hehezet').

⁶¹ Mivel eredetileg: faringális és veláris zöngés spiráns. Bővebben lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

Vater héber grammatikájában, mint amit itt említettem.⁶² א [ʔ] (*aleph*) [ʔ^áleʔ], ח [ħ] (*chet*) [ħéʔ], ע [ʕ] (*ain*) [ʕajin] hasonlóképp, mint a ח [ħ] (*he*) [héʔ], torokból képzettek, és a ח [ħ] (*chet*) [ħéʔ] teljesen elkülönül a כ-*tól* [kaf/khaf] (*caph*) [kaf/khaf], azaz a mi *ch*-nktől. Ez ugyanis *hh*, *gh*, *chh* vagy *kh*.⁶³ Az ע [ʕ] (*ain*) [ʕajin] erősebben torokszínezetű, mint maga a ח [ħ] (*chet*) [ħéʔ],⁶⁴ az ilyen erősen torokszínezetű hangok gyakori használata a keleti népek sajátja. Megerősíti vélekedésemet a finn eredetű nyelvek vizsgálata, melyek a miénkkel rokonok, és hajdan bizonyosan egyazon bölcsőben ringattattak. A finneknél és a lappoknál nem kevés olyan szót találok, melyek kiejtésükben és jelentésükben is meggyeznek a mieinkkel, kivéve, hogy a mi szókezdő *h*-nk néhol *ch*-vá, de többnyire *k*-vá változott. A finneknél a mi *hal* 'piscis' szavunk *chala* és *kal*, a mi *huritom* 'castigo' szavunk *curitan*. Továbbá a lappoknál a mi *halál* 'mors' szavunk *halal* és *kalol*, a *hold* 'luna' *hald* és *kald*, a *három* 'tria' *holma* és *kolma*, a *hat* 'sex' *kot*, a *hatod* 'sextus' *kotad*, a mi *hall* 'audit' szavunk náluk *kullet* 'audire' [hallani], a főnévi igenév végződését elhagyva *kull* 'audit'. Az észteknél a mi *hal-ni* 'mori' szavunk *kol-ima*. Mi másért fejezte volna ki a beszéd írója a mai *h*-nkat inkább *ch*-val ugyanazon szavakban, amelyek a lappok közt szókezdő *k*-val fordulnak elő, ha nem azért, mert régen a *h* tömöttebb hangzású volt, szinte a *k*-hoz közeli, amiről eléggé árulkodik a *zumtuchel* szó, ami kétszer is így, *ch*-val olvasható. Továbbá nyelvünkben, melyben sokféle hangzás lehetséges, több olyan hang is van (elsősorban a mássalhangzók között), amelynek egymástól eltérő változatai a tömöttebb hangzás felől a gyengébb felé tartanak, bizonyosan ilyen volt a *h* is, az egyik fajtája tömöttebb, a másik gyengébb hangzású.

23. §

Ugyanennek a *ch*-nak még egy hangértéke van ebben a kéziratban a *zoboducha* szóban, amit így olvasok: *szabadótsa*. Régebben ezzel a *ch*-val szinte minden írónk állandóan és következetesen azt a sűrű sziszegésű hangot jelölte, amelyet az imént a mai *ts* betűkapcsolattal fejeztem ki. Az olaszok így ejtik a maguk *c*-jét *e* és *i* magánhangzók előtt, például *dolce*, *felicita*, továbbá a németek a maguk *tsche*-jét a *Peitsche* és *Deutsche* szavakban. A *ch* néha *i*-t vagy *y*-t vett fel, főleg, ha *a* vagy *o* magánhangzó követte. Tinódi példái: *Kalachokual hagigalnac*. *Ninchen semmi ketsőgem*. *Chyac az igaz szeretet köztőc volna*. *Arczul iőnec az Chyehőc*. *Tudom bőlch feiedelmeknec erkőlchyőket*. Ezeket ma így írjuk: *Kalátsokval hagyigálnak*. 'Circulos proiectant.' *Nintsen semmi kétségöm*. 'Nullum mihi dubium est.' *Tsak az igaz szeretet köztők volna*. 'Modo vera charitas inter

⁶² VATER 1802. A szóban forgó megállapítás az ע [ʕ] [ʕajin] kiejtéséről Vater grammatikájának héber részében, a 4. oldal 5. §-ában olvasható. (K. K.)

⁶³ Tekintettel arra, hogy a *begadkefat*-csoport tagja. Bővebben lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

⁶⁴ Vagyis az ע [ʕ] [ʕajin] a ח [ħ] [ħéʔ] zöngés párja. Bővebben lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

eos esset.’ *Artzúl jőnek az Tsehök.* ’In conspectum (obviam) veniunt Bohemi.’ *Tudom bölts fejedelmeknek erköltsöket.* ’Novi sapientum principum indolem.’ Továbbá néhány Draskovichtól is: *Kychynded gyermechkek. Im chyac tegheten mynemw kesertet volt. Az eghez test chyodalatos.* Ezeket ma így írjuk: *Kitsinyded gyermetskék.* ’Parvuli pueruli.’ *Ím tsak tegeten minemő késértet vólt.* ’Ecce nuper cuiusmodi tentatio fuit.’ *Az egész test tsodalatos.* ’Totum corpus mirabile est.’

24. §

A mai *ts* betűkapcsolat sűrű sziszegésű hangzását régen kizárólag a *c* jelölte az *e* és az *i* magánhangzók előtt. Példák erre a kéziratból: *gimilcictul, gimilcetul*, amelyeket így olvasok: *gyimöltsöktől, gyimöltsétől*. Bármely más helyzetben, különösen a szó végén, ahogy a kéziratban, valamint a legtöbb írnál is látni lehet, ugyanez a *c* sokáig a *k* helyett állt, és ha a *k*-t kettőzni kellett, az elsőt akkor is *c* fejezte ki: *ck*, később néha ez lehetett *kc* is. Példák a szövegi *c*-re a kéziratban: *latiatuc, evec, gimilsnec*; szó közepén: *muncas, zocoztia*; ezeket így olvasom: *látjátok, évék, gyimöltsnek, munkás, szakasztja*. A *ck*-ra most csak Huszár Gáltól hozok példát: *Eckeppen tótt az Christus minket iamborocka és igazacka* (b₄). Ezeket most így írjuk: *Ekképpen tótt az Kristus minket jamborokká, és igazakká*. ’Sic fecit nos Christus probos, et iustos.’

25. §

A *c* és a *ch* *e* bizonytalan és ingadozó régi használata a sűrű sziszegésű *ts* és a *k* helyett emlékezetembe idéz egy, a Corpus Jurisban található ismeretlen szót, amelyet, azt hiszem, szerencsésen megfejtettem. Ez a következő hely: „Szent László király dekrétumainak III. könyve, XIII. fejezet. A bitang jószágok szedőiről. A bitang jószágok szedője (*collector*) kit közönségesen *Jókergechnek* mondanak, amit egybegyűjt, hajtsa a vármegye központjába.” Az utolsó kiadásban⁶⁵ ide fűztek egy jegyzetet: „Zsámbokinál ezen a helyen *Joccerdech*, a ritka szavak jegyzékében *Joccerdegk*, ma már nem használatos szó, amely valószínűleg a *Jótkergető*ből származik, amelynek jelentése ’disquisitor bonorum’ [’javak felkutatója’].” De a kéziratot Ilosvay-kódexben, melyet maga Zsámboki is sokat forgatott, a *collector* szó többes számban, *collectores* alakban szerepel, ezt a bécsi császári könyvtárban én magam is nagyon alaposan megvizsgáltam. Ha ennek alapján a Corpus Jurisban szereplő mondat többi részét is többes számba tesszük, értelmessé válik a *Joccerdech* szó, amely itt is, mint az Ilosvay-kódexben, szintén többes számban szerepel. „A szedők, akiket közönségesen *Joccerdechnek* mondanak, amit egybegyűjtenek, hajtsák a vármegye központjába.”

⁶⁵ Buda, 1779.

Itt a *Joccerdech*ben a kettőzött *cc* és a *ch* is *k* helyett van írva, a szóvégi *e* pedig *ō* helyett áll. Ha ezeket *k*-nak olvassuk, a magánhangzókat pedig ékezettel látjuk el, akkor szemünk elé tárul a valódi magyar *Jókérdők* szó, amely a *jó* 'bonum' és a *kérdek* 'quero, inquiero, percontor' szavakból van összetéve, mint *bonorum disquisitores*. Ezért magát a törvény szövegét is így kellene helyreállítani: „A bitang jószágok szedői, akiket közönségesen *Jókérdők*nek mondanak, amit egybe gyűjtenek, hajtsák a vármegye központjába.”

VOGMUC, UIMAGGOMVC

26. §

A *vogmuc* szóban az *o*-t rövid *a*-nak, a *g*-t pedig lágyítva olvassuk: *vagymuk*. A *vagymuk* a mai *vagyunk* 'sumus' régi alakja. A *vagy* változó alakú tő: *vaj, val*; az *Elaboratior grammaticá*ban a rendhagyó igeragozásnál szólok róla. Régen a szavakhoz a többes szám első személy képzésekor az *ém* toldott névmás járult, amely az *én* 'ego', többesben *emek* 'nos' származéka; ez a magánhangzókat megfelelően változtatva *emük, amuk* alakú lehet, de az első magánhangzót elnyelve, *mük, muk*, vagyis *vagy-mük, vagy-muk* lett, mint *essentia-nos* ['létezés-mi'].⁶⁶ Ahogy már fentebb (20. §) jeleztem, ugyanez a *vagy* tő a többes második személy képzéséhez ma is felveszi, és régen is felvette a többes szám második személyű *etek* toldott névmást, az első magánhangzót elnyelve, a másodikat pedig magához hasonlítva: *vagy-tok*, mint *essentia-vos*, azaz *estis*.

27. §

Határozatlan formában következetesen az *emek* névmást használták, amely a magánhangzók illeszkedésével *emük, amuk*, az első magánhangzót elnyelve pedig *mük, muk* alakú. Ezt tisztán és világosan mutatja ebben a régi emlékünkből egy másik ige is, a *uimaggomuc*, amit így olvasok: *vimádjamuk* 'oremus'. A megformáláshoz a kiinduló tő⁶⁷ maga a parancsoló mód, az *imád-j*. Hogy a kiejtése a mássalhangzók torlódása miatt ne legyen nehézkes, ezért a toldott névmás teljes alakjában, magánhangzóval az elején járult hozzá: *imádj-amuk*. Ez történik a második személyű alakokban is, hasonló mássalhangzó-torlódás miatt: példa erre éppen ebben az emlékből a *keassatuc*, amit kétségtől kívül *keáss-*

⁶⁶ Latinul *essentia*, ami elvont főnév, 'létezés'. Révai szerint a képző nélküli tövek elvont főnévi értékűek, általános fogalmi tartalmat hordoznak (ElabGr. III: 10 skk.). Később szerinte ezeket igeként is használják (ezt őrzik nyelvünkben az igenévszók), más esetekben képzők által válik meghatározott szófajává a tő, és további toldalékok által a mondatban szereplő konkrét szóalakká. Úgy véli, ezek a képzők, illetve toldalékok eredetileg maguk is önálló tövek voltak, majd elvesztették önálló alakjukat.

⁶⁷ Latinul *radix proxima*. Révainál a *radix* nem egynemű kategória, hanem különféle szempontok szerinti változatai vannak (lásd a bevezető tanulmányt).

*atok*nak kell olvasni, mai szokás szerint pedig *kiált-s-atok*. Régen tehát, ahogy erre a fentiekből biztosan következtetni lehet, a határozatlan formában a többes szám első személyű alakok – hogy magas magánhangzós példákat is hozunk – így alakultak: *kér-mük, ditsér-mük* 'petimus, laudamus', *kér-j-emük, ditsér-j-emük* 'petamus, laudemus', *kér-t-emük, ditsér-t-emük*, 'petiimus, laudavimus'. Ezeket ma és már elég régóta így ejtjük: *kér-ünk, ditsér-ünk; kér-j-ünk, ditsér-j-ünk; kér-t-ünk, ditsér-t-ünk*. Ha ugyanezt a többes számú névmást tesszük a tőhöz, de összevonjuk és a második magánhangzót kihagyjuk, akkor *emek, emk* alakot kapunk, és ha az eredeti *n*-t, ami a *k*-hoz hasonló, visszaállítjuk, akkor *énk* alakú lesz, amely végül a magánhangzók illeszkedésével *ünk* és *unk* lesz. Erről másutt is szólunk majd az *isemucut* szó magyarozatánál (63. §).

YSA, ISA

28. §

Az *ysa* vagy *isa* szócska, amely mindkét alakban előfordul, annyit tesz, mint 'certe, vere, profecto', amint ez a kontextusból is világosan látszik. Úgy vélném, ezt éles sziszegéssel kell ejteni, a török *iszsze* szó hangzását követve, amelynek igenlő jelentése van. Ez a szavunk egykor közös lehetett a törökökkel, akikkel egyes historikusok szerint eredetünk is közös, és sok szavunk ma is megvan náluk. Megegyezik ezzel az észti *wissist* is, Hupel⁶⁸ értelmezésében *gewiss, wahr* 'certe, vere', továbbá a lapp *wissast* 'certo', a fűvott *w* hangot (106. §) és az *st* hangokat, melyekkel *e* népek az ablativust és a határozószót képzik, levágva *issi* és *issa*, mindkettőt egyaránt éles sziszegéssel ejtjük. Mivel azonban ebben a kéziratban nincs egyetlen olyan eredeti magyar szó sem, amelyben az *s* betűt éles sziszegéssel [*sz*] kellene ejteni, ezért a bizonyosan régi magyar *isa* szót, amely itt többször is előfordul a durva sziszegés [*s*] betűjével, olvasatomban én is inkább durván ejtendőnek [*s*] írtam. Ez a kis különbség a sziszegés módjában nem cáfolja a közös eredetet. Ugyanis, ahogy látom, a mi durva sziszegésű *isa* szavunk éppúgy, mint a török *iszsze*, az észti *wissist* és a lapp *wissast*, amelyeket fentebb idéztem, elég világosan mutatják, hogy az elsősülött nyelvből erednek, mivel a káldeusoknál is megvan a יַצִּיב (*jatzib*) [helyesen: יַצִּיב] [*jaccív*]⁶⁹ ige, PIEL [*pi ʕl*] alakban,⁷⁰ vékony sziszegéssel [*c*] 'verum scivit, cognovit' ['megtudta,

⁶⁸ HUPEL 1780.

⁶⁹ Az eredeti nyomtatásban a pont – hibásan – a szó utolsó betűjében szerepel, a ב/ב-ben [*b/v*] [*bét/vét*]. A dokumentáció kedvéért megőriztük ezt az olvasatot. A nyelvtanilag korrekt alakban azonban a középső gyökmássalhangzóban, a צ-ban [*c*] [*cádé*] van a pont, amely a szibiláns kettőzését jelzi (ezt mutatjuk a szögletes zárójelben). A pont kétféle funkciót tölthet be: egyrészt mint *dágés* *lene* a *begadkefatok* explozivitását, másrészt *dágés* *forek*ént a kettőzhető mássalhangzók geminálódását jelöli, ahogyan a jelen példában is. (K. K.)

⁷⁰ A héberben a képző-, illetve az akcióminőségi funkcióért az ige-törzsek a felelősek. A *pi ʕl* faktitív-
rezultatív, intenzív, a cselekvés tárgyát nyomatékosító ige-törzs, a műveltetés elszenvetőjére összpontosító árnyalattal. A bibliai arámiban, vagy ahogyan Révai tradicionálisan, bibliai szóhasználatlal nevezi:

megismerte az igazat’] jelentéssel,⁷¹ ez a *constans, firmus, certus* [’állandó, erős, biztos’] mellékevekkkel egyenértékű; ugyanez főnévi értelemben ’stabilitas, certitudo, veritas’ [’állandóság, bizonyosság, igazság’]; מִן (*min*) [*min*] előljáróval מִן יָצִיב (*min jatzip*) [helyesen: מִן יָצִיב] [*min jaccív*],⁷² már határozószót jelent, ’certe, vere, revera, profecto’ [’biztosan, valóban’].⁷³ De őseink és a többi rokon nép ezt is, mint sok mást, visszafelé mondta: *bitza*.⁷⁴ Aztán a *b-t v-re*, ugyanazon helyen képzett hangra változtatták és élesen hangzó sziszegéssel *vissa-t* ejtettek, kivéve minket, ennek az emlékeknek a korábban legalábbis biztosan, amikor egyrészt a *v-t*, a fűvás hangját mellőztük, másrészt a szót durva sziszegéssel ejtettük: *isa*. Azt hiszem, nem csalódom ebben a feltevésemben, hiszen egyik ma is meglévő, igen elterjedt nyelvjárásunkban ugyanez a *tő* egyszerűbb alakban, a *b-t* megtartva és gyenge sziszegéssel volt szokásban (*biz*) ugyanezzel a megerősítő jelentéssel. Ma is hallani a nép száján: *nem teszem biz én* ’id quidem ego non faciam’. Hozzájárult ehhez később az *ony* végződés, amit már régóta visel: *bizony*, ezt más szavakhoz is hozzátesszük, például az észtekkel közös *tat* kiinduló alakhoz,⁷⁵ ami nálunk *tat-ony* ’mucus’ [’váladék’] jelentésű, nálunk pedig a második *t-t k-ra* változtatva (a 76. § szerint) *takony*, ugyanezzel a jelentéssel.

a „káldeusoknál”, a héber *pi’él* a *pa’él* az ekvivalens igeörzs (a szó elején szabályos hangmegfeleléssel). Révai csak a héber nevént említi az igeörzsnek. (K. K.)

⁷¹ A példaként hozott kifejezés gyöke: יָצַב [*jcv*], amely igei alakban, ’bizonyosságot szerez’ jelentésben valóban a héber *pi’él*nek megfelelő *pa’él* igeörzsben fordul elő a Héber Biblia arámi korpuszában, egészen pontosan Dániel arámi részében (Dán 7,19). Az említett יָצַב azonban, amely szintén Dánielnél szerepel (Dán 2,45; Dán 6,13 stb.), nem ige, hanem melléknév: ’biztos, bizonyos, igaz’ jelentéssel. Morfémaképlete (magánhangzó-állománya, valamint kettőzött középső gyökmássalhangzója) alapján *pa’él*-melléknévnek tekintjük. (K. K.)

⁷² Ezúttal az eredeti szöveg héber szavában a ן [*v*] [*vél*] jelölése jó, csak a középső gyökmássalhangzóból, a ן [*c*] [*cádé*]-ből maradt el a *dágés forte*. Révai átírásában a *begadkefat* itt is az explozív artikulációt mutatja. (K. K.)

⁷³ Adverbiumi jelentést a melléknév – többek közt – úgy vehet fel, ha מִן [*min*] (’-tól/-től, -ból/-ből’) prepozíció járul elé. Dán 2,8-ban tehát ennek megfelelően ’biztosan, bizonyosan’ jelentésű. Révai logikája szerint azonban helyesebb lenne a prepozíció nélküli, rövidebb adverbialis változattól kiindulni, az *á²*-végű יָצַב határozószóból (vö. Dán 3,24). Így azonban megdőlt az elmélete, hiszen visszafelé olvasva, és a ן [*j*] [*jód*] ejtésével: „áviccaj” (vagy az ún. akadémiai ejtés szerint „abicca[j]”) jön ki. (K. K.)

⁷⁴ Az a gondolat, hogy a szavak (szótövek) megfordulhatnak, így rokonításuk és nyelvtörténeti fejlődésük kutatása során fordított alakjukkal is számolni lehet, Révai munkájában többször is felbukkan, például a *tesz* ige vagy a létige tárgyalásakor. A gondolat azonban már sokkal korábbi. A héber nyelvvel hasonlító európai munkákban a héber gyökök megfordítása (nyilván az írás fordított iránya miatt) teljesen bevett. Például Johannes Avenarius 1568-as héber gyökészótárában, ahol azt is bemutatja, hogy a héber szavakból (azaz az ősnyelv szavaiból) hogyan származnak a görög, latin és a német szavak, a megfordítást teljesen bevett módszernek tartja (AVENARIUS 1568). Gottfried Hensel a *Synopsis universae philologiae* című munkájában, amit Révai forrásként használt (vö. 105. §), minden nyelv gyökeit a héberből származtatja: a keleti nyelveket közvetlenül, míg a nyugati nyelveket a héber gyökök visszafelé olvasásával (HENSEL 1741). De a korai nyelvhasznításban nemcsak a héber vonatkozásában volt jelen ez a gyakorlat: elég Sajnovics 1770-es *Demonstratiójában* a ritkán emlegetett kínai–magyar szóhasznító részre gondolni (SAJNOVIC 1770 [1771]: 49), ahol például a m. *éj* ~ kínai *ye*; m. *út* ~ k. tu; m. *ég* ~ k. ge ’nap, csillag’ stb. szavak szerepelnek. De ugyanezt a módszert megtaláljuk a Czuczor–Fogarasi-szótárnak a gyökök módosulatait tárgyaló részében is (CzF. Előbeszéd: 65).

⁷⁵ Latinul: *semen* ’mag’, ami a *radix* szinonimája.

De mi a helyzet akkor, ha emlékünknak ezt a másik *isa* szavát, annak a nyelvjárásnak a szokása szerint, amelyben ma is él, tömöttebb szisztegéssel kell olvasni, mint ahogy írva van, mégpedig *izsa* alakban. Ez a szó ezzel a hangzással ma is él *Izsa* település nevében. Ezt a birtokot az állandóságáról nevezték egykor *certitudónak* [’bizonyosság’], vagy uráról kapta a nevét, akire a *Verus* [’igaz’] melléknév ragadt rá. Ehhez hasonlóan szintén településnév a *Bults*, s ha nem magáról *Bults* vezérről nevezték el, akit kegyetlensége és vérontása miatt, mint erre a névre méltatlant, később joggal nevezhettek volna *Vér-bults*nak – ami ma *vér-botsátó* lenne –, akkor biztosan valaki másról kellett kapnia a nevét, akinek ez a szép *Indulgens* [’megbocsátó’] ragadványneve volt. A valódi magyar településnevek majdnem mind rendelkeznek olyan – akár melléknévi, akár főnévi – jelentéssel, amely a mindennapi nyelvben egykor ismert és gyakran használt volt. És megőriztek olyan töveket, amelyek ma már nem használatosak és kihaltak, de a képzett alakok jelentéséből elég világosan kikövetkeztethetők. Például a *Táp* ’alimentum, nutrimentum’ olyan településhez illő név, ahonnan élelemmel látnak el. Ez a jelentése kitűnik a belőle származott igéből: *táplál* ’alit, nutrit’, amelyről bárki látja, hogy egy képző toldalékkal jött létre, mint a *szám* ’numerus’ szóból a *számlál* ’numerat, computat’ ige, a *szem* ’oculus’ szóból a *szemlél* ’spectat, contemplatur’, tulajdonképpen ’szemét, nézését valamire odafordítja’ jelentéssel. És mi a helyzet Vas vármegyében a szerviensek avagy a hadi őrségekben és őrhelyeken szolgáló nemesek *Őr* nevű településével? Ebből jön az *őrzök* ’excubo, custodio’ ige, sok más származékával együtt. Sokuk alapjelentését a héberből és más keleti nyelvekből lehet megfejteni. És bizony, minél messzebbre megyünk vissza, annál gyakrabban találunk nyelvünkben a keleti nyelvekkel közös szavakat, melyeket hajdan közösen használtunk. A héberrel, káldeussal, szírrel és arabbal rokon magyar szavak közt, melyeket nagy számban összegyűjtve és kifejtve egy külön kötetben közlök majd,⁷⁶ olyan helynevek is előfordulnak, amelyeket nem véletlenül, pusztán a hangzás után, hanem a lényegükre utalva, jelentésük szerint adtak. Említék néhányat: *Aba* ’kívánság és akarat’; *Adony* ’támasz és fenntartás’; *Bagota* ’hütlenség’; *Bán, Bánk, Bana* ’épület, szerkezet, ház’; *Báth* ’szálláshely, tartózkodási hely’; *Báta* ’biztonság’; *Tzaba* ’katonaság, sereg’; *Gyarak* ’vélekedés’; *Kál, Káló* ’saját, örökségi jogon elfoglalt birtok, örökség’; *Keszi* ’rét vagy úgy vágott fű, hogy a megmaradt és eső áztatta tövek kihajtsanak’; *Makó* ’elkészített hely, biztos székhely’; *Mór* ’hozomány’; *Náva* ’a barátságos és kellemes lakás vagy időzés helye, jó lakhely’; *Nyír* ’új falu’; *Rum* ’magas, kiemelkedő’; *Sütő* ’elágazás, eltérés’; *Szanad* ’viszszahajlás’; *Szokol* ’halál, pusztulás’; *Túr* ’keresés’.

⁷⁶ Révai hagyatékában több ilyen jellegű gyűjtés is fennmaradt: OSZK Kt. Quart. Lat. 2211, 2212.

30. §

Íme, az idegen szavakat kis változtatással mennyire magyarrá tettük! A *malaszt* szóról, mivel most már valódi magyar alakban ejtjük, kevesen hinnék, hogy szláv eredetű. Itt viszont még a kezdetleges írásmód leleplezi a szót, a maga eredeti formájában mutatja, ahogy a szlávoktól frissen hallottuk és átvettük: *miloszt*, még nem változott meg és idomult a magyar ajakhoz a többi, a kéziratban szereplő, hasonló szóval együtt: *brat, timnuce, pucul*, ámbár ez utóbbi már némileg alkalmazkodott a magánhangzók átrendezésével a *peklo* szóból. A *brat*, polgárjogot nyerve nálunk, egy magánhangzóval bővült: *barát*. A *timnuce* szóban (a szlávok ma így ejtik: *timnitze*) a magánhangzók megváltozásán kívül az *n-t l*-lel helyettesítettük, immár magyarosan ejtve: *tömlötz*. De csodálkozom, hogy a 'gratia' jelentést nem a *kegy*-gyel fejezték inkább ki, hiszen ennek töve választékos, és előfordul képzett alakja, a *kegyed* 'gratiam facit' ige is. Akik a *kegy* szót lenézik, nem pillantottak bele a Pápai Páriz-szótárba sem: nála ennek a szócskának a jelentése 'suavitas, gratia'. De az analógia is segíthet nekünk. A *nemes, kedves, hegyes* a *nem* 'genus', *kedv* 'gratia, favor', *hegy* 'mons' szavak származéka. A mai *kegyes* is teljesen ilyen, létezik tehát a lágy hangzású *kegy* tő, amit egy szótagos rövidsége is széppé tesz. Ezen felbuzdulva nem haboztam a gráciákat, a mitológia istennőit magyarul írott költeményeimben a *Kegyek*, néhol pedig a *Kegyszüzek* szóval illetni. Ugyanez a *kegy* az egyes szám második személyű toldott névmással régen is létezett, *kegyed* 'tua gratia' alakban, némétül *deine Gnade*, mint a mai, ugyanazon tőből származó *kegyelem* származéka, s a *kegyelmed* helyett, mint urak és előljárók megszólítása volt használatos. Mutatja ezt ma is élő, összevont alakja, a *kéd, kénd*, a *gy* a *d* előtt *n*-re változott a *kegydből*, ám mivel ennek használata már nagyon leértékelődött, és csak a nép ajkán hallani, ezért egy újabb megszólítás váltotta fel, a *kegyelmed*, amely mintha valamivel előkelőbb jelentésű lenne, s noha igen szép, mégis arra vall, hogy az unokák már gögösen lenézik az ősi alakot.

31. §

Némelyek a honi nyelv iránti túlzott szeretetüktől elragadtatva a kellesténél hevesebben bizonygatják, hogy nyelvünkben nincsenek idegen, s főként nem szláv szavak, s ha egyezéseket találunk a szláv nyelvekkel,⁷⁷ akkor az csakis a magyar-

⁷⁷ A *slavus/slavicus* szó még a 19. században is egyaránt jelölte a szláv népeket általában, illetve az egyik szláv népet, a csehet/szlovákokot; ugyanígy a szláv nyelveket (melyeket egy nyelv dialektusainak tartottak), illetve a cseh/szlovák nyelvet. Vö. a 38. jegyzettel. Hasonló terminológiai probléma van a *finni* terminusnál is: 1. a finnségi népek általában 2. a finn nép.

ból való átvétel lehet. Ez bizony bolondság és azoknak a kölcsönös hatásoknak figyelmen kívül hagyása, amit pedig a népek, különösen a nagyobbak közé keveredett kisebbek, az idők során nem kis mértékben el szoktak szenvedni. Nagyon igaz Tsétsi János megjegyzése a Pápai Páriz-szótár elé iktatott kis függelékben (*De etymologico Hungarico*).⁷⁸ „Igen sok szót vettek át a frissen meghódított területre telepedve a magyarok Pannónia avagy Magyarország régi lakóitól, a szerbektől, horvátoktól, szlovákoktól és a szomszédos lengyelektől. Ilyenek az állat- és növénynevek, és az említett népek által használt tárgyak és a házi eszközök nevei.” Verancsics Faustus udvari titkár és csanádi püspök *Quinque linguarum dictionariolum*ának már 1592-es⁷⁹ velencei kiadásában háromszáznál több, dalmátból kölcsönzött szót jegyzett fel. A debreceni nagy grammatikában is van egy elég terjedelmes szláv szójegyzék,⁸⁰ a többi, hasonlóképpen bő szójegyzék mellett, amelyek más népektől átvett szavakat tartalmaznak. Beregszászi Pál a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel való hasonlóságáról szóló munkájában más népek szavai mellett szép számban említ a csehektől átvett szavakat is.⁸¹ Felülmúlja őket azonban szorgalmával és gyűjtésének bőségével Gyarmathi Sámuel az *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis* című munkájának végéhez csatolt szláv szavak jegyzékével.⁸² És könnyen hiszem, hogy még jó pár olyan szó maradt, amely elkerülte figyelmüket. Nekem legalábbis igen gyanús például *kótyavetye* szavunk, amellyel a népnyelv a ’vásár’ jelentést kifejezi. Úgy tűnik nekem, hogy az illírektől⁸³ vettük át az efféle kiárusítás lármássága és a gyakran ismételt kiáltás miatt: *ko otye vetye*, ’ki akar többet’, értsd: adni. De hogy engedjünk valamicskét azoknak is, akik honi nyelvünk tisztaságáért küzdenek, természetesen előfordulhat az is, bár csak kevés szó esetében, hogy a szláv népek kölcsönöztek tőlünk. De ezek a kölcsönzések világosan mutatják magyar eredetüket. Megfigyeltem ezen kívül, hogy sok olyan szó van, amely mindkét nyelvben megvan, s egy másik, ősbibb, egykor közös forrásból ered. De azt sem rejthetem véka alá, hogy sok szó származtatásánál a szláv eredet igazolására szörnyű torzításokkal próbálkoznak. Ez is, az is helytelen, s józan ésszel senki nem ítélnéki ártalmasnak a már régen átvett és széles körben elterjedt szavakat.

⁷⁸ Tsétsi *Observationese* Páriz Pápai Ferenc latin–magyar szótárának mellékleteként jelent meg 1708-ban. A Bod Péter által átdolgozott 1767-es és 1782-es kiadásban az *Observationes* után egy *Appendicula* következik, ennek 2. pontjában található az idézett hely, Révai tehát Bod Péter, és nem Tsétsi megjegyzését idézi. BOD 1767: 12.

⁷⁹ Verancsics szótára 1595-ben jelent meg Velencében. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*. RMNy 767.

⁸⁰ DebrGr. Vldik tóldalék. Más idegen nemzetek szavaival egyező magyar szók. (7) Tót szókhoz hasonló. 347–350.

⁸¹ BEREGSZÁSZI 1796.

⁸² GYARMATHI 1799/1999: 307–364. Gyarmathi több szláv nyelvből is gyűjtött szavakat, így az oroszából, ószlávból, szerzből, csehből és lengyelből, sőt egy jövevényszavakat tartalmazó szótárt is megjelentetett 1816-ban: GYARMATHI 1816.

⁸³ Az *illír* népnév itt ’délszláv’ értelemben szerepel.

32. §

Joggal figyelmeztetnek a debreceniek nagy grammatikájukban arra, hogy olyan nagy mennyiségű idegen szót vettünk át, hogy ázsiai nyelvünk már alig tartalmaz eredeti szavakat, emiatt azonban nem kell restelkednünk, amint a rómaiaknak, az angoloknak, a franciáknak, a németeknek és a többi nemzetnek sincs szégyenére, és nem is lehet, hogy honi nyelvük sok idegen szóval bővült. Ok nélkül szégyenítenek meg minket olyan dolgok miatt, melyekkel inkább dicsekednünk kellene. Nyelvünk ugyanis igen ősi, kétségtelenül az emberiség ama kezdeti korában keletkezett, amikor még nem voltak mesterségek, nem volt kereskedelem, nem találtak fel újdonságokat. Népünk egykor magában is boldogult, s nem vágyakozott más dolgok után, nem szorult rá más népek segítségére a maga boldogulásához. Kétségkívül sokkal előnyösebb lenne továbbra is követni őseink szokását, és készségesen s hálás lélekkel polgárjogot adni a nyelvünkhöz már hasonult idegen szavaknak, mint haszontalan, nem nyelvünk természete szerinti szavakat erőltetni áldatlan igyekezettel. Azért is ajánlom ezt a munkámat, hogy a régiek emlékeit gondosan megfejtve, azokat a szavakat, melyeket könnyelműségünk és hanyagságunk miatt már nagyrészt elfeledtünk, gondosan kikutatva visszahelyezhessük jogaikba, és alaposabban megismerjük kincseinket, melyek számosak, gondolok itt elsősorban a honi nyelvünkben rejtőző értékekre és gyönyörűségekre. Ezek fénye és változatossága az átvett szavak még oly terjedelmes felhőjét is szerencsésen eloszlatja, amely pedig nem is kellene, hogy árnyékba borítson minket, mivel a mi kiejtésünket követve eredeti alakjuktól már jócskán eltérve teljesen magyarrá váltak.

MILOSTBEN, PARADISUMBEN, IOVBEN, TOVÁBBÁ HALALNEC,
MUGANEC, FOIANEC, PUCULNEC

33. §

A *milostben* szóban megütközünk a *ben* utánjáró⁸⁴ szokatlan használatán, amely később ismét előkerül a *paradisumben*, *iovben* szavakban. Szokatlan a részes eset ragja: *halalnec*, *muganec*, *foianec*, *puculnec*. A debreceniek nagy grammatikájukban a ma hibásnak ítélt formákból kiindulva egyenesen azt állítják, hogy emlékünk írója nem magyar volt, s amint ott olvasható, a kézirat korának meghatározását sem fogadják el.⁸⁵ Azonban e szöveg régiségét, ahogy én látom, éppen ezek a hibásnak vélt alakok támasztják alá. Volt ugyanis nyelvünknek egy olyan,

⁸⁴ Latinul: *postpositio ben*, illetve *dativi casus formativum*. A magyar határozóragokat a grammatikusok afféle hátul álló *praepositió*knak, vagyis *postpositió*knak tekintették, pl. a *-ban/-ben-t*. Egy részüket viszont, amelyeket hagyományosan egy-egy latin eset fordításaként tartottak számon, *casus*nak nevezték, így a *-nak/-nek* végződés *dativus casus*nak számított. (Vö. az 56. jegyzettel!)

⁸⁵ DebrGr. 146.

igen távoli kora, amikor ezek nem hibának számítottak, hanem az akkori nyelvi szokáshoz igazodtak. E beszédek írója tehát valójában az akkor élő nyelvszokást követő magyar ember volt. A következőkből világosabb lesz, miért állítom ezt.

34. §

A tekintélyes grammatikusok nyelvünk ékezetes betűinek felsorolása után,⁸⁶ mielőtt a névszó- és igeragozásra és a szóképzés tárgyalására rátérnének, általában részletesen kitérnek a magánhangzókra a magyar nyelvben meglévő különleges összhangjára. Ebből a szempontból a magánhangzók három rendbe sorolhatók. Az első rendbe tartozik az *a*, *o*, *u*, ezeket mélynek nevezik; a másodikba az *e*, *ö*, *ü*, ezeket magasnak; végül következnek a vegyesek, az ékezetes *é* és az *i*.⁸⁷ A mély és a magas hangok esetében az a szabály, hogy a névszó- és igeragozásban és más képzéseknél a toldalékok rokon, illeszkedő, vagyis ugyanolyan hangrendű magánhangzót kapnak, mint amilyen magában a töben van. Például *bor* 'vinum', *bor-os* 'vinosus', *út* 'via, iter', *ut-azok* 'viam conficio, itineror', *per* 'lis', *per-es* 'litigiosus' *per-lekedem* 'litigo'. A vegyes hangrendű töveket hol mély, hol magas magánhangzóval kötjük, ezt a gyakorlatból lehet megtanulni, például: *hid* 'pons', *hid-at* 'pontem', *víz* 'aqua', *víz-es* 'aquosus'. A vegyes hangrendű magánhangzók a toldalékokban is vegyesen fordulnak elő, főként a birtokos toldalékokban, például *gond* 'cura', *gond-om* 'cura-mea', *gond-ja-im* 'curae-mae'; *kert* 'hortus', *kert-etek* 'hortus-vester', *kert-eitek* 'horti-vestri'. Ha a grammatika elején a magánhangzók összhangjára részletesen kitérünk, akkor ez igen nagy könnyebbséget jelent később a ragozás és a szóképzés tárgyalásánál, ezért ajánlja Pereszlényi is jól eszünkbe vésni mint a magyar nyelv kulcsát.⁸⁸

35. §

De nézzük csak meg egy kicsit, mennyire széles körben alkalmazták ezt a szabályt egykor, és alkalmazzák ma! A toldalékok közt vannak olyanok, amelyek magukban állva, önálló szóként⁸⁹ semmit sem jelentenek – főleg a szótagot

⁸⁶ A magyar nyelvtanszerzők mind külön kitértek az ábécé tárgyalásánál a magánhangzók pontjaira és ékezeteire mint a latin hangoktól eltérő magyar hangok jeleire, amelyeket a latin magánhangzók betűinek mellékjelezése jelöl. (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 30/84 skk.; PERESZLÉNYI 1682/2006: 4/48–49 és Suppl.; KÖVESDI 1686/2010: 1/24–25.)

⁸⁷ Latin eredetiben: *vocales durae*, *mollis et mixtae*. A magyar magánhangzók magas, mély és vegyes hangrendbe sorolása és a hangrendi illeszkedés kérdése minden magyar grammatikusnál visszatér (pl. PERESZLÉNYI 1682/2006: 3–4/46–49). Révainál az azonos hangrendbe tartozó magánhangzók *affines* vagy *congrua* hangok.

⁸⁸ „Vésd eszedbe, hogy a magyar nyelv kulcsa az, hogy a magánhangzók két osztályba tartoznak. Erre kell majd figyelned a névszóragozásban, az igeragozásban és a toldalékok hozzátételében.” PERESZLÉNYI 1682/2006: 3/46–47.

⁸⁹ Révai arra céloz, hogy a toldalékok (főleg a határozóragok) közt vannak, amelyek önálló szóból lettek, és birtokos személyjeles alakjukban önállóan is megjelenehetnek, mint *nál-am*.

nem alkotó, magánhangzó nélküliek –, ellenben ha a tőhöz adjuk őket, akkor annak szerepét meghatározzák. Ezekben az esetekben tehát a régiek és a maiak is következetesen alkalmazzák a magánhangzók illeszkedését. Például a *t* mássalhangzó, a tárgyeset ragja, önálló szóként nem létezik, legfeljebb a betűk felsorolásában; ha azonban olyan mássalhangzóra végződő szóhoz járul tárgyesetet képezve, mint a *tál* 'patina' és a *melly* 'pectus', akkor a jóhangzás kedvéért szükségszerűen kötőhangot kap, mégpedig rokon avagy illeszkedő hangot: *tál-a-t*, *melly-e-t*. Vannak továbbá olyan toldalékok, amelyek a tőhöz is tapadhatnak, hogy szerepét meghatározzák, de önállóan, névmási toldalékkal is értelmesek a mondatban. Amikor a tőhöz kapcsoljuk őket, akkor magánhangzójukat – mivel többnyire szótagokról van szó – következetesen a tő magánhangzóihoz illesztjük. Nem így jártak el azonban a régiek. Vannak a toldalékok között ma is nyilvánvalóan főnevek, mint a *szer* 'ordo, series'. A legtöbbjüket viszont az utánjárók közé soroljuk, de eredetük szerint ezek is valójában főnevek, ahogy alkalmasabb helyen ki is fejtem, így például a *nek* a részes eset ragja, a *ben* 'in', a *vel* 'cum', a *től* 'ab', a *hoz* 'ad', a *nál* 'apud', a *ról* 'de' és a *ra* 'super'. Külön állva, toldott névmásokkal, saját többeli magánhangzóikat megtartva önálló jelentéssel rendelkeznek: *nek-em* 'mihi', *benn-ed* 'in te', *vel-e* 'cum eo', *től-ünk* 'a nobis', *hozzá-tok* 'ad vos', *nál-ok* 'apud eos', *ról-am* 'de me', *reád* 'super te'.

36. §

A *szer* főnév számnevekhez járulva ma megváltoztatja saját magánhangzóját. Először is általános értelemben: *hány-szor* 'quoties', *annyi-szor* 'toties', nem pedig *hány-szer*, *annyi-szer*. Aztán pedig konkrétan is: *három-szor* 'ter', nem pedig *három-szer*, *másod-szor* 'secundo', nem pedig *másod-szer*, *hatod-szor* 'sexto, sexta vice', nem pedig *hatod-szer*. Régen azonban ez utóbbiak voltak használatban, és sokáig szokásban is maradtak: *hány-szer*; *annyi-szer*; *három-szer*; *másod-szer*; *hatod-szer* stb. Ennek igazolására példákat hozok a régi szerzőktől időben visszafelé haladva. A *Poenitentiának* tükörében ez áll: *Annyiszer uijab örömet érzek az én szívemben* (F₁). 'Toties recentius gaudium sentio in corde meo.' *Mind annijszór által hatta az ő szüeket az faydalom* (F₂). 'Toties penetravit cor eorum dolor.' Telegdinél: *Vigandus szamtalanszer hazutollya Georgius Maiort* (III. rész, 353). 'Vigandus innumeris vicibus mendacii redarguit Georgium Maiorem.' *Harmadszer; à mit Iduőzetónkrúll ir szent Lukach* (uo., 466). 'Tertio, quod de Servatore nostro scribit Sanctus Lucas.' Hasonló módon Huszár Gál: *Annyiszer ellene vethettyúk affele kesertetec ezt e Christus igeretet* (b₁). 'Toties obicere possumus huiusmodi tentationi hanc Christi promissionem.' *Masodszer; mi indította őtet a' kinszenuedesre. Harmadszer; mit szenuedet Christus* (b₃). 'Secundo, quid permovit eum ad patiendum. Tertio, quid passus est Christus.' A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédet tartalmazó kéziratok kó-

dexben igen gyakran ismétlődve így fordul elő: *masodzer, harmadzer, hatodzer, nyolchadzer*. A korábbi, kéziratossal bíró bibliafordítást tartalmazó kódexben a *masodzer, harmadzer* mellett *vtolzer* és *vtolzeren* is van, mindkettő *novissime* értelemben (Malakiás könyvében és a 2Mak 7,41-ben). A többi példát mellőzöm, és áttérek a következőkre.

37. §

Ismeretes a *ség* szócska, amely számtalan főnevet képez, elsősorban melléknévből és igéből, és a képzett alakokban – főként a melléknévből képzettekben – a *tő* által jelölt dolog bőségét, sokaságát fejezi ki. Ezt latinul, bár nem olyan kifejező erővel, a *tudo* és a *tas* végződés adja vissza, például *pulchritudo, suavitas; szép-ség, édes-ség*, mintegy 'pulchri copia, suavis abundantia'. Ez a szócska, ami a bőség jelentése miatt inkább főnév, *é* magánhangzóját a mély magánhangzós tövekből képzett főnevekben régen is rokon magánhangzókra változtatta, és ma is megváltoztatja, például *tiszta-ság* 'puritas', *boldog-ság* 'beatitudo'. Noha a bibliafordítás kódexében ezt a rendszert találjuk, ha ebből a főnévből melléknevet képzünk, mégis visszaáll a szócska eredeti *é* magánhangzója. Ez történik az előbb említett *szér* esetében ma is. Hiszen az ilyeneknél, mint *háromszor* 'ter', *hatször* 'sexies', *nyoltszor* 'octies', az eredeti *e* a *tővel* rokon magánhangzóvá változik, mégis tüstént visszatér, amikor ezekből az *ű* hozzátételével ismét melléknevet képzünk, például *háromszerű* 'triplex', *hatszörű* 'sextuplus', *nyoltszerű* 'octuplus'. Az említett kódexben ezek fordulnak elő: *kazdagsag* 'opes, divitiae', *magassag* 'altitudo'. Mégis ezek, ha melléknevek lesznek, visszaveszik a szócska eredeti *é* magánhangzóját. *Melotosnac menden kazdagsego varosit kiviua* (Jud 2,13), 'Melothi omnes opulentissimas civitates effregit.' *Megtōrō menden magassego varasokat* (uo., 14.), 'Fregit omnes civitates excelsas.' *Adna het dragalatussego laňokat* (Eszk 2,2), 'Traderet septem puellas speciosissimas.' Ma így mondanánk: *gazdagságú, magasságú, drágalátosságú* vagy *gazdagságos, magasságos, drágalátosságos*. Régen tehát a *ség* sem mindig változtatta meg a magánhangzóját.

38. §

A jobb hangzás kedvéért a *vel*, latinul *cum* utánjárónak a toldalékolásnál nem csak az *e* magánhangzóját változtatjuk a *tővel* rokon hangra, de ha a *tő* mássalhangzóra végződik, akkor a *v* mássalhangzót is a *tő* utolsó mássalhangzójához hasonítjuk. Magánhangzóra végződő töveknél a toldalék megtartja *v*-jét. Példák az első esetre: *élet* 'vita', *élet-tel* és nem *élet-vel* 'cum vita'; *halál* 'mors', *halál-lal* és nem *halál-val* 'cum morte'. Példák a másodikra: *epe* 'bilis', *epé-vel* 'cum bile'; *árpa* 'avena', *árpával* 'cum avena'. Ellenben szinte minden olyan emlé-

künkben, amely régi, illetve a legrégebbi íróktól maradt fenn, az *e* megváltozik, a *v* viszont nem. Elődeink ugyanis annyira ragaszkodtak az utánjáróhoz, melyet nem toldalékként, hanem önállóan, csak toldott névmással bővítve használtak, hogy legalább ebben az esetben megőrizték a teljes formáját. Számtalan példa van erre. A könyörgések kéziratos könyve, ha gyakran követi is a jóhangzást, mégis sokszor enged másféle szokásnak is: *Az regy tqrwenwel walo kqrnyql meteltetes*. 'Circumcisio secundum legem veterem.' *Zwżeseges emlqdwel, edes tejedwel eltetedh*. 'Virginali ubere tuo, dulci lacte tuo nutritivi.' Komjátinál még gyakoribb: *Egyebekethys onzolt rea bewseges adomanyual es fjzetesekuel*. (Ajánlás) 'Alios etiam incitavit liberali dono, et solutionibus.' Ugyanezt a rendszert követte Sylvester is: *Az megkeresztel titeket szent lilekuel es tuzuel* (Mt 3), 'Ille vos baptizabit in Spiritu sancto; et igne.' Tinódi mindenkinél jobban ragaszkodott a *v* mássalhangzóhoz. *Keszulnec Nemetoc Magyarual, o nagy hadakual* (B₂), 'Apparant se Germani cum Hungaro, cum magno suo exercitu.' Végül pedig, hogy ne szaporítsam tovább a példákat, Geleji Katonát idézem, aki már az előszóban is így ír: *nyelvekvel* 'cum linguis', *egynéhányval* 'cum aliquot', *ügyekezettel* 'cum conatu', *tekentésvel* 'cum adspectu'. Geleji Katona kortársa, Medgyesi Pál emelte fel elsőként szavát – igaz, kicsit vehemensen – ezekben az esetekben a jóhangzás gondosabb betartása érdekében.⁹⁰

39. §

A *vel* utánjáró a nép nyelvében Magyarország sok vidékén ma is változatlanul megtartja magánhangzóját, pedig az íróknál sokáig a *v* megtartása mellett magánhangzóját változtatta. A Dunántúlon, főként Zalában és Vasban még most is gyakran így mondják: *felnyesem én ezt kapável* 'putabo hoc ego ligone', *késvel, kanálvel láss hozzája* 'cultrum, et coclear adhibe'. Mindennaposak ezek Heves vármegyében a Mátra hegyén a palócoknál és Nógrád egy részén is. Ők a számnevek esetében is megőrzik a *szer* eredeti alakját, mély magánhangzók után is: *háromszer, hatszer, nyoltzszer; harmszser, hatodszer, nyoltzadszer*. Hasonlóképp él ez a szokás Hont vármegye egy részében, főként a Duna mentén, Esztergom környékén.

40. §

Miért ragaszkodtak volna íróink oly sokáig ehhez a formához, és miért maradt volna fenn a nép nyelvében is ennyire hosszú ideig, ha nem azért, mert a régi használatot tükrözi és a mai napig él? Továbbá ebből az alakból analógiás alapon

⁹⁰ MEDGYESI 1650. A mű előszavában Medgyesi Pál ellenzi Geleji Katona (1645) szóelemző helyesírásának túlkapásait, így a nem hasonló *-val/-vel* ragos írást is. Érvelése szerint ez sehol sem hangzik így, az írásnak pedig az euphoniára, azaz a „jól ki-mondhatásra” kell tekintettel lennie, analógiaként pedig arra hivatkozik, hogy a latin igekötőket is hasonult alakban írjuk. MEDGYESI 1650: 8. számozatlan levél rektó.

okkal és joggal következnek az emléünkben előforduló egyéb formák hasonló viselkedése. A *nek* és a *ben* toldalékok mindig teljes alakban maradnak, megtartva eredeti magánhangzójukat, amennyiben a főnevekhez toldott alakjukon kívül, önállóan, csak toldott névmásokat felvéve állnak: *nek-em, nek-ed, nek-i, nek-ünk, nek-tek, nek-ik* 'mihi, tibi, illi, nobis, vobis, illis'; *benn-em, benn-ed, benn-e, benn-ünk, benn-e-tek, benn-ök* 'in me, in te, in illo, in nobis, in vobis, in illis'. Így viselkedik a *vel* is: *vel-em, vel-ed, vel-e, vel-ünk, vel-e-tek, vel-ök* 'mecum, tecum, cum illo, nobiscum, vobiscum, cum illis'. De a *nek* és *ben* esetében hamarabb kiveszett az eredeti magánhangzó használata az összes esetben, mint a másik kettő, a *szer* és a *vel* esetében. Ez elég korán megtörténhetett, hiszen ezek az alakok egyetlen más, eddig felfedezett emlékből sem szerepelnek – bármilyen régiek is legyenek azok –, csak ebben az egy kéziratban.

41. §

Csak itt fordul elő a többes szám első személyének ma már szokatlan képzése is (*vagymuk, imádjamuk*), ahogy fentebb (21. §) láttuk, s úgy tűnik, ennek egykori meglétét még a debreceni nagy grammatika is elismeri. A mára szintén kiveszett, cselekvő határozott ragozású folyamatos múlt képzéséről, amely a régieknél biztosan élt, s szintén csak ebben az egy emlékből olvasható, alkalmasabb helyen (49. § skk.) bővebben szólok. Előfordulnak emléünkben más formák is, amelyek egykor biztosan használatban voltak, de mára teljesen elfeledték őket. Mindez arra az igen távoli korra utal, melyet már említettem. Tehát a kézirat kora, amit a XII. század végére tettünk, s ezt az előszóban történeti és oklevéltani érvekkel bőségesen bizonyítottunk is, a beszédek belső szerkezetéből, elsősorban a viszonyító toldalékok⁹¹ egyedi kapcsolásából komoly megerősítést nyer. Biztosan éltek ezek a formák őseinknél. A XV. század vége felé azonban már kivesztek, ahogy az 1450 körül keletkezett kéziratban bibliafordítás is mutatja, ez pedig tudomásom szerint a legrégebbi magyar kódex. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg ezek a formák lassanként kihaltak, hiszen amíg az uralkodó szokás apránként kiveszik, és egy másik forma veszi át a helyét, a két alak hosszú ideig hadakozik egymással: egy ideig egymás mellett élnek, a két használat keveredik, s eközben az egyik lassan eltűnik, míg a másik fokozatosan átveszi a helyét. A nyelvekben ez a küzdelem századokig is tart. Figyeljük meg a XV. századtól a mai napig ránk maradt kódexeket és nyomtatott könyveket, s akkor világosan kitűnik, hogy sokkal kisebb dolgok küzdelme is, milyen lassan dőlt el, mennyire sokáig tartott. Ha a XV. századnál régebbre megyünk vissza, kéziratunk datálását az akkori nyelvhasználat – a fent már felsorolt bizonyítékok mellett – még inkább bizonyítja.

⁹¹ Latin eredetiben: *affixa formativa*. A *formativum*ot nemcsak képző jelentetésben használták, hanem bármilyen, szóalapot létrehozó végződés neve lehetett, így például esetragóké is (vö. például TÓTFALUSI 1697/2011: F,r/48–49).

42. §

E beszédek írója magyar volt, s ezt csupán az említett formák mára szokatlanná vált használata alapján, elvakultság nélkül senki sem tagadhatja, hiszen hasonlóan vakmerő dolog lenne a többi kódex írójának, vagy Komjátinak, Sylvester Jánosnak, Tinódinak, Geleji Katonának és másoknak, akik az említett dolgokban eltérnek tőlünk, magyarságát kétségbe vonni. Pont ennyire igazságtalan a kifinomultabbak részéről a palócokat és a dunántúliakat korcsoknak gúnyolni, mert ezzel kizárólag a mai használatot tartják követendőnek, és nem veszik tekintetbe nyelvünk régebbi korszakait és történetét. Én viszont nagyra becsülöm ezeket a nyelvi változatokat, mivel híven és igazul őrizték meg a tiszteletre méltó magyar régiség maradványait azokban a formákban is, amelyekről már szóltam, s még sok másban is.

TERUMTEVE, FELEDEVE, VETEVE, TOVÁBBÁ TILUTOA, MONDOA, HALLAVA

43. §

Ezeket az igéket én így olvasom: *terömtéve, feledéve, vetéve, tilotóa, mondóa*, hosszú *ó*-val, amely könnyedén követi a megelőző *o*-t, elkerülendő a száj nagyobbra nyitását (150. §), de olvasható hasonlóan hosszú *á*-ra végződve is, *tilotáa, mondáa* és végül *halláva*. Ahol van *v* mássalhangzó, ott a jóhangzás kedvéért jelenik meg, ahogy alább megmutatom majd. Hasonló szerepű a *j* is, amely mássalhangzóvá változik, a két hang kölcsönösen helyettesítheti egymást, ezért ezeket így is olvashatjuk: *terömtéje, feledéje, vetéje, tilotája, mondája, hallája*, ezeket ma, s már elég régóta, így mondjuk: *terömté, feledé, veté, tilotá*, vagy pedig az *o*-t összevonással kilökve: *tiltá, mondá, hallá*. Ezek ugyanis az igék egyes szám harmadik személyű alakjai, határozott formában, kijelentő módú folyamatos múlt időben, vagy – ahogy néhányan nevezni szeretik – történeti múltban. Én ezt első múlt időnek hívom. Biztosan múlt időt jelent minden ilyen végződésű ige, ezért ezeket inkább így adom vissza latinul: *creavit, oblitus est, proiecit, prohibuit, dixit, audivit*.⁹² De mivel szokatlan ez a harmadik személyű végződés, ami itt annyiszor előke-
rül, ezért hogy jobban megmagyarázzam és bebizonyítsam, hogy a grammatika szabályaihoz igazodik, némely dolgokat kicsit bővebben kell előre bocsátanom.

⁹² Az *-a/-e, -á/-é* végű múlt időt (elbeszélő vagy történeti múlt) a magyar grammatikákban rendszerint a latin praesens perfectummal (régébbi nevén: praeteritum perfectummal) fordítják, így tesz itt Révai is: *creavit* stb. A praeteritum imperfectumnak (folyamatos múlt) nevezett alak viszont, amiről a magyarázó szöveg szól, a latinban *creabat, obliviscebatur, proieciebat* stb. lenne, és ezt a magyar grammatikák és a fordításirodalom jelen idő + *vala* alakkal adja vissza. A terminológiai csúsztatásnak az lehet az oka, hogy később (50. §) Révai az elbeszélő múlt (*-a/-e, -á/-é*) és a jelen idejű feltételes mód (*-na/-ne, -ná/-né*) végződésének azonos eredetét fejtegeti, és az egyiket indicativus imperfectumnak, a másikat subiunctivus imperfectumnak nevezi. A hasonlítás másik fele, a latin subiunctivus (ma: coniunctivus) praeteritum imperfectum alak (pl. *faceret*) megfeleltetése a magyar jelen idejű feltételes módnak a grammatikai hagyományt követi.

44. §

Két olyan nevezetesebb mássalhangzónk van ma is, melyeket – ha magánhangzóra végződő tövekhez szintén magánhangzóval kezdődő toldalékok járulnak – a jóhangzás kedvéért közbe szoktunk iktatni, hogy a toldalékokat simábban kapcsolhassuk a tövekhez, és ne legyen nehézkes a magánhangzók találkozása. Az egyik a *v*, amely elég gyakori, a másik a *j*, amelyet szintén igen széles körben használunk, toldott névmásoknál még a mássalhangzókhoz is odatapad. Mivel a kellemesebb hangzás kedvéért iktatjuk be őket, én ezért mindkettőt a jóhangzást segítőnek nevezem, de mivel toldalékokat kötnek tövekhez, héber módra ragasztóhangnak is hívhatnánk őket, én azonban ezt inkább kötőhangnak mondanám.⁹³ Ide sorolják némelyek az éles sziszegésű *sz*-t is, különösen a rendhagyó igéknél, amelyekkel az *Elaboratior grammaticá*ban foglalkozom. A negyedik kötőhang a *h*, de ez csak egészen kevés névszónál fordul elő. Én most csak ezt a fenti kettőt, a *v*-t és a *j*-t tárgyalom. Hangsúlyozom, hogy itt a mai nyelv szokás alapján foglalkozom velük. Máshol bemutatom azt is, amit nyelvünk belső természete tanít (107, 108. §).

45. §

Az első kötőhang, a *v* az egy szótagú töveknél játszik szerepet, főként a névszók-nál (kevés kivétellel) és némely igéknél, nevezetesen az *í, ó, ú, ő, ű* végűeknél, amennyiben azok magánhangzóval kezdődő viszonyító toldalékot kapnak. Ilyen névszók például: *hó* 'nix', *ló* 'equus', *só* 'sal', *szó* 'vox', *kő* 'lapis', *tő* 'truncus, basis', *bő* 'copiosus, amplus', *mű* 'opus', *szű* 'cor', *nyű* 'vermis, teres'. Ezeket egy magánhangzóból álló vagy magánhangzóval kezdődő toldalékkal így ejtjük: *hava, lova, sava, szava, köve, bőven, műves, szívem, nyüves*. Az igék pedig effélék: *jő* 'venit', *sző* 'textit', *hí* 'vocat', *ró* 'incidit creniis', *fú* 'flat, afflat'. Ezek magánhangzós toldalékkal bővítve: *jövök, szövök, hívom, róvom, fúvom*. Tudtommal csak három főnév tér el ettől a szabálytól: *fő* 'caput', *nő* 'uxor' és *vő* 'gener', melyek a jóhangzás kedvéért *j*-t kapnak: *feje, neje, veje*. Ezek ugyanis a több szótagúak szabályát követik, amelyek a második kötő mássalhangzót, a *j*-t veszik fel: *erdő* 'silva', *velő* 'cerebrum, medulla', *esztendő* 'annus'; ezek magánhangzós toldalékokkal bővülve így hangzanak: *erdeje, veleje, esztendeje*. Ugyanez a *j* kötőhang tapad több szótagú szavakban az *ő* mellett a többi magán-

⁹³ A megnevezések a latin eredetiben: *litera euphonica, litera adglutinationis, litera connectens*. A héberben nehéz azonosítani a Révai által leírt esetet, hiszen egyszerre két jelenséggel is összefüggésbe hozható, de egyik sem felel meg pontosan a magyar példának. Nem véletlen, hogy nem is használatos ma az általa említett *litera adglutinationis* terminus sem. A *tertium comparationis* Révainál egyrészt a szóban forgó héber fonémák szemivokális természetéből, másrészt a héberben is meglévő, a mássalhangzótorlódást kötőhangzók feloldó szabályszerűségéből adódhat. A héber hangtani jelenségekkel kapcsolatosan részletesen lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

hangzóhoz is, az *ó*-hoz és az *ű*-höz, például: *holló* 'corvus', *kesztyű* 'chirotheca'. Az *a* és *e* végűeknél az egy és a több szótagúakhoz is hozzátapad: *fa* 'lignum, arbor', *tsata* 'pugna, proelium', *eke* 'aratrum', *fája*, *tsátája*, *ekéje*. A birtokos eset toldaléka a magánhangzóra végződő töveknél a választékosabb használatban a jóhangzás kedvéért szintén *j*-t kap, mint például: *alma* 'malum', *mente* 'clamys', *olló* 'forfex', *almájé*, *mentéjé*, *ollójé*, bár sokan keményebben ejtik: *almáé*, *mentéé*, *ollóé*. Ennyit a szabályról.

46. §

Medgyesi Pál azokban a szavakban is kerülte a magánhangzók találkozását, ahol ez másokat nem zavart, a jóhangzás kedvéért ott is *v*-t használt, például: *sűrű-v-en* 'dense', *elegendő tudományú-v-ak* 'sufficiēti scientia praediti', *egyenlő ajándékú-v-ak* 'aequale donum habentes', *példá-v-úl* 'pro exemplo', *illendő-v-ül* 'decenter', *látó-v-ül* 'adspicienti gratia'. Főként ez utóbbiakat Lépes is így használja (*Pokoltol rettenteo... 2. könyv*): *Ki örömeſt lakó-v-ul be száll – à hová száló-v-ul be fogadtatik* (182–183). 'Qui libenter habitatoris instar ingreditur – quo pro hospite recipitur.' Ez a megoldás visszafelé haladva az időben egyre gyakoribb. A bibliafordítást tartalmazó kódexben gyakran fordulnak elő ilyenek: *Egēbeket alaituan egōg-u-eknec* (Eszt 16,6), 'Alios simplices aestimantes'. *Nağ allatou-ak* (Bár 3,26), 'Statura magni, gigantes', *Ekes zemelq-u-ek* (Dán 1,4), 'Decorī forma'. Szent Elek kéziratós életrajzának összeállítója jobban szerette így írni: *arua-i-ul hagiattam*, 'orphana relicta sum'. A kéziratós imádságoskönyv hasonlóképpen: *zŵle-ÿ-ql valazta*, 'te matrem elegit'. A boldogságos szűz Máriáról szóló kéziratós szentbeszéd kódexe is inkább így írja: *egyenlev-y-en* 'aequaliter'. Ugyanez az író fordította Szent Bernát kéziratós mondásait a vallásos életről, s itt ugyanígy előfordul: *egyvgyv-y-en* 'simpliciter'. Ezeket így olvasom: *egyenlő-j-en*, *egyűgyű-j-en*. Telegdi viszont ilyenkor felváltva használja a jóhangzást segítő *v*-t és *j*-t. *Nem nehéz erkőlchű-u-ec* (III. rész, 391.), 'non sunt difficili indole', *Töredelmes sziuű-i-eknec* (uo., 84.), 'corde contritis', *A keges sziuű-i-eknec* (uo., 793.), 'corde piis'. Noha a szükségesnél önkényesebb a *v*-nek és a *j*-nek ez a fajta használata, mégis világosan mutatja, hogy régen kölcsönösen helyettesítették egymást. A következőkben bővebben fogom ezt bizonyítani.

47. §

Aj mássalhangzó szintén szükséges a felszólító módban, de ott már nem a jóhangzást segíti, hanem e mód képzésének jele. Mégis *v* helyettesíti a *jő* 'venit' igében. A bibliafordítást tartalmazó kódexben találunk erre példát. *Jquetec, fordollonc urhoz* (Oz 6,1), 'Venite, convertamur ad Dominum', itt a *jövetec* a *jöjetek* helyett

áll. Hogy csak egy újabb példát hozzak, népünk a Szelepcsényi-énekeskönyvet⁹⁴ követve, ma is így énekel: *Jövel, Szent Lélek* 'veni, sancte spiritus', *Jövel, édes Jesusom* 'veni, mi dulce Iesu'. A *jövel* a *jöj-el* helyett felszólító mód az *el jó* 'advenit' összetételből.⁹⁵

A *vá* a *vá-l-ik* ige közvetlen töve, alapjelentése 'mutatur', továbbá 'separatur, secernitur', továbbá a *vá-l-t* 'mutat, redimit', a *vá-l-t-oz-ik* 'mutatur' és a *vá-l-t-oz-tat* 'facit mutari, mutat, alterat' igék távolabbi töve. Ezek jelentéséből kiviláglik, hogy a *vá* a változás jelentését hordozza, ez nálunk rendkívül elegánsan egyúttal a mutativus képzője is, amit a latinban többnyire a tárgyessel álló *in* előljáró fejez ki. Ebben a *v* mássalhangzó szintén szükségszerű, hiszen a *tő* része. Mégis a régiéknél a magánhangzóra végződő töveknél gyakran helyettesíti a *j* mássalhangzó. Sőt vannak példák, ahol el is hagyják. A bibliafordítást tartalmazó kódexben számos példa van erre. *Kit laña-i-a valasztot* (Eszk 2,15), 'quam sibi adoptavit in filiam'; *Orizetnec tpre-i-e lottetec* (Oz 5,1), 'laqueus facti estis speculationis'. A kéziratos imádságoskönyv: *Tegetet annya-y-a valazta*, 'te in matrem elegit'; a kéziratos szentbeszéd kódexe: *Myre vetetteel engemet te magadnac ellenkevdev-y-e?* 'Quare me posuisti contrarium tibi?' Komjátinál is elég gyakran áll ez a *j* mutativus *j*-je helyett: *Tegyemy a paraznanak taga-ij-a?* (1Kor 6), 'Faciámne meretricis membrum?', *Valastoth zarandoksag yarasunknak társa-i-a* (uo., 8), 'Ordinatus est peregrinationis nostrae comes'; *A satan űrdwġ abrazolya wnnwn magath a velagossagnak angyala-i-a* (uo., 11), 'Satanas transfiguratus se in angelum lucis.' Lássunk most néhány példát a mutativus mássalhangzójának kihagyására. A bibliafordítás kódexében többször is egyszerűen *semmi-é* 'in nihilum, nihili' szerepel *semmi-v-é* helyett. Gyakran előfordul ez a kéziratos szentbeszéd kódexében is, Szent Krisztina szűz és vértanú kéziratos életrajza pedig a következőket tartalmazza: *Melto-a tpttel engemet*, 'dignum me fecisti', *Egenlŧ-e tptted*, 'aequalem eum fecisti'. Telegdi is kihagyja: *Jo izű-e tőue* 'sapidum reddidit'.

Végül pedig a Heltai által kiadott énekeskönyvben a *nő* 'uxor' szóban, ahogy már említettem (14. §), a jóhangzást kedvéért *j*-t alkalmaztak a toldott névmással együtt: *a' királynak neje*. A bibliafordítás kódexében, egy sokkal régebbi emlékekben mégis ugyanez a *nő* inkább a jóhangzást segítő *v*-t kap, teljesen egyedi szerkesztésmóddal: *Az orozlan bŧuŧon fogot, z megŧlŧŧ ŧ new-i-nec* (Náh 2,12), 'Leo cepit sufficienter, et necavit leaenis suis'. 'Leaenis suis', azaz *ő ne-v-inek*, az *ő ne-j-inek*, *ne-j-einek* 'coniugibus suis'. A régiségben vannak példák arra, hogy ez a *j* elmarad, noha szükséges lenne a toldott névmások kötésére. De erről többet szóltam a kellesténél. Ezért már csak a kéziratos szentbeszéd kódexéből hozok példákat. *Ere-j-ével* helyett *ere-euel* 'vi sua', *szülé-j-ének* helyett *zevle-nec* 'genetrici suae', *ele-jében* helyett *ele-eben* 'ei obviam'.

⁹⁴ *Cantus Catholici, régi és új, deák és magyar aijtatos egyhazi eneke es litaniak*. Nagyszombat, Egyetemi nyomda, 1675. RMK II. 1368.

⁹⁵ Az igekötős igéket a grammatikák összetételnek tekintették (ige + igekötő).

Ennyi felhozott példából világosan látszik, hogy a *j* és a *v* mássalhangzók egykor kölcsönösen felcserélhetők voltak, így már sokkal könnyebben érthető, hogy ebben a kéziratban a gyakran előforduló, jóhangzást segítő vagy kötőhangzó szerepű *v* milyen értékű, akár magánhangzók közt áll, akár mássalhangzókhoz tapad. Mivel pedig a *v* mássalhangzó ott is gyakran előfordul, ahol nem lehet ilyen szerepe, ennek az okát alkalmasabb helyen magyarázom majd meg (105. § skk.). Most elég csak arra felhívni a figyelmet, hogy a régi beszélők két magánhangzó közt valami elmosódottabb hangot hallattak, ami közelebb volt a *v*-hez, mint a *j*-hez, s ezt írásban inkább a *v* mássalhangzó fejezte ki, ezért ilyen gyakori ez ebben a kéziratban. De talán annak kell ezt inkább tulajdonítani, hogy egykor nálunk is mindkét mássalhangzót úgy ejtették, ahogy Johann Severin Vater⁹⁶ jegyzi meg elmésen ugyanezekről a mássalhangzókról, a *v*-ről [*v*] (*vau*) [*vav*] és a *j*-ről [*j*] (*jod*) [*jód*] a héberben: olyan gyengén és simán ejtették őket, hogy hangzásuk annyira közel volt egymáshoz, mint egyetlen más nyelvben sem, főként nem az európaiakban.⁹⁷ Ezért, miként a hébereknél, úgy nálunk is könnyen felcserélhetőek voltak vagy kölcsönösen helyettesíthették egymást. És úgy tűnik, néha annyira gyengén hangzottak, hogy egyáltalán nem volt fontos írásban is jelölni őket, erre szintén van itt néhány példa. Világos tehát az igék efféle írása: *terömtéve, feledéve, vetéve, tilotáa, mondáa, halláva*. Megadtam ezeknek egy másik olvasatát is, amelyben a későbbi szokást követve a némileg gyengébb jóhangzást segítő mássalhangzót használtam: *terömtéje, feledéje, vetéje, tilotája, mondája, hallája*, ami a gyengébben kiejtett mássalhangzókhoz is hozzatapad, főleg igékben, ahogy ebben a kéziratban is látjuk: *latiatuc, temetuc, zocoztia, mulchotia*, olvasatuk: *látjátok, temetjük, szakasztja, múlhatja*. Noha a főnevekben, amelyekre itt csak két példa van, tompább a hangzása: *intetvinec, ildetvitul*, olvasatuk: *intetvének, üldötvétől*, gyengébb hangzással, *intetjének, üldötjétől*. A *kinzotviatwl* szóban mindkettő együtt van, nem tudom, szándékosan vagy véletlenül. Ha tévedés, maga bizonyítja e hangok közelségét, mégis azt hiszem, a kettőből vegyítve, valamiféle középső hangot akart kifejezni a *kinzatvjától, kinzatjától* helyett.

⁹⁶ VATER 1802. Érdekesség, hogy Vater grammatikájában semmilyen információ nem található arról, amire Révai itt hivatkozik. J. S. Vater tehát – Révai állításával ellentétben – nem ír e mássalhangzók „gyenge és sima ejtéséről” és „hasonló hangzásáról”. (K. K.)

⁹⁷Tény, hogy a *j* [*jód*] és a *v* [*váv*] szemivokális (szemikonsonáns) jellegük, valamint *mater lectionis*-voltuk okán hasonlítanak egymásra (kifejtve lásd a bevezető tanulmányban), Révai állítása (és nem Vateré, vö. az előző jegyzettel) tehát „gyenge és sima ejtésükről” helyénvaló. E fonémák azonban a képzés helye és módja szerint különböznek, így „hangzásuk” nem „volt” éppen „közel egymáshoz”. Jó lenne tudni, hogy Révai mire alapozza ezt az elképzelését, nézetét! Már csak azért is, mert ezzel a „párhuzamos előzménnyel” magyarázza a szóban forgó magyar nyelvi jelenséget. (K. K.)

49. §

Szokatlan a *terömtéje, feledéje, vetéje, tiltája, mondája, hallája* a mai *terömté, feledé, veté, tiltá, monda, hallá* helyett. Azt állítom, hogy ilyen volt régen a kijelentő módú folyamatos múlt idő⁹⁸ határozott ragozásában az egyes szám harmadik személy képzése, ez a kötőmódú folyamatos múlt idő⁹⁹ határozott ragozásában sokáig fennmaradt. És amit ma így mondunk: *kérmé, írná*, azt régen úgy mondták: *kérméje, írnája*; ezért a *kéré, írá* is régen *kéréje, írája* volt. Ez a két idő végződésében, azaz képző toldalékában ma is teljesen megegyezik, kivéve, hogy a kötőmódú folyamatos múlt idejében ennek az időnek a jeleként a *tő* és a képző toldalék közé egy *n* hang kerül. A két idő végződéseinek, azaz képző toldalékainak egyezése miatt kézenfekvő tehát, hogy a régiségből fennmaradt kötőmódú példák kijelentő módban is éltek. Ezért a kötőmódú folyamatos múlt idejéből régen éppúgy, mint ma, a kijelentő módú folyamatos múlt idejét is biztosabban meg lehet határozni.¹⁰⁰

Óhajító mód, folyamatos múlt idő		Kijelentő mód, folyamatos múlt idő	
E/3. <i>kérmé, kérméje</i>	rogaret	<i>kéré, kéréje</i>	rogabat
2. <i>kérméd</i>	rogares	<i>kérméd</i>	rogabas
1. <i>kérmém</i>	rogarem	<i>kérmém</i>	rogabam
T/3. <i>kérmék, kérméjek</i>	rogarent	<i>kérmék, kérméjek</i>	rogabant
2. <i>kérmétek</i>	rogaretis	<i>kérmétek</i>	rogabatis
1. <i>kérmők, kérmőjök</i>	rogaremus	<i>kérmők, kérmőjök</i>	rogabamus

Óhajító mód, folyamatos múlt idő		Kijelentő mód, folyamatos múlt idő	
E/3. <i>írná, írnája</i>	scriberet	<i>írá, írája</i>	scribebat
2. <i>írnád</i>	scriberes	<i>írnád</i>	scribebas
1. <i>írnám</i>	scriberem	<i>írnám</i>	scribebam
T/3. <i>írnák, írójak</i>	scriberent	<i>írnák, írójak</i>	scribebant
2. <i>írnátok</i>	scriberetis	<i>írnátok</i>	scribebatis
1. <i>írnók, írójok</i>	scriberemus	<i>írnók, írójok</i>	scribebamus

50. §

Azok az alakok, amelyek a kötőmódú folyamatos múlt idejében szokatlanabbnak tűnnek, az egyes szám harmadik személyű *kérméje, írnája*, a többes harmadik

⁹⁸ Valójában elbeszélő múlt, praesens perfectum alakok, lásd a 92. jegyzetet!

⁹⁹ A latin *subiunctivus* (ma: *coniunctivus*) *praeteritum imperfectum*ának hagyományosan a magyar jelen idejű feltételes módot feleltették meg a magyar grammatikákban.

¹⁰⁰ Révai a táblázat fejlécében az *imperfectum optativi* megnevezést használja, noha ugyanezeket a latin és magyar alakokat korábban *subiunctivus*nak nevezte. A megnevezésbeli változatosság a klasszikus latin grammatika terminológiájából ered. A latinban ugyanis külön névvel illették ugyanazon *coniunctivus* igealakok önálló mondatbeli, modalitást kifejező használatát (*optativus*), és mellékmondatbeli időviszonyítást kifejező használatát (*coniunctivus/subiunctivus*). (A görögben a két funkciót formailag is különböző alakok fejezték ki, ezért kezelték külön őket; a latinban a *coniunctivus* és az *optativus* alakilag egybeesett, de megtartották a görög beosztást.) A magyar grammatikusok, így Révai is, a megfelelő magyar igealakokat is hol *optativus*nak, hol *coniunctivus*nak nevezték.

személyű *kérnéjek, írnájak*, a többes első személyű *kérnök, kérnőjök, írónok, írónjok* a mi íróinknál rendkívül gyakran fordulnak elő a kódexekben éppúgy, mint a nyomtatott könyvekben. A sok példa közül csak néhányat hozok majd fel. Ha ezek nyomán bizonyítást nyer a kötőmód folyamatos múlt ideje, akkor szükségszerűen a kijelentő módé is bizonyítva van a képző toldalékok azonosságá miatt. És mivel az egyik, a kötőmódbeli idő valóságos folyamatos múlt, a végződések szoros egyezése miatt a másikat, a kijelentő módút is általában folyamatos múltnak hívják, holott minden szerzőnél befejezett múlt a jelentése, és mindenki így fordítja latinra.

Egyes szám harmadik személy

Poenitentianak tüköre: Hogy tanítását megh halgatnáia (E_4), 'Ut doctrinam suam audiret', *Hogy Vrunkat meg keresnéje* (H_2), 'Ut Dominum nostrum perquireret'. Telegdi: *Mintha Christus allana előtted, kezét feiedre tenneie, es ezt mondanaia* (II. rész, 88.), 'Tamquam Christus adstaret coram te, manum suam capiti tuo imponeret, et hoc diceret'. Draskovich: *Ky, nem chyak az embery dolgokat tudnaya, hanem azokates ertheneye, kyk embery okossagnak felette vadnak* (E_3), 'Qui, non tantum res humanas sciret, sed ea etiam intellexeret, quae rationem humanam superant'. Huszár Gál: *Hogy az ő benne hiuőket megszabaditanaya* (c_3), *Hogy megbeszelleie az ő tanitanyinac* (e_4), 'Ut credentes in se liberaret, ut enarraret discipulis suis'. Tinódi: *Rayta lőt boszszút hogy meg torlanaja* (I_3), 'Ut factam sibi iniuriam ulcisceretur'. Komjáti: *Hogy wketh kŵuetystre ingerleneye* (G_8), 'Ut eos ad imitandum incitaret'. Gyakoriak ezek a kódexekben is, de a rövidség kedvéért a példákat mellőzöm.

Többes szám harmadik személy

Ugyancsak a *Poenitentianak tüköre: Hogy meg látnáiak, minémű vége lenne az dolognak* (S_1), 'Ut viderent, qualis esset rei finis'. Telegdi: *Hogy Iesust el ragadnáiac, és kirallya tennéiec* (III. rész, 488.), 'Ut Iesum raperent, et regem facerent'. Draskovich: *Hogy wkys az zenth reeghyseghnek twdomanyit tyztelneyek, es az ektelen wysaghnak talalasyt karhozatnayak* (P_8), 'Ut et illi sanctae antiquitatis doctrinas venerarentur, et indecorae novitatis inventa damnarent'. Huszár Gál: *Hogy Christust olly gyalazattal illetneyec* (c_3), 'Ut Christum tali ignominia afficerent'. Komjáti: *Czak magukath meg tartoztatnayak az vertul* (B_4), 'Tantum se continerent a sanguine'.

Többes szám első személy

Az óhajtó mód folyamatos múlt idejű többes szám első személyének már mostohább sors jutott: noha két alakja is van, a mai, nemtörődöm kor mégis erősen

hanyagolja mindkettőt. A hosszabbik formát teljesen természetesen használja Telegdi: *Ha valoba meggondolnanc, le tennőioć à czimert, es nem emelnőioć fel egyikünk à masikunk ellen magunkat* (III. rész, 559.), 'Si serio perpenderemus deponeremus cristam, et non erigeremus nosmet ipsos alter adversus alterum.' *Hogy az mi hitünknek agazattyat iol meg tanolnoioc* (II. rész, 44.), 'Ut fidei nostrae articulum bene addisceremus'. *Mintha únnen magat latnoioc, es ú velle szollananc* (uo., 88.), 'quasi ipsum videremus, et cum eo loqueremur'. *Hogy ennőioć az ú szent testet és innoioc szent veret* (uo., 187.), 'Ut ederemus sacrum corpus eius, et biberemus sacrum sanguinem eius'.

Telegdi ezt a személyt rövidebb alakban is használja. *Ha tellyes eletünket poenitencia tartasra adnókis* (III. rész, 476.), 'Etiansi totam vitam nostram poenitentiae agenda imperenderemus'. És ez az összevonás a bibliafordítás kódexének tanúsága szerint már korán megvolt: *Tekozlatuan elmenenc, hog ne halgatnoc o zauat* (Bár 1,19), 'Dissipati recessimus, ne audiremus vocem ipsius'. *Hog gondolnoc te igassagodat* (Dán 9,13), 'Ut cogitaremus veritatem tuam'. Ragaszkodott ehhez Pázmány is: *Hogy ne illenők a' Húsvétet a' Sidokkal*, 'Ne celebraremus Pascha cum Iuadaeis'. *Annyi, mintha azt mondanók*, 'Tantum est, quasi hoc diceremus'. A későbbiek közül gyakran használja ezt a formát Mikes Kelemen is a leveleiben: *Ha meg vizsgálnök, meg látnök*, 'Si investigaremus, videremus'; *Minkis jobban töltenők*, 'Et nos melius transigeremus'; *meg nevetnök* 'rideremus'. Nagy hálát kell adni az erdélyieknek, hogy a határozott ragozásban e forma folyamatos használatával ellene álltak a mi magyarországi helytelen használatunknak, mivel mi hibásan a határozatlan formát használjuk, és ez már annyira berögződött, hogy szinte visszahőkölünk a másik, helyesebb formától. Folyvást ilyeneket mondanak az itteniek: *meg nevetnénk őket, mink is jobban töltenénk időnket*. A grammatikusokat is szemrehányás illeti, hogy a határozott ragozásban máig helyet adnak ennek a helytelen alaknak.

Hasonlóan fonák és ostoba módon keveredik ugyanennek a személynek a használata a másik folyamatos múltban, a kijelentő módban is. *Megneveténk őket, jól tölténk időnket*. Akik jártasabbak nyelvünkben, és valóban magyarok, ezt így mondják: *meg nevetők őket, jól töltők időnket*. Ennek pártján áll az egész régiség és a mai nevesebb írók is. A régebbieket említem. A bibliafordítást tartalmazó kódex: *Nem halgatoc m' vronc istenncnec zauat* (Bár 1,19), 'Non audivimus vocem Domini Dei nostri'. *Azt meg nem foghatoc* (Dán 13,39), 'Illum non quimus comprehendere'. *Kerdoc qtet* (uo., 13,40), 'Interrogavimus eam'. S így a többi kódex is. Utánuk Pesthi Gábor: *Mert latok az w chyllagat napkelet felewl* (f₂), 'Quia vidimus stellam eius ab oriente'. Sylvester János: *Sok helen az sido neluet kőuetőć inkab* (Előszó), 'Multis locis linguam potius Hebraeam secuti sumus'. Telegdi: *Megmondoc mies ez előt* (II. rész, 25.), 'Diximus et nos antehac'. Pázmány: *Jeronimus szavából megtanúlók* (Imádságos könyve 222.). 'Ex Hieronymi dicto didicimus'. Mikes Kelemen: *erre tsak lesütők a' szemünket*

(CXL. levél), 'ad tantum oculos deiecimus'. A *Fejedelem' testét el temetők* (CXLVI. levél), 'Principis cadaver sepelivimus'.¹⁰¹

51. §

Mindezeket eddig azonban csak írói példák támasztották alá. Most pedig etimológiai alapon, tehát a képzések alapján is bebizonyítjuk, és mindkettőnek szükségszerűen igaznak kell lennie. Az *Elaboratior grammaticában*, e nagyszabású vállalkozásban alaposabban kifejtve is bemutatom mindazt, ami igéink ragozását jellemzi, kitérve az összes idő és személy képzésére. Ennek kivonatát vezetem most elő. A személyek képzése teljesen héber módra történik.¹⁰² Ugyanis mi is a személyes névmásokat toldjuk az igék tövéhez a személyek képzésére, bár – főként a magánhangzókat – némileg megváltoztatva, és kissé csonkítva. A személyek képzéséhez a közvetlen tövet mindegyik igeidő esetében az egyes szám harmadik személy adja, az idő jelével kibővítve.¹⁰³ Vegyük például a befejezett múlt időt! Legyen az elsődleges tő¹⁰⁴ a *kér* 'rogat', valamint az *ír* 'scribit'. Ez adja a múlt idő közvetlen tövét, a *t* mássalhangzónak, a múlt időre jellemző jelnek hozzátételével: *kér-t* 'rogavit', *ír-t* 'scripsit'. Ez maga a harmadik személyű alak. Ebből képezzük ebben az időben a többi személyt személyes toldalékok hozzátételével: *kér-t-él* 'rogasti', *kér-t-em*; 'rogavi', *kér-t-ek* 'rogarunt', *kér-t-etek* 'rogastis', *kér-t-ünk* 'rogavimus'; *ír-t-ál* 'scripsisti', *ír-t-am* 'scripsi', *ír-t-ak* 'scripserunt', *ír-t-atok* 'scripsistis', *ír-t-unk* 'scripsimus'. Ez a határozatlan ragozás. A határozott ragozásban pedig elsődleges tőként minden időben a határozatlan ragozás megfelelő idejének egyes szám harmadik személyét vesszük alapul. Ebből egyes számban a személyeket az *ém*, *ed*, *é* toldott névmások hozzátételével képezzük, a magánhangzókat megfelelően változtatva, az ékezeteket elhagyva. Ezek az *én*, *te*, *ő* személyes névmásokból erednek, éppúgy, mintha ez a közvetlen tő egy névszó lenne.¹⁰⁵ Mindezeket előre bocsátva térjünk most már a tárgyra. Példáinknál maradván a határozatlan ragozásban mindkét folyamatos múlt egyes szám harmadik személye: *kérne*, *kére*; *írna*, *íra*. Mivel ezek az igék magánhangzóra végződnek, ezért toldott névmások csak úgy tudnak hozzájuk

¹⁰¹ MIKES Kelemen: *Török országi levelek, melyekben a Ildik Rákóczi Ferentz fejedelemmel bújdosó magyarok' történetei más egyébb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*. Eredetképpen való magyar kézírásokból kiad. Kultsár István. Szombathely, Siess Antal József, 1794. Ez a kötet sem szerepel a Révai által a mű elején felsorolt nyomtatványok között.

¹⁰² A magyarhoz hasonlóan a héber igeragozásban is a személyes névmásokból grammatikalizálódtak a szuffixumok, vagyis az igei személyvégződések, erre utal itt Révai. A héber igeragozásban megnyilvánuló grammatikalizációs jelenségről részletesen lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

¹⁰³ Latinul: *radix proxima* (az utolsó toldalék előtti rész, ma: relatív tő), ami a múlt idő jelét felvéve bővített tő (*radix aucta*) lesz.

¹⁰⁴ Mai terminológiával: abszolút tő.

¹⁰⁵ A magyar grammatikusok a határozott igeragozás ragjait a birtokos személyjelekkel azonosnak tartották, és a szóhoz toldott személyes névmásokból eredeztették. Lásd minderről a 45. jegyzetet!

csatlakozni, mint a névszókhoz: például *alma* 'malum', *mente* 'chlamys'. Magánhangzóikkal a tő magánhangzóikhoz illeszkednek, a tő rövid magánhangzói ékezeteket kapnak, és az első és második személy toldaléka összeolvad velük, a harmadik személy toldaléka pedig jóhangzást segítő vagy kötőhangzó *j*-t vesz fel, avagy inkább hozza magával a saját eredeti hangját. Az első kombinációban: *almá-am*, *almá-ad*, *menté-em*, *menté-ed*, a magánhangzók összeolvadásával: *almám*, *almád*, *mentém*, *mentéd*, a harmadik személyek *j* kötőhangzóval: *almá-j-a*, *menté-j-e*. Hasonlóképp igéink közvetlen tövei: *kérmé-em*, *kérmé-ed*, *kérmé-m*, *kérmé-d*, *kérmé-j-e*; *kéré-em*, *kéré-ed*, *kéré-m*, *kéré-d*, *kéré-j-e*; *írná-am*, *írná-ad*, *írná-m*, *írná-d*, *írná-j-a*; *írá-am*, *írá-ad*, *írá-m*, *írá-d*, *írá-j-a*. Ugyanezt a képzésmódot alkalmazta a magyar régiség a határozatlan ragozás egyes szám harmadik személyű alakjaiból (*terömté*, *feledé*, *vete*, *tilata*, *monda*, *halla*) mint közvetlen tövekből származó, nekünk mára már szokatlan hangzású határozott ragozású egyes szám harmadik személyű alakokban: *terömté-j-e*, *feledé-j-e*, *veté-j-e*, *tilatá-j-a*, *mondá-j-a*, *hallá-j-a*, ugyanezek a régieknél a *j* helyett szokásosabb *v*-vel: *terömté-v-e*, *feledé-v-e*, *veté-v-e*, *tilatá-v-a*, *mondá-v-a*, *hallá-v-a*.

52. §

Nézzük meg, mi történik többes számban! A régiek ebben a két befejezetlen múltban a többes szám harmadik személyű alakokat a névszók módjára az *ők* toldott névmással képezték, a magánhangzót illesztve, és az ékezetet elhagyva. A névszók példái: *alma*, *almá-j-ok*; *mente*, *menté-j-ek*. Hasonlóan az igék is: *kérne*, *kérmé-j-ek*; *kére*, *kéré-j-ek*; *írna*, *írná-j-ak*; *íra*, *írá-j-ak*. A második személyek itt is a mindhárom képzésben közös rendszert követik. A közvetlen tövek a többes szám második személyű *etek* névmást veszik fel, illeszkedve és a jelzett magánhangzókat összevonva: *kérne*, *kérmé-tek*; *kére*, *kéré-tek*; *írna*, *írná-tok*; *íra*, *írá-tok*. A többes szám első személy képzésére a határozott ragozás minden idejében az igen régi, többes szám első személyű *ük* toldott névmást használjuk, ugyancsak az illeszkedés szerint megváltoztatott magánhangzóval. Ám ezeknél a befejezetlen múlt időknél kivételes dolog történik: mivel a közvetlen tövek magánhangzóra végződnek, a toldalékhoz szükség van egy *j* kötőhangra, utána a toldalék a toldás miatt megnyúlt tövégi magánhangzót a jóhangzás szerint illeszkedve *ő*-re vagy *ó*-ra változtatja, miközben a saját *ü* magánhangzója is ugyanilyen, csak rövid magánhangzová alakul. Példáinknál maradva, az első, még darabosabb hangzású képzés: *kérne*, *kérmé-j-ük*; *kére*, *kéré-j-ük*; *írna*, *írná-j-uk*; *íra*, *írá-j-uk*. Hogy az egymástól távol eső utolsó magánhangzók, az *é* és az *ü*, illetve az *á* és az *u* közelebb kerüljenek, ezért a jóhangzásra törekvés mindkettőt a közbülső hanggá változtatta, melyek csak hosszúságukban különböznek: az *é*-ből és az *ü*-ből *ő* és *ö* lett, az *á*-ból és az *u*-ból *ó* és *o*. Így könnyebbé vált a kiejtésük: *kérmő-j-ök*, *kérmő-j-ök*; *írmő-j-ok*, *írmő-j-ok*. De ahogy már mondtam, a régiek sze-

rették ezt hangkiejtéssel összevonni, így alakult ki a többes szám első személy másik alakja: *kérnők, kérők; írnók, írók*. Ez az összevonás bizonyára a következőképp történt: az első, kezdetleges képzésnél a közvetlen tövekhez az *ük* toldott névmás járult, olykor a *j* kötőhang vagy az ejtéskönnyítő *v* mellőzésével, mivel annak hangzása egészen gyenge volt. Találunk példákat emlékünkből *mondá-j-a, tilatá-j-a* vagy *mondá-v-a, tilatá-v-a* helyett *mondá-a, tilatá-a* alakokra, amelyek az eredeti, kezdetleges képzést idézik, ahol az egyes szám harmadik személyű *ő* toldott névmás még nem illeszkedett: *mondá-ő, tilatá-ő*. Ennek alapján régen a fentiek is így hangzottak: *kérené-ük, kérené-ük, íróna-uk, íróna-uk*. Aztán később, a jóhangzásra törekvés a távolabb eső hangokat itt is közbülsökké változtatta: *kérenő-ök, kérenő-ök; írónok, írónok*, és a két azonos magánhangzó összeolvadt: *kérenők, kérenők; írónok, írónok*.

53. §

Az előzőek, a *kérenéje, kérenéje, írónája, írónája*, továbbá többes számú alakjuk, a *kérenéjek, kérenéjek, írónajak, írónajak* helyes, tökéletesen képzett alakok, ám később mégis megrövidültek, bizonyosan szintén ugyanígy. A toldott névmások a jóhangzást könnyítő *j* vagy *v* kötőhang nélkül kapcsolódnak hozzájuk: *kérené-e, kérené-e, íróna-a, íróna-a, kérené-ek, kérené-ek, íróna-ak, íróna-ak*, és végül az azonos magánhangzók összeolvadtak: *kérené, kérené, íróna, íróna, kérenék, kérenék, írónák, írónák*. Elődeink használata alapján tisztán látszik, hogy az *ala* 'sub', a *mege* 'post, a tergo, pone' és hasonló utánjáróink valójában különálló és magukban álló szavak. Ha ezek toldott névmást vesznek fel, akkor az utolsó magánhangzót ékezik, és így, mint a névszók, valódi szerkesztett állapotba jutnak: *alá-am, alá-ad*, a magánhangzók összevonásával *alám, alád* és *alá-j-a, alá-unk*, ugyanígy *alánk, alá-tok, alá-j-ok* 'sub me, sub te, sub se vagy sub eo,¹⁰⁶ sub nos, sub vos, sub vos, sub se vagy sub eos'. Továbbá *megé-em, megé-ed*, a magánhangzók összeolvadásával *megém, megéd* és *megé-j-e, megé-ünk*, összeolvadva *megénk, megé-tek, megé-j-ek* 'pone me, pone te, pone se vagy pone eum, pone nos, pone vos, pone se vagy pone eos'. Ezekben és a hasonló szerkesztett állapotú utánjárók egyes szám harmadik személyében – noha az *alá-j-a, megé-j-e* alakban is helyesek és használatosak – már régen is előfordult rövidítés, mellőzve a jóhangzást segítő kötőhangzót és összeolvadva a hasonló hangzású magánhangzókat: *alá-a, megé-e, alá, megé*. Viszont a többes számú alakokban (*alá-j-ok, megé-j-ek*) a nyelvészokás sosem vonta őket össze: *alák, megék*. Ugyanez történhetett az igék harmadik személyű alakjaiban mindkét számban, már régen is, ahol a toldott névmások egybeolvadtak a fő magánhangzóival. Ám ezt csak azok tudják, akik régebbi emlékeinket elemzik, és a szavak képzését az etimológia törvényei szerint vizsgálják.

¹⁰⁶ A harmadik személyű latin prepozíciós alakoknak Révai két fordítását is adja: visszaható névmással és harmadik személyű személyes névmással: pl. *sub se: maga alá, sub eo: ő alája*. A latinban aszerint használták őket, hogy a mondatban a névmás és a mondat alánya azonos jelöltre vonatkozott-e (koreferens).

Az *eleve* olvasata *élève*, de lehetne *éléje* is, ahogy a 48. §-ban bizonyítottam. Helyes volt erre a helyre vonatkozóan Sajnovics feltevése: „...elképzelhető olvasat az *Élő*, azaz *Vivens* ehelyett: DEUS, akkor a mondatnak lenne Nominativusa [alánya].”¹⁰⁷ Bizony nem más itt ez, mint a mi *eleve* szavunk, noha az *eleve* rövid magánhangzókkal és azzal a jelentéssel, amit Pápai Páriz is megad, ’primitus, antiquus, prius’ [kezdetben] gyakran előfordul szerzőinknél, és helyesek az olyan szerkezetek, mint *eleve meg látom* ’praevideo’, *eleve meg tudom* ’praescio’. A bibliafordítást tartalmazó kódexben sok efféle szerkezetet van: *Es q minden kimeneset eleue kúlde* (Jud 2,8), ’Omnem suam expeditionem suam fecit praere, praemisit.’ De szándékom szerint erről és más utánjáróinkról, eredetüket és természetüket kifejtve, bővebben értekezem majd az *Elaboratior grammaticá*ban. Térjünk vissza *élève* szavunkhoz, melyet a régi kiejtés szerint biztosan így kellett ejteni, a jóhangzást könnyítő *v-t j-re* cserélve pedig *éléje* formában hangozhatott. Ez egykor jelen idejű melléknévi igenév volt, és ezen a helyen, ahogy Sajnovics helyesen sejtette, főnevesült: ’qui vivebat, vivens’ [’aki élt, élő’]. És a másik, a *terumteve istentul*, helyes olvasattal *terömtéve*, később *terömtéje*, szintén melléknévi igenév, amint ezt a mellette álló főnév, az *istentől* maga is mutatja: ’ab eo, qui creabat, Deo, a creatore Deo’. Az *élève* pedig mai formájában *élő*, az *él* ’vivit’ igéből, mivel itt is előfordul főnévként¹⁰⁸ állva ezzel a jelentéssel, bizony úgy tűnik, hogy őseinknél ez az Isten első neve, a héberekkel, szírekkal, káldeusokkal közösen az *Éloa*, *Él*, *El*, *Élohu* volt, a héber **אל** (*él*) [*ʔél*] egyszerű töből. Ez ugyan a mi *él* szavunktól látszólag különbözik, mert a héber **אל** (*él*) [*ʔél*] ’integer, validus, potens’ [teljes, erős, hatalmas] jelentésű,¹⁰⁹ ebből fejlődhetett ki az ’élet’ jelentés, mivel mindaz, amit élőnek mondanak, teljes, erős, hatalmas. És ezzel a másodlagos jelentéssel a mieink helyesen nevezték a *Vivenst Deus*nak, hiszen ő él egyedül valójában. E kézirat korában tehát az Istennek kétféle neve volt használatban, *Élő* és *Isten*. Az egyik, az *Élő*, ahogy már láttuk, igen régi eredetű, egy magasabb istenfogalomból született, és a héber **אל** (*él*) [*ʔél*] ikertestvére.¹¹⁰ Szerintem ilyen a másik *Isten* szó is, amely pontosan

¹⁰⁷ SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 24.

¹⁰⁸ Latinul: *absolute posita*, vagyis önállóan használva, olyan jelzőként, amely tulajdonnevet helyettesíthet. *Epitethon proprium*, szemben a köznévv mellett álló jelzővel: *epitethon commune*. Lásd erről: URÍA 2010.

¹⁰⁹ A héber ’Isten’ jelentésű névszó köznévi értelemben ’erő/hatalom’, és mint melléknév ’erős/hatalmas’ jelentésű. További jelentéseihez lásd BDB 42–43. (K. K.)

¹¹⁰ A héber **אל** [*ʔél*] szónak ’élő’ jelentése nincs, a Héber Bibliában azonban gyakran előfordul jelzős szerkezetben a **חַי** [*haj*] ’élő’ jelentésű melléknévvel (pl. Józ 3,10; Oz 2,1 stb.): **חַי אֱל** [*ʔél haj*] (’élő Isten’). Révai okfejtését tehát a következőképpen tudjuk rekonstruálni. Az **אל** [*ʔél*] transliterációs formában megjelenhetett a magyar bibliafordításokban, parafrázisokban, prédikációkban, egyházi irodalomban stb., így az Isten jelölő szó szélesebb körben is ismertté válhatott eredeti héber hangalakjá-

megfelel a héber יהוה (*Jehovah*) [ejtsd: *ʿadonaj*]¹¹¹ névnek, nem hangzásában, hanem jelentésében, és biztosan a bálványimádás kora előtt keletkezett az elsősülött nyelvben. A יהוה (*Jehovah*) [ejtsd: *ʿadonaj*] annyi mint ’létező’, amely minden időt magában foglal: *volt–van–lesz*. יהוה (*jeheve*) [*jeheve(h)*] *lesz*, הוה (*hóve*) [*hóve(h)*] *van*, הוה (*hávà*) [*hávà(h)*] *volt*.¹¹² Nézzük meg a névben rejlő ’létező’ jelentést a mi nyelvünkben! A héber nyelvben a וֶשֶׁ (*jěsch*) [*jěs*], *ens* [létező] szó, amely létige jelentésű. Ugyanez a káldeusban אִתְּ (*ith*) [helyesen: אִתְּ] [*ʾit*],¹¹³ de a ת [t] (*tav*) [*táv/táv*] hangot sziszegőnek tekintve *itz* vagy *its*.¹¹⁴ Az elsősülött nyelvnek ez a szava más-más sziszegővel, de ugyanazzal a jelentéssel maradt fenn a belőle származott többi nyelvben: az arabban, az észtnben, a perzsában, és a mi magyar nyelvünkben.¹¹⁵ Az *Elaboratior grammaticá*ban kifejtem, hogy nálunk miképpen rejlik benne a *nints* tagadóigében. Véleményem szerint innen származik az Isten megnevezése és ez jelenik meg más népeknél is, csak sokkal egyszerűbb formában. Isten igazi fogalmát ugyanis, ami a kezdet kezdetén alakult ki, az *Ens* [’létező’] megnevezéssel helyesen fejezték ki a héber nyelvben. De ahogy náluk, úgy másoknál is elterjedt az azonos eredetű, tágabb fogalom. Ennek kifejezésére aztán ők is azt a szót használták, ami ugyanúgy a közös elsősülött nyelvből eredt, ugyanazzal a jelentéssel, de náluk jobban elterjedt. Én bizony úgy látom, hogy a *jesch* is, és az *its* is igen egyszerű formájuk miatt kis változtatással igen széles körben terjedek el, és a Jenyiszej és az Ob közt számos népnél használatos: az arinoknál *Esz*, a kotoroknál *Es*, az asszán kottoknál *Ösz*, az imbati keteknél *Esz*, a lumpokoloknál *Ets* (lásd Gyarmathinál a 256. oldalon).¹¹⁶ Számukra az *Isten* a szó legbenső jelentése szerint *Ens*. Ugyanezt az *its* szavunkat kezdetben, mint mondtam, úgy ejtették, hogy a szibiláns mellett a *t* is hallatszott: *ist*, ugyanígy hangzott a perzsáknál a hiányos ragozású létige

ban – a hasonló hangzás okán pedig alkalmassá válhatott arra, hogy Isten állandó epithetonjának ’élő’ jelentését magára vegye. Hogy Révai hipotézise helyes-e, nem a mi feladatunk eldönteni. (K. K.)

¹¹¹ A négybetűs istennévről, az ún. *tetragrammaton*ról, s annak ejtéséről, Héber Biblia-beli etimológiájáról stb. lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

¹¹² A létige (’van, történik, válik valamivé’) a héberben a הוה [*hájá(h)*]. A הוה [*hávà(h)*] az arámi létige, a héber korpuszban ritkán, s leginkább a ’válík valamivé’ jelentésében fordul elő (vö. BDB 217). Révai magyarázata ugyanakkor a Héber Biblia fényében is megállja a helyét, igaz, kissé leegyszerűsítő az időmegfeleltetésekkel (illetve későbbi nyelvtörténeti korok igeidő-szemléletére reflektál), hiszen a klasszikus héberben igeidők helyett aspektusok vannak. Ez utóbbival kapcsolatban is lásd a bevezető tanulmányban írottakat. (K. K.)

¹¹³ A létezést kifejező partikula szerepe a héberben és az arámiban is a nyomatékositás. Fontos jellemzője a ragozhatóság: birtokos szuffixumokat felvéve az igétlen mondatok alanyára utal, pontosabban az alany személyét hangsúlyozza. Révai arámi példája a közép- és a késő arámi korszakból való (vö. JASTROW 1950: 61.), hiszen a bibliai arámiban a létezést kifejező partikula diftongusra végződik: וֶשֶׁ [*ʾitaj*]. (K. K.)

¹¹⁴ Az ún. askenázi hagyomány (kiejtés) szerint. Az *alefbét* utolsó mássalhangzójának, a ת [t] [*táv/táv*]-nak ugyanis az askenázi ejtése: [t/sz], vagyis [sz], ha a spiráns allofón realizálódik, magánhangzó után (mint a jelen példában is). A szefárdi és az akadémiai hagyomány szerint nincs különbség a két allofón kiejtése között, de Révai – többé-kevésbé következetesen – megkülönbözteti őket az átírásban. (K. K.)

¹¹⁵ Az arabban ’van’ értelemben nincs a héber *yesh*-sel, az arámi ’it-tel, vagy a szír ’yt-tel rokonítható szó. Azonban felteszik, hogy a ’nincs’ értelemben használt *laysa* ige a *lā* tagadószó és a ’ys partikula összevonódásából származik. Lásd s.v. ’yt BROCKELMANN 1928: 16. (Zs. D.)

¹¹⁶ GYARMATHI 1799.

harmadik személye: *est*. A mi *ist* szavunkhoz ezután a nyomaték kedvéért az *en* mutató névmás is odakerült: *ist-en*, az igei formája *est-ipse*, *est-ille* [’van-ő’], melléknévi igenévi értelemben *ens-ipsum*, *ens-illud* [’létező-ő’].¹¹⁷ A Deust kifejező *Isten* tehát hosszabb és nyomatékos formában *Ens-ipsum*, amint az *Éléje* valójában a régi képzés szerinti *Vivens-ille* [’élő-ő’], *vivebat-ille* [’élt-ő’] vagy *qui-vivebat* [’aki élt’]. Sőt, igazából a mai *Él-ő*, ha részekre bontjuk, ugyanígy *vivit-ille* [’él-ő’], vagy inkább *qui-vivit* [’aki-él’], melléknévi igenévként kifejezve annyi mint *vivens-ille* [’élő-ő’], főnévként pedig *vivens* [’az élő’]. A mi *Isten* nevünkkel szépen megegyezik a perzsa istennév, az *Isdan*, s úgy vélem, ez is ugyanonnan ered.

55. §

Noha ellentétes az én véleményemmel, alább közlöm Otrókoci Fóris Ferenc fejtegetését (*Origines Hungarorum* I. rész VII. fejezet V. és VII. §),¹¹⁸ hogy a szavak eredetét kíváncsian nyomozóknak nagyobb anyaggal járjak kedvében. „A Deus neve a mi nyelvünkben Isten. – Ennek a névnek a valódi eredete nyomban kitűnik a káldeus és szír אֵסְתָּא (*ésta*) [helyesen: אֵשְׁתָּא] [’*essá*’] [vagy: אֵשְׁתָּאָה] [’*essátá*’], azaz *ignis* [tűz] szóból, ami az azonos jelentésű héber אֵשׁ (*és*) [’*és*’] szóból származik.¹¹⁹ Ismert dolog, hogy a régi görögök Vestát tárgyesetben a nyelvjárási különbségek miatt nem csak ’Εστίαν (*Estiam*) vagy ’Εστιν névvel illették, de lehetett ’Ισιην is, ami latin betűkkel *Istien*, amint a legelső történetírónál, Hérodotosznál ez utóbbi alakot, az ’ισιην-t olvasom. De az is igaz, hogy ez az ’Ισιην, ’Εστιην vagy ’Εστία név nem görög eredetű, hanem egy ősbibb és fontosabb nyelvből származik, melyben a szavak kifejező ereje még megtalálható, így az ’εστία és az ’ιστία keleti eredetű szavak, mint a mi *Isten* szavunk is. A latinok *Vestája* és a görögök *’Ισιην*-je nem más, mint *Ignis* [’tűz’], a népek istene vagy istennője értelemben. Az Etna kitöréséről beszámoló írók a *Vestát Terrának* [’Föld’] nevezik, mivel úgy tartják, tüzet zár magába, ami az Etnán és a Vezúvon keresztül tör ki. Mégis ők azok, akik ebben a dologban segítségünkre vannak, tőlük tudjuk meg, hogy a *Vestae*-t az *Ignis*re kell visszavezetni. Ezért írja Servius erről azt, amit aztán az igen tudós Vossius idéz: *Vesta* a tűz istennőjének neve, amit Servius *Terrának* mond, aki a világ közepén lebeg és tüzet zár magába. Ugyancsak róla van szó a következő Vergilius-versben: *Aeternumque adytis effert penetralibus Ignem*, a lapszélre írt

¹¹⁷ A latin értelmezésekben az ige alanya (*ipse, ille*) hímnemű, vagyis Istent személyként jeleníti meg, míg a melléknévi igenévnél elvont fogalmat jelölő semlegesnem (*ipsum, illud*).

¹¹⁸ OTROKOCSI FÓRIS 1693.

¹¹⁹ Héberül a ’tűz’: אֵשׁ [’*és*’]. Grammatikai neme *femininum*, de előfordul *masculinum*ként is (hímnemű igével/melléknévnél egyeztetve). A bibliai arámiban אֵשְׁתָּא [’*essá*’] a ’tűz’, és nőnemű, ahogyan erre a későbbi (közép- és késő arámi) előfordulásokból következtethetünk. Ennek megfelelően határozott formája (*status emphaticusa*): אֵשְׁתָּאָה [’*essátá*’] (vö. a közép- és a késő arámi אֵשְׁתָּאָה [’*essátá*’]- / אֵשְׁתָּאָה [’*essátá*’]-alakokkal, JASTROW 1950: 126). Otrókoci tehát nem pontos: nem kettőzi a második gyökmássalhangzót (még ha a szírben nem is kell), illetve, mivel feltehetőleg határozott alakot ír (azaz *status emphaticus*ban hozza a főnevet), kihagy egy szótagot is. Szíriul a megfelelő אֵשְׁתָּאָה [’*essátá*’ / ’*esótá*’] nem ’tűz’, hanem ’láz’ jelentésű. (K. K.)

jegyzetben ez áll: *Íme, Vergilius maga is meghatározta, mi a Vesta, bizony örök tűz.* Innen kapták a nevüket a Vesta-szüzek, mivel törvény szerint az ő feladatuk volt Róma városában a nyilvános oltáron az örök tüzet őrizni. – De hogy visszatérjek az eredeti tárgyra, azt állítom, hogy régen némely keleti nép a tüzet nem csak *Estának* nevezte, mint a káldeusok, hanem *Istiénék* is, a héber שׁס [ʔés]¹²⁰ szóból, ami jól látszik a káldeusoktól kölcsönzött igen ősi *Vestae*, a görögöknél *ʼIçin* szóból is. Ehhez a káldeus szóhoz a mi régi magyarjaink, akik Armeniában az Arax folyónál laktak, csak a toldó *nu*-t, azaz *n*-t tették hozzá, mint sok máséhoz is, a *jod* (*i*) pedig századok múltával lassanként kikopott, mivel csak a lágyítás kedvéért szerepelt *y* értékben a *t* és a következő magánhangzó között. Ha egykor *Istien* avagy *Istyen* alakú volt, az idő múltával választékosabb kiejtéssel *Istent* mondtak, ami hasonló alakú, mint a káldeusok ܐܝܣܬܝܢ (*isten*) [ʔistén] szava,¹²¹ ami náluk 'sas'-t jelent.¹²² Ebben a másik káldeus *Esta* névben is a magánhangzókat könnyen másféle, illeszkedő magánhangzókra cserélhették a hangrendi változás törvénye szerint az *e* és az *a* helyett *i*-re és *e*-re, egy toldó *n*-nel. Anélkül, hogy a részletekbe mennénk, az *Isten* szó eredete a káldeus *Esta* vagy *Istie*, avagy *Estia* szóból – mivel a magánhangzók a keleti nyelvekben gyakran változnak – oly világos, hogy vakmerőség és mások munkájának megvetése nélkül senki sem vonhatja kétségbe. Mivel tudott dolog, hogy őseink a pogány korban a Tüzet avagy a Napot kiváltképp tisztelték, és minden látható isten és istennő között fő istennek tartották, nem lehetett volna illőbb neve, minthogy Napistennek, hogy úgy mondjam, Tüzipstennek nevezzék, ami az *Istie* vagy *Isten* természetét kifejezi. Következésképpen pedig idő múltával a többi istenségükre is átvitték ezt a nevet. Mivel ma, annyi század elteltével az *ignist* más szóval *tűznek* nevezzük, senki sem csodálhatja, hogy a régi latinok a nyilvános és szent tüzet máshonnan kölcsönzött szóval *Vestának*, a konyhai vagy egyéb tüzet pedig saját nyelvük nyomán *ignis*nek hívták. De más nyelvekben is megfigyelhetjük, hogy az ilyen vagy olyan jelentésű régi szavak kihalnak, és a dolgok új nevet kapnak. Így történt nálunk is a tűzzel. A Tüzipstennek ama *Isten* nevét, a mieink, mikor a pogányságból a katolikus egyházba tértek be, mint az istenségre leginkább használt szót, megtartották, és az igaz Istennek, a menny és a föld teremtőjének, az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek a megnevezésére használták.” Ennyit Otrokocsitól. Most pedig másra térünk át.

¹²⁰ Talán Otrokocsi arra utal, hogy a héber שׁס [ʔés] 'tűz' szó eredeti magánhangzója *i* volt (*hireq*). Az שׁס [ʔés] ugyanis a gemináta-főnevek csoportjába tartozik, azon belül is az ún. *qill*-csoportba, vagyis az eredeti töve **iss*- lehetett. Mind a kettőzött mássalhangzó (innen a csoport elnevezése), mind pedig az eredeti magánhangzó a toldalékolt változatokban meg is jelenik, azaz a szuffigált alakokban „visszatér” az eredeti tő (ezt látjuk egyébként az arámi alapalakban is). Ahogyan azonban az előző jegyzetben már rámutattunk, nem pontos az arámi alapszó sem, ezen kívül a jelen „Istie” kifejezés héberből való levezetése is eléggé valószínűtlennek tűnik. (K. K.)

¹²¹ A bibliai arámiban ilyen kifejezés nincs. (K. K.)

¹²² 'Sas' jelentésben az arámiban a bibliai héberből is ismert שׁר [n^esar] (*status absolutus*) vagy שׁרָא [nisráʔ] (*status emphaticus*) kifejezés használatos. Nem tudni, Otrokocsi honnan szerezte ezt az információt – milyen szótárra, nyelvtanra vagy szövegre támaszkodik. (K. K.)

56. §

Meg vagyok győződve arról, hogy az *éléje* és a *terömtéje* a régieknél melléknévi igenevek voltak, egyrészt mivel itt is szerepelnek, és nem lehet más olvasatuk, másrészt jelentésük is igenévi voltukat mutatja, továbbá úgy vélem, hogy ugyanezek a szavak melléknévi igenévi végződésel megvannak az észteknél, a lappoknál és a finneknél is. Gyarmathi Sámuelnek már említett (31. §) kitűnő munkájában az észti szavak közt találtam a *wäraja*, magyarul *verő* szót. Az észti szó jelentése 'victor' ['győztes'], a mienké 'verberator, caesor' ['verő'], ugyanis aki győz, az megveri az ellenséget. Előfordul továbbá a *hone ehhitaja*, latinul szó szerint *domus aedificator* ['házépítő'], másképp építész, magyarul pedig *hon építő* kifejezés is. Rábukkantam továbbá a *koa teggija* alakra, amely nálunk szó szerint *kő tevő*, noha használatosabb a *kő mives*, *kő rakó*, latinul *murarius*. Felűnt továbbá a *röme andja*, nálunk *öröm adó*, latinul szó szerint 'gaudii dator', jobban mondva 'exhilorator' ['mulattató']. Ezek egyrészt jelentésükben teljesen megegyeznek, másrészt hangzásukban is igen hasonlóak. Olvastam egy másikat is, ez csak melléknévi igenév, de hangzásában és jelentésében is teljesen ugyanaz. *Lakja mees*, magyarul *lakó ember*, latinul *parasitus, comessor homo* ['lakomátárs']. Noha a mi igénknek általában elébe tesszük, hogy *jól* 'bene', mivel *bene comedens* avagy *comessor* a jelentése, hosszabb képzett alakja, *lakodalmazni*, azaz 'comessari, epulari' mégis ugyanazt jelenti, mint az észti *lakoma* ige, ami szintén főnévi igenév, és jelentésben is, hangzásban is szépen egyezik a magyar szóval. Továbbá a mi határozószó nélkül használt *lakó* szavunk annyi mint 'comessor' ['lakomázó']. Ezt meg kell különböztetni a másik *lakótól*, amely 'habitor' ['ott lakó'] jelentésű, és eredete is más (erről majd még szólok), jelentése pedig az azonos hangzású *lakik* 'habitat' igéhez kapcsolódik, mivel ez utóbbi az elterjedtebb, ezt értik inkább a szón. De ezt a másik, az észttel egyező jelentést is értik az emberek, ha azt hallják, hogy *lakik most Péter*, azaz *comessatur nunc Petrus* 'jóllakik, lakomázik'. Azt hiszem, ennyi bőven elég az észtekből.

57. §

A finn és a lapp szavaknál is azt vettem észre, hogy a melléknévi igenevek végződése hasonló, noha a szavakat hangzásban és jelentésben is eltérőnek találtam. Közülük valók ezek is: *haawes alchuodeije*, a mi nyelvünkön *seb gyógyító*, latinul *vulneris sanator*. Továbbá *wierbme zjuttadeije*, nálunk *háló foltozó*, azaz *rete repariciens*. Aztán *sielluo cohzehteije*, nálunk *lélekre vigyázó*, latinul *animae ad vigilans*. Szintén a *sielluo* főnév szerepel a *sielluo piebmuoeije* szerkezetben, mi ezt úgy mondjuk, *lélek legeltető*, latinul szó szerint *animam pascens*. Ha a *sielluo* szót a mi szokásunk szerint olvasom, bizony *szellő* lesz. Ezeknek a népeknek tehát az *anima, spiritus* ['lélek'] annyi mint *szellő*. Régen nálunk is sokáig a *szellet*

jelentette a *spiritust*, így használja Komjáti és Sylvester is, hogy a kódexeket ne is említsem. Ez a *szellet* önálló főnév a régi *szellem*, *szellel*, *szellik* 'spiro' igéből, ebből ma is él a *szellő* melléknévi igenév, ami főnevesült 'aura, ventulus, flamen, spiramen' jelentésben. Egykor tehát ebben is hasonlítottunk a lappokhoz. Előfordul továbbá a *tsápenje*, nálunk *egér*; latinul *mus*, a *tsápet* igéből, amit mi így mondunk: *tsípni*, *rágni*, a latinok pedig így: *rodere* ['rágcsálni']. Ez viszont már olyan melléknévi igenév, amely a miénkkel jelentésben, hangzásban is szépen megegyezik. Ha ugyanis a *tsápet*ből a szokott módon levágjuk a főnévi igenév *et* végződését, marad a *tsáp* tő, ez viszont a mi *tsíp* tövünkkel, amelyben sokan az *i*-t *é*-nek ejtik, még világosabban megegyezik, noha mi tágabb jelentést tulajdonítottunk neki: 'mordet' ['harapdál'], 'pungit' ['szúr'], 'vellicat' ['tép'], 'carpit' ['szakít']. A *tsápenje* nálunk *tsípő*. Helyesen használják tehát ezt az egér jelölésére a lappok, hiszen az egér tényleg *rosor* ['rágcsáló'], illetve melléknévi igenévvel *rodens* ['rágó, rágcsáló']. Ilyen a másik is, a *tsiálenje piadnek*, nálunk *tsaholó kutya*, latinul *latrans canis*. A *tsiálet* főnévi igenév *et* végződését levágva marad a *tsiál* tő, ha ebbe a jóhangzás kedvéért a magánhangzók közé egy *h*-t illesztünk, *tsihel* lesz, utána a magas *i*-t és a közepes *i*-t mély magánhangzókra változtatva végül a mi *tsaholunkat* kapjuk. Köztudott, hogy a magánhangzók változása nem szokatlan a mi nyelvünkben sem, ezért nyugodtan lehet ugyanilyen magánhangzó-változást alkalmazni a nyelvükben hozzánk hasonló népek szavainak egyeztetésénél. Az általam idézett példák is mutatják, hogy ezeknél a népeknél a melléknévi igenevek ma is ugyanolyan végződésűek, mint egykor voltak.

58. §

De lássuk most már, milyenek lehettek hajdan ezek a melléknévi igenevek! Ebben a dologban látok bizonyos analógiát. A múlt idejű melléknévi igenév alakja ma is azonos a kijelentő mód múlt idejének harmadik személyű formáival. Így mondjuk ugyanis cselekvő igékkel: *sokat járt 's látott ember*, ezt latinul csak álszenvedő igével lehetne kifejezni: *multum peregrinatus et expertus homo*,¹²³ vagy mellékmondattá alakítva *homo, qui multum ambulavit et vidit* ['olyan ember, aki sokat járt és látott'], eredetileg *multum ambulavit et vidit homo* ['sokat járt és látott az ember'], de ez latinul hibás lenne. Előfordul semleges igékkel¹²⁴ is: *igen megfáradott ló* 'nimium defatigatus equus', *jól meg hizott marha* 'bene

¹²³ A latinban a múlt idejű (befejezett) melléknévi igenév (*participium perfectum passivum*) egyúttal mindig szenvedő jelentésű is. Kivételt képeznek a szenvedő alakú, de cselekvő jelentésű (álszenvedő) igék, ezek *participium passivum*a cselekvő és szenvedő jelentést is kifejezhet.

¹²⁴ Az igék nemek szerinti felosztása a klasszikus grammatikában *activum*, azaz cselekvő (tárgyas), *passivum*, azaz szenvedő és *neutrum*, azaz semleges (tárgy nélküli). (Lásd az 52. jegyzetet!) Cselekvő igék voltak azok, amelyekből lehet szenvedőt képezni, tehát cselekvő igéken csak a tranzitív [cselekvő tárgyas] igéket értették. A neutrális igékhez tartoztak azok, amelyekből nem lehet szenvedőt képezni. A neutrumban tehát egy csoportba kerültek a cselekvő, de tárgyatlan és a történést jelölő (ágenssel nem rendelkező) igék. Részletesen tárgyalja (különös tekintettel az ikes igékre) PERESZLÉNYI 1682/2006: 73/186–187 skk.

saginatum pecus'. Nem hiányoznak a szenvedők sem: *kegyesen iratott levél* 'benigne scripta epistola', *által olvastatott könyv* 'perlectus liber'. Ugyanilyen rendszere volt hajdan a folyamatos melléknévi igeneveknek is. A folyamatos múlt harmadik személyű alakjai ugyanígy, változtatás nélkül, maguk adták a folyamatos idejű melléknévi igenevet. *Terömtéje* 'creabat', mint harmadik személyű ige, megegyezett a melléknévi igenévvél: *creans, creator*. Emögött ez a mellékmondat húzódik meg: *terömtéje* 'qui creabat' ['aki alkotja vala']. *Terömtéje Istentől* 'ab eo, qui creabat, Deo' ['attól, aki teremtette, Istentől'], 'a creatore Deo' ['a teremtőtől, Istentől']. Ugyanez a folyamatos múlt idejű harmadik személy, ami tulajdonképpen folyamatos múlt időt jelöl, egyúttal a jelen idejű melléknévi igenevet is kifejezte, amint azt példáink (*éléje, terömtéje*) bizonyítják, elkezdte ugyanis [Isten], de még nem végezte be, tehát megmaradt benne, vagyis még most is cselekvésben van.

59. §

Ez a folyamatos képzett alak, a *terömtéje, hallája* nálunk csak a cselekvő igék határozott formájában volt meg, ahogy azt középkori emlékeink mutatják. Kéziratunkban is így fordul elő több ízben. De ugyanez a kézirat az *éléje* 'vivens' melléknévi igenév példáján elég világosan mutatja, hogy a semleges ige határozatlan ragozásának harmadik személyét is így ragozták. A fenti finn példák némelyike semleges ige, és némelyik cselekvő igéjük megfelelője nálunk, ha ragozásukat nézzük, vagy határozatlan ragozású, vagy szenvedő. Mindezek alapján azt gyanítom, hogy a folyamatos múlt időnek ez a képzése régen szélesebb körű volt határozatlan formában és szenvedőben is: *élém, éléd, éléje* és *lakám, lakád, lakája*, a mai *élék, élél, éle* és *lakám, lakál, lakék* helyett. A folyamatos múlt idő harmadik személye *éle* 'vixit', *laka* 'habitavit' volt, és tényleg ez az első múlt idő, *a, e* magánhangzós időjellel, ami azonban kevésbé határozott. Később azonban, hogy határozottabb legyen, a harmadik személyű *ő* személyes névmást is hozzátették az illeszkedés szerint megváltoztatva az *a*-t és az *e*-t, egy kötőhangzós vagy inkább egy eredeti, a toldalékhoz tartozó és a jóhangzást segítő *j*-vel, *élé-j-e, laká-j-a*. Így már hosszabb és határozott jelentésű lett, *vixit-ille, habitavit-ille* ['élt-ő, lakott-ő'], a *lakája* alakban aztán az *ő* helyére az *ik* lépett, amely szintén harmadik személyű névmás (*ille*), a kezdeti kombinációban *laká-ik* 'habitavit-ille', később a két magánhangzót egy középsőbe összevonva *lakék*, ahogy most is él; ez a végződés nálunk most a szenvedő formáé. Ennek a szenvedő formának az állandó jellemzője ma az egyes szám első személy képzésében az *ém* toldott névmás a folyamatos múltban összevonva: a magánhangzó illeszkedik és megrövidül. Az *én* ugyanis – a határozott ragozás mellett, ahol szintén kizárólagos használatú – az *n*-t *m*-re változtatva behatol a határozatlan ragozásba is, ahol a befejezett múltban állandóan előkerül: *élt-em* 'vixi', *járt-am* 'ambulavi'. Egykor tehát az *émet* szabadabban használták az egyes szám első

személy képzésére a forma más időkben is. Ugyanez az *ém* a finn eredetű népeknél biztosan az egyes szám első személy leggyakoribb, szinte egyetlen képzője volt, kétségtelenül a névmások egykor közös használata folytán. Az *ed*, amely nálunk csak a határozott ragozás egyes szám második személyét képezi, az észteknél e második személy igen széles körben használt képzője. De ezekről többet, szándékom szerint, az *Elaboratior grammaticában*.

60. §

Ezen megfigyelések alapján, hogy most már a jelen idejű melléknévi igenévről is szóljak, könnyen megmagyarázhatók mind mai képzőink, mind a finn népek képzőinek java része, melyek egykor közősek voltak a mieinkkel. A jelen idejű egyes szám harmadik személyt használták jelen idejű melléknévi igenévként is. A személyes névmások használata az igei személyek képzésére egykor szélesebb körű és többféle volt, nem korlátozódott arra a ragozásra, amelyben ma él, a határozottra és a határozatlanra. Az eredeti, kezdetlegesebb képzésben a nyomatékosabban meghatározott egyes szám harmadik személyt fejezték ki pusztán az *ő* névmás betoldásával. Később megerősödött a magánhangzók hasonlóságára és a jóhangzásra törekvés, és ez az *ő* a mély magánhangzók mellett *ó*-vá, sőt *a*-vá változott a kötőhangzós, avagy a toldalékhoz tartozó, a jóhangzást segítő *j*-vel, a magas magánhangzók mellett viszont *e*-vé, sőt *i*-vé alakult. Így születtek ezek a különböző végződésű személyek, a határozatlanokból jól meghatározott alakok lettek: *ád, ad-ő, ad-ó, ad-j-a* 'dat, dat-ille', továbbá *lak, lak-ő, lak-ó, lak-j-a* 'habitat' ['él, lakik'], 'habitat-ille' vagy 'comessatur' ['lakomázik'], 'comessatur-ille'; hasonlóan *kér, kérő, kér-j-e, kér-i* 'petit, petit-ille'. A személyek többféle jelöléséből a jelen idejű melléknévi igenevek az első, kezdetlegesebb képzésben jutottak el hozzánk: *adó, lakó, kérő* 'dans, habitans, vel comessans, petens'. De használtak régen másik fajtájúakat is. A finn népeknél ma is hallható mindkét alak, az egyik az *andja, lakja*, s mellette él a másik alak is: *minnew, teggew*, mai magyar megfelelőikkel *menő, tevő* 'iens, faciens'. A róme *andja, lakja mees*, melyek jelen időt jelölnek, a mi ajkunkon *öröm adja, lakja mives* 'gaudium dans' ['örömet adó'], 'comessans homo' ['lakomázó ember'], szó szerint 'örömet ad ő', 'lakomázik ez az ember', melléknévi igenévi jelentésüket körülbelül így lehetne feloldani magyarul: 'az, aki örömet ad', 'az az ember, aki lakomázik'. A többi, szintén jelen idejű alak, a magánhangzók számát megőrizve, és a nyelvünk hangzása szerint kiejtve, úgy tűnik, a folyamatos múlt képzésével született: *veréje* 'vincens, victor, qui vincebat' ['aki győzött']; *hon épétéje* 'domum aedificans, qui domum aedificabat'; *kő tévéje* 'lapidem ponens, qui lapidem ponebat'; *tsipéje* 'rodens, qui rodebat'; *tsaholája* 'latrans, qui latrabat'. Ez a számos felsorolt példa olvasatomat bőségesen igazolja, és eléggé bizonyítja a melléknévi igenevek hajdani változatos képzését és használatát.

Sajnovics az *isemucut* szóhoz ezt a megjegyzést fűzte: „(Isemucut) biztosan ugyanazt jelenti, mint: *szülönköt*, azaz *Patrem nostrum, progenitorem nostrum*. Meggyőződésem, hogy ennek a szónak a tövét, az *isem*-et a magyar nyelv *leg-ősibb dialektusában* kell keresnünk. Hogy milyen is ez, megmondja a VI. §.”¹²⁵ Itt kitérőt tesz egészen a kínaiakig, Hell atya elméletét követve, melyet ama fáradhatatlan férfiú Bayer *Museum Sinicum*ának¹²⁶ tanulmányozása nyomán állított fel magának. „Miközben ugyanis – mondja Sajnovics – [...] átfutottam benne a kínai szójegyzéket, tüstént számos, a magyarral rokon szóra bukkantam. És mivel azt olvastam itt, hogy a kínai *sem* szó nem csupán életet jelent, de azt is: *generavit* [‘nemzett’], arra a feltételezésre jutottam, hogy ebből a kínai tőből ered a fentebb idézett régi magyar kéziratok kódex *Isem* szava, és pontosan *progenitor*-t nemzőt, teremtőt jelent.”¹²⁷ Ám ha a dolgot gondosabban mérlegetjük, nyilvánvalóvá válik, hogy nem kell a szó eredetét olyan messze keresni, belső eredetű ugyanis, és ma is él, nem *isem*, hanem csak *is*. Megfigyelhető többször is ebben a nyelvemlékben, hogy az *i* magánhangzó *ö*-nek hangzik, például a következő szavakban: *gimilcictul, gimilstwl, gimilsben, gimilsnec*, ezeket biztosan így kell olvasni: *gyimöltsöktől, gyimöltstől, gyimöltsben, gyimöltsnek*. Ezért, ha ebben az *is* szóban az *i* magánhangzót *ö*-nek ejtenénk, tüstént a valódi magyar *ös* szót hallanánk, amit ma is használunk, és ami teljesen ideillik. Az *ös* ugyanis ’avus’, tágabb értelemben ’progenitor’.

Ámbár egykor nálunk ez az *ös* szó atyát is jelenthetett. A lappok és a finnek az apát *atjének* nevezik, amely szó szintén közös a mienkkel, annyi eltéréssel, hogy mi az utolsó magánhangzót *a*-ra változtatjuk (*atya*), ez mégis ugyanaz a szó, mint az itt előforduló *ise* és ’atya’ jelentésű. A finn Szentírásban, ami egyben a lappoké is, az Atyát mindig ezzel a szóval fejezik ki. *Isä meidän* ’Pater noster’ (Mt 5,9), *Nijnkuin Isae herättä* ’sicut Pater suscitavit’ [‘amint az Atya feltámaszt’] (Jn 5,21), *Isae tetaen duomitze* ’Pater facit iudicium’ [‘az Atya hoz ítéletet’] (uo., 22). Az észti Szentírásban is: *Omma issa nimmel* ’In mei Patris nomine’ [‘Atyám nevében’] (Jn 10,25). Az *ise* második magánhangzója cseppet sem mond vélekedésemnek ellent. Szokása ugyanis ezeknek a népeknek, hogy más, velünk közös szavak végéhez is magánhangzót adnak, melyek nálunk nem hallatszanak, ámbár az *ö* grammatikusaik is felhívják a figyelmet arra, hogy ezeket *ök* is többnyire elnyelik. Ami nálunk *weri, wir* ’sanguis’, *keszi, kez* ’manus’, *szalme, szeme* ’oculus’, *nikke* ’cervix’, *szarvi, szarw* ’cornu’, azt nálunk így mondják: *vér, kéz, szem, nyak, szarv*. Tehát az *ise* nálunk *is*, helyesebben *ös*. De mi is az a sok toldalék, ami ehhez az egy szótagos szóhoz járul, az *e*-n kívül, amit, megengedem, egykor a mieink is hozzátettek?

¹²⁵ SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 24.

¹²⁶ BAYER 1730.

¹²⁷ SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 54–55.

Láttuk fentebb a *vogmuc* ige magyarázatánál (26. §), hogy az *emek* többes szám első személyű névmást a cselekvő, határozatlan ragozású igék egyes szám első személyének képzésére használták, magánhangzóját illeszkedés szerint változtatva, az elsőt pedig elnyelve. Erre volt példa az említett, többször előforduló *vogmuc* és a *uimaggomuc*, ezeket így olvastam: *vagymuk*, *imádjamuk*. Ugyanez az *emek* névmás, amint ez a szövegből is kiderül, egykor hasonló rendszer szerint névszókhöz is járult a mai *ünk* toldalék helyett, teljes alakban és összevonva is, azért, hogy jelezze a vele toldott névszók többes szám első személyű vonatkozását. És ez is, ahogy sok más, teljesen a héber szokás szerint viselkedik, amennyiben ugyanaz a személyes névmás igékhez járulva a személyeket képzi, névszókhöz toldva pedig azok személyes [birtokos] vonatkozását jelzi. Mindezt előrebocsátva már könnyű megmagyarázni, mi járul az egy szótagú *is* avagy *ös* szóhoz az *is-emuc-ut* szóban, amelyet így olvasok: *ös-emük-öt*. Már kifejtettem, hogy az *ös* atyát, tágabb értelemben ösatyát, nálunk pedig sajátosan öst jelent. A hozzátoldott *emük* névmás jelentése igékhez toldva tulajdonképpen *mi*, de itt névszóhoz kapcsolva *miénk*, ezért az *ös-emük* annyi mint 'atyánk, ösatyánk'. Ehhez a toldott állapotú névszóhoz járul az *et*, a magánhangzó illeszkedésével *öt*, ami a tárgyeset képzője. Emiatt az *ös-emük-öt* jelentése 'atyánkat, ösatyánkat'. Az *ösemük* nálunk ma *ösünk*, az *ösemüköt* pedig *ösünket*. A kézirat szerzője is közelebb kerülhetett volna a mai formához, ha az *isemucut* szóban összevonást alkalmaz, ahogy azt később háromszor is megtette az *emuc* névmás második magánhangzóját kilökvé: *isemcut*, *ösemköt* – így bizonyára könnyebben olvasnánk mai módra, *ösünköt* alakban. A kéziratban kétszer szerepel az *uromc*, egyszer az *uromchuz* szó. Ezekben az *m* mellett álló *c* biztosan az *omuc*-ből lett az *u* magánhangzó kilökésével, ezért a kézirat előbbi képzését alapul véve a teljes *úr* 'dominus' és az *omuc* 'nos' alakokból az *omuc* megtartásával lettek a következő szavak: *uromuc*, *uromukhuz*, illetve a *nos* toldott alakban már *noster* jelentésű: *uramuk* 'dominus noster', *uramukhoz* 'ad dominum nostrum'. A kéziratban, az *angelcut* szóban *k* előtt a többes szám képzőjéből is kiesett a magánhangzó, mivel a tárgyeset képzőjéhez tartozó, közvetlenül utána következő *u* miatt az *l* és a *k* találkozása nem volt túl kemény hangzású, mivel könnyen el lehetett választani őket a két magánhangzó, az *e* és az *u* között. Hiszen az *angel* többes számban *angeluc*, ebből aztán a tárgyeset *angelukut*, avagy helyesebben olvasva *angyel*, *angyelok*, *angyelokot*. De a kézirat szerzője elegendőnek tartotta azt írni, hogy *angyelkot*. Ebben is saját kora szokását követte, amely azonban ma már nem érvényes. A másik forma viszont, az *emük*, *amuk* toldott névmás összevont használata később annyira megerősödött, hogy a teljes alakú toldaléknak nem is

¹²⁸ 62. § nincs a szövegben. A paragrafusok számozása több helyen is hibás, ezt mindig jelezzük, de megtartottuk az eredeti számozást.

maradt nyoma máshol, csak ebben az emlékb. Az összevonás elvét és a megmaradó magánhangzó illeszkedését már korábban (27. §) érintettem, és bővebben is kifejttem majd az *Elaboratior grammaticá*ban, a névmások eredetéről szóló részben.

ODUTTA VOLA

64. §

Az *odutta* szót én így olvasom: *adotta*, ma így mondjuk: *adta*. A Faludi-féle *oda adta* alakot nem helyeslem, mivel az *oda* felesleges. Olvasatomat megerősíti a következő megfigyelés. Több hely alapján világos már, hogy ebben a kéziratban az *o* többnyire a rövid és sötét¹²⁹ *a* helyett áll, tehát itt is. De mit keres itt a köztük levő *u*? A rövid *o* helyett áll, miként a *puculnec* szóban is, amelyről mindenki látja, hogy az olvasata *pokolnek*. A továbbiakban így magyarázom a dolgot. A múlt idő egyes szám harmadik személyét a múlt idő jelének, a *t*-nek hozzátételével képezzük, ha a *tő* úgy kívánja, magánhangzó nélkül, a múlt idő így teljesen nyilvánvaló: például *vár* 'expectat', *kér* 'rogat', *várt* 'expectavit', *kért* 'rogavit'. Máskor pedig kötőhangot iktatunk be, és a *t-t*, a múlt idő jelét megkettőzzük. Ha az *ád* 'dat' *tő*höz toldjuk hozzá ezt a *t-t*, akkor az *adt* nem mutatná világosan a múlt időt, mivel a hangzása igen közeli a többeli *d* mássalhangzóéhoz, és a *d* melletti *t* ugyanolyan hangzásúvá válna. Ezért közbe kell iktatni, pontosabban fel kell éleszteni a képző eredeti magánhangzóját, amely illeszkedve *o*, a *t-t* pedig meg kell kettőzni: *ad-o-tt* 'dedit'. Hasonló elv szerint a *fut* 'fugit' nem *futt*, hanem *fut-o-tt*. Továbbá a *szab* 'sarcinat, concidit, aptat', a *kap* 'rapit', mivel a *t* képzőt felvéve keményebb hangzású lenne, hasonlóképp nem *szabt* és *kapt* lesz, hanem *szab-o-tt*, *kap-o-tt*. Ez az egykor teljes, nem a mai hangkieséssel megrövidült alakú egyes szám harmadik személy adta a közvetlen tövet, amelyből ragok hozzátételével képezték ennek az időnek a többi személyét, így élt ez mind a két formában, a határozatlanban és a határozottban is. Innen az *adottból* származik az *adottál*, *adottam*; *adottanak*, *adottatok*, *adottunk*; *adotta*, *adottad*, *adottam*, *adották*, *adottátok*, *adottuk*. Láthatjuk köztük a határozott ragozású egyes szám harmadik személyt is: *adotta*.

65. §

Ezekben és az ehhez hasonló formákban később összevonás történt, mivel a múlt idő jele, a *t* a *tő* mássalhangzójától elválasztva és a kiejtésben a toldott névmás magánhangzójához kapcsolva elég világosan mutatta, hogy múlt időről van szó. Ezért a régi *adottál* később *ad-t-ál*, az *adottam* *ad-t-am*, az *adotta* pedig *ad-t-a* lett. Ám az eredetileg két mássalhangzóra végződő tövek, például a *mond* 'dicit',

¹²⁹ Latinul: *obscurus*. Révai terminológiájáról lásd a bevezető tanulmányt!

a *hall* 'audit' megtartották és ma is tartják a korábbi képzést. Ezért a múlt idő egyes szám harmadik személyéből, mint közvetlen töből (*mondott, hallott* 'dixit, audit') ma is így képezzük az összes többi személyt: *mondott-ál, mondott-am, mondott-a, mondott-ad* stb., *hallott-ál, hallott-am, hallott-a, hallott-ad* stb. Következésképpen ehhez a szabályhoz igazodnak az egyszerű *t*-re végződő igék, ha a *t* előtt hosszú *i* vagy *é* magánhangzó áll, például *vakét* 'excoecat' ['vakít'], *hevét* 'fervefacit': *vakét-o-tt, hevét-e-tt, vakétott-a, vakétott-ad, vakétott-am* stb.; *hevétett-e, hevétett-ed, hevétett-em* stb. Noha ezekben elég korán kezdődött az összevonás, még olyan példákban is, amelyeket mi már nem mernénk utánozni, mint amilyenek a kéziratos bibliafordításban is gyakran előfordulnak, például a múlt időben *futott* 'fugit', *futtál* 'fugisti', *futtatok* 'fugistis' (Ruth 2,2 és Zak 14,5), továbbá a *vetett* 'posuit' alakból a *vetetted* 'posuisti' helyett *vetted* (Bár 2,26), mégis szórványosan találunk a sok összevont mellett nem összevont alakokat is. Ugyanebben a kéziratos bibliafordításban ilyeneket olvashatunk: *Hiottam az aziusagot földre* (Ag 1,11), 'Vocavi siccitatem super terram'. *Öttetec 2 iottatoc* (Zak 7,6), 'Comedistis et bibistis'. *Hiott* és *iott*, ezeket ma a jóhangzás kedvéért *v*-vel mondjuk: *hivott, ivott*, ezek is, mint fentebb az *adotta*, szintén így vannak képezve: *hivotta, ivotta*. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédek tartalmazó kódexben a *lát* 'videt' igéből is ilyen képzéssel találkozunk: *látotta, látották az angyelok*. Így használta ezt az igét szűz Szent Margit életrajzának írója is: *Ezeket mikoron látották volna az ő gyermeki* (2. kiad. 162.),¹³⁰ 'Haec cum vidissent eius filii'. Egyéb dolgait is látotta vala (uo., 71.), 'et alios labores eius viderat'. Sok igénél a nép ma is makacsul ragaszkodik a közvetlen tőhöz. Nógrád vármegyében, ha a nép közül megkérdeznénk valakit, hogy *evett e, ivott e kéd?* 'comedistine, bibistine?', azt a feleletet kapnánk, hogy *evettem, ivottam, Uram!* nem pedig azt, hogy *ettem, ittam, Uram!* 'comedi, bibi, mi Domine!'

HAZÓÁ, HALALÁÁL, KEGILMEHEL

66. §

A *hazóá* szót Faludi *házójá*-nak olvassa, joggal iktatva be a jóhangzás kedvéért egy *j*-t. Én ide inkább egy *v*-t tennék: *házává*, a toldott névmás *a*-jával és a mutativus eset *vá* képzőjével, hogy világos legyen és tüstént kitessék a megfelelő jelentés: *dedit ei paradysum in domum eius*. Ugyanis a *ház* annyi mint 'domus', *háza* 'domus eius', *házává* 'in domum eius'. Ugyanezt fejezzük ki ma is az úgynevezett substitutivus esettel,¹³¹ toldott névmás nélkül *házúl adta neki*, toldott névmással

¹³⁰ VAJDA 1782.

¹³¹ Noha Révai megmaradt a latin esetrendszer keretei közt, és a többi magyar határozóragot postpositionának nevezte (lásd a 20. § és a 33. § alatt), tisztában volt a magyar nyelv sokesetes jellegével, ahogy ez a hely is bizonyítja. A latin grammatikai mintát egyszerűen hagyományos, közérthető és ezért célszerű eszköznek tartotta, mint a korban sok más szerző is (vö. ÉDER 1998).

házául adta neki. Megáll tehát a Faludi-féle *házójá*, vagy inkább *házájá*, ha a mai kiejtéshez akarunk igazodni, amelyben a *v* helyett *j* áll, amely a régi használatban is élt. A kéziratos bibliafordításban is gyakran *j* áll a mutativusi toldalék *v* mássalhangzója helyett. *Azon napot zerzetec vigasagoknac ieles innepeie* (Eszk 9,18), 'Eundem diem constituerunt esse solemnem epularum'. *Brat̃taia vallani* (2Mak 7,24), 'Habere in amicum suum'. Az *innepéjé* az *innepévé* helyett áll, a *barátjájá* a *barátjává* helyett. Ámbár ehhez a jelentéshez akár *j* nélkül is olvashatjuk: *házáá*, sőt, ahogy a kéziratban van, *házóá*, a középső *á*-t a monotónia elkerülésére *ó*-ra változtatva. Vannak olyan régi példák, amelyek azt mutatják, hogy a mutativus esetet sokszor a *v* nélkül írták, mivel ez a gyenge ejtésű hang gyakran el is tűnt. Ugyanebben a kéziratos bibliafordításban, hogy a többbit most mellőzzem, ezt olvasom: *Monnal semmie tartana mend egetrelmeket* (2Mak 7,12), 'Tamquam nihilum duceret hos cruciatus'. A *semmié* a *semmivé* helyett áll. Vesd össze mindezzel a fentebb (43., 44., 45. §) mondottakat a jóhangzást segítő *v* és *j* mássalhangzók felcseréléséről és kihagyásáról.

67. §

Jelen emlék írója bár maga is nagy lelkesedéssel használja a *v* kötőhangot, itt mégis kihagyta, sőt a *haláláal* szóban is ugyanígy tett, amit mi így mondunk: *halálával* 'cum morte eius vel sua'.¹³² A *vel* utánjárót, ami a latin *cum* előljárónak felel meg, hasonló esetekben úgy kell odatoldani, hogy magánhangzóra végződő szavak után a *v* változatlan maradjon. Ugyanő a *v* helyett máshol *h*-t tesz, *kegilmehel*, amit így olvasok: *kegyelméhel*, ma pedig így mondunk: *kegyelmével* 'cum clementia sua'. Ebből is nyilvánvaló, amit már korábban is gyanítottam, és máshol is érintettem (48. §), hogy a *v* hangot régen olyan gyengén ejtették, hogy a *h*-val keveredett. A régiek gyakorlatából az is kiderül, hogy a jóhangzást segítő *j* és *v* mássalhangzókhoz csatlakozott a *h* is. Ez a három mássalhangzó, a *j*, a *v* és a *h*, amelyek egykor gyengébb hangzásuk miatt keveredtek és váltakozva használták őket, ma is csak kevésbé különbözik egymástól. Régen kieshettek, ha csak a jóhangzást segítették, ezért később olyankor is kiestek, ha jelentésük volt, tehát toldalékok fontos és állandó részei voltak, mutativusé vagy utánjáróé, ahogy láttuk is.

MEND

68. §

Amint ebből az emlékből is kitűnik, a régiek először csak a *mend*, vagy ahogy ma mondjuk, *mind* szócskát használták. Ugyanis mindenhol *mind* áll a *minden*

¹³² Révai a magyar szónak kétféle latin fordítását is adja: *cum morte sua* 'a saját halálával', *cum morte eius* 'az ő (ahol az ő nem azonos a mondat alanyával) halálával'. Vö. 106. jegyzettel!

helyett is, noha ma világosan és tisztán elkülönülnek. A régi használatot őrzi a *Mind Szent Napja* 'dies festus omnium sanctorum', *Mind Szent Hava* 'október hónap', mivel a mindenszentek napjával végződik. Más hónapok megnevezésében is él az a szokás, hogy többnyire olyan ünnepekről kapják a nevüket, amelyek a rákövetkező hónap elején, vagy az adott hónap végén vannak. De térjünk vissza a tárgyhoz. A *minden* ma annyi mint 'omnis', a *mind* pedig többnyire 'totum' jelentésű: *mind oda lett* 'totum perit'. Gyakran a kötőszó szerepét is betölti: *mind én, mind te* 'et ego, et tu'. Nyilvánvaló, hogy a *minden* a *mindből* ered, noha jelentése megváltozott, miként az *úgy, így, imígy, hogy, itt, imitt, ott, amott* szavak bővült szóalakjai is, amelyek a jelentésüket megtartották: *úgyan, így, imígyen, hogyan, itten, imitten, ottan, amottan*. Minél régebbiek a kódexek és a nyomtatott könyvek, annál gyakrabban és következetesebben fordul elő a *mend* és a *menden e* magánhangzóval írva. Úgy vélem, hogy ez az *e* ékezetes *é* hangzású volt (*ménd, ménden*), ami lassanként az idő múlásával *i*-vé változott (*mind, minden*), ahogy a *nyi* szócskának, amit régen *nye* alakban írtak, szintén ékezetesnek kellett lennie (*nyé*), és a *re* utánjáróval való összetételben a toldás hatására nyúlt meg (*annyéra, mennyére*), míg végül itt is *i*-vé változott (*annyira, mennyire*).

69. §

A *mind* a *nyáj* 'grex' szóval kapcsolódva *mindnyáj* 'totus grex', aztán határozószóvá válva, *mindnyáján*, ragozhatatlan marad, mégis melléknév és többes számot jelöl. A magyaroknál az *omnis* melléknév jelentését fejezi ki, nyomatékosan. A *mindnyáján* ugyanis nem egyszerűen mindenkit jelöl, hanem nyomatékosan kifejez mindenkit, kivétel nélkül, aki a csoportba tartozik. *Mindnyáján ott voltunk* 'cuncti illic fuimus'. A nagyobb litániákban az *Omnes Sancti Dei, Omnes Sancti Apostoli et Evangelistae*, így hangzik magyarul: *Mindnyáján Istennek Szent, Mindnyáján szent Apostolok és Evangyelisták*, nem pedig *Istennek minden Szent, Minden Szent Apostolok és Evangyelisták*. A *mindnyáj* a választékos használatban többes számú toldott névmásokat kap: *mindnyájunk, mindnyájatok, mindnyájok* 'unusquisque nostrum, nos omnes' ['közülünk minden egyes, mi mindnyáján'], 'unusquisque vestrum, vos omnes; unusquisque eorum, illi omnes'. Ugyanezt a *mindet* kapja a *járt, járást, járton, mindjárt, mindjárást, mindjárton* 'confestim, actutum, e vestigio, illico, ilicet', és elsősorban ez utóbbi fejezi ki, hiszen az *ire licet* ['szabad járnia, járhat'] kifejezésből van összevonva. Hiszen a *járt, járást, járton* határozószók a *jár* 'it, graditur, ambulat' igéből erednek, a *mindjárást* tehát mintegy 'totus in eundo' ['teljesen jövésben'], 'totus in motu' ['teljesen mozgásban levő'], 'actutum' ['tüstént'].

A Pápai Páriz szótárban tévedésből, de mégsem tévesen így szerepel: *mindjártom*. A kéziratos bibliafordításhoz fűzött grammatikai megjegyzéseimben, az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) harmadik kötetében¹³³ a műből gyűjtött nagyszámú példa alapján magyarázom meg a múlt idejű toldott állapotú igenév egykori választékos használatát. Ide kell sorolnunk ezt a *mindjártom*ot is, amelyik egyes szám első személyre utal a toldott névmással, és ez a többi személy szerint is ragozható, például *mindjártom érte leszek* 'curabo ilicet', *mindjártod érte léssesz* 'curabis ilicet', *mindjártá érte leszen* 'curabit ilicet', *mindjártunk érte leszünk* 'curabimus ilicet', *mindjártatok érte lesztek* 'curabitis ilicet', *mindjártok érte lesznek* 'curabunt ilicet'. Végül pedig a *mindjártan* határozószót, ahogy más múlt idejű igeneveket is: *ázottan, fáradtan* 'madide, fatigato'. A *járván* folyamatos igenév is határozószó, a *járva* valódi igenévből, ahogy az idetartozó összes efféle. Toldott névmások hozzátételével ez is ragozható személyek szerint, elég bőségesen vannak erre hasonlóan választékos példáim ugyanebből a kódexből gyűjtve. Ennek a rendszere röviden a következő: *járvám* 'ego ambulans', *járvád* 'tu ambulans', *járvája* 'ille ambulans', *járvánk* 'nos ambulantes', *járvátok* 'vos ambulantes', *járvajak* 'illi ambulantes'. Néhány ilyen régiektől vett példát majd alkalmasabb helyen (175. §) mutatok be a teljes mondattal együtt, a *jutva* igenév magyarázatánál. Végül mindkét igenév, a múlt idejű és a folyamatos is a névszók módjára számot és esetet kaphat: *járt, járva, jártak, járvák, jártakat, járvákat*. És így tovább.

GIMILCICTUL

71. §

Ezt a szót, amely a kéziratban különféle végződésekkel fordul elő, *gimilcictul, gimilcetul, gimilstwl, gimilsben, gimilsnec*, én így olvasom: *gyimöltsöktől, gyimöltstől, gyimöltsben, gyimöltsnek*, nem változtatva *ü*-re az első magánhangzót, az *i*-t, ahogy a mai kiejtésben kellene a kellemesebb hangzás kedvéért, a szóban uralkodó *ö* magánhangzó miatt, amelyhez az *ü* közelebb esik. Ezzel a régiségnek akartam engedni. A kéziratos bibliafordításban az akkori *ü* magánhangzót tartalmazó szavakban következetesen *ü* vagy *ý* fordul elő, de ebben a szóban soha, ami világosan jelzi, hogy e kézirat korában a szó első szótagjában inkább az *i* magánhangzó uralkodott, ami következetesen így fordul elő. *Ō gimqlLŏ igen soc* (Dán 4,9), 'Fructus eius nimius', *ĜimqlLŏt semmikeppen nem teznec* (Oz 9,16), 'Fructum nequaquam facient', *Megtŏrtem ō gimqlLet* (Ám 2,9), 'Contrivi fructum eius'. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédeket tartalmazó kódexben hasonlóan *i* van ezekben, itt az első mássalhangzó is kivételes példaként gy

¹³³ A Bécsi Kódex tervezett, kéziratos kommentárjai. Lásd a bevezető tanulmányt!

helyett *d*, a könnyebb ejtés kedvéért. *Ez fanak dymevlchebevl*, 'De huius arboris fructu', *Te mehednec dymevlchebevl*, 'De ventris tui fructu', *Az azyv vezzev leleteek viragozuaan es dymevlchezveen*, 'Virga arida reperta est florescens et fructificans'. Megszokott dolog volt a kódex írója számára, hogy a *vadnac* 'sunt' igében a *gy* helyett inkább a *d* mássalhangzót használja. De számos ilyen példa van Telegdinél és másoknál is. Telegdinél egyedülálló módon *gyilkosság* helyett is *dilkosság* van. *Moyes tiltotta a' dilkosságot* (III. rész, 153.), 'Moses prohibuit homicidium'.

MUNDA NEKI ELNIE. OVDANIA, KETNIE, IOCHTOTNIA

72. §

A *munda neki elnie* szerkezetet így olvasom: *monda neki élnie*. Itt egy szerkesztett avagy toldott névmással meghatározott főnévi igenév szerepel,¹³⁴ amely a harmadik személyre utal (*élnie*), és ez a forma szerepel az emlék két másik helyén is: *kinec odut hotolm ovdonia es ketnie*, továbbá *iov felevl iochtotnia ilezie vvt*. Ezeket így olvasom: *kinek adott (adatott) hatalm ovdania, és kötnie; jó felől ioktatnia élesze vót (ötet)*. A szerkesztett főnévi igenév használatának rendszere igen kifejező és gazdaságos megoldás a magyar nyelvben, ma mégis ritkán használjuk. A régieknél azonban ezek a szerkezetek igen gyakoriak voltak, nemcsak azokkal az igékkel, amelyeket a grammatikák is felsorolnak (*kell, illik, leszen*), gyakran előfordultak például a *vagyon* mellett is, akár ki volt téve a *vagyon* szó, akár csak odaértették, magában vagy némely főnévvel vagy melléknévvel együtt. Hasonlóan gyakori volt a *vagyon* tagadó alakja, a *nintsen* mellett és még más igékkel is, amelyekről már teljesen megfeledkeztünk, annyira ritkán és kivételesen használjuk őket, hogy olvastukon igencsak megütközik az, aki kevésbé jártas honi nyelvünkben. Bárcsak újra használatba jönnének! Ezekben a szerkezetekben, ha latinra fordítjuk őket, leggyakrabban egy másik, ragozott igétől függő infinitívus áll, de a magyar szerkezet a benne rejlő kifejezőkészség révén határozottabbá válik, hiszen a főnévi igenév nyíltan utal arra a személyre, amelyikre vonatkozik. Igen választékosan és szépen adják vissza a latin infinitívusokat, mivel azok maguk is a *quod* és *ut* szócskák elhagyásával jönnek létre, ezért nevezem őket gazdaságosnak.¹³⁵ A magyar szerkesztett főnévi igenév a latin gerundiumot, sőt gyakran az ablatívus absolutust és más participiumos eseteket is képes kifejezni.¹³⁶

¹³⁴ Révai itt a személyragos főnévi igenévről beszél. Az általa használt körülírás alapja az a latinizált héber grammatikákból eredő szemlélet, amely a birtokos személyjeleket, a határozott ragozás ragjait és a főnévi igenév ragjait odatoldott személyes névmásoknak tartotta. Lásd a 45. jegyzetet! A személyre utalás révén válik a főnévi igenév meghatározottá.

¹³⁵ Révai felfogásában a latin infinitívusos szerkezetek (acc. cum inf., nom. cum inf.) mellékmondatból származnak a mellékmondat kötőszavának elhagyásával.

¹³⁶ A gerundium a latin beálló szenvedő melléknévi igenév főnevesült alakja. Szokásosan főnévi vagy határozói igenévvel, esetleg elvont főnévvel fordították magyarra.

Oly annyira érdekesnek láttam tanulmányozni ezt a szerkezetet, hogy a kéziratot bibliafordításhoz (amelyben ezek igen gyakoriak) fűzött grammatikai megjegyzéseimben bővebben is tárgyaltam és abból a fordításból, valamint sok más szerzőtől vett számos egyéb példával illusztráltam használatukat, betűrendbe szedve azokat a ragozott igéket és névszókat, amelyek mellett régen szerkesztett főnévi igenevek állhattak. Amint mondtam, a latinok összevont szerkezeteit szépen visszaadják ezek a formák, jól mutatják ezt emlékünkhöz példái is. *Monda neki élnie*, 'Dixit ei vivendum, vescendum'; *Kinek hatalm adatott ovdania, és kötnie*, 'Cui potestas data est solvendi et ligandi'; *Jó felől ioktatnia éleszje őt*, 'Ad partem dextram collocandum vivificet eum'.¹³⁷ Hogy eleget tegyek azok kívánságának, akik még több példát szeretnének, közlök néhányat fent említett gyűjteményemből, többségük az ismertebb szerzőktől származik. *Azt parantsollya az Apostol vizsgálunk* (Medgyesi, 95.), 'Hoc nos iubet Apostolus pervestigare'; *Kiknek lehetetlen is nem idvezülniek* (uo., 109.), 'Qui neque possunt non salvare'; *Méltóztatol, Uram! szemedet réa vetned a' kezed' munkájára* (Pázmány Imádásos könyve 125.), 'Dignaris, Domine mi! oculus tuum coniecere in opus manus tuae'; *Mit használna világra születnem* (uo., 226.), 'Quid prodesset me in mundum nasci?'; *Nem restellem beueb beszeddél, azt előtökbe adnom* (Telegdi III. rész, 5.), 'Non me piget hoc prolixiore sermone vobis proponere'; *Nem akarok hoszu beszedet szaporetanom* (uo., 35.), 'Nolo longum sermonem texere'; *Elegge meg adá ertenünc* (uo., 428.), 'Satis dedit nobis ad intelligendum'; *Aual merce dickekednem* (uo., II. rész, Előszó), 'Eo audeo gloriari'; *Nem engede az eppétest elkezdeniec* (uo., II. rész, 309.), 'Non admisit eos aedificationem inchoare'; *Mit árt halgatnom* (uo., II. rész, 549.), 'Quid mihi nocet tacere?'; *Egynehany atyafiaknak ő magat latnyioc ada* (Huszár Gál, e₃), 'Aliquot fratribus se videndum praebuit?'; *Kiuansagom vágon tú hozzatok mennem* (Sylvester, Róm 15), 'Desiderium habeo ad vos eundi'; *Kyuanlak tykteketh lathnom* (Komjáti, D₇), 'Desidero vos videre'.

HEON

74. §

Sajnovics ezen a helyen megjegyzi, hogy a *heon*, vagy ahogy szerintem helyesen olvasni kell, a *hean*, ugyanazt jelenti, mint a mai *tsak*, azaz 'tantum, dumtaxat, solum'. *Hean tiltá vót egyfa gyimölsétől*, 'Prohibuit eum ab unius tantum arboris fructu'. Olvasatomban az *o*-t rövid *a*-ra cserélem, részben az emlékhöz szereplő egyéb szavak, részben a nagyon hasonló alakú és teljesen egyező jelentésű török *heman* szó alapján. Ennek közepére betoldottak egy *m*-et, vagy az is lehet,

¹³⁷ A latin értelmezésekben gerundium és gerundivum szerkezet van.

hogy fordítva történt, a mi őseink ejtették ki ezt az egykor közös szóból. A *hean* szócska imént mondott jelentését, úgy tűnik, eléggé megerősíti az emlék egy másik, hasonlóképp egyértelmű helye is: *Nem hean magánek, de ménd vő fajánek halalot evék*, 'Non tantum sibi, sed toti generationi suae mortem comedit'. De még egyértelműbb ugyanennek a szócskának a használata a finneknél és az észteknél. A finn *wain*, *waan* szó, ha a fűvást jelölő *w-t h-ra* cseréljük, *hain*, *haan* lesz, ami azonos a mi *hean* szavunkkal, Vhael szerint ez 'sed, autem' jelentésű.¹³⁸ Az észti *waid*, *waide* esetében csak az *n* változott *d-re*, ami e nyelvekben gyakran megesik, jelentésében megegyezik a finn szóval, sőt tágabb, Hupeel szerint: 'aber, nur, sondern; sed, tantum, verum'.¹³⁹ Ezért a *hean* 'tantum' értelmű is, ahogy már kifejtettem, és joggal kapja az itt szereplő jelentéseket: *Hean tiltá vót egy fa gymöltsetől*, 'Prohibuit eum an unius tantum arboris fructu'. *Nem hean magánek, de ménd vő fajánek halalot evék*, 'Non autem sibimet, sed toti generationi suae mortem comedit'.

WT, UVT, VVT.

75. §

Ez a háromféle írásmód, *wt*, *uvt*, *vvt*, ugyanazt a hangzást jelöli, az én olvasatomban *vót*, az elején a régiek gyenge fűvásával, amiről később szólok majd (108. §), azt elhagyva pedig *ót*. Ez az *ő* 'is' személyes névmás eredeti és tulajdonképpeni tárgyesete, az *ót* jelentése tehát 'eum'. A tárgyeset valódi képzője ugyanis az *et*, ami közös a héber אֶת (*eth*) ['ét] elemmel, אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ (*éth haschsámáim vèth hààretz*) ['ét hassámajim v^eét há'árec],¹⁴⁰ 'coelos et terras'. Nálunk a tárgyeset magas magánhangzója részben a *tő* magánhangzóikhoz illeszkedik, részben gyakran el is marad, csak a *t* mássalhangzó marad meg képzőnek: például *szeg* 'clavus', *szeget* 'clavum'; *gond* 'cura', *gondot* 'curam'; *ember* 'homo', *embert* 'hominem'; *zsinór* 'zona', *zsinórt* 'zonam'. Az *az* 'ille', *ez* 'iste' mutató névmások eredeti és tulajdonképpeni tárgyesetüket a későbbi szokás szerint csak *t*-vel toldva képezik, *az-t* 'illum', *ez-t* 'istum', hasonlóképp az *ő* 'is' ugyanígy csak a *t*-t veszi fel az igazi tárgyesethez: *ő-t* 'eum'. Gyakori azonban az a változat, hogy ebből a három tárgyesetből (*azt*, *ezt*, *ót*), a tárgyeset képzőjét újra teljes alakban hozzátéve – az *azt*-nál a magánhangzót illesztve – kétszeres tárgyesetet képeznek: *azt-at*, *ezt-et*, *ót-et*. Ez utóbbi, az *őt* ma a közismert és elterjedt forma, a másikat, az egyszerű *ót* formát csak kevesen ismerik, és nem is szívesen

¹³⁸ VHAËL 1733.

¹³⁹ HUPEL 1780.

¹⁴⁰ Mivel a magyarhoz hasonlóan a héberben sincsenek grammatikai esetek, a tárgyjelölő funkciót a héberben egy prepozíció, az אֶת ['ét] látja el. Fontos azonban leszögezni, hogy csak a határozott tárgyat jelöli, a határozatlan tárgy a héberben – a magyartól eltérően – jelöletlen. Révai példaként a Héber Biblia híres kezdő mondatából, a Gen 1,1-ből idéz, ahol tehát csakis azért szerepelhet a tárgyi prepozíció, mert határozott, közvetlen tárgyat jelöl (vö. „az eget”, „a földet”). (K. K.)

használják, mivel a többség számára teljesen ismeretlen. Mégis emellett szól a régiek következetes gyakorlata, legjobb tanácsadónkról, az etimológiáról nem is szólva. Igen gyakran előfordul a kéziratos bibliafordításban. *Ez vtan ot 2 o fiajt zegezec akereztre* (Eszt 9,25), 'Denique ipsum, et filios eius, affixerunt cruci'. Tinódi is a lehető leggyakrabban él vele. *Fogua ot beviuec Bihar Varadra* (c₃), 'Captum eum induxerunt Bihar-Varadinum'; *Mert ot az o búne megvakította* (G₁), 'Nam ipsum peccatum eius excoecavit'; *Hogy kegyetlen lenne, ot azon inté* (f₄), 'Quod crudelis esset, de eo ipsum monuit'. A többi példát most mellőzöm.

GE

76. §

A mi *de* szócskánkat, ami latinul *sed, verum, at*, sok helyen a nép még ma is így ejti: *gye, gye bizony* 'at sane', *gye legény* 'at tu iuvenis'. Ezért ezt a régi *ge* írásmódot, amit egykor biztosan lágyan ejtettek, olvasatomban én is lágyan vettem. Ennek a szócskának ez a legrégebb alakja, ami kitetszik az észti nyelvi példából is, náluk az *agga*, Hupel értelmezésében, ugyanezt jelenti: 'aber, sondern; sed, verum, at'. Ha ennek az elejéről elhagyjuk a magánhangzót, mivel az nálunk sok más szónál is kimaradhat, és eltekintünk a mássalhangzó kettőzésétől is, marad a *ga*, a mi *ge* szócskánk ikerpárja. Biztosan ez a *ge*, lágyan ejtve *gye* az eredeti forma, ami az idő múlásával változott *de-re*. Nyelvünkben gyakori e mássalhangzók kölcsönös felcserélése. A *d* mássalhangzó *gy-vé* lágyulása nyilvánvaló a *fegyelem* 'disciplina ['fegyelem]', *redarguatio* ['megfeddés'], *correptio* ['ua.'] szóban, továbbá *fegy* 'redarguit, corripit' alakú tövében, amit ma *fednek* mondunk. Ez az ige előfordul a bibliafordítás kódexében is: *Erösse fondaltad otet, hog fegnel* (Hab 1,12), 'Fortem fundasti eum, ut corriperes'; Sokkal gyakoribb azonban a képzett alakja: *Ez lelte fegelemnec menden vtat* (Bár 3,37), 'Hic adinvenit omnem viam disciplinae'. Másoknál is megszokott ez a forma és ma is él. Ha megnézzük például Pápai Páriz szótárát, látni fogjuk, hogy a *d* mássalhangzó *gy-re* változik a *szelíd* 'mitis, mansuetus, cicur' szóban, amit a régiek *szeligynek* mondtak. Ennek a származéka Komjátinál a *zelegysegh* (Gal 5), amit *szelégységnek* olvasok, ma pedig *szelédtség, szelídség* 'mansuetudo'. Régen az is szokás volt, hogy éppen fordítva, a *gy* változott *d-vé*, például *vagynak, gymölts, gyilkosság* helyett *vadnak, dimölts, dilkosság*, erre fentebb (71. §) már hoztam példákat. Megemlítem még a *d*-hez hangzásban közel álló *t* mássalhangzó kivételes példáját is: ez a kemény *g-ből* alakult ki a mai *sőt* 'imo' szóban, ami egykor *sög* volt, és Sylvester gyakran használta. *Sög ebben örülletek*, 'Imo in hoc gaudete'; *Sög dicziretet tegen az istennek*, 'Imo gloriam faciat Deo, glorificet Deum' (1Pt 4). Ez ma is általános az *ismég, ismét* 'iterum, denuo' szavak esetében, ahol mindkét alak használatos.

Van egy másik, tisztább hangzású mássalhangzó is, nevezetesen a *b*, amit a *jobb* 'melior, dextera' ['jobb kéz'] szóban a lágyabban ejtett *gy* a maga hangzásához hasonított a régiek használatában. A *jogy* egykor teljesen megszokott volt 'dextera' ['jobb oldali'] értelemben. Innen van a *Szent Jogy*, Szent István apostoli király szent jobbjá. A régi írásmód *Zent Iog* volt, ez némelyeket meg is téveszt, azt hiszik, hogy tisztább hangzással, *jognak* kell ejteni, ahogy írva van, toldott névmással pedig *jogja*, és nem *jogyja* alakban, vagy a jóhangzást segítő *j* kötőhangot elhagyva *joga* és nem *jogya* alakban. Ennek téves voltát igazolhatja számunkra a *gyógyúl* ige, ami a *jobbúlból* jött létre. Ebben először csak a kettőzött *bb*, a középfok képzője változott lágy *gy*-re. Kivételként találunk erre példát a bibliafordítás kódexében: *Higgüc mv iogolasonkra nem vezedelmönkre* (Jud 8,27), 'Ad emendationem, non perditionem nostram, credamus' ['higgyük, hogy javunkra és nem vesztünkre']. A *jógyulás* 'emendatio'¹⁴¹ pedig, ahogy mindenki láthatja, a *jógyúlból* ered, melynek *emendatur* jelentése csak másodlagos, az alapjelentés a 'melior fit' ['jobbá lesz'], ami valójában a *jobbul* eredeti formája. A mai *gyógyúl* ige hangzása mutatja, hogy a *iogulás*, és töve, a *iogul* úgy ejtendő, ahogy én ejtettem: *jógyulás*, *jógyúl*. Mivel a régiek nem, vagy ritkán használtak írásjeleket, ezért elhanyagolták a hangok lágyságának jelölését, főleg a közismert szavakban. A *gyógyúlt* is sokáig *emendatur* jelentésben használták, nem pedig abban az átvitt jelentésben, ahogy ma: 'sanatur, curatur' ['gyógyul']. Ezt a régiek egy másik igével fejezték ki: *vigaszik* 'sanatur, curatur', *vigaszt* 'sanat, curat'. Szent Margit szűz életrajzának második kiadója a régiséget nem ismerve helytelenül magyarázza ezt a jegyzetekben:¹⁴² *tökéltetességgel meg vigaszék* 'perfecte curatus est';¹⁴³ a *vigasztaltaték* – mondja ő – (143.), annyi mint 'consolationem perceptit, laetificatus est' ['vigaszt nyer, megörvendeztetik']: *engemet az én testemnek nehéz kórságából meg vigaszthatsz*, 'me de corporis mei gravi morbo curare potes'; de a kiadó értelmezésében itt is *vigasztalatsz* van (118.), 'consolari, laetificare potes'. Pedig Telegdi is az általam adott jelentésben használta e szavakat, hogy a kódexeket, továbbá Komjátit, Pesthit, Sylvestert és többieket ne is említsem. *A betegekre kezeket teszic, es meguigasznac* (II. rész, 202). Ezeket az evangéliumban Márknál (Mk 16,8) így olvassuk latinul: 'Super aegros manus imponent, et bene habebunt'. Egy másik helyen Ozeás szavait idézi: *Megvér es megvigaszt* (II. rész, 265.), 'percutiet et curabit nos'. De Komjáti alapján feltételezem, hogy a *gyógyúlt* már korán elkezdtek a másik jelentésben is használni. Nála ugyanis a *vigasztást* és a *gyógyétást* együtt, egymás mellett találtam, ahogy ez szokása a fordítás világosabbá tételére. És szintén ko-

¹⁴¹ A latin *emendatio* szónak, aktív és mediális jelentése is van: *javítás és javulás*.

¹⁴² VAJDA 1782: 143.

¹⁴³ Latinul hímnemű alanya vonatkozik.

moly érv igazam mellett, hogy e szó származásának csalhatatlan jeleként ebben a jelentésében is megtartotta a *j* mássalhangzót: *jógyétás* 'sanatio, curatio'. *Megvygastassoknak (iogyetásoknak) ayandokyt* (1Kor 12), 'Curandi dona, sanitatum gratiam'. A *jógyúl*ban végül a *j* is *gy*-re változott, ahogy a *gyere* 'veni, adesdum' is hangzik a népnél, amit az igényesebbek *jere* alakban mondanak és írnak, és ami kétségkívül a *járból* lett, a magánhangzó megváltozásával. A perzsáknál ugyanez a *gyere*, ahogy Beregszászi mondja, a jelentést megtartva tömöttebb hangzást (*dere*) kapott, amely a gyenge hangból fokozatosan alakult ki: *jere*, *gyere*, *dere*. Ugyanígy lett a *j* is *gy*-vé a *gyógyúl* igében. Hogy még egy másik példával is bizonyítsam igazamat, *gyalra* változott a régi *jal*, ma *láb* 'pes' szó, ami egykor közös szavunk volt a finn népekkel, különösen az észtekkel; ebből lett nálunk a *gyalog* 'pedes', *gyalogság* 'peditatus', miként a *ló* 'equus' szóból a *lovag* 'equites', *lovagság* 'equitatus'. Van egy harmadik mássalhangzó is, a *j*, ami ugyanígy gyakran változik *gy*-vé. A kétszeres változással ejtett *gyógyúl* tehát világosan mutatja, hogy az első, egyszeres változás után *jogyúl* és nem *jogúl* lett. Ebből következik az is, hogy az *úl* igeképzőt levágva a maradék *jogy*, és nem *jog*.

MERET

78. §

Az *ért* 'pro, ob, propter' utánjáró, amely emlékünknél *lilkiert* szavában toldalékként jelenik meg, ma is *érett* formává oldható egy *e* magánhangzó közbetételével és a *t* mássalhangzó megkettőzésével, amint ez a toldott névmások előtt is történik: *érette*, *éretted*, *érettem*, *érettek*, *érettetek*, *érettünk*. A régiek pedig, ahogy ez a hely is világosan mutatja, a *mi* 'quod' szóval összetéve is így használták (*miérett*, ma *miért*), s ahogy mi is összevonjuk a második magánhangzó miatt az *i*-t kiejtve (*mért*), így kézenfekvő, hogy a régiek is összevonták: *mérett* 'quamobrem, quapropter, quare'. Ez szerintem alkalmas és elegendő bizonyíték olvasatom mellett, én ugyanis fontosnak tartottam, hogy ne térjek el a kézirat egy vesszőjétől sem, szemben Faludival, aki a *mérettet* a mai teljes alakú *miérttel* helyettesítette, mivel ezt a *miből* és az *értből* szerkesztjük össze. E magyarázat alapján valószínű, hogy a régiek a mai *azért*, *ezért* helyett is *azérett*, *ezérett* alakokat használtak.

ENEYC

79. §

Itt sem térek el a kézirat egy vesszőjétől sem, az *eneyc* olvasata szerintem *enéik*, vagy kettőzött mássalhangzóval *ennéik* 'comederet', egyértelműbben kifejezve 'comederet ille' ['enne ő']. Ez volt az a hely, amely megvilágosította számomra a személyek képzését az úgynevezett szenvedő formában. Az igeik teljes szen-

vedő ragozását ma már csak ritkán használják, ha mégis, akkor pedig rosszul,¹⁴⁴ különösen a cselekvő és a semleges jelentésű igéknél, amelyek kénytelenek a határozatlan ragozásúak alakját felvenni, főleg a két folyamatos időben és a parancsoló móddal megegyező jelen idejű kötőmódban.¹⁴⁵ A *Pro ludium in institutiones linguae Hungaricae* szerzője¹⁴⁶ hosszú fejtegetéseiben (95–100. §) zsákutcában tévelyeg, amikor megerősíti ezt az elburjánzó helytelen használatot, mivel nem ismeri az igei személyek igazi, etimológia szerinti képzését; ezért azt a helyes formát, melyet a magyarul jól beszélők századokon át következetesen használtak, ő egyéninek és népnyelvinek nevezi, helytelennek tartja, és elszántan igyekszik kiirtani, megszüntetni, a ragozások formáit összezsugorítani. A debreceni nagy grammatika jeles és tanult összeállítói is súlyosan vétkeztek, amikor végtelenül ártalmas példájukkal ezt a hibás használatot támogatták. A magyar nyelvben magukat – egyébként sok szempontból jogosan – kiválóan jártasnak beállítva úgy gondolták, biztos ítéletet mondhatnak róla, és tekintélyük révén a gondolkodni lusta vagy ostoba tömeg e társaság igeragozási gyakorlatát, mintha ezt biztos és tudós megfontolás szülte volna, vak dühvel követi és hevesen védelmezi. Ezek a férfiak, noha azt a formát is tárgyalják, amelyért én harcolok, mégis megengedik a másik, hibás forma használatát, amely csak a múlt század utóbbi éveiben született – szerencsétlen módon – a nyelv nem ismeretéből, de máris szélteben-hosszában elburjánzott, és nemcsak megengedik, de előnyben is részesítik ragozási táblázataikban. Az első és kiemelt helyet ennek a boldogtalan, szennyes, a ragozásból kiirtandó torzszülöttnek adják, míg az eredeti, saját, belső, egyedül helyes alakot, mintha értéktelenebb lenne, alacsonyabb helyre sorolják. *Tsalódjon, v. tsalódjék. Verődjön, v. verődjék. Tsalódna, v. tsalódnék. Verődne, v. verődnék.* Mégis hálával tartozunk ezeknek a híres férfiaknak, hogy a kijelentő módú folyamatos múlt időnél, *tsalóda, v. tsalódek; verőde, v. verődék,* továbbá a kötőmód jövő idejében, *tsalódand, v. tsalódandik; verőde, v. verődendik,* nem hallgattak a tévelygő tömegre. Igen fájjalom, hogy a Farkas-féle grammatika (amely nem más, mint a Pereszlényi-grammatika átültetése latinról németre, párbeszédekkel és szójegyzékekkel bővítve), főként a legutóbbi, 1798-as kiadásában,¹⁴⁷ úgy el van rútitva e szörnyen elfajzott használat hibáival, hogy maga Pereszlényi is forog a sírjában. E vétkek, a nyelv sebei, Magyarországon ma már csak az erdélyieknek fájnak, akik megőrizték, és szinte egyedül tartják meg grammatikáikban a régi és helyes formát,¹⁴⁸ amelyek ebből a szempontból

¹⁴⁴ Az igék felosztását lásd az 52. jegyzetben!

¹⁴⁵ A latin subiunctivus (ma coniunctivus) praesens imperfectum a mellékmondatban időegyeztetésre, a főmondatban modalitás kifejezésére használt igealak. Magyar fordítása mindkettőnek hagyományosan felszólító mód, akárcsak a külön ragozású imperativusnak.

¹⁴⁶ VERSEGHY 1793.

¹⁴⁷ [FARKAS] 1798. A Farkas-grammatika csak néhány ponton követi Pereszlényit, például a magánhangzó-harmónia hangsúlyozásában, amelyet ő is a magyar nyelv kulcsának tekint.

¹⁴⁸ Révai itt elsősorban BÖJTTHI ANTAL (1794), GYARMATHI SÁMUEL (1794) és SZENTPÁLI ISTVÁN (1795) nyelvtanára céloz. Vö. még RÉVAI 1805: 54.

jobbak. Különösen dicséretre és követésre méltó közülük is Szent-Páli grammatikája. Ellenállnak ennek a hibás szokásnak az itteniek közül is sokan, ezért ezt a szégyenfoltot, amelyet csupán egyesek hibájának kell tulajdonítanunk, nem szabad igaztalanul egész népünkre ráfröccsenti.

80. §

Engem főként ez a napról napra erősödő tévhit sarkallt arra, hogy szerkesszek egy alapos és egyedülálló grammatikai fejtegetést a ragozások formáiról, melyet az *Elaboratior grammaticá*ba illesztettem bele. Még sincs akadálya annak, hogy az *ennéik* világosabb magyarázata érdekében e tévedéssel szembeszállva itt is kifejtsem érveim java részét. Annyi ragozási forma van, amennyit honi nyelvünk egymástól ténylegesen elkülönítve használt, mégpedig három. Ahogy én szeretem ezeket nevezni: két határozatlan vagy egyszerű forma, az első a pusztá tövű határozatlan; a második a bővített tövű határozatlan, amelyet általában szenvedőnek mondanak; és végül a harmadik, a határozott forma. A képző toldalékokat gondosan kell levágni, nehogy a végzések hasonlósága miatt azonosnak véljük és oktalanul összekeverjük őket.

81. §

Az első határozatlan forma szerint ragozzuk a pusztá tövű igéket, vagyis azokat, amelyekben a jelen idő egyes szám harmadik személye egyszerű, és nincs ellátva a nagyobb határozottságot jelölő *ik* toldással,¹⁴⁹ példák a nagy számú cselekvő igék közül: *dítsér* 'laudat', *takar* 'tegit'; a tiszta semleges igék majdnem ugyanakkora csoportjából: *retteg* 'trepidat, pavet', *ballag* 'lente procedit'; továbbá a szintén nagyszámú semleges igék közül, melyek latin megfelelője szenvedőnek minősül: *ébred* 'expergiscitur', *fúlad* 'suffocatur', *feszül* 'intenditur, expanditur', *tágul* 'dilatatur'. Ezt a harmadik személyt tőnek mondják, sőt – ahogy erre majd mindjárt kitérek – a megkülönböztetés céljából elsődleges tőnek; ebből képezzük, miként a héber is, az összes többi személyt és időt.¹⁵⁰ Ebben az első, határozatlan formában a tő az idők képzéséhez időjeleket vesz fel, s a parancsoló módot leszámítva minden időben megmarad a harmadik személy, de kevésbé

¹⁴⁹ Latinul: *ik paragodicum*. A *paragodicum* a latin grammatikai és retorikai művekben a szóalak megtoldásának neve. Néhány példa magyar grammatikákból: Szenczinél *paragodicum*: „*kihozom* helyett *elkihozom* *Bévißē* helyett *elbévißem* ...” (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 37/98–99), Pereszlényinél „... *szóllani* ... helyett *Szóllania*; *szeretni* ... helyett *szeretnie*.” „...*hozzá* helyett *hozzája* *immár, régen, azt* helyett *immáron, régenten, áztot*.” (PERESZLÉNYI 1682/2006. 133–134/306–309.) Az *-ik* besorolásával a szerzők nem túl sokat foglalkoztak, Pereszlényi annyit jegyzett meg, hogy az ikes igéknek mintegy fiktív töve van, amit az *-ik* levágásával kapunk meg. Verseghy az *-ik*-et egyszerű paragodikumnak tartotta, az ikes ragozást pedig „tótosság”-nak. Révai viszont névmási eredetű személyragnak.

¹⁵⁰ Latinul: *radix* és *radix prima*. Lásd a bevezető tanulmányt!

határozott formában, és egyúttal közvetlen tőként¹⁵¹ is szolgál mindkét számban az adott idő többi személyének képzéséhez, a személyes toldalékok hozzátételével. De gyakoribb használatú az első forma és minden ilyen közvetlen tő is. Ezeket használják ugyanis a megfelelő idők személyeinek képzésére a többi formában, a második határozatlan vagy szenvedő, és a határozott formában is, melyek e formákban határozottabbak, mint az elsőben. Az egyes szám harmadik személyek tekintetében az első határozatlan forma rejlik minden későbbi formában, és ezek helyes képzéséhez először erről kell beszélni.

82. §

Az első határozatlan forma elsődleges tövének sokféle végződése szinte az egész ábécét felöleli. A közvetlen tövek az igejeleket felvéve már csak meghatározott, kisszámú végződéssel rendelkezhetnek. Az első folyamatos múlt¹⁵² jele az *e* vagy *a* magánhangzó: *dítsér-e* 'laudabat', *takar-a* 'tegebat'; a múlt idő jele a *t* mássalhangzó: *dítsér-t* 'laudavit', *takar-t* 'textit'; a második folyamatos múlt¹⁵³ jele a *na* szótag, magánhangzó-illeszkedéssel *ne*: *dítsér-n-e* 'laudaret', *takar-n-a* 'tegeret'; végül pedig a kötőmódú jövő idő jele az *and* szótag, magánhangzó-illeszkedéssel *end*: *dítsér-end* 'laudaverit', *takar-and* 'texerit'. Ezek egyúttal, ahogy már mondtam, harmadik személyű alakok is, de kevésbé határozottak. Egyedül parancsoló módban, és így jelen idejű kötőmódban van az egyes szám harmadik személynek rámutató megkülönböztetése, a régi *ön* 'is, ille' személyes névmás magánhangzóját illeszkedés szerint *e*-re vagy *o*-ra változtatva: *dítsér-j-en* 'laudet ille', *takar-j-on* 'tegat ille'.¹⁵⁴ Ennek a módnak a jele ugyanis az elsődleges tőhöz járulva második személyt képez: *dítsér-j* 'lauda', *takar-j* 'tege'. Ráadásul a második személynek ebben a formában kétféle végződése van: az egyik az *sz* mássalhangzó, amely a kijelentő mód jelen idejében és a kötőmód jövő idejében jelenik meg; a másik az *l* mássalhangzó, melyet a többi időben teszünk ki, kivéve a parancsoló módot, mivel, ahogy példáim is mutatják, ennek második személye megtartja a mód *j* mássalhangzós jelét bizonyos esetekben *s*, *sz*, *z* mássalhangzóra változva. Az *sz* a régi *esz* 'tu' személyes névmásból rövidült. Az *l* végződést a másik régi személyes névmás, az *ál* 'tu' adja különféle magánhangzós változataival. Végül az első személy minden időben *k* mássalhangzóra végződik, a múlt kivételével, ahol az *m* uralkodik, azaz az *ém* névmás,

¹⁵¹ Latinul *radix proxima*, lásd a 67. jegyzetet!

¹⁵² Révainál az első (kijelentő módú) folyamatos múlt a mai terminológia szerint elbeszélő múltnak felel meg, a második (kötőmódú) ma jelen idejű feltételes módnak, a kettő szerinte azonos eredetű. Lásd 92. jegyzetet!

¹⁵³ Révai szerint a kijelentő módú folyamatos múlt (indicativus praeteritum imperfectum: *-a/-e*, *-á/-é*) és a feltételes mód (coniunctivus praeteritum imperfectum: *-na/-ne*, *-ná/-né*) végződései azonos eredetűek.

¹⁵⁴ A latin alakban az *ille* 'ő' személyes névmás a magyar alak tükörfordítása miatt szerepel, szabályosan nem kellene kitenni.

amely az *én* 'ego' származéka. A *k* végződést a régi *ék* személyes névmás adja, melynek magánhangzója szintén változik. Ezeket a kiveszett személyes névmásokat is bemutatom az *Elaboratior grammaticában*. Az első határozatlan forma a sokféle végződés tekintetében különbözik a második határozatlan avagy szenvedő formától, amelyik sokkal egyszerűbb, legalábbis egyes számban, mert többes számban a kettő teljesen megegyezik.

83. §

Könnyen átlátható, hogy a második határozatlan forma, a szenvedő; itt a tőhöz, amely az első formához hasonlóan sokféleképpen végződhet, az ősi szokás egy *ik* toldást tett, méghozzá olyan következetesen, hogy azt az első formához járuló igejelek után a múlt idő kivételével minden időben állhatatosan megkövetelte, ezt mutatják a régebbi korokból fennmaradt emlékeink, s ezért kell most is ragaszkodnunk hozzá. Azt állítom, hogy ez az *ik* a régi egyes szám harmadik személyű személyes névmás: *is, ille, ipse*; és ahogy a legtöbb névmásunk, közös eredetű héber megfelelőivel. Szándékom szerint erről bővebben szólok majd a sokat emlegetett *Elaboratior grammaticában*, ahol a névmások eredetét egyenként kifejtem, azonban mégsem magyarázhatom a névmás használatát ebben a különleges formájában anélkül, hogy ne bizonyítanám be előbb, hogy valóban névmás.

84. §

Azok a formák, melyekhez ma jelen időben az *ik* toldás hozzátapad, egykor pusztá tövek voltak. Ezt igazolja a tövek ragozása a különböző időkben. Először a személyes toldalékot vágjuk le, aztán az idő jelét a pusztá tőhöz tesszük, majd az így bővített alakokhoz az *ik* toldalékot ismét hozzátoldjuk. Így kapcsolódnak ugyanis a többi személyt képző toldalékok is, és mivel azok névmások, vagy legalábbis névmások csonka részei, ezért az *ik*-nek is névmásnak kell lennie, mivel ugyanolyan rendszer szerint toldjuk az igékhez. De először nézzük meg az egyes szám harmadik személyű alakokat, amelyekkel kézenfekvő az összehasonlítás. Ahogy fentebb (81. §) említettem, egyes szám harmadik személyű alakoknál minden időben az első határozatlan formát kell alapul venni, mind a második határozatlan avagy szenvedő formában, mind a határozott formában. Az első határozatlan formában az egyes szám harmadik személy kevésbé határozott: például *kér* 'petit', *kérj* 'pete', *kért* 'petiit', *kérend* 'petierit', *ír* 'scribit', *írj* 'scribe', *írt* 'scripsit', *írand* 'scripserit'. Ezekből mint közvetlen tövekből a határozott formában olyan alakok lesznek, melyekre nyíltan rámutatunk az *ő* 'is, ille, ipse' névmással, amely a tőben levő magánhangzókhoz illeszkedve *e, i* és *a* lesz, pont úgy, mint a névszók esetében: *kér-i* 'petit ille hoc',¹⁵⁵ *kér-j-e* 'petat ille hoc',

¹⁵⁵ A latin alakokban az igealakok mellett Révai a szemléltetés kedvéért névmások formájában feltünteti az alanyt (*ille* 'ő') és a tárgyat is (*hoc* 'azt').

kért-e 'petiit ille hoc', *kérend-i* 'petierit ille hoc'; *ír-j-a* 'scribit et scribat ille hoc',¹⁵⁶ *írt-a* 'scripsit ille hoc', *írand-j-a* 'scripserit ille hoc'. E toldalékkal bővítve ezeknek az alakoknak kétféle jelentésük van: egyrészt egyértelműsítik az egyes szám harmadik személyt, ahogy ezt már említettem; másrészt utalnak arra a meghatározott dologra, amelyre a cselekvés irányul. Elődeink, akik szerették egyértelműen kifejezni magukat, úgy látták jónak, hogy az első határozatlan formában is – noha csak egyetlen időben és csak néhány igénél – hozzátegyék az egyes szám harmadik személy világos kijelölésére a kevésbé határozott pusztá tövekhez az *ön* személyes névmást. Épp ilyen világos az is, hogy az *ik* képző, amely elődeink akarata folytán a második határozatlan avagy szenvedő formában is (a múltat kivéve) a tövekhez járul, névmásszerű, sőt valódi névmás. Az első határozatlan formában ilyen a kijelentő mód jelen idejében a *vonzon*, nyers alakjában *vonz-ön* 'trahit ille', a *vonz* önmagában csak annyi mint *trahit*. Ide tartoznak: *leszen*, *teszen*, *veszen*, *viszen*, *hiszen*, első alakjukban *lesz-ön*, *tesz-ön*, *vesz-ön*, *visz-ön*, *hisz-ön* 'fit ille, ponit ille, accipit ille, portat ille, credit ille'. Ezek folyamatos múltú alakjai is ilyenek kijelentő módban: *lőn*, *tőn*, *vőn*, *hűn*, összevonással az eredeti alakjukból: *leve-ön*, *teve-ön*, *vive-ön*, *hive-ön*. Jelen idejű kötőmódban pedig, amely egyúttal a parancsoló mód is, az első határozatlan formának minden igéje így képzí a harmadik személyt: *kér-j-en*, *ír-j-on*, a toldott névmás magánhangzóját még nem változtatva el: *kér-j-ön*, *ír-j-ön* 'petat ille, scribat ille'. Még inkább így alakul azoknak az igéknek a kötőmódú jelen ideje, amelyek már kijelentő módban is így képezték jelen idejüket: *legyen*, *tegyen*, *vegyen*, *vigyen*, *higyen*, a képző eredeti magánhangzójával: *legy-ön*, *tegy-ön*, *vegy-ön*, *vigy-ön*, *higy-ön*. A második határozatlan avagy szenvedő formában csak a jelen időt mutatom be: *imádkoz-ik* 'orat ille', *vétkez-ik* 'peccat ille', *háborod-ik* 'turbatur ille', *kevered-ik* 'miscetur ille'. Az *ik*-et levágva a következők lesznek az első és pusztá határozatlan formához tartozó igék, amelyek az idők jeleit felveszik: *imádkoz*, *vétkez*, *háborod*, *kevered*, kevésbé határozottként, 'orat, peccat, turbatur, miscetur'.¹⁵⁷ A többi időről valamivel később lesz szó.

85. §

A régi használatban tehát megerősödött a második határozatlan, általában szenvedőnek nevezett forma is, amely leginkább az egyes szám harmadik személy *ik* toldásában tér el az első határozatlan formától, továbbá a második és az első személyben is észrevehetően különbözik, mivel ebben a formában az egyes szám második személy következetesen *l*-re, az első pedig *m*-re végződik. Emiatt a végzések tekintetében sokkal egyszerűbb, mint az első forma. Az ebben a formában ragozott igék részben valódi cselekvő jelentésűek, ezért tárgyesetet köve-

¹⁵⁶ A két latin igealak az *írja* kijelentő módú, illetve felszólító módú értelmezésének megfelelő fordítás.

¹⁵⁷ A határozatlanság érzékeltetésére a latin alakokban már nem szerepel külön kitéve az alany.

telnek,¹⁵⁸ ámbar ilyen elég kevés van, részben és többnyire semlegesek, s van igen sok olyan ige, melyet szenvedőnek mondanak, mivel latin megfelelőjük szenvedő alakú, ámbar ezeket is inkább a semlegesekhez kellene sorolni. Cselekvő például *eszik* 'comedit', *iszik* 'bibit'; semleges: *fekszik* 'iacet', *nyugszik* 'quiescit', *gyökerezik* 'radices agit', *virágzik* 'florescit'; szenvedő: *gyötrődik* 'affligitur', *fojtódik* 'suffocatur'. Ezt a formát azok miatt az igék miatt kezdték el szenvedőnek nevezni, amelyeket már régóta a valódi cselekvőből képezzünk szenvedővé műveltető képzéssel, de hogy megkülönböztessük őket a műveltetőtől, amely kizárólag a cselekvő, mégpedig az első határozatlan és a határozott formát követi ragozásában, ezért ezeket az egyes szám harmadik személyben *ik* toldott névmással képezzük, és ily módon ragozásukat a többi személyben is a második határozatlan formához igazítjuk. A szenvedő megnevezést az is megerősíti, hogy sok ide tartozó ige latin megfelelője alapján szenvedő jelentésűnek tűnik, noha jelentése nem felel meg pontosan a latinnak. Nem akarom megszüntetni ezt a megnevezést, csak a saját véleményemet mondom el. Jelentésük szerint mindkét formába tartoznak cselekvő, semleges és szenvedő igék is. Továbbá ennek a második, általában szenvedőnek mondott formának a cselekvő igéi, amíg ebben a formában ragozzuk őket, határozatlan szerkezetben szerepelnek, de mihelyt határozott szerkezetbe kell tenni őket, átkerülnek a határozott formába, éppúgy, mint a másik, az első határozatlan forma. *Mit tselekeszik Péter? gyónik;* 'Quid agit Petrus? confitetur.' Ez tehát szenvedő forma, ahogy mondják, és egyúttal határozatlan is. Ugyanígy a következő is határozatlan, de ez az én első formám szerint. *Mit kérjek tőled? pénzt adj;* 'Quid petam abs te, pecuniam da.' Mindkettő, hasonló módon, határozott ragozású lesz, ha a határozott szerkezet azt követeli. *Azt tselekeszi Péter: bűneit gyónja;* 'Hoc agit Petrus: peccata sua confitetur.' *Azt kérem tőled: adjad meg pénzemet;* 'Hoc peto abs te, redde pecuniam meam.' Mivel a szerkesztés módját tekintve mindkét forma határozatlan, véleményem szerint inkább ezt a megnevezést kell megtartani, azzal a már többször jelzett megkülönböztetéssel, hogy az előbbit hívhatnánk első vagy puszta határozatlan formának, az utóbbit pedig második avagy bővített határozatlannak. De végre térjünk rá közelebről is tárgyunkra!

86. §

A szenvedő formában, ha már ennél az elnevezésnél maradunk, mindkét folyamatos múlt és a jelen idejű kötőmód is, amit a *Proludium* szerzője megtámad (99. §),¹⁵⁹ valójában már évszázadok óta így hangzik: *evék, egyék, ennék* 'comedebat ille, comederet ille, comedit ille'; nem pedig *eve, enne, egyen*. Bizonyíthatóan így van és így volt már régen is: *dolgozék, dolgoznék, dolgozzék* 'laborabat ille, la-

¹⁵⁸ A klasszikus grammatikai felfogásban csak a tranzitív igék számítottak cselekvőnek. Lásd a 52. jegyzetet!

¹⁵⁹ VERSEGHY 1793.

boraret ille, laboret ille’; nem pedig *dolgoza, dolgozna, dolgozzon*. Az elsődleges töben az *ik*, amely őseink megítélése és gyakorlata szerint világosabban jelöli az egyes szám harmadik személyt: *eszik* ’comedit’, *dolgozik* ’laborat’, az ő tanúságuk szerint változatlanul megmarad a többi időben is, határozottabban utalva ugyanerre a harmadik személyre. Az *ik* valódi végződés az elsődleges töben, ahogy a többi személy toldalékai is, hiszen a szó azokra végződik. De különbség van a személyt létrehozó végzések és a puszta tövek végzések között. Az *ázik* jelentése, amit ezután a *Proludium* szerzője (100. §) otromba módon példának hoz, nem egyszerűen ’madescit’, hanem tágabb annál: ’madescit ille’ [’ázik ő’]. Vajon az analógia alapján e végződés miatt tényleg így kellene ragozni ezt az igét: *áziksz, ázikok, áziknak, áziktok, ázikunk*? Mi történne, ha én azt mondanám, hogy az *adok* végén is egy végződés van, és ezért az analógia alapján *adoksz, adokok, adoknak, adoktak, adokunk* formákat kapunk? Annyira ostoba lennék, hogy nem venném észre, hogy az *adokban* az *ok* az első személyt képi, és ezt előbb le kell vágni, s helyesen ezután kell ragozni. Tehát előbb vágjuk le az *ázikból* az *ik* végződést, amely a harmadik személyt határozza meg, és ezután a puszta *áz* tőhöz tegyük a személyeket jelölő végzések, amelyeket a forma megkövetel, tegyük hozzá az idő jelét, és a velük együtt alkotott harmadik személyhez tegyük hozzá ismét az *ik* névmást. Mivel pedig az *ik* a régiek gyakorlata szerint már a jelen időben is hozzátapad ehhez a személyhez, a többi időben sem lehet nélkülözni, ahol a régiek használták.

87. §

A második folyamatos múltban ez az igen régi emlék a hozzátoldás egyszerű, még nyers módját mutatja: *ennéik* ’comederet ille’. Ebből az első formából a közvetlen tő, kevésbé határozott formában *enne* ’comederet’, ehhez tesszük a nagyobb rámutató erő kedvéért az *ik* névmást, és a toldalék miatt a bővített tő magánhangzója megnyúlik: *enné-ik* ’comederet ille’. És mivel a magánhangzók közé szívesen teszünk egy ejtéskönnyítő *j*-t, *enné-j-ik* alakot kaptunk, majd mivel szeretjük az azonos hangzású magánhangzókat, az *i*-t *e*-re változtattuk, *enné-j-ek*. Azok nyelvi szokásában pedig, akik az ejtéskönnyítő *j*-t mellőzték, az *i* magánhangzó az előtte álló *e*-hez hasonult (*enné-ek*), végül aztán összeolvadt vele, különösen a gyors kiejtésben, és így született meg a mai *ennék*. Így történt a *dolgozna* igével is, melynek első, nyers képzése *dolgozná-ik*, aztán, hogy az *a* az *i*-hez közelebb kerüljön hangzásában, *dolgozné-ik*, később *dolgozné-j-ik*, végül *dolgozné-j-ek*. Az ejtéskönnyítő *j* mellőzésével és az *a* és az *i* magánhangzók középső hangzásúvá válásával *dolgozné-ek*, összeolvadva, ahogy ez ma is szokásos: *dolgoznék*. A képzések és az összevonások a fentebb (52. §) bizonyított elv szerint történtek a határozott formában, továbbá mindkét folyamatos múlt többes szám első személyében: *írná-j-uk, írno-j-ok, írno-ok, írnoók*;

ír-j-uk, *ír*ó-j-ok, *ír*ó-ok, *ír*ók; *kér*né-j-ük, *kér*nő-j-ök, *kér*nő-ök, *kér*nők; *kér*é-j-ük, *kér*ő-j-ök, *kér*ő-ök, *kér*ők. És amint azokra is volt irodalmi példa, akad az *ennéjek* és a *dolgoznéjek* alakokra is. Hogy a kódexeket mellőzzem, talá-lunk ilyet Telegdinél: *Azert ne esneiee ketsegeben, ha nem hinneie*, 'Propterea ne prolaberetur in desperationem, si non crederet.' *Mintha alunneiee, halasztya à meghalgatást*, 'Quasi dormiret, prorogat exauditionem.' *Mind vntalan verik vala útet, hog meg szunneiee*, 'Iugiter verberaverant eum, ut desineret.' *Mi lehet emberben, à mibe bizhatneiee*, 'Quid esse potest in homine, in quo confideret?' (II. rész 16, 191, 543, 562.) Használta Telegdi előtt Huszár Gál is. *A Christusis megdichóitetneyec, es felmagasztaltatneyec* (c₃), 'etiam Christus glorificaretur et exaltaretur'. Az *evék* pedig kéziratunkban már összevont alakban olvasható. De a két folyamatos múlt szoros és kölcsönös összefüggése miatt, amit fentebb (49. §) bemutattam, az összevonás előtt ennek is ugyanez volt a képzése: *evé-ik, evé-j-ik, evé-j-ek, evé-ek, evék*. Ugyanígy *dolgozó-ik, dolgozó-ik, dolgozó-j-ik, dolgozó-j-ek, dolgozó-ek, dolgozóék*. Parancsoló módban, és így jelen idejű kö-tőmódban is a parancsolás nyomatóka megnyújtotta az *ik* névmás *i* magánhang-zóját, később a hosszú *i* hang *é*-vé változott, *egy-ik, dolgoz-z-ik; egy-ék, dolgoz-z-ék*, ez a két hang ma is gyakran keveredik.

88. §

A ragozásokban előforduló képzőket nem szabad rendszertelenül összekeverni, mondja a *Proludium* (95. §). Kétségtelen ugyanis, hogy az *ék* szótag az egy-szerű formában, vagyis az első határozatlan ragozás két folyamatos múltjában az egyes szám első személy képzésére szolgál: *lelék, szánék, lelnék, szánék*. De megjelenik az *ék* a határozott formában a magas magánhangzós többes szám harmadik személyben is: *vésék, vésnék, vésték, véssék*. A *Proludium* elfogult, és különbséget tesz (97. §) a tulajdonképpeni képzések és a rámutató toldalékok közt. Könyörgöm, vegye már észre a szerző, hogy az *ék* toldalékok rámutató erejűek az egyszerű vagy első határozatlan formában, továbbá a másik egyszerű avagy szenvedő formában is; ezek is névmásból születtek, de egy másiktól, és külön-böző úton jutottak el mai azonos hangzásukhoz. Igen világosan bemutatom a személyek és az idők képzésénél, és itt is röviden összefoglalom: bármi is járul-jon az igékhez a személyek képzésénél, az névmás vagy legalábbis névmás része, akár csak a héber nyelvben, ezért a rámutató toldalék is névmás. Az első hatá-rozatlan vagy egyszerű formában az egyes szám első személyt a múlt kivételével minden időben az *ék* 'ego' névmás képi, magánhangzóját megfelelően változtatva. A *Proludium* által felhozott igékkel kapcsolatban csak az időről szólok. Az ott szereplő igék (*lel* 'reperit', *szán* 'condolet') elsődleges tövek. Ezekből lesznek a folyamatos múlt időkből a közvetlen tövek: *lele* 'reperiebat', *szána* 'condolebat'; *lelne* 'reperiret', *szánna* 'condoleret'. Ezekhez toldva az *ék* névmást, az első, nyers

képzéssel, *lelé-ék, száná-ék, lelné-ék, szánná-ék*; aztán a magánhangzók összeolvadásával, a képző domináns magánhangzójának hangzását követve: *lelék, szánék, lelnék, szánnék* 'reperiebam, condolebam, reperirem, condolerem'. Az *ék* ezekben a végződésben az *ék* rámutató toldalékból, a régi első személyű névmásból ered. A *Proludium*ban azt olvassuk, hogy a határozott ragozásban rámutató toldalékok vannak: *vésék* 'caelebant illi hoc' ['vésék ők azt'], *vésnék* 'caelerent illi hoc' ['vésnék ők azt']. Még világosabban mutatja a régi képzés azt, hogy személyekre mutató toldalékok vannak benne: *véséjek, vésnéjek*, a jóhangzást segítő *j*-t mellőzve *vésé-ek, vésné-ek*, ebből lett végül összevonással a mi *vésék, vésnék* alakunk. Íme, ismét itt van az *ék* végződés, ami az *ek*-ből alakult, s nem más, mint a magánhangzók illeszkedésével maga az *ők* 'ii, illi, ipsi' névmás, az első, nyers képzéssel *vésé-ők, vésné-ők*. Szándékosan külön vettem a *vésték* és *véssék* 'caelarunt illi hoc, caelent illi hoc' alakokat. Ezek egyes számában az *ő* névmás *e*-re változik: *vést-e* 'caelavit ille hoc', *véss-e* 'caelent ille hoc'. Később ezek szolgáltak közvetlen töként a többes számban, ahogy az első és a második személyben, úgy a harmadikban is, többes számú névmások hozzátételével, a magánhangzókat itt is összevonva: *vésté-ők, véssé-ők; vésté-ek, véssé-ek*; és végül *vésték, véssék*. Más tehát itt az *ék* végződés elve, de szintén rámutató. A szenvedő forma folyamatos múlt időiről és a kötőmód jelen idejéről harmadik személyben már eleget szóltam (87. §), megmutattam, hogy ott az *ék* végződés a régi *ik* névmásból ered, tehát szintén rámutató. Így az igei képzők nem keverednek az *ik* végződésben, noha azonos hangzásúak, eredetüket tekintve azonban mégis különböznek.

89. §

Ugyanez a *Proludium* azt is állítja (99. §), hogy az *m* rámutató toldalékot is hasonlóan hibásan használjuk az egyes szám első személy képzésére némelyik semleges és az összes szenvedő igénél, azaz a szenvedő formában. Magára vessen a tiszteletre méltó régiség és a későbbi korok, amikor folyamatosan és következetesen használták ezt a rámutató toldalékot és ezáltal a határozatlan és a határozott forma mellé létrehozta és bevezettek egy egyedülálló középső formát. Véleményem szerint nem is történhetett másképp. Ha az *m* a határozatlan formába is behatol az egyes szám első személy jelölésére, *várt-am* 'expectavi', *kért-em* 'rogavi' – nélküle ezt a személyt határozott formában, a tárgyra rámutatva kellene szerkeszteni –, miért nem megy át ugyanúgy a szenvedő formába is, és miért nem terjedt el egyértelműen a használata itt is már a régebbi korokban? Én úgy vélem, szándékosan vezették be. Amikor ugyanis az *ik* névmás használata megszilárdult, és az egyes szám harmadik személy végződése ebben a formában mindig a *k* mássalhangzó lett, őseink, hogy a keveredést elkerüljék, azt akarták, hogy az első személyek egy másik végződés által különbözzenek. Erre a célra

az *én* névmást használták, a toldalékolás során megváltoztatva a magánhangzóját és a mássalhangzóját is: *em, om, am*. Az *m* mássalhangzóval ez is az első személyekre utal, miként az első határozatlan formában az *ék* névből származó *k* szintén ugyanezeket az első személyeket jelöli. Ráadásul igen következetes és egyértelmű módon, mivel abban a formában az egyes szám harmadik személy jelölésére sehol sincs *k*, az első személy a harmadik személytől mindenhol meg lévén különböztetve, hasonlóképpen elejét vették a keveredésnek.

90. §

De hátra lenne még, hogy a régiektől vett példákkal is igazoljam mindazt, amit az *m*-ről, a szenvedő forma egyes szám első személyű végződéséről és a korábban kifejtett elvekről mondtam, s hogy hitelesebb legyek, e példákat végigvegyem a századok során, mivel sokszor bizonyítom általuk, hogy használtuk folyamatos, következetes, általános, nem egyedi és nem is népnyelvi. S ha más érvünk nem lenne, és nem támasztaná alá magyarázó elv sem, a használat akkor is döntőbírája lenne e formának, melyet korcs korunk hanyagságból és tudatlanságból oly rúttul kiforgatott. Ám ha ezt tenném, nagyon megnövelném munkácskám terjedelmét, mely a tárgyhoz jobban tartozó dolgokkal már amúgy is nagyra duzzad. Legyen elég annyi, hogy felszólaltam ez ügyben. Sokkal alkalmatosabban és a lehető legbővebben hozom elő a példákat az *Elaboratior grammaticában*, túlbuzgó igyekezetemben talán túlságosan is sokat, hogy a tévelygőket meggyőzzem. Lehet, hogy elég lenne egy kicsivel több szorgalmat javasolnom azoknak, akik hibásan használják ezeket a formákat. Nézzék meg és forgassák a régi emlékeket, és fedezzék fel bennük honi nyelvünk egyéb kincseit is! Hiszen ezekben az igei végzésekben csak az hibázik, akit sűrű tudatlanság fojtogat a közeli múlt nyelvét illetően, hogy a távolabbiról ne is beszéljek, mivel minden múltbéli emlékünknél tele van ennek a követendő formának világos példái-val. Ezek az ép formák, szemben a magyar nyelv sebeivel, melyeket a *Proludium* és az azt követő ostoba tömeg, valamint a grammatikák mihaszna szerzői ejtenek a nyelven.

SZENVEDŐ FORMÁBAN

A személyek mai példái

tetszek
méltóztatok
eszek
iszok
nehezedek

placeo
dignor
edo
bibo
gravor

Használatuk a tiszteletre méltó régiségben

tetszem
méltóztatom
eszem
iszom
nehezedem

A személyek mai példái

Használatuk a tiszteletré méltó régiségben

sokasodok
betsültetek
ruházatok

multiplicor
aestimor
vestior

sokasodom
betsültetem
ruházatom

tetsze
méltóztata
eve
iva
nehezede
sokasoda
betsültete
ruházata

placebat
dignabatur
edebat
bibebat
gravabatur
multiplicabatur
aestimabatur
vestiebatur

tetszék
méltóztaték
evék
ivék
nehezédé
sokasodék
betsülteték
ruházaték

tetszék
méltóztaték
evék
ivék
nehezédé
sokasodék
betsülteték
ruháztaték

placebam
dignabar
edebam
bibebam
gravabar
multiplicabar
aestimabar
vestiebar

tetszém
méltóztatám
evém
ivám
nehezédém
sokasodám
betsültetém
ruháztatám

tessen
méltóztasson
egyen
igyon
nehezedjen
sokasodjon
betsültessen
ruházta

placeat
dignetur
edat
bibat
gravetur
multiplicetur
aestimetur
vestiatur

tessék
méltóztassék
egyék
igyék
nehezedjék
sokasodjék
betsültessék
ruházta

tessek
méltóztassak
egyek
igyak
nehezedjek
sokasodjak
betsültessék
ruházta

placeam
digner
edam
bibam
graver
multiplicer
aestimer
vestiar

tessem
méltóztassam
egyem
igyam
nehezedjem
sokasodjam
betsültessem
ruházta

tetszene
méltóztatna

placeret
dignaretur

tetszenék
méltóztatnék

A személyek mai példái

Használatuk a tiszteletré
méltó régiségben

<i>enne</i>	ederet	<i>ennék</i>
<i>inna</i>	biberet	<i>innék</i>
<i>nehezede</i>	gravaretur	<i>nehezednék</i>
<i>sokasodna</i>	multiplicaretur	<i>sokasodnék</i>
<i>betsültetne</i>	aestimaretur	<i>betsültetnék</i>
<i>ruháztatna</i>	vestiretur	<i>ruháztatnék</i>
<i>tetszenék</i>	placerem	<i>tetszeném</i>
<i>méltóztatnék</i>	dignarer	<i>méltóztatnám</i>
<i>ennék</i>	ederem	<i>enném</i>
<i>innék</i>	biberem	<i>innám</i>
<i>nehezednék</i>	gravarer	<i>nehezedném</i>
<i>sokasodnék</i>	multiplicarer	<i>sokasodnám</i>
<i>betsültetnék</i>	aestimarer	<i>betsültetném</i>
<i>ruháztatnék</i>	vestirer	<i>ruháztatnám</i>
<i>tetszend</i>	placuerit	<i>tetszendik</i>
<i>méltóztatand</i>	dignatus fuerit	<i>méltóztatandik</i>
<i>ejend</i>	ederit	<i>ejendik</i>
<i>ijand</i>	biberit	<i>ijandik</i>
<i>nehezedend</i>	gravatus fuerit	<i>nehezedendik</i>
<i>sokasodand</i>	multiplicatus fuerit	<i>sokasodandik</i>
<i>betsültetend</i>	aestimatus fuerit	<i>betsültetendik</i>
<i>ruháztatand</i>	vestitus fuerit	<i>ruháztatandik</i>
<i>tetszendek</i>	placuero	<i>tetszendem</i>
<i>méltóztatandok</i>	dignatus fuero	<i>méltóztatandom</i>
<i>ejendek</i>	edero	<i>ejendem</i>
<i>ijandok</i>	bibero	<i>ijandom</i>
<i>nehezedendek</i>	gravatus fuero	<i>nehezedendem</i>
<i>sokasodandok</i>	multiplicatus fuero	<i>sokasodandom</i>
<i>betsültetendek</i>	aestimatus fuero	<i>betsültetendem</i>
<i>ruháztatandok</i>	vestitus fuero	<i>ruháztatandom</i>

Mivel a szenvedő forma egyes szám második személyének minden időben saját *l* végződése van, ezért ebben a formában hibásak az olyan parancsoló módú alakok, ahol ezt elhagyják. *Gyónj* 'confitere', *ne szűnj* 'ne cessa', *iparkodj* 'conare', *ne kételkedj* 'ne dubita', *váragozz* 'exspecta', *emlékezz reám* 'recordare mei'. A tiszteletré méltó régiség ezeket mindig így használta: *gyónjál, ne szűnjél, iparkodjál, ne kételkedjél, váragozzál, emlékezzél reám*.

Nincs vita azonban a határozott formáról, amelyet egyesek közvetlen, mások rámutató formának neveznek. Itt az elsődleges és a közvetlen tövekhez a személyek képzésénél egyes számban ugyanazok a személyes névmások (*ém, ed, é*) járulnak a különféle magánhangzó-változatokkal, amelyek személyes vonatkozásuk jelölésére a névszókhoz is. Például *vár-om, vár-od, vár-ja* 'exspecto, exspectas, exspectat aliquid demonstratum' ['meghatározott dolgot vár']; *várt-am, várt-ad, várt-a* 'exspectavi, exspectavisti, exspectavit aliquid demonstratum' ['meghatározott dolgot várt']. Többes számban más a helyzet, az eltér az előző két formától, ezt inkább majd a személyek és idők képzésénél magyarázom el. Ennek a formának a használata kicsit nehezebb a nyelvünket tanulók számára, akik nehezen tudják megkülönböztetni más tárgyesetektől azt a határozott tárgyesetet, amelyre ez a forma mutat. A németeknek nagy könnyebbség, ha figyelmeztetjük őket arra, hogy nálunk akkor kell határozott igét használni, amikor saját nyelvükön az *es* névmást kitennék az ige mellé: *man sagt es, ich sage es*, vagy közönséges módon összevonva: *man sagt, ich sage*, amit mi röviden így fejezünk ki: *mondják* 'dicunt illi hoc', *dicitur* ['mondatik'] értelemben és *mondom* 'dico ego hoc'. De ez egy olyan szabály, amit csak a németek értenek. Azért, hogy mindenkinek kedvére tegyek, röviden összefoglalom az összeset, ezeket egyébként legtöbb grammatikusunk helyesen magyarázza.¹⁶⁰

Határozott ragozású igét a következő öt szerkezettypusnál használunk.

Először is akkor, ha a tárgyeset *az, amaz, azon, ez, imez, ezen* előre tett [határozott] névelővel¹⁶¹ áll. *Megolvasom a' pénzt*, 'numerabo pecuniam'. *Látod az embert*, 'vides hominem'. *A' fát nézi*, 'arborem adspicit'. E névelők nélkül határozatlan formát használunk: *pénzt olvasok, embert látsz, fát néz*. Mégis van három vonatkozó névmásunk, melyek annyira kötődnek a határozatlan formához, hogy akkor is azt kívánják meg, ha előre tett névelő járul hozzájuk: *A' kit szerettek*, 'quem amo'. *A' mellyet látsz*, még névszók előtt is, *a' melly embert betsülsz*, 'quem vides, quem hominem aestimas'. *A' mit a szerentse ad*, 'quod fortuna dat'.

¹⁶⁰ A határozott igeragozást a legtöbb szerző azzal köti össze, hogy ilyenkor az ige mellé egy mutató névmási tárgy (*hoc*) értendő (SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 86/200–201, KOMÁROMI CSIPKÉS 1655/2008: 109/242–243. stb.). PERESZLÉNYI (1682/2006: 93/226–227) más feltételeket is felsorol, hat szabályban adva meg, mikor kell határozott ragozást használni.

¹⁶¹ Latinul: *articulus praepositivus*, szó szerint: elől álló névelő. A görög grammatikákban a névszókkel együtt ragozták azok határozott névelőit is, melyek a névszó nemét mutatták. Mivel a latinban nincs névelő, ennek pótlására a grammatikákban a névszókat nemük jelzésére az eléjük tett mutató névmással ragozták. Ezért például Donatusnál a táblázatokban szereplő *hic, haec, hoc* neve *pronomen articulare praepositivum* (szó szerint: névelőhöz hasonló előre tett névmás). (Az antik használatról lásd HOLTZ 1981. Köszönjük Lőrinczi Rékának, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmünket.) A mutató névmás kitételének szokása átöröklődött némelyik korai magyar grammatikára is, holott a magyarban felesleges volt, hiszen a névszónak nincs neme. (Sőt, a latint szorosan követő Pereszlénynél például a határozott névelő és a mutató névmás együtt szerepelt: *ez az alma, ez az elme* stb. (1682/2006: 12/64–65. skk.) A mutató névmás és a határozott névelő összefüggésére is rávilágítottak, különbségüket a névszó melletti, jelentés nélküli, illetve a névszót helyettesítő önálló pozícióban adva meg.

Másodszor az *ötet*, *öket* harmadik személyű névmások tárgyesetével, továbbá az *azt*, *amazt*, *azont*, *ezt*, *imezt*, *ezent* mutató névmásokkal fordulnak elő, akár önállóan, vonatkozó névmásokként. Az *azt* akkor is ilyen hatású, ha nincs kitéve, csak oda kell érteni. *Kérem ötet*, 'rogo eum'. *Azt mondod*, 'hoc dicis'. *Azont harmadszor hozza elő*, 'Idem tertio repetit'. *A' mit nem adott a szerentse, el nem veheti*, itt oda kell érteni, hogy *azt*, 'Quod fortuna non dedit, id accipere non potest'. *A' kit Isten szeret, a' világ gyűlöli*, az *azt* itt is rejtve van: 'Quem Deus amat, eum mundus odit'. A *tégedet*, *titeket*, *benneteket*, *engemet*, *minket* első és második személyű névmások tárgyesetei, noha tisztán mutató szók, mégis határozatlan szerkezetet vonzanak.

Harmadszor, ha a birtokos alakban¹⁶² a toldott névmások kerülnek tárgyesetbe, mindkét szám minden személyében határozott ragozású igét használunk. *Segétem barátomat*, 'Iuvo amicum meum'. *Tiszteljed atyádat 's anyádat*, 'Honora patrem tuum, et matrem tuam'. *Egyik sem érti a' másíknak szavát*, 'Nullus intelligit alterius vocem'. *Valljuk bűneinket*, 'Confitemur peccata nostra'. *Meghagyátok Istenteket*, 'Dereliquistis Deum vestrum'. *Elvesztették minden vagyonokat*, 'Amiserunt omnem substantiam suam'. Ide tartoznak a *magamat*, *magadat*, *magát*, *magunkat*, *magatokat*, *magokat* nyomatékosító névmás tárgyesetei is, mivel toldott névmás van rajtuk: *Mutogatod magadat*, 'Ostentas te ipsum'. *Elfelelte magát*, 'Immemor est sui ipsius'.

Negyedszer, ha az igék tulajdonnevek tárgyesetével alkotnak szerkezetet, mivel ezek tulajdonnevek, így eléggé meg vannak határozva, és emiatt nem is tűrik az eléjük tett, mintegy rámutató névelőt. *Egyiptust nézem*, 'Aegyptum specto'. *Jánost követeled*, 'Ioannem sequeris'. *Azon kérte Istent Salamon*, 'De eo rogavit Deum Salamon'.

És végül ötödször, ha a mondatokat a *hogy* kötőszó kapcsolja össze, az előtte álló ige, amelyiktől a kötőszó függ, mindig határozott. Ilyenkor is az *azt* kell odaérteni, és ennek rejtett hatása miatt ez a szabály még erősebb. *Ki jelentette meg neked, hogy mezételen vólnál?* 'Quis indicavit tibi, quod nudus esses?' Mintha az lenne, hogy *ki jelentette meg neked azt*, 'Quis tibi indicavit hoc?'

EMDUL

92. §

Én ezt az *emdult endölnek* olvasom, a régiek szokása szerint, leszámítva, hogy az *m*-et *n*-re változtatom, mivel más szavak is mutatják, hogy ezek a hangok kölcsönösen helyettesíthetik egymást, például *azomban*, *külömben*, *erőtlembek*, amelyek az *azon*, *külön*, *erőtlen* szavakból származnak. Még a *nevet* igében is sokáig *m*-et ejtettek a mai *n* helyén, bizonyítható a kódexekből és a nyomtatott könyvekből is egészen Telegdi koráig: *mevet* 'ridet', *mevetés* 'risus', *mevető*

¹⁶² Latinul: *status possessivus*, szó szerint: birtokos állapotú, vagyis birtokos személyjellel ellátott. Szinonimája a *status constructus* (lásd a 45. jegyzetet).

'risor, illusor'. *Mevetségre méltó 'risu dignum'* (Telegdi II. rész, 339). A helyesebben és választékosabban beszélők ajkán az *emdul* ma *eendel*nek hangzik, vagy egy *j*-t téve közbe a jóhangzás kedvéért: *ejendel*. Telegdinél így találjuk azt a szentírási helyet, amelyet a halotti beszéd hoz: *Valamely oraban eiendel az megtiltot fanac gyűmőlcheben halallal halsz meg* (II. rész, 284.), 'Quacunque hora comederis de vitae arboris fructu, morte morieris'. Káldinál is *ejendel* van. A régiiek ebben és más hasonló igékben is szerették ezt a két egymás után álló *e*-t egybevonni. Gyakran fordulnak elő ilyen példák a kéziratos bibliafordításban is. *Mikor en tırõmneç meltan valo getrelmet vendik* (Jud 6,6), 'Dum dignas mei gladii poenas exceperint.' *Vendik* a *veendik* vagy *vejendik* helyett. De néha egybeolvadás nélkül is hozza, egy jóhangzást segítő *j*-t közbetéve. *Kit ha nem teiendetek* (Bár 2,22), 'Quod si non feceritis'.

93. §

Az *endöl*, vagy a mi szokásunk szerint *eendel* vagy *ejendel*, ahogy már a Telegdi-példában is megfigyelhető volt, a cselekvő jelentésű, de szenvedő végződésű, vagyis szenvedő formájú *eszik* ige egyes szám második személye kötőmódú jövő időben. *Eszik* 'edit, comedit', *eendel* 'ederis, comederis'. Megütököztem a Faludi-féle olvasatban az *észend* formán, hiszen ez az ige nem így képzi jövő idejét a kötőmódban. Továbbá, ha így is lenne, az nem második, hanem harmadik személy lenne, ezért erre a helyre nem illik; a cselekvő határozatlan forma képzése szerint ugyanis: *kérend, kérendesz, kérendek* 'petierit, petieris, petiero', ezért *észend, észendesz, észendek* lenne. De szóltam már arról, hogy az *eszik* ige nem használja az efféle jövő idejű képzést, részben a benne levő *sz* mássalhangzó miatt, részben pedig azért, mert ez az igéhez nem illő, első határozatlan forma. Az *sz* mássalhangzó itt csupán a jóhangzás kedvéért fordul elő, mint oly sok más igében is, például *iszik, leszen, teszen, veszen, viszen, hiszen*, ezek elsődleges tövei egy szótagosak, és magánhangzóra végződnek: *e, i, le, te, ve, vi, hi*. Amikor pedig olyan képző toldalékokat kapnak, melyek magánhangzóval kezdődnek, akkor jelen időben ezt a közbetett *sz*-t veszik fel, más igeidőkben pedig más hangokat. A kötőmódú jövő időben, ahogy láttuk, gyakran használják a *j*-t, de akár mellőzhetik is. Többet is írok erről a rendhagyó ragozásoknál az *Elaborator grammaticában*. Az említettek közül az *eszik* és az *iszik*, ha határozatlanul szerkesztjük, szenvedő formájú, ahogy ebben a kéziratban az *eszik* előfordul, de mihelyt a szerkezet határozottá válik, az igék átkerülnek a határozott formába. A többi is, noha cselekvő, ezért két forma (határozatlan és határozott) szerint ragozódik, kivéve a *leszent*, amelyik semleges ige és első határozatlan formájú. Hogy a mi *eendel* alakunk világosabb legyen, megmutatom ezt a különbséget a *leszen, eszik* és *iszik* igékben, a kötőmód jövő idejében.

Határozatlan forma

<i>leend</i>	<i>leendesz</i>	<i>leendek</i>
fuerit	fueris	fuego
<i>leendenek</i>	<i>leendetek</i>	<i>leendünk</i>
fuerint	fueritis	fuerimus

Szenvedő forma

<i>eendik</i>	<i>eendel</i>	<i>eendem</i>
ederit	ederis	ederim
<i>eendenek</i>	<i>eendetek</i>	<i>eendünk</i>
ederint	ederitis	ederimus
<i>iandik</i>	<i>iandol</i>	<i>iandom</i>
biberit	biberis	biberim
<i>iandanak</i>	<i>iandatok</i>	<i>iandunk</i>
biberint	biberitis	biberimus

Határozott forma

<i>eendi</i>	<i>eended</i>	<i>eendem</i>
<i>eendik</i>	<i>eenditek</i>	<i>eendjük</i>
<i>iandja</i>	<i>iandod</i>	<i>iandom</i>
<i>iandják</i>	<i>iandjátok</i>	<i>iandjuk</i>

HADLAVA CHOLTAT

94. §

Itt a *hadlava* igénél tévedett az író, hiszen két *l*-t kellett volna írnia, de az egyik helyett *d*-t tett. Ezt a tévedést kijavítva a szó *hallava* lesz, amit így olvasok: *halláva* és *hallája*. Olvasatom elvét már korábban megadtam (43. § skk.). De itt még az is eszembe jutott, hogy a dupla *ll*-t talán olyan erővel ejtették ebben az igében, hogy amikor a nyelv a fogaktól a szájpadlás felé löködtött, az első *l* erősebben ejtve *d*-nek, vagy legalábbis ahhoz közeli hangnak hangzott: *hadláva*, *hadlája*. De hogy adhatott Faludi ilyen olvasatot: *hallotta parantsolatot teremtő Istenről*? Még ha a *hadlava* és a *choltat* között üres hely lett volna, és a közbeeső betűket lekoptatta volna az idő, ahogy én is hittem, amíg csak Faludit olvastam, és ha néhány véletlenül megmaradt betűből kihámozta is volna a *parant*, ami a *choltathoz* kapcsolva *poroncholtat* adott volna, a *ch*-t, akár a mai szokás szerint *ts*-ként¹⁶³ ejtve, akkor is inkább *parancholtát*, mint *parantsolatot* olvasott volna. De én bizony, miután saját szememmel láttam ezt a kéziratot, gondosan áttanulmányoztam és le is másoltam, semmiféle hibát nem fedeztem fel e helyen. Sőt, láttam, hogy ez a két szó folyamatosan következik egymás után, kellő távolsággal

¹⁶³ Révai a ma *cs*-vel jelölt hangot *ts*-nek írta. Ezt a jelölést a példaszavakban nem változtattuk meg. Lásd még a bevezető tanulmányt!

elválasztva, szépen írva, ahogy az összes többi része is, nincs ott semmiféle törlés, ami csodálatosan tanúsítja az író gondosságát. Ezért a dolgot alaposabban megfontolva, és ezt az írást a többivel összevetve végül oda jutottam, és erről a leghatározottabban meg is vagyok győződve, hogy itt másféle olvasat nem lehet, mint *hallavá holtát*, a *v-t j-re* változtatva *hallája*, ma pedig összevonva *hallá holtát*.

95. §

Továbbá a *hallotta parancsolatot*, ahogy Faludi olvassa, hibás szerkezet a magyaroknál. Ugyanis ebben a kéziratban a határozott és a határozatlan igei szerkezet mindenhol pontosan és jól megkülönböztetve teljesen nyelvünk természete szerint található. Ha valóban hiba lenne a kéziratban, azt kijavítva, a *parantsoltát* helyesen lenne egyeztetve a határozott ragozású *halláva* vagy *hallája* igével: *hallá parantsoltát*.¹⁶⁴ A *parantsolt* ugyanis igenévként használva múlt idő lenne, az igenév pedig toldott névmással főnévként állna. Ez a szerkesztésmód nálunk gyakori és választékos. *Tudod parantsoltomat*, 'scis mandatum meum'; *Nem gondolok parantsoltoddal*, 'nihili pendo mandatum tuum'; *hallá parantsoltát*, 'audivit mandatum eius'. De ez utóbbi, ha jól is lenne elválasztva, a *teremtő Istentől* mellett mégis kevésbé lenne jól szerkesztve. *Hallá parantsoltát teremtő Istentől*, 'audivit mandatum eius a creatore Deo'. De az *Istentől* szóban, noha így is világosan van kifejezve, a *től-t* mégis *nek-re* lehetne változtatni, és akkor valóban tökéletes lenne a szerkezet: *Hallá parantsoltát teremtő Istennek*, 'Audivit mandatum eius creatoris Dei'. De gondosan meg kell mindent őrizni, hacsak nincs nyilvánvaló tévedés, s mivel itt nincs, kivéve a *d* betűcske becsúszását, annál hívebbnek kell lennünk. Megáll tehát és helyes az olvasatom: *halláva holtát teremtő Istentől*, 'Audivit mortem suam a creatore Deo'. A *holt* a *hal* 'moritur' ige múlt ideje, a magyarok ismert szokása szerint főnévi értelemben, 'mors', toldott névmással *holta* 'mors eius, mors sua'. Ezek szépen megegyeznek az előtte és az utána levőkkel. Előtte van ugyanis Isten fenyegetése: *halálnek halálával halsz*, 'mortis morte morieris'. Tehát *halláva* vagy *hallája holtát*, 'audivit iam mortem suam'. Utána rögtön következik: *gye feledéve* vagy *gye feledéje*, 'sed oblitus est'.

FELEDEVE

96. §

A *feled* 'obliviscitur' ige, amelyből ez a kijelentő módú, folyamatos múlt idejű *feledéve*, illetve a *v-t j-re* változtatva, *feledéje* alak képezve van, a debreceni nagy grammatika megjegyzése szerint már kiveszett. Annál kevésbé ütközöm

¹⁶⁴ Révai azzal érvel, hogy határozott tárgy mellett határozott ragozás kell, ezért nem jó a *hallotta parancsolatot* olvasat, hiszen ebben a *parancsolatot* határozatlan tárgy.

meg Faludin, aki a mai *elfelejté*vel helyettesítette.¹⁶⁵ De milyen hanyagok is vagyunk, hogy ezt az oly választékos igét hagytuk kiveszni. Pápai Páriznál szerepel a *feledék* ige, de 'tardo, somnolenter ago' ['lassan, álmosan csinállok valamit'] jelentéssel, az igeneve pedig *feledő* 'otiosus, tardans' ['tétlen, késlekedő']. Itt azonban a Pápai Páriz-szótár téved. A régiek ugyanis, mint ez a kézirat is, ezt az igét *obliviscor* ['elfelejt'] jelentésben használták. És Pápai Páriz maga sem elég következetes, hiszen ugyanezen szavaknál az *obliviscendum*ból képzetekhez a következő jelentéseket fűzi: *feledség* 'oblivio, oblivium', *feledékeny* 'obliviosus', *feledékenység* 'oblivio, obliviositas'. Tévednek tehát azok, akik a *feletkezem*, szintén 'obliviscor' és *feletkezés* 'oblivio' szavakat *t*-vel írják. A töben ugyanis, ahonnan erednek, *d* van, mivel az a *feled*, tehát *feledkezem*, *feledkezés*, amiképpen az *imád* 'orat, adorat' töből is képzett hasonló alakok is megtartják az alapszavuk *d*-jét, *imádkozom*, *imádkozás*. A *feled* igét a régiek igen gyakran használták, a ma szokásos *felejtet* pedig nagyon ritkán; a példák tanúsága szerint azonban mindkettőt a már említett *obliviscendum* jelentésben. Ritka példát találunk erre a kéziratban: *Elfeledkezuen elfeledem oket* (Oz 1,6). A jelentést világosan megadja a latin szöveg: 'oblivione obliviscar eorum'. A *feled* igéből származó főnév, a *feledet* 'oblivio' is előfordul ebben a kódexben (Eszt 9,28). Így látjuk Tinódinál is: *Ó io voltat tij ha el feleditóc* (V₃), 'Eius beneficii si vos obliviscemini'. Továbbá Huszár Gálnál: *Az vén emberekis inkább nem feledic el* (b₃), 'Senes quoque homines tanto magis non obliviscuntur'. Használja Telegdi is, mégpedig állandóan: *Magoc feledet emberec* (II. rész, 57.), 'Sui immemores homines' ['magukat elfelejtő emberek'], valójában 'sui obliti homines' ['magukról megfeledkező emberek']. Komjáti és Sylvester néha a *felejt* igét is használják: *Azokat, kyk hatam megwl vadnak, el feleituen* (Fil 3) 'Eorum, quae retro sunt, obliviscens'; *Hog azokat elfeleyczem* (uo.), 'Ut eorum obliviscar'.

URDUNG

97. §

Az *urdung* szót, csupán a magánhangzókat megváltoztatva, *ördöngnek* olvasom, ami rossz szellemet, démont, ördögöt jelent. Régen tehát *ördöng* volt, amit a mieink, az oda nem illő *n* hangot később kilökve már régóta *ördöngnek* mondanak és írnak. Ez annál biztosabb, mert származékai néha még ma is őrzik az *n*-t: *ördöngös* 'daemonicus, obsessus a daemone' ['démontól megszállott'], 'magus', *ördöngösség* 'magia'.

¹⁶⁵ Faludi nem olvasatot készített, hanem az akkori magyar nyelvre írta át a szöveget, tehát kulcsot adott, ahogy az eredeti latin szövegben Révai maga is a *clavis* és nem a *lectio* szót használja Faludival kapcsolatban. Mégis itt és a következőkben úgy kritizálja meg Faludit, mintha *lectió*ról lenne szó (vö. C. VLADÁR 2014: 179–188).

A *v* mássalhangzóról már eleget értekeztem (44. § skk.). Hangértéke az *intetvinec*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl* szavakban, melyeket így olvasok, *intetvének*, *ületvétől*, *kinzatvjától*, a mai szokás szerint *j*, ez a mássalhangzó kapcsolja a harmadik személyű toldott névmást a magánhangzóra és a mássalhangzóra végződő névszókhoz egyaránt. Ezek tehát gyakorlatom szerint olvasva így hangoznak: *intetjének*, *ületjtől*, *kinzatjától*. Az előzőekben (48. §) már felhívtam a figyelmet arra, hogy egyik ejtéskönnyítő mássalhangzót (a *v*-t és a *j*-t) sem ok nélkül írták bele a *kinzotviatwl* szóba, noha az egyik is elég lett volna. Azt gyanítom, ennek oka az, hogy jelezzék az ejtéskönnyítő *v* sűrűbb, mintegy kettőzött hangértékű hangzását, különösen a mély *a* és *o* magánhangzók között. Ezek a szavak pusztá főnévként állnak előttünk, ha a toldott névmásokat, a részes eset és az ablativus képzőjét levágjuk: *intet* 'monitum', *ület* 'persecutio', *kinzat* 'cruciatus'. Ezek az igéből képzett, abszolút, befejezett, a cselekvést elvontan jelölő főnevek ma már ritkábbak, mivel helyettük a latin szolgai utánzása miatt inkább a cselekvést jelölő főnevek terjedtek el, amelyek a cselekvés folyamatát magát jelölik: *intés*, ami nem egyszerűen 'monitus', hanem az intés mint cselekvés, 'monitio', *üldés* 'persecutio', *kinzás* 'cruciatio', ezért ezeket nem lehet mindenkor abszolút értelemben használni, különösen nem már végbement dolgoknál.¹⁶⁶ Ezt a megkülönböztetést bővebben is bemutatom alkalmasabb helyen, a kéziratos bibliafordításhoz fűzött grammatikai megjegyzéseimben, az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) III. kötetében *Substantiva actionis* (Cselekvést jelölő főnevek) cím alatt.

99. §

A régiség teljes irodalma azt mutatja, hogy az általam abszolútnak nevezett főneveket igen gyakran használták. Csak ebben a rövid kéziratban három ilyen főnév fordul elő, mint már láttuk, az *int* 'monet', *üld* 'persequitur', *kinöz* 'cruciat' igékből származó *intet*, *ület*, *kinzat*. Közülük az *üld* különleges, mivel hanyagságunk miatt már kiveszett a használatból. Ma származékát, az *üldözt* használjuk. Sok példa mutatja, hogy ily módon igékből ismét igéket lehet képezni a tőhöz tett *z* mássalhangzó és az illeszkedő kötőhangzó segítségével. Ezek azonos jelentésűek, eltekintve attól, hogy az utóbbiakat többnyire gyakorítónak tartjuk: *hord* 'portat, gerit', *hordoz* 'portitat, gestat', *old* 'solvit', *oldoz* szintén 'solvit, absolvit', *köt* 'ligat', *kötöz* ugyanúgy 'ligat', *önt* 'fundit', *öntöz* 'funditat, rigat', *vált* 'mutat, redimit', *változ-ik* 'mutatur', *ölt* 'induit', *öltöz-ik* 'induit se, induitur'. Nagyon sok ilyen igét

¹⁶⁶ Mai terminológiával: *nomen actionis*, a cselekvés folyamatát és *nomen acti*, a cselekvés eredményét jelölő képzés.

képeznek névszókból is, az ezekhez tett *z* azt jelenti, hogy a *tő* által jelölt dolgot gyakran használjuk, sokszor élünk vele, tehát valamiképp ezek is gyakorító igék. Így született a *kínoz* a *kínból*, ami már *cruciatust* jelöl, a *kín* ma már inkább abszolút értelmű, mint a *kínzat*, ami *cruciatust frequens* [’gyakori gyötres’] jelentésű.

100. §

Ilyen abszolút főnevekkel tele van a kéziratos bibliafordítás, amely az eddig fellelt emlékek sorában időben kéziratumk után következik, noha elég hosszú idő választja el őket egymástól. Ezek közül felidézek néhányat, hogy bemutassam használatukat: *Szarandoklat* ’peregrinatio’ (Ruth 1,7.22). *Pillantat* ’momentum’ [’pillanat’], de alapjelentése *nictus* [’pillantás’], a *pillant* ’nictat’ igéből, ami más, mint a *pillantás* ’nictatio’, ez utóbbi maga a pillantás folyamata; helyes tehát a *pillantat* a *momentum* helyett, mivel a pillantás egy pillanat alatt megy végbe (Ruth 2,7). *Születet* ’nativitas’: *Születettel nagyobbak* ’natu maiores’ (Ruth 4,4.9.11). *Fordúlat* ’reversus’, *Eszteendőnek fordúlatjában*, ’in reversu anni, revertente anno’ (Esz 9,21). *Gyászolat* ’luctus’, *Gyászolatok vigaságba fordéjtattak*, ’luctus in hilaritatem conversus’ (Esz 9,22). *Feledet* ’oblivio’, *Ezek annapok, kiket sonha sem egy feledet el nem törül*, ’isti sunt dies, quos ulla unquam delebit oblivio’ (Esz 9,28). *Háborúlat* ’conturbatio’ (Esz 9,5), *kérdezet* ’quaestio’ (Esz 12,3), *irgalmazat* ’miseratio’ (2Mak 7,29), *könyörület*, szintén ’miseratio’ (Bár 2,27). Akit érdekel, az összes többi előfordulást e kódexben megtalálja majd az *Elenchus vocum singularium* (Az egyes szavak jegyzéke) című részben, melyet az *Antiquitates litteraturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) készülöben lévő III. kötete fog tartalmazni.

TILUVT, TILUTOA

101. §

Faludi e szavak olvasatában egy *t-t* tett az elsődleges *tő*höz, *tiltott*, *tiltotta*, ahogy ma szokásos. Én a kézirat vesszőihez is ragaszkodtam, nem tettem semmilyen hangot a *tő*höz, csak amit az idő képzése megkövetelt, közben a *tövet* megőriztem, és csak a magánhangzókat alakítottam megfigyeléseim alapján a valódi kiejtéshez: *tilott*, *tilotáva*, a *v-t j-re* változtatva *tilotája*. A valódi *tő* *til*, ezt mutatja a belőle képzett *tilos* melléknév, *prohibitum*, *vetitum* jelentéssel. Mivel pedig az ilyen mellékneveket főnevekből képezzük az *os* képző szótag segítségével, szükség esetén ennek magánhangzóját az illeszkedés szerint *as*, *es*, *ös* alakúra változtatjuk, ami azt jelenti, ’bíró, valamit birtokló, és azzal ellátott’, ahogy ezt a toldalék arab eredete is mutatja.¹⁶⁷ Világos tehát, hogy ez a *til* is főnév, és tiltást

¹⁶⁷ Az arabban nincs ezzel összevethető képző. (Zs. D.)

jelent, amint a *tilos* is tiltás alatt levő avagy tiltott dolgot; és kéziratunk gyakorlata alapján ugyanez ige is lehet, hiszen ugyanez a *til* tő múlt időben szerepel: *tilott*. Egyáltalán nem kell ezen megütközni. Számos ilyen tő van nyelvünkben ma is, amelyek névszók és igék is. Például *nő* 'uxor' ['feleség'] és 'crescit' ['növekszik']: helyesen származik a feleség a növekedés igéjéből, mivel gyermekkel növekszik. Továbbá a *nyom* 'vestigium' és 'premit', nekünk a *nyom* a nyomás nyoma. Aztán a *tér* főnévként 'kiterjedtség, maga a kiterjedés', de igeként 'visszatér, megtér is, mintegy teret jár be'. Ide tartozik a *fagy* 'gelu' és 'gelascit, glaciatur'. Továbbá a *fog* 'dens' ['testrészt'] és 'capit' ['megfog'], nálunk bizony a *fog* főnévként arra utal, hogy megfog, mármint falatot a rágáshoz. Végül a *lep* 'tegumen', innen van az *ágylep* 'lectisternia' összetétel, ugyanez ige is, 'tegit, operit'. Azt hiszem, ennyi elég is, máshol (180. §) alkalmasint még előkerül néhány példa.

102. §

De lássuk, mi is ez a *til*, ha igének tekintjük. Véleményem szerint semleges ige, szenvedő jelentéssel, 'prohibetur, vetatur' ['tiltva van, tiltatik']. Ennek múlt ideje a *tilott* 'prohibitum, vetitum est' vagy 'fuit'; és ezt a múlt időt, bevett szokás szerint ugyanezen időbeli igenévként is használjuk, *tilott* 'prohibitum, vetitum': *avec oz tiluvt gimilstwl*, olvasatom szerint *evék az tilott gymöltstől*, 'comedit de prohibito fructu'. Megerősíti véleményemet ugyanezen ige használata cselekvő jelentésben, de műveltetőt képezve ebben az emlékből: *tilutoa wt*, olvasatom szerint *tilotáa, tilotáva, tilotája vőt*, mai alakban *tilotá ötet* 'prohibuit eum'. Így a *hull* 'cadit, decedit', ennek a múlt ideje *hullott* 'cecidit, decedit', ugyanez múlt idejű igenév is, *hullott* 'quod decedit' ['ami lehullott'], ez biztosan semleges ige. De műveltető képzéssel tárgyias lesz: *hullat* 'facit, curat, sinit cadere, decidere, deiicit'. A legtöbb egy szótagos tőhöz hasonlóan ugyanis ezek is az egyszerű *et* képzőt veszik fel, ami tulajdonképpen maga a *te* tő, csak megfordítva,¹⁶⁸ innen a határozott harmadik személyű ige, a *teszen* 'facit', a magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva *hull, hullat; til, tilat*. Az első ige első folyamatos múltjának határozott formából (*hullatája*, ma *hullatá*) könnyebben és világosabban érthető a második ige ugyanilyen múlt ideje: *tilatája*, mai alakban *tilatá*. A *hullatban*, mivel a *hull* tő két mássalhangzóra végződik, megmarad a képző magánhangzója, illeszkedés szerint megváltozva, a *tilatban* viszont, mivel a *til* tő egy mássalhangzóra végződik, s ezt könnyebben lehet a *t*-hez kapcsolni, már régen elhagyták a képző magánhangzóját, és összevonással *tilt* 'facit prohiberi, vetari, prohibet, vetat' alakú lesz, amit Faludi is használt. Mégis, közelebb lett volna az eredeti emlékből használt igéhez, ha a *tiltotta* helyett inkább a *tiltá* folyamatos múltat használta volna.

¹⁶⁸ A szótövek megfordításáról lásd a 74. jegyzetet!

Több olyan igénk van ma is, melyek ebben a tárgyias képzésben a hosszú használat során elvesztették képzőjük magánhangzóját, amelyet egykor felvettek. A *kel* 'surgit' régen cselekvővé válva bizonyosan *kelet* volt, 'facit surgere, suscitatur', ma pedig nem csupán a képző magánhangzóját, hanem saját *e*-jét is *ö*-re változtatja: *kelt* helyett *költ* alakú. Így a *tel-ik* az *ik* toldással 'completur, repletur' jelentésű, szenvedő formájú semleges ige, tárgyias alakban egykor *telet* 'facit compleri, repleri, complet, replet', ma *telt* helyett *tölt* alakban használatos ugyanabban a jelentésben.¹⁶⁹ Valóban kézenfekvő, hogy megváltozzon a magánhangzó ezekben az esetekben azért, hogy a tárgyias formák összevont alakjait (*kelt* 'suscitatur', *telt* 'complet, replet') az elsődleges tő magánhangzóját megtartva ne lehessen összekeverni a tövek múlt idejével: *kelt* 'surrexit', *telt* 'completum est'. A *telik*-ből az *ik* toldást levágva *tel* lesz, ami a *til*hoz hasonlóan főnév is lehet 'plenum' ['teli dolog'] és 'plenitudo' ['teltség'] jelentéssel, ezt mutatja a belőle hasonló módon képzett melléknév is: *tel-es* 'plenitudinem habens, plenus' (101. §); ebbe a formába azonban a használat során a jóhangzás kedvéért egy *j* került (*teljes*), innen ered lágyabb ejtése, ennek nyomán pedig a *tellyes* írásmód. Ha figyelmesebben megnézzük, világos, hogy ez történt a *bel* és *fel*, 'intus' és 'supra' alakokból képzett középfokoknál is, először *belebb*, *felebb* 'interius, superius', majd *beljebb*, *feljebb*, végül *bellyebb*, *fellyebb* alakok jöttek létre. A *tel* és *bel* tövek ily nagy hasonlóságából arra következtettek, hogy egykor ezek valószínűleg igei formájukban is hasonlóak voltak, ahogy ma a *telik*, *telet*, *telem* 'completur, compleris, compleor' használatos, úgy lehetett szokásban egykor a *tilik*, *tilol*, *tilom* 'prohibetur, prohiberis, prohibeor' alak is. A szenvedő formájú és jelentésű *tilik* alakból tehát következik, hogy a kéziratban szereplő *tilott* 'prohibitum, vetitum' igenév szenvedő jelentésű. Az is világos most már, hogy a határozott szerkezetben álló *tilotája* 'prohibebatur, vetabatur' a régi képzés szerint tárgyassá vált *tilat* igéből alakult.

HALALUT, REZET

Régen a *halál* 'mors' szó tárgyesetben ékezetét elvesztette, és hosszabb lett, teljes alakjában véve föl a tárgyeset képzőjét, az *et*-et, ami a magánhangzóját illeszkedés szerint változtatva, *at* és *ot* lesz, ahogy azt már másutt (75. §) jeleztem; így lesz *halalot* 'mortem'. Hasonlóképp a *rész* 'pars' is egykor, teljes alakú tárgyesetben *részet* 'partem' volt, de a meghosszabbodás ellenére sem vesztette el ékezetét, s ugyanígy a belőle képzett melléknév sem, noha bővült: *részes*

¹⁶⁹ Ugyanez a példaige képzéseivel és magyarázatával Pereszlényi grammatikájának előszavában is szerepel (1682/2006: 4. számozatlan levél rektó/38–39).

'partem habens, particeps' (101. §). Most közönségesen *részt* és *halált* mondunk, a magánhangzót a tárgyeset képzőjéből kihagyva, csak a *t-t* megtartva. Ezeknek a szavaknak is kétféle tárgyesetük lehetett egykor, és így van ez ma is több, ebbe az osztályba tartozó szó esetében, ezekben a szóvégen, egyszerű mássalhangzó előtt a magánhangzó ékezetes: például *fonál* 'filum', *madár* 'avis', *pohár* 'poculum', *levél* 'folium, epistola', *tehén* 'vacca', *kenyér* 'panis'. Ezek a szavak csak a mássalhangzóval képzik tárgyesetüket, így a második magánhangzó ékezetét nem vesztik el: *fonált*, *madárt*, *pohárt*, *levélt*, *tehént*, *kenyért*. De szótagot alkotó toldással jobb hangzásúak: *fonalat*, *madarat*, *poharat*, *levelet*, *tehenet*, *kenyeret*. A *részből* származó *részlet* tárgyeset irodalmi példával való bizonyításához ott van az *ész* 'mens' szó, ennek ma a tárgyesete *észt*, ahogy a *résznek* is ebben az esetben *részt*, Marosvásárhelyi mégis, teljes képzővel *eszet* írt. *Az Isten az ő jovait közinkbe oztotta, ugy mint ezet, elmet, és akaratot* (594.), 'Deus bona sua inter nos distribuit, utpote mentem, (intellectum), memoriam et voluntatem'. Így használta ezt a Marosvásárhelyinél sokkal régebben élt Komjáti is: *Ki felliwál halad minden értelmet, ezeth, elmet* (Fil 4), 'Quae exsuperant omnem sensum'. Szokása szerint a *sensum* értelmezésére hozzátette az *intellectum* és *mentem* szavakat. Az *eszet* itt szükségszerűen elveszti ékezetét, ezt mutatja a belőle képzett melléknév, az *eszés* is, melynek jelentése 'intellectum habens, prudens, perspicax'. Ugyanezt látjuk ma is a *mész* 'calx' szóban, amelynek tárgyesete mindig *meszet*, és sohasem *mészt*.

VIZE, VIMAGGVC, VIMAGGOMVC
W, VV, WT, UVT, VVT
MIV, TIV, CHAMUV, UALOV, IAROV, IOV, KESERUV
IOVBEN, BOVDUG, OVDONIA, OVGA

105. §

Az itt összegyűjtött szavakban (*vize, vimagguc, vimaggomuc; w, vv, wt, uvt, vvt; miv, tiv, chamuv, ualov, iarov, iov, keseruv; iovben, bovdug, ovdonia, ovga*) ma a szó elején, közepén és végén is felesleges a *v* mássalhangzó, és teljesen mellőzük: *íze, imádjuk, imádjamuk; ő, őt; mí, tí, hamu, való, járó, jó, keserű, jóban, bódog, ódania, ódja*. De a *v* nyilvánvalóan itt áll a kéziratban, lássuk tehát, miért, miféle régi szokás folytán! Népünk kétségtelenül keleti, és e jelenség tekintetében is igen közel áll az elsősülött nyelvhez, mely bizonyítottan a héber. A héber grammatikusok megjegyzik, hogy az *א* [ʔ] (*aleph*) [ʔálef], amelyet nem szabad összekeverni a mi *a* magánhangzónkkal, olyan mássalhangzó, amely magánhangzó előtt és után is állhat; tudniillik nem más, mint egy olyan gyenge hehezet, amelyet akkor lehelünk ki a szánkából, ha a latin vagy a görög beszédben

egy szótag eleji magánhangzót ejtünk.¹⁷⁰ A görögök ezt egy úgynevezett gyenge hehezettel (´) jelölik a szó elején.¹⁷¹ Ezek a Schrödertől írott dolgok¹⁷² megerősítik Johann Severin Vater szavait, amelyek a *tőle* korábban (22. §) idézett rész után állnak. Az א [ʔ] (*aleph*) [ʔ*álef*] esetében a görögök gyenge hehezetét kell emlékezetünkbe idézni, akik a szó elején szintén nem tudtak anélkül magánhangzót ejteni, hogy ne ejtettek volna előtte valami gyenge fűvást. Noha mi, nyugatiak ma mellőzzük a kiejtésben az א [ʔ] (*aleph*) [ʔ*álef*] mássalhangzót, mivel a héberek kicsit is finomabb megkülönböztetéseit nem követjük, mert úgy véljük, hogy ennek hangzását még érzékelni is alig tudnánk; ám maguk a héberek egykor bizonyosan ejtették, de gyengébb hehezetel, mint a ה [h] (*he*) [héʔ] mássalhangzót.¹⁷³ A[z] אָדָם [ʔ*ádám*] kiejtése szinte *Hádám*, nem pusztán *Adám* volt. Az אֱלֹמֵנוּת – [helyesen: אֱלֹמֵנוּת] [ʔ*almánút*] – csaknem *halámnuth* ’viduitas’ [’özvegység’], nem pedig minden hehezetet elnyomva *almánuth*. Hasonlóképp a szó közepén גְּלוּת קְדוֹשָׁה – [helyesen: גְּלוּת קְדוֹשָׁה] [gálút *q^edésá(h)*]¹⁷⁴ megközeleltőleg *káhdásch* ’sanctus’ [’szent’], *gáhluth* ’captivitas’ [’fogság’], nem pedig pusztán *kádásch*, *gáluth*. Ugyanilyen módon a szóvégen is קְנוּי מוֹרָה – [helyesen: קְנוּי מוֹרָה] [qannóʔ *móre(h)*]¹⁷⁵ – *moráh* ’saginat’ [’nyilas’], *kannóh* ’zelotypus’ [’föltékeny’], nem pedig *morá*, *kannó*. A mieink is ejtették ezt a gyenge hehezetet vagy fűvást, különösen a szavak elején, továbbá magánhangzók után, szóközben, és főleg szóvégen, s mivel ez olyan erős volt, hogy világosan érzékelni lehetett, hangzásában szinte a *v*-hez közelített, ezért e mássalhangzó segítségével kezdték jelölni e szavak leírásakor. Ez pedig, főleg ebben a használatában, teljesen úgy viselkedik, mint a héber ו [v] (*vav*) [vav], amelyről már máshol (48. §)

¹⁷⁰ Az א [ʔ] [ʔ*álef*], mint néma hangzó, nem ejtendő, csak a hozzá tartozó magánhangzót ejtjük ki, vagyis azt, amelyik utána következik (alá vagy mögé van írva), ezért az א [ʔ] [ʔ*álef*]-et hangszalagzárának is nevezzük. Feltételes hehezetes ejtéséről és további hangtani jellemzőiről lásd a bevezető tanulmányt. NB: Vaternél most sem található meg a hivatkozási alap. Lehet, hogy Révai néhol összekeveri a Vater-féle grammatika megállapításait más, általa használt, de meg nem nevezett grammatikai forrás megállapításaival? (K. K.)

¹⁷¹ A görögben a szó eleji magánhangzó fölött vagy *spiritus asper* (erős hehezet) áll, ekkor *h*-t kell ejteni a szó előtt, vagy *spiritus lenis* (gyenge hehezet), ekkor nem kell semmit sem előtte ejteni.

¹⁷² Nikolaus Wilhelm Schrödernek (1721–1798), a groningeni egyetem keleti nyelvekkel foglalkozó professzorának *Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae* című munkája először 1766-ban jelent meg (SCHRÖDER 1766). A 18. században még számos további kiadása volt.

¹⁷³ Bár a képzés helye szerint valóban egy csoportba tartozik a ה [h] [héʔ] és az א [ʔ] [ʔ*álef*], nincs bizonyíték arra vonatkozólag, hogy hehezzettel ejtették volna az א [ʔ] [ʔ*álef*] fonémát. Révai „h”-s átírásait tehát nem tekinthetjük helyesnek. Bővebben lásd a bevezető tanulmányt. Továbbá: a héber betűs szavak a jelen esetekben rosszul vannak szedve, így szögletes zárójelben a megfelelő írásmódot és annak átírását is feltüntetjük. Révai zárójeles javaslatait természetesen változatlan formában közöljük. (K. K.)

¹⁷⁴ Ebben a jelzős szerkezetben több nyelvtani-helyesírási probléma is van. Egyrészt: Révai mindkét szóban hozza az א [ʔ] [ʔ*álef*]-et, noha egyik szóban sem szerepel. Másrészt: az egyeztetés sem megfelelő, az alapszó ugyanis nőnemű, így a jelzőnek is nőneműnek kell lennie. Ezen kívül a melléknév *státív*, tehát a tematikus hangzója vagy „ó”, vagy „é” (mi ez utóbbival képezük). (K. K.)

¹⁷⁵ Itt sem pontos sem a helyesírás, sem a grammatika. A feleslegesen kitett pontokat nyomdahiának minősíthetjük, ugyanakkor grammatikai természetű az a hiba, hogy Révai א [ʔ] [ʔ*álef*]-végűnek minősíti a melléknévet, noha az a ירה [jrh] -gyökből származik (*hifʕil*, part.) Ráadásul a jelen szerkezet alapszava hímnemű, ezért a melléknév végződése: *-e(h)*. (K. K.)

idéztem Vater megjegyzését: mivel ez hang a \cdot [j] (*jod*) [jód] társa, sokkal gyengébben és simábban ejtették, mint ahogy ma – főleg az európaiak – ejtik.¹⁷⁶ A ν egykor az aioloknál is a fűvást jelölte, erre lehet következtetni abból, amit Hensel ír a *Synopsis universae philologiae* című munkájában¹⁷⁷ (II. szakasz, III. fejezet, 92. oldal): „A görögök közül csak az aiolok használták a digammát, mivel ők visszariadtak az erős hehezettől, ezért ezt a *F* betűt találták ki, aminek olyan alakja van, mint a kettőzött gammának, és gyengébben hehezetes, mint a görög Φ . Később mégis annak a helyébe lépett, és az aspirált *II* hangzását kezdte utánozni. Ezt mutatja igen sok latin szó: *Fero, Fama, Filosofus, Fuga* stb.¹⁷⁸ Ugyanis egykor ν -nek hangzott, amit Victorinus Afertől¹⁷⁹ tudunk: Az aiol *F* ugyanolyan értékű, mint nálunk a ν , ha mássalhangzóként írjuk,¹⁸⁰ és $\beta\acute{\alpha}\omega$ -nak és digammának nevezik. Ezért így írták az aiolok: $\acute{\alpha}\mu\alpha\mu\zeta\alpha$ helyett *Fαμαζα*, $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\beta\omicron\lambda\omicron\varsigma$ helyett *Fεκεβολος*, $\acute{\alpha}\nu\eta\eta\rho$ helyett *Fανηρ*, $\acute{\epsilon}\pi\tau\alpha$ helyett *Fέπτα*.” Ezeket bizonyosan ν -vel ejtették, teljesen a mieink egykori szokása szerint: *vamaxa, vekebolos, vaner, vepta*, gyengébb fűvással, mint az erős hehezet: *hamaxa, hekebolos, haner, hepta*.

106. §

Először ennek a szó elején lehelt régi fűvásnak a nyomairól szólnék (*vize, vimagguc, vimaggomuc*), ezeket ma, és már régóta, ν nélkül, pusztá magánhangzóval kezdjük: *íze, imádjuk, imádjamuk*. Ennek alapján feltehető, hogy sok más szóban is megvolt ez a fűvás. De megerősíthető ez a miénkhez hasonló nyelvet beszélő, finn eredetű népek példáival is: náluk ma is vannak olyan szavak, amelyekben a régi szokás alapján a magánhangzó előtt egy fűvást lehelnek, ezek közös szavaink, de mi már régóta nem élünk ezzel a fűvással. E szavak, főként a svéd helyesírás alkalmatlanságából, nem olyan eredeti jellegűek, mint a mieink. Ezen kívül változhattak is valamit, hiszen már oly régen és oly messzire elszakadtunk egymástól. Mégis, világos jeleit látjuk annak, hogy ezek közös szavak és hangzásukat az azonos jelentés alapján jól meg lehet határozni.

¹⁷⁶ Az itt leírtak, mivel a \cdot [v] [*vav*]-ra vonatkoznak, megfelelnek a mai tudományos ismereteink szerinti álláspontnak, lásd a bevezető tanulmányt. Ugyanakkor az is tény, hogy nincs semmiféle megjegyzés Vater grammatikájában (vö. 96. jegyzet) a \cdot [v] [*vav*] és a \cdot [j] [*jód*] „gyenge és sima”, valamint „egymáshoz közeli ejtéséről”. (K. K.)

¹⁷⁷ Gottfried Hensel (1687–1765) goldbergi evangélikus prédikátor, a hirschbergi iskola rektora *Synopsis universae philologiae* (HENSEL 1741) című munkájában az akkor ismert nyelveket hasonlította össze, különös tekintettel az egyes nyelvek földrajzi elterjedtsége (ehhez térképeket is mellékelte), és a különböző írásrendszerekre (köztük a magyar rovásírásra is).

¹⁷⁸ A digamma (F F) klasszikus kor előtti görög ábécében a bilabiális zöngés spiráns jele volt, archaikus neve *vau*.

¹⁷⁹ Gaius Marius Victorinus (Victorinus Maximus) Kr. u. IV. században élt grammatikus, szónok és filozófus. Itt idézett műve feltehetően a *De quantitate syllabarum*, amely nyomtatásban először 1504-ben jelent meg Milánóban.

¹⁸⁰ A latinban a ν és az *u* sohasem jelenhetett meg egymás helyén, ezért írásban azonos jelük lehetett.

A kéziratos bibliafordításban gyakran olvasható a különleges *elesztébb* szavunk, amely előfordul Remete Szent Pál kéziratos életrajzában, továbbá szűz Szent Margit nyomtatásban megjelent életrajzában is. Ehelyett ma az *elébb* vagy *előbb* 'prius' szót használjuk. A középfok képzőjét levágva alapfokban *eleszte*, az *előbb* pedig *elő*. Mindkettőnek *primum* a jelentése. Noha ma az utóbbit sem használjuk így, helyette *elsőt* mondunk, ami az *előlsőből* van összevonva. Az *elő* és az *előlső* ebben a jelentésben többször is előfordul ugyanebben a kéziratos bibliafordításban. *Ō elō kiral* (Dán 8,21), 'Ipsē est rex primus'; *Elōlsō kiralnac fieiedelmi kōzzōl* (Esz 6,9), 'Primus de regis principibus'. De térjünk vissza az *eleszte* szóra. Ez ma is használatos a lappoknál, bár nem ebben az eredeti formában. Ugyanis náluk a jelentése *primus*, ahogy Ganander¹⁸¹ a különböző szerzők különböző írásmódja szerint közli, *wuosts*, *wuostes*, *wuestes*, *hwestes*. Vagy ahogy a sorszámnevek közt előfordul: *vuastad*. Ha levágjuk a sorszámnév nálunk is meglévő *d* képzőjét, ezt kapjuk: *vuasta*, ami magas magánhangzókkal, ahogy a különböző írásmódok utóbbi példáinál láttuk, *veeste*, az *s-t* éles sziszteggésszel (*sz*) ejtve *veeszte*, a mi *eleszte* szavunk párja. A lappban ma is megmaradt a fűvás *v* jele, amelyet szó elején, magánhangzó előtt leheltek, s ami náluk olyan gyenge volt, hogy közelebb esett a *h*-hoz. Ezt jól mutatja az eltérő helyesírással írt utolsó példa, a *hwestes*, s ha hallanánk a lappok kiejtését, valószínűleg *eeszte* lenne. De ha hallanánk, talán észlelnénk még valamit, ami azt sugallaná, hogy a két magánhangzó közé egy *l*-t is be kell iktatni, ahogy nálunk is hangzik: *eleszte*, azonban nálunk a szókezdő gyenge hehezet az említett kódex korában már hiányzott. De a halotti beszéd idején még használták ebben a szóban: *veeszte* 'primus', *veesztébb* 'prior, prius'.

Az odvas fá a lappoknál *wuowd*, *wuowda*, nálunk *odv*, *odu*, *udu*, ha a lapp helyesírás pontosabb lenne, tudniillik a kezdő *v-t*, a gyengébben lehelt fűvás jelét elhagynánk, teljesen ugyanaz lenne. Halotti beszédünk idején bizonyosan ez is *vodu* volt. További példákat hozva a lappok a tolvajt *warasnak* hívják, az észtek pedig megkettőzik az *r* mássalhangzót, náluk a szó *warras*. A *v* itt is szó elején, magánhangzó előtt gyengén lehelt hehezetet jelöl, ami nálunk az *orv* vagy *or* szóban már régen nincs meg. A hehezet jelét és a lapp képzőt levágva a *w-ar-as*-ból *ar* lesz, ennek magánhangzóját a mi hangzásunkhoz igazítva előkerül végül a közös *tő*, a mi *orunk*. Nálunk maga a *tő* 'tolvaj' jelentésű, a belőle *z*-vel képzett ige *orz*, vagy illeszkedő kötőhanggal *oroz* 'furatur'; ebből *orzás* 'furandi actio, furatio', *orság* 'furtum, furacitas'. Amikor még élt nálunk a hehezés szokása, ezek kétségkívül így hangoztak: *vor*, *voroz*, *vorság*, *vorzás*. Aztán az *öt* a lappoknál *wit*: az *i-t* *ö*-re változtatva, egykor nálunk is fűvással *vöt* volt, ugyanazzal a jelentéssel, ezt ma már régóta fűvás nélkül ejtünk: *öt*. Továbbá szintén a lappoknál a *wigget* annyi mint törekedni, kimunkálni, a belőle képzett főnév, a *wiggem* 'törekvés, próbálkozás'. Ha levágjuk a főnévi igenév *et* és a főnév *em* végződését,

¹⁸¹ GANANDER 1743.

wígg lesz, lágyan ejtve a kettőzött *g*-t *vígy*, ami bizonyosan velünk közös tő, amelyből a *vígyekezík* igét képeztük, teljesen azonos jelentéssel: 'conatur, nititur', és a *vígyekezítet* 'conatus, conamen, nisus' absztrakt vagy abszolút főnevet. E szavakat egykor biztosan mi is fűvással kezdtük, de ma már anélkül ejtjük: *ígyekezík*, *ígyekezítet*. Teljesen egyértelmű példa, amit még utoljára említék a lappoktól, a *waddet* 'dare' ['adni'] ige, ezt az Ihre-féle *Lexicon*¹⁸² példának hozza az északiak ama szokására, amelyet később mi is felvettünk, hogy a szókezdő *w* hangot, mint a gyengébb hehezet kifejezését, gyakran elhagyják, *waddet* helyett tehát *addet* 'dare'. Ha levágjuk róluk a főnévi igenév *et* végződését, marad az *add* és *wadd*, s ezek ismét közősek a lappokkal, leszámítva, hogy mi a második *d*-t elhagyjuk, pótlására a magánhangzót megnyújtjuk, és ma már fűvás nélkül *ádot* mondunk, egykor azonban csak odalehelve a *v*-t, bizonyosan *vádot* mondtunk, ugyanazzal a jelentéssel: *dat*.

A mi ezerünk, ami *mille* jelentésű, a perzsákkal közös szó, ahogy azt Beregszászinál találtam, ha a magánhangzót kicsit megváltoztatjuk *hezar* lesz, s ezek alapján szintén világos és nyilvánvaló, hogy egykor a szó elején volt valamilyen hehezet, mégpedig bizonyosan a héber א (*aleph*) mássalhangzó nagyon gyenge hehezete, *hezer*. De ennyi elég is erről.

107. §

A magánhangzóra végződő szavakat záró gyenge hehezettről még biztosabban mondhatunk, mivel bizonyos egy szótagú szavakban sokan ma is használják, sokan pedig, ha mellőzik is, azt tanítják, hogy ez nyugvó hang, szintén teljesen héber módra,¹⁸³ és az előtte álló magánhangzót megnyújtja, amit ékezettel jelölünk: *böv*, *hiv*, *bő*, *hí* 'copiosus, vocat'. Ezekben a szavakban a hehezet alanyesetben nem hallatszik, de a régi szokás maradványaként nyugvó hangként jelen van, és ha magánhangzóval kezdődő képző toldalék járul hozzájuk, ismét megjelenik, ahogy a héber grammatikusok mondják, megmozdul,¹⁸⁴ azaz az öt követő magánhangzóval szótagot alkot. Ilyenek: *hó* 'nix', *jó* 'bonus', *ló* 'equus', *só* 'sal',

¹⁸² LINDAHL-ÖHRLING 1780. Johan Ihre (1707–1780) csak a bevezető szerzője. Vö. Szíj Enikő jegyzetével: GYARMATHI 1799/1999: 397. old. 49. jegyzet.

¹⁸³ Bár Révai héber kifejezésekkel dolgozik, mégis egészen más jelenséget magyaráz velük a magyarban, mint amelyre a héberben vonatkoznak. Először is „nyugvó hangról” beszél. Ez a héber *s^évá[?] quiescens*-szel (nyugvó *s^évá[?]*) azonosítható, amely voltaképpen nem is hangzó, hiszen csak a helyesírás szempontjából van jelentősége, önálló fonémaértéke nincs. A kifejezést tehát azon az alapon használhatja Révai, hogy a „nyugvó” ténylegesen zéró-fokot jelöl az ejtésben. Bővebben lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

¹⁸⁴ A „megmozdul” a héber *s^évá[?] mobile* (mozgó *s^évá[?]*) „hívószava”. A *s^évá[?] mobile* – szemben a *s^évá[?] quiescens*-szel – hangzó *s^évá[?]*, bár nem számít teljes értékű magánhangzónak, csak félhangzónak. A kötetünkben használt szisztéma szerinti átírása: *é*. További jellemzőit lásd a bevezető tanulmányban. A magyar és a héber jelenségek közti hasonlítás alapja, vagyis Révai szóhasználatának oka az lehet, hogy a „mozgó” a kérdéses hang ejtésére utal. (K. K.)

szó 'vox', tó 'palus, lacus', kő 'lapis', tő 'truncus, basis', fű 'herba, gramen', mű 'opus', nyű 'vermis, teres', szű 'cor'. Ezek, ahogy mondtam, megnövekedve felveszik a nyugvó *v*-t, és azt a következő szótaghoz kapcsolva hosszú magánhangzójukat megrövidítik: *havat, javam, lovak, sava, szava, tava; köves, töves; füves, müves, nyüves, szüvem*. Ha azonban mássalhangzóval kezdődő képző szótag járul hozzájuk, amely a mássalhangzóra végződő szavakhoz is illeszkedő kötő magánhangzó nélkül tapad, ez a gyenge hehezet ismét nyugszik, és jele, a *v* nincs kifejezve: *hónak, jóban, lóra, sóval, szóra; tóból, kőnek, tóben; fűre, műben, nyűvel, szűvel*. Vannak bizonyos egy szótagú szavak, amelyek elsődleges tövében a nyugvó gyenge hehezetet ma csak az ékezet jelzi: *hi* 'vocat', *ri* 'vagit, plorat', *si* 'plorat, plangit, vociferatur, stridet', *szí* 'sugit, attrahit', *vi* 'dimicat, pugnat, certat', *ró* 'incidendo notat in creniis' ['rovással jelöl a boton'], *fű* 'flat, afflat', *bú-ik* 'mergitur, abít, absconditur', *jő* 'venit', *lő* 'iaculatur', *nő* 'crescit', *nyő* 'atterit, lacerat, extirpat', *sző* 'textit'. Ha ezek a személyeket jelen időben magánhangzóval kezdődő személyes névmásokkal képzik, vagy az időket szintén magánhangzóval kezdődő jelekkel jelölik, akkor a nyugvó *v*-t felélesztik, és mozgásba hozzák: *hívok* 'voco', *híva* 'vocabat', *hívand* 'vocaverit' stb. Mivel ez a gyenge hehezet a névszók alanyesetében és az igék elsődleges tövében már régóta nyugszik, ezen kívül mássalhangzóval kezdődő magánhangzót tartalmazó toldalékokkal való bővüléskor sem jelenik meg, magánhangzós toldalékok előtt azonban visszatér, ezért ezek képzésénél csupán a jóhangzást segíti, ahogy azt ma némelyek – véleményem szerint igen helyesen – tanítják. De ahogy korábban már szoltam róla, ez a gyenge hehezet megnyújtja a magánhangzót, amelyhez tapad; elsősorban ilyen értékben van ott a jele, a *v* ebben az emlékből is bizonyos szavak közepén és végén. Tudniillik a megnyújtott magánhangzó hosszúsága által érzékelhető, világosan kifejezett lehelés az efféle szavak hű lejegyzésében is megkívánta a maga jelét azoknál a népeknél, melyek régen jobban hozzá voltak szokva a hehezetességhez, mint ma. Olvasatomban magam is így tettem híven követve a régi szokást, nem fosztottam meg a magánhangzókat a hehezet jelétől. Ami a *v*-t illeti, bizony úgy ejtették a régiek, ahogy írva van, mindössze némelyik magánhangzót igazítottam a mai helyesíráshoz, csak a legfontosabb példákat említve: *jovben, bovdog, ovdania; járov, keserüv*. Ez utóbbiak alapján már sokkal világosabb, hogy a Medgyesi-féle látó-*v-ül*, illendő-*v-ül*, tudományú-*v-ak*, sűrű-*v-en* alakokat és a többi fentebb (46. §) bővebben idézett példát is a régi szokást követve magától értetődően és szükségszerűen így kell levezetni a látov, illendöv, tudományuv, sűrűv alakokból. Mivel azonban a régiek hehezetét ma már régóta nem használjuk, ezért ha meg akarjuk ezeket az alakokat magyarázni, úgy vélem, az a leghelyesebb, ha a jóhangzásra törekvéssel, a magánhangzó-torlódás elkerülésével indokoljuk létrejöttüket, ahogy ezt az előbb is említettem.

Szándékosan hagytam a végére a többtől külön tárgyalva a *w*, *vv*, *wt*, *uvt*, *vvt* írásmódokat, amelyeket én így olvasok: *vő*, *vőt*. Az első, hosszabb beszédben mindenhol *w* és *wt* fordul elő, két *v* betűt egy alakba vonva össze, a második, rövidebb beszédben ugyanezek a betűk külön vannak (*vv*, *uvt*, *vvt*), úgy vélem, nem ok nélkül. Az *ő*, és ahogy a régieknél szokásos volt, *ű* alakú egyes szám harmadik személyű személyes névmás ma és már régóta pusztán egy magánhangzóból áll, de származása miatt is erősen valószínűsítem, hogy egykor egy gyenge fűvással az elején ejtették. Ez ugyanis köztudottan nagyon hasonlít, sőt maga a héber הו (hu) [helyesen: הוּ] [húʔ]¹⁸⁵ 'ipse' szó, ה [h] (he) [héʔ] hehezettel, amely a mieink ajkán közelebb volt a *v*-hez, (*vú*), majd az *ú* magánhangzó kerekített *ű*-re, később *ő*-re változott, *vű*, *vő* 'is, ipse, ille'. Úgy vélem, ezt a kiejtést fejezi ki a különálló *vv*, *uvt* és *vvt*; az első *v* és *u* fűvás értékű, a második pedig magánhangzó: *ő*, *vő*, *vőt*; ugyanezt a megoldást kell alkalmazni azok esetében, amelyek két betűből (*w* és *wt*) vannak összevonva. Komoly érvet jelent a harmadik személyű birtokos névmás is, amely a tő¹⁸⁶ megkettőzéséből jött létre, amint ez a többi személyben is történhetett, ezt bővebben kifejtem majd az *Elaboratior grammaticá*bán. Kezdetben bizonyosan pusztán kettőzés volt: *vövő*, aztán később az első fűvást elhagyva, de a másodikat – főleg két magánhangzó közt – megőrizve, *övő*, végül pedig a második *ő*-t tisztább *é*-re változtatva *övé* 'az ő valamije'. És amiképpen a *vő* névmás saját maga mellé téve azt mutatta, hogy valami órá, azaz a harmadik személyre vonatkozik, ugyanígy névszókhoz vagy szócskákhoz¹⁸⁷ kapcsolva is azt mutatja, hogy ezek rá, azaz a harmadik személyre vonatkoznak. Ilyen összekapcsolással egykor biztosan az eredeti fűvással együtt járult a névszókhöz, csak a magánhangzót megrövidítve és illeszkedés szerint megváltoztatva, amint ezt világosan és tisztán mutatják emlékünknél példái, *intetve*, *üldetve*, *kínzatva* 'monitum-eius, persecutio-eius, cruciatus-eius', kezdetben az eredeti módon összekapcsolva *intetvő*, *üldetvő*, *kínzatvő*. Később a *v* és a *j* mássalhangzók nagyfokú közelsége miatt, mely alapján egyik a másik helyére kezdett lépni, az *intetje*, *üldetje*, *kínzatja* alakokkal váltakozva használták. Ezek használata később egyre jobban elterjedt, míg végül a korábbiak teljesen kivesztek. Emlékünk abból a szempontból is különleges, hogy ezt a folyamatot tanúsítja és az eredeti *vő* tövet híven megőrizte. Ezt az eredeti tövet mutatják a benne olvasható *terömtéve*, *feledéve*, *vetéve*, *halláva* igék is. Bizonyosan az eredeti *vő* van első kezdetleges képzésükben is: *terömté-vő*, *feledé-vő*, *veté-vő*, *hallá-vő*. Ezek később, amikor a *v* *j*-vé vált, így hangoztak: *terömté-je*, *feledé-je*, *veté-je*,

¹⁸⁵ Révai szövegében kimaradt az נ [ʔ] [ʔəlef] a szó végéről. A הוּ [húʔ] az egyes szám 3. személyű, hímnemű személyes névmás ('ő') és egyúttal a hímnemű távolra mutató névmás is ('az') a héberben. (K. K.)

¹⁸⁶ Latinul *primitivum*, lásd a bevezető tanulmányt!

¹⁸⁷ Latinul *particula*. A héber grammatikákból eredő terminus a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve volt, Révai itt a magyar névutókat érti rajta. (A particuláról lásd SCHENKEVELD 1988; C. VLADÁR 2005.)

hallá-ja, ahogy a második folyamatos múlt *terömtene-je*, *feledné-je*, *vetné-je*, *hallaná-ja*; előző formájukban kétségtelenül *terömtene-ve*, *feledné-ve*, *vetné-ve*, *hallaná-va* alakúak voltak, legelső kezdetleges képzésük pedig *terömtene-vő*, *feledné-vő*, *vetné-vő*, *hallaná-vő*. Az elmondottak alapján tehát a *j* mássalhangzó, az eredeti *v* helyettesítője, nyilvánvalóan nem csak a jóhangzás kedvéért van ott a harmadik személyű todalékokban és az igék előbb már említett harmadik személyeinek régi képzésében, továbbá mássalhangzók után gyakran még más helyeken is, például *látja*, *látandja* 'videt, viderit', hanem a toldott névmással is, mint annak szerves része, hozzá téve és vele összeforva. Mindkét mássalhangzót, a *v*-t is, és a *j*-t is, túlságosan gyenge voltuk miatt már régen is gyakran mellőzték, ahogy ezt gyakran látjuk ebben az emlékből is. Ma általában és helyesen azt tanítjuk, hogy tiszta, azaz fűvás nélküli *ő* járul a névszókhoz, szócskákhoz és igékhez, az illeszkedés szerint megváltozva, a *j*-t, az ősi *v* helyettesítőjét pedig ebben az esetben csupán a jóhangzást segítőnek tartjuk, még a mássalhangzók után is, és a régi szokás alapján tudjuk, hogy ott szeret állni, ezt a szokást pedig a már bizonyított törvényre szépen vissza tudjuk vezetni.

MIGE, ZOCOZIA

109. §

A *mige zocoitia* összetételt a magam szokásos gyakorlata szerint leginkább így olvasom: *mege szakasztja*. Ma a *mege* az összetételben¹⁸⁸ elveszti a második magánhangzóját: *meg szakasztja*. Ebben a használatban még sosem olvastam teljes formájában, különálló előjárószóként és határozószóként azonban sok példa van rá. Alkalmasabb helyen, az *Elaboratior grammaticában* kifejtem, hogy a *mege* és más hasonló utánjárók, mint az *ala*, *bele*, *köze* egykor a második magánhangzójukat megrövidítve, toldott névmás nélkül, önállóan éltek.¹⁸⁹ Különleges és a héberhez teljesen hasonló természetük azt sugallja, hogy ezeket mind a főnevek közé kell sorolni, mivel névszók módjára birtokos todalékokkal kapcsolódnak össze. Ott kifejtem, hogy ezek valójában névszók, és csak a használatban kaptak utánjárói jelentést. A *mege*, amelyről itt szólok, azt jelenti, 'pone, post, retro' ['mögött, hátul']. Különálló utánjáróként olvassuk a kéziratosa bibliafordításban: *Ordehatoc Bethavenben, te hatad mege, Benjamin* (Oz 5,8), 'Ululate in Bethaven, post tergum tuum, Benjamin'. Ezt a helyet Káldi¹⁹⁰ így fordítja: *Ordítsatok Betávenben, te hátad megett, Benjamin*. Ez még inkább azt bizonyítja, hogy a *mege* önállóan 'post' jelentésű volt, miként a *megett*, toldott

¹⁸⁸ A latin grammatikákban az igekötős igét szóösszetételnek fogták fel, amit egy ige és egy praepositio alkot. A praepositio állhatott ige előtt, vele egybeírva (*praepositio coniuncta* 'igekötő'), és névszó előtt, attól külön állva (*praepositio separata* 'előjárószó').

¹⁸⁹ Latinul *absoluto usu*.

¹⁹⁰ *Szent Biblia*. Bécs, 1626. RMNy 1352.

névmás nélkül. Ugyanez a *mege* határozószóként is előfordul ugyanebben a kódexben, egyedi szerkesztésmóddal: *Minden mege valo oregbibol* (Eszt 14,5), 'Ex omnibus retro maioribus suis'. Ez teljesen szó szerinti fordítás. Káldi viszont ezt így adja vissza: *Minden ő elejek közzül*. Nem keresem, melyik a jobb fordítás, elég a *mege* szócska használatát igazolni evvel a példával. Igével összetéve, megrövidülve *meg* alakú lesz, az igével összetételben álló latin *con, per, re* szócskáknak felel meg. Az igéknek a befejezettségre irányulás jelentését adja. Továbbá, mivel a magyaroknál a kijelentő módban nincs jövő idő, és azt a jelen-nel szokták kifejezni, a jövő biztosabb jelzésére, helyesen, leggyakrabban a *meg* szócskát hívják segítségül, tekintetbe véve a befejezettségre irányulást és a *mege* utánjáró jelentését. *Meg irom* 'scribam' ['meg fogom írni']: szó szerint 'scribo post, scribo in futuro' ['írok majd, írok a jövőben']. Ha az *ént* határozószó-képzővel megtoldjuk, amit ma már ritkán használunk, ismétlést jelentő határozószó lesz belőle, *meg, megént*, amint *szer, szerént* és *vér, vérént*. *Megént ezeket teszed*, 'Rursum ita facis'. E két példán kívül, melyet felhoztam, többet szinte nem is találunk. A *szerént* ismertebb, és *secundum* jelentésű: *természet szerént* 'secundum naturam, naturaliter'. A *véréntre* csak a kéziratos bibliafordításban bukkantam: *Verent valo rokon* (Ruth 2,1), 'Consanguineus, sanguine proximus'. Ugyanennek a *meg*nek sokszor *et* kötőszócska értelme van. *Én meg te*, 'Ego et tu', *Péter meg Pál*, 'Petrus et Paulus'. Ezek a szerkezetek tulajdonképpen ezt jelentik: 'én, utánam te'; 'Péter, utána Pál'. Így használják ezt általában és megfelelően. De a *meg*, ahogy én látom, kötőszói értelemben máshonnan ered, noha hangzásban meg-egyezik, ahogy ez más esetekben is előfordul (108. §). Ma is él ugyanis az északteknél egy másik kötőszó, *ning, nink* 'et, etiam', a lappoknál *maittai, maidac*, a finneknél a *t* és a *d* sziszegővé változva *myös, myöski* lesz. Az *n* hang itt szokás szerint *m*-re változik. A *t* és a *d* hangok *g*-re változása ismeretes (76. §). Ezen kívül ezekben a nyelvekben megszokott, hogy *n*-t vagy egyéb mássalhangzót tesznek közbe, a kissé erősebb hangzás érdekében. Különböznek ezek a nyelvek a kettős magánhangzók kifejezésének gyakoriságában is. Mindezt előrebocsátva világosan látszik e szócskák közös eredete. A közös elsősülött nyelvből – mivel az eredeti mindig egyszerűbb – egyszerűbb formában jött hozzánk a *meg*, az észtekhez a *nig, nik*, amely később *ning, nink* alakban hangzósabbá kezdett válni, a többieknél pedig még hosszabb lett, és még jobban megváltozott.

FOIANEC

110. §

Az eddig tett megfigyelések bőségesen bizonyítják, hogy a *foianec* írású szót nem olvashatjuk *fainak* 'filiis eius', ahogy Faludi, hanem sokkal helyesebb olvasat a *fajának*. Itt ugyanis az *o* a rövid és tompa *a* helyett áll, az *i* pedig a *j* helyett, két magánhangzó közt; végül pedig az *a* az ékezetes *á* helyett. *Afajának*

teljesen beleillik a szövegbe. A *faj* jó és teljesen magyar szó, 'genimen' ['nem'], 'stirps' ['sarj, leszármazás'] jelentésű. Ádám tehát egész nemének, összes sarjának halált evett. Ha ehhez a *z* hangot hozzátesszük, ige lesz belőle, *fajz* 'parturit, foeticat', ebből származnak a *fajzás* 'foeticatio', *fajzat* 'foetus' és szintén 'genimen'. Kézenfekvő a következtetés, hogy a *fi* 'filius' a *faj*ból lett, pusztán a magánhangzók megváltoztatásával, ami nálunk szokott dolog. A finn eredetű népeknél ez bizony ma is *poj*, ha valaki csak kicsit is tisztában van azzal, hogyan alakulnak át a hangok azonos helyen képzett, rokon hangzású hangokká, akkor nem tagadhatja, hogy ez pontosan megegyezik a mi *fajunkkal*. A *p* hang, hogy a többit itt ne is említsem, igen könnyen alakul át *f*-fé, és fordítva, az *f* *p*-vé, mivel ugyanott képeződnek. Sok észti szó esetében, ha a *p* *f*-re cserélődik, és a magánhangzók kicsit megváltoznak, ami igen könnyen bekövetkezhet, akkor hangzásban és jelentésben is megkapjuk a szó magyar alakját. Az észti *pea*, *pä* 'caput' nálunk *fő*, a *pu* 'lignum' nálunk *fa*, a *pilw* 'nubes' *felhő*, a *pilwes* 'nubilus' *felhős*, a *pool* 'dimidium' pedig *fél*. Tehát a *poj*ból a *p*-t *f*-re változtatva *foj* lesz, éppen ahogy a mi kéziratunkban olvasható. Mivel pedig az *o* a tompa *a* helyett áll, végül *faj* lesz. A *poj* pedig *filius* értelemben szerepel a finn Szentírásban. *Jos te naette ihmsen pojan, Ha ti nézitek, ember fiját, 'Si videritis hominis filium' (Jn 6,62).*

VILAGBELE, NUGULMABELI, URUZAGBELE

111. §

A latinok *hová* kérdésre felelő *in* előjáróját nálunk a *be* utánjáró fejezi ki, amely mély magánhangzós szavakhoz járulva *e*-jét *a*-ra változtatja. *A' kertbe megyek, 'in hortum eo', a' malomba 'in molam'*. Régen viszont, ahogy kéziratunk is mutatja, a *be* helyett a *bele* utánjárót toldották a szavakhoz, amely mély magánhangzós névszók mellett is megtartotta magas magánhangzóit. *Ez munkás világbele, 'in hunc laboriosum mundum', paradizum nyugolmabele, 'in paradisi requiem', mönyi országbele, 'in coeleste regnum'*. Így fordul elő ez a *bele* a kéziratot bibliafordításban is: *Miglen onon bele fordolna* (Eszt 15,11), 'Donec rediret ad se'. Ugyanez a *bele* ma is használatos, de különállva, toldott névmásokkal megjelölve, továbbá igékkel összetételben. *Belém, beléd, beléje; belénk, belétek, beléjek 'in me, in te, in eum és in se'; 'in nos, in vos, in eos és in se'*.¹⁹¹ *Bele aprítom 'intero', bele esem 'illabor, incido', bele halok 'immorior', bele ragadok 'inhaereo'*. Ezeket és a hasonlókat ma így is mondjuk: *beaprítom, beesem* stb. Ennek a használatnak az alapján akár azt is hihetnénk, hogy a *be* a *bele* meg rövidüléséből keletkezett, ha nem az lenne inkább a természet rendje, hogy az egyszerűbből legyenek az összetettek. Az elsődleges, igen egyszerű héber (*be*)

¹⁹¹ A harmadik személyű alakoknál a személyes és a visszaható névmást is megadja.

[b^e-] előjáró¹⁹² is teljesen ugyanilyen jelentésű és hangzású, és ez a mi hasonlóan igen egyszerű *be* szócskánkkal mindenben megegyezik, sőt azonos vele. Pedig egykor a héberben tágabb volt a használata, így volt régen nálunk is, egyaránt felelt a *hová* és a *hol* kérdésre. Ez a héberrel közös szócska a mi nyelvünkben is igen ősi, noha ebben a régi emlékből nincs nyoma. De a *be* mellett élt a *bele* is, és a többi utánjáró módjára nyilvánvalóan ez is egy főnévből, tudniillik a *bélből* eredt, amely felvett egy *e* magánhangzót és a gyarapodás miatt elvesztette magánhangzójának ékezetét: *bel-e*, amint sok más tő is, ha megnövekszik, a toldalék előtt elveszti az ékezetét: *ád* 'dat', *adok* 'do'; *nyér* 'lucratur', *nyerek* 'lucror'; *kanál* 'cochlear', *kanalak* 'cochlearia'; *kenyér* 'panis', *kenyeret* 'panem'.

112. §

A *bél* tulajdonképpen valami belseje, veleje: *dióbél* 'nucis nucleus', *mogyoróbél* 'avellanae nucleus', *gyertyabél* 'ellychnium', *Bakonybél* 'oppidum Bacuntiae', tulajdonképpen a bakonyi erdő belseje, hiszen ennek a belső részében van ez a település. A *bél* szó aztán átvitt értelemben 'belsőség' jelentésű lett: *marhabél* 'pecoris viscera', tulajdonképpen a marha belső része. Ugyanezt a jelentést tartotta meg e főnév teljesen kézenfekvő módon utánjárói használatban is: *bele* 'in, intro'. De ugyanez a *bél*, ahogy a főnévből képzett mellékneveink esetében gyakran előfordul, *os* képzőt is felvehetett, a magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva (*béles*), de a többeli hosszú *é* nem rövidült meg sem itt, sem a szó más származékaiban, ahogy pedig az az utánjárók esetében régen, mint láttuk, szokásos volt. A *béles* pedig közönségesen palacsinta, lepény, többnyire édességekkel töltött palacsintaféleség. Valójában melléknév, de önállóan használva főnév lesz, a *béles* ugyanis tulajdonképpen annyit tesz, mint belső résszel, töltelékkel rendelkező, s mivel a mi lepényeink töltve vannak, a név ennek kifejezésére tapadt hozzájuk, főnévi értelemben. Ugyanehhez a *bél* tőhöz *l* mássalhangzó, névszóból igét képező hang is járulhat, illeszkedő kötőhangzóval, és így ige lesz belőle, *bélel* 'subducit, dat vesti interiora' ['ruhát bélel'], *bélelek*, vagy ha kiesik az *e*, amelyik csak kötőhang volt az elsődleges tő mellett, akkor *béllek* 'subduco', innen van a *béllés* 'subductura', a kötőhangzót visszavéve, magánhangzóval bővült alakban *bélelés*. Közismert, hogy a főnevekből *l* mássalhangzóval igéket képzünk: *kapa* 'ligo', *kapál* 'ligone fodit, pastinat'; *borotva* 'novacula', *borotvál* 'adhabet novaculam, tondet'; *tűz* 'ignis', *tűzel* 'ignem succendit, apud ignem versatur'; *ének* 'cantus', *énekel* 'cantum edit, cantat'.

¹⁹² A héber 𐤁 [b^e-] prefigált prepozíció (tehát alaphelyzetben s^evá² mobile félhangzóval) elsődlegesen '-ban/-ben' jelentésű, de – ahogyan Révai is írja – latvisi jelentése is van, és még számos egyéb, lásd BDB 88–91. Ami a hangalakját illeti, az változhat aszerint, hogy milyen hang áll mögötte, határozott-e vagy határozatlan a névszó, amelyre vonatkozik stb. Ennek megfelelően a következőképpen realizálódhat a szó elején: 𐤁 [bá-], 𐤁 [ba-], 𐤁 [bo-], 𐤁 [bi-] stb. Arról nem is beszélve, hogy meghatározott fonetikai helyzetben a 𐤁 [b] mint *begadkefat* spirantizálódhat, és 𐤁 [v] lehet belőle. (K. K.)

FEZE

113. §

Világos, hogy a *feze* szót így kell olvasni: *fesze*, az emlékből előforduló más szavak módjára, mint *zumtuchel*, *zocoztia*, *zoboducha*, melyekben kétségkívül a *z* az éles sziszegésű *sz* helyett áll: *szömtökkal*, *szakasztja*, *szabadótsa*. Töve bizonyosan a *fesz*, amelyet megkapunk, ha levágjuk a szerkesztett alakban álló *feszéből* az egyes szám harmadik személyű *e* névmást. Noha már régen kivesztett, könnyen meg lehet határozni, mi is a tulajdonképpeni jelentése. Ez nem esik ugyanis messze származékainak jelentésétől: *feszés*, *feszít*, *feszül*. A *feszés* 'expansus, intensus' ['kiterjedt'] melléknév úgy van képezve a *fesz*ből, mint a *nemes* 'generosus', *lapos* 'planus' melléknévek a megfelelő tövekből, melyek szintén főnevek: *nem* 'genus', *lap* 'planum, planities'. Továbbá a *feszít* 'expandit, intendit', *feszül* 'expanditur, intenditur' igéket is úgy képezzük ebből a *fesz* tőből, mint a *lapít* 'planat', *lapúl* 'planat'; *tágít* 'laxat', *tágúl* 'laxatur' igéket a *lap* 'planum, planities', *tág* 'laxum, laxitas' tövekből. Ilyen módon lehet a már kihalt *szor* tövet is megfejteni és jól meghatározni származékai alapján, amelyek ma is használatban vannak, és elterjedtek: *szoros* 'angustus, arctus, strictus', *szorít* 'angustat, arctat, stringit', *szorúl* 'angustatur, arctatur, stringitur'. De térjünk rá a *fesz* tőre. Úgy vélem, ezt a szót nem az *expansio*, az igei folyamat adja vissza a legpontosabban, hanem az *expansus*, a folyamatból létrejött elvont dolog, ami már ki van terjedve, miként ezek is különböznek: *sensus* ['érezék, érzet'] és *sensio* ['érzékelés']. *Lőn halálnak és pokolnak fesze*, 'Factus est mortis et inferni expansus'. Óáltala terjedt el a halál és a pokol. Ez az értelme Szent Pál szavainak is: egyetlen ember által jelent meg a halál. Ez a szó szerepel a héberrel, káldeussal, szírrel és arabbal rokon magyar szavak közt, amelyekből igen sokat összegyűjtöttem, és magyarázattal láttam el, hogy később egy külön kötetben adjam ki őket.¹⁹³ A *fesz* náluk is valóban kiterjedés jelentésű, amiképp a *szor* is közös a héberrel, 'angustia' ['szorosság'] és 'angor' ['fojtás, gyöttelelem'] értelemben, így magyarázatom felől még nyugodtabb vagyok. A *fesz* tő főbb származékait felsorolva (*feszés*, *feszít*, *feszül*), felhívom a figyelmet arra, hogy ide kell sorolni az utóbbiból származó *feszület* elvont főnevet is, ezzel a szóval a magyarok odaillő és a valóságot tükröző módon nevezték meg a megfeszített, keresztre szegezett Krisztus faragott képmását. Ugyanis *feszület*nek mondják, és ezt a szót egyedül e dolog jelölésének szentelték.

HUG ES TIV LATIATUC

114. §

Az *és* 'et' kötőszócska elődeinknél sokáig ilyen alakban, a magánhangzó változása nélkül a szavak után is szokott állni, mint a latin *que* és *quoque*. *Hug es tiv*

¹⁹³ Nicolai Révai *vocabula orientalia Hungaricis comparata*. OSZK Kt. Quart. Lat. 2212.

latiatuc, olvasatomban *hogy is tí látjátok*, ámbar a mai beszédmód szerint a kötőszócskának nem itt lenne a helye, helyesebben *tí is látjátok*, latin jelentéssel 'Et vos videtis, vos quoque videtis'. A régiek használatában tehát az *és* szócska állhatott elől is és hátul is. Később a hátul álló az *é* magánhangzóját rövid *i*-re változtatta: *is*, leginkább ebben az alakjában használjuk ma. Leggyakrabban a latin *etiam* felel meg neki. A kéziratokban a változás nélküli *é* uralkodik. A sok példából csak néhányat idézek fel. Remete Szent Pál kéziratosa életrajzában olvassuk: *chudal vala azon ees*, 'mirabatur hoc quoque'. Szent Krisztina szűz és vértanú életrajzában: *az kwl̄s̄q̄ s̄ytetsegekre bochatlak tegedetes*, 'te quoque ad tenebras exteriores mittam'. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédében: *ot lezen en zolgam es*, 'ibi erit et servus meus'. A nyomtatott könyvekben sem kevésbé ritka, különösen a koraiakban. Sylvesternél alig találjuk másképp, mint: *Mikippen, az ki tūtōkōt elhiua, szent; azonkippen tūēs szentekke legetek* (1Pt,1), 'Quemadmodum qui vocavit vos, sanctus est; ita et ipsi sancti estote'. És jóllehet Telegdi korában már az *is* is kezdett elterjedni, mégis azt figyeltem meg, hogy ez a szerző is használja a másik formát, az *ést*, főként *i*-re végződő szavak után, hogy tisztábban és biztosabban meg lehessen különböztetni e szócskát, és ne torlódjanak az azonos magánhangzók. *Mellyeket eddig szollottunc, akarkies megértheti* (III. rész, 15.), 'Quae hucusque diximus, potest quiscunque intelligere'. *Hogy mies feltámadgyunc* (II. rész, 23.), 'Ut et nos resurgamus'. Mássalhangzók után vegyesen áll az *is* meg az *és*. *Annalis inkabb megharaguet* (III. rész, 24.), 'tanto etiam magis iratus est'. *Igeretitis vetette vrunc è halaszas melle* (III. rész, 17.), 'Etiam promissa sua adiecit Dominus ad hanc piscationem'.

NUM IGG EMBER

89. §¹⁹⁴

Elődeink a latin *nullus*, *non ullus* így fordították: *nem egy, num igg ember*, amit így olvasok: *nöm egy ember*, tehát 'nullus homo, non ullus homo', szó szerint 'non unus homo'. Később így változott a beszélés módja: a *nem* semmivé változott, ami nálunk *nec*, *neque* jelentésű, és az *egytől* elválva ez inkább azt a főnevet követi, amelyre az *egy* vonatkozik. *Nem egy ember múlhatja ez vermet*, ezt ma ilyen sorrendben mondjuk: *egy ember sem múlhatja ez vermet*, 'nullus homo praeterire potest hanc scrobem'. Azért cselekedtek így az utódok, mert a korábbi kijelentést tévesnek, épp ellentétes értelműnek találták, mivel nem zár ki mindenkit a tagadás által, amit a latin mondat jelent, hanem inkább megengedi. *Nem egy ember múlhatja ez vermet*, ennek ma az az értelme, hogy 'non unus homo potest praeterire hanc scrobem', odaértjük, hogy nem egy, hanem többen is, mindenki, tehát mindenki elkerülheti. Ugyanez az ellenkező értelem jelenik meg más hasonló kijelentésekben, például *nem egy ember teszi azt*, 'non unus

¹⁹⁴ Téves paragrafuszámozás.

homo facit hoc’, ehhez odaértjük azt is, hogy hanem többen is, sokan. A kizáró jelentés kifejezésére, tehát, hogy semelyik ember, vagyis az emberek közül senki sem teszi ezt, ahogy már említettem, ezt mondjuk: *egy ember sem teszi azt*. Elég gyakori a régieknek ez a tévedése, főleg a kéziratokban, vagy a latin szöveghez való túlságos ragaszkodás miatt, vagy a héber nyelv hatására, ahol megszokott a *nullus* helyett a אֶחָד לֹא (ló *âchâd*) [helyesen: אֶחָד לֹא [ló² *ehâd*]¹⁹⁵ ’non unus’, *nem egy* használata.¹⁹⁶ A kéziratos bibliafordításban a *nem semre* változott, de a helyét megőrizte az *egy* előtt: *sem egy, sem egyik*; ez már közelebb van a *nullushoz*. *Sem eggic q vagoiban semmit nem illete* (Esz 9,16), ’Et nullus de substantiis eorum quidquam contigit’. *Kincc sem eg segedelme ninl egeb* (uo., 14,3), ’Cuius nullus est auxiliator alius’. A kéziratos imádságoskönyv a *nullust* szintén *sem* egynek fordítja. *Sem egh ellensegh engem karhoztasson*, ’Nullus inimicus me damnificet’. Ez utóbbit ma így mondjuk: *egy ellenség se kárhoztasson engem*. Az előző példákat Káldi így fordította: *Senki ő marhájokban semmit nem illete: Kinek senki más segétöje nintsen. A senki már elterjedt a nullus helyett, és ma is él. Világos, hogy itt a sem ’nec, neque’ szót használtuk fel, de már a kívül ’quis, quisquam’ összekapcsolódva: semki, tulajdonképpen ’nec quisquam’. A könyvebb kiejtés az *m*-t, főleg *k* előtt, *n*-re változtatta: *senki*.*

116. §

A mai grammatikusok között vita van az *egy* ’unus’ írásmódjáról, főként, ha magánhangzóval kezdődő képző toldalékkal bővült. Nagyobb és jelentékenyebb részük egyszerű *gy*-vel, régi alakjában *g*-vel írja: *egy, egyet*; mások meg akarják kettőzni a mássalhangzót: *egygy, egygyet*, takarékos írással: *egg, eggjet*, régi szokás szerint: *egg, eggjet*; megint mások keményebben fejezik ki: *edj, edjet*. A szóban forgó, igen régi emlék a lágyított *gy*-t megkettőzi, ezzel a világos írásmóddal: *igg*, amit kétségkívül így kell olvasni: *egygy, egg*. De más helyen egyszerű, szintén lágyan ejtendő *g*-vel írja: *ig fa gimulcetul, egy fa gymölsétöl*. Ha azoknak a népeknek a nyelvi szokását nézzük, akikkel ez a szavunk közös, a hébereknél az אֶחָד (*echad*) [helyesen: אֶחָד] [*ehâd*] vagy a káldeusoknál a אַחַד (*achad*) [*ahâd*],¹⁹⁷ mindkét alakot egy szótagúra vonva össze *echd, achd*, ami így összevonva máig fennmaradt a lappoknál, különböző helyesírással *acht, akt, agd*; világosan kitűnik a mi lágyított *gy* mássalhangzónk kettőssége. Összevonva és

¹⁹⁵ Ezúttal a számnév első magánhangzója szerepel hibásan a szövegben. (K. K.)

¹⁹⁶ Ha abból indulunk ki, hogy a Héber Bibliában az אֶחָד [*ehâd*] több száz előfordulásából mindösszesen egy-két szöveghelyen szerepel tagadószóval, אֶחָד לֹא [ló² *ehâd*]-alakban (Jób 14,4; Mal 2,15), egyáltalán nem mondhatjuk, hogy „megszokott” lenne vagy rögzült volna ez a forma. (K. K.)

¹⁹⁷ Az ’egy’ jelentésű számnév a héberben: אֶחָד [*ehâd*] (hímnem), אַחַת [*ahâd*] (nőnem). Az elsődleges tőszámnévi jelentés mellett további jelentéseket vehet föl (pl. módosítószói, sorszámnévi, névmási stb.), vö. BDB 25–26. A bibliai arámi korpuszban a Révai által hozott jelen forma (אַחַד [*ahâd*]) nem fordul elő, feltehetőleg kikövetkeztetett alak. (K. K.)

egy magánhangzóhoz kapcsolva a tőmassalhangzókat¹⁹⁸ (ezek a hébereknél és a káldeusoknál a ח [h] (*chet*) [hét] és a ד [d/d] (*daleth*) [dále], a lappoknál pedig a *ch* és a *t*, a *k* és a *t*, a *g* és a *d*), ezek a mieink ajkán erősebben ejtve, egy olyan, lágyabb közbülső hangot eredményeztek, amelyhez az első és főleg a második hang is közel esett, ahogy néhány korábbi példában (76. §) már láttuk. Ezt az erősebb és hangzósabb kiejtés szokása a két hang pótlására később megkettőzte, immár magas magánhangzóval: *echd*, *ekt*, *egd*, ez a mi ajkunkon *egygy*, *eggy*, *égg*. Van igazság a keményebb ejtésben is (*edj*), ami a keleti hangzást követi. De a káldeusok nemcsak az אַחַד (*achad*) [ʔahad] -ot, de a rövidebb חַד (*chad*) [had] alakot is használták, megtartva az előbbi elsődleges tövét, a könnyebb ejtés kedvéért א [ʔ] (*aleph*) [ʔálef] hehezet nélkül.¹⁹⁹ Így int Richardus.²⁰⁰ „Kezdetben több egy szótagú szó volt a héberben, mint most. Először *hadot* mondtak, most *ahadot* ’unum’ mondanak.” Ugyanezt tanítja Löschner is:²⁰¹ „Az אַחַד (*achad*) [ʔahad] a חַד (*chad*) [had]-ból lett, a hehezetes א [ʔ] aleph [ʔálef] hangot elé téve.” Az egy szótagos szócska került hozzánk is az elsősülött nyelvből, immár magas magánhangzóval, חֶד (*ched*) [hed]; ebben a ח [h] (*chet*) [hét] erős hehezet fokozatosan gyengült, végül teljesen elmaradt, a ד [d/d] (*daleth*) [dále] pedig *gy*-vé lágyult, és íme itt van a mi egyszerű *egy* szavunk. Ebből a töből származik néhány képzett alak és összetétel, amelyeket egyszerű *gy*-vel ejtünk és írunk: *egyedül* ’solitarie’, *egyetemben* ’simul, una’, *egyaránt* ’pariter, aequaliter’, *együgyű* ’simplex’, *elegyes* ’miscellaneous’, *elegyít* ’miscet’. A magam részéről jobbnak vélem, ha az eredeti tőhöz ragaszkodva ezt terjesztjük ki az egyszerű *egy* tő egyéb, ragozott alakjaira is, mint ha későbbi, tévedésen alapuló nagy igyekezettel követjük a kettőzést ezekben az esetekben, ami ráadásul az írásban is elég kényelmetlen.

MULCHOTIA

117. §

Az eddigi megfigyelések alapján a *mulchotja* olvasata biztosan *múlhatja*, a *ch* betűt erősebb hehezetű *h*-nak, az *o*-t pedig rövid és sötét *a*-nak véve. Faludi így olvassa: *mulattya*. A *múlom*, *múlol*, *múlik* ’labor, evanesco, praetereo’ szenvedő formájú semleges ige. A lehetőséget kifejező *hatot* felvéve *múlhatom*, *múlhatol*, *múlhatik* ’possum labi, evanescere, praeterire’ jelentésű lesz. A *múlhatja* tehát

¹⁹⁸ Mivel a gyökhöz hozzátartozik az א [ʔ] [ʔálef] is – itt még nem beszél Révai az א [ʔ] [ʔálef] nélküli változatról –, ezért inkább helyesebb erős mássalhangzóknak vagy erős gyökmássalhangzóknak nevezni őket. (K. K.)

¹⁹⁹ Az ’egy’ számnév arámiban és szírben (amely tkp. arámi nyelv, a késő arámi keleti ágba tartozik) használatos formája: חַד [had] (hímnem), חַדָּה [hadá(h)] (nőnem), vö. BDB 1079., JASTROW 1950: 425. Összevetvén a különféle sémi nyelvek azonos jelentésű névszójával (vö. BDB 25.), az arámi és a szír egyedülálló abban a vonatkozásban, hogy nincs a szónak א [ʔ] [ʔálef]-je. (K. K.)

²⁰⁰ Richard Simon, francia bibliatudós hivatkozott munkájának (*Historia critica Veteris Testamenti*) első kiadása: RICHARD SIMON 1681.

²⁰¹ LÖSCHNER 1706.

cselekvő és határozott tárgyas szerkesztésű ható ige, jelentése a kézirat alapján is tágabb: *és nöm egy embör múlhatja ez vermöt*, 'et non ullus homo praeterire potest hanc scrobem', mármint a sírt. A Faludi-féle *mulattya* kevesebbet mond: egy ember sem kerüli el a vermet. Egy ember sem kerüli el, de az író valójában azt mondja, hogy nemcsak nem kerüli el, de nem is tudja elkerülni. Szokatlan a semleges igének, különösen a szenvedő formájúnak a cselekvő határozott tárgyas szerkesztése, például *múlom az időt*, mintha azt mondanánk latinul: *ego evanesco tempus*, ahelyett, hogy *mihi tempus evanescit*, *múlik az időm*. Ezek a példák nagyon ritkák az egyszerű semleges igéknél, de ha összetettek, gyakran használjuk így, cselekvő szerkezetben is. *Lépem, lépel, lépik* 'gradior', egyszerű semleges ige, szenvedő formában, igekötő nélkül, és határozatlan ragozással, de ha igekötővel van összetéve, *által lépem, által lépel, által lépik* 'transgredior', akkor már cselekvőként, határozott tárgyas formát felvéve szerkesztjük: *által léped parantsolatimat*, 'transgrederis mandata mea'. Így szerkeszti Telegdi, igen ritka példaként az *esik* 'cadit, pluit' igét is igekötővel: *megeşik. Kis aszony havanac ótődíc napiara viradolan az Esquilinus hegyec eg reszet bevseges ho megesé – az ho megeste vala à hegyet* (III. rész, 509.), 'Ad mensis Augusti diem quintum diluculo Esquilini montis partem quandam copiosa nix contegebat – nix contexerat montem'. De maga a *múlik*, az *el* összetételben igekötővel, cselekvő szerkezetben fordul elő a kéziratós bibliafordításban is: *Senkinec ne illec eket napokat ieles inneplesnelkyl elmulni* (Eszt 9,27), 'Nulli liceat duos hos dies absque solennitate transigere'. Más semleges igék közül: *Ez eletet erössen altalmegem* (2Mak 6,27), 'fortiter hanc vitam transibo'.

118. §

A *múlik* igének sok származéka van, és legtöbbjük igen eltér az eredeti jelentéstől, főleg a műveltető képzős formák: *mulatok*, *mulatozom* 'cunctor, moror, tardo' ['késlekedem, halogatok'], és ezek további hasonló jelentésű származékai. Pápai Páriz legalábbis ezt adja nekik. Tulajdonképpen ezek, a műveltető képzést tekintve azt jelentik, hogy 'engedem, hogy elmúljon számomra, engedem elmenni', odaértve az időt vagy az unalmat, tágabb értelemben pedig 'kipihenem, felvidámítom magam'. Maga Pápai Páriz is megadja ez utóbbi jelentést a *mulatság* 'tarditas' ['lassúság'], 'mora' ['halasztás'], 'otium' ['tétlenség'], 'recreatio' ['felüdülés'] származéknál, és az utána jövőknél *mulatságból* 'ex recreatione, exhilarationis gratia', *mulatságos* 'iucundus' pedig egyedül csak ezt adja meg. Ezért például ez a kérdés: *hol mulattál?* több mindent is jelenthet: 'hol időztél?, hol töltötted az idődet?, hol vigadtál?'. Faludi olvasata, *nem egy ember mulattya ez vermet* tulajdonképpen ezt jelenti: 'non ullus homo facit praeterire hanc scrobem, nullus homo facit, ut haec scrobs praetereat' ['egy ember sem éri el, hogy a verem elkerülje őt']. Ám itt nem azt tagadjuk, hogy a verem kerüli el, hanem azt, hogy

az ember kerül el, sőt, kerülheti el a vermet. Ebben az értelemben használja a nép is a *még nem mulattad idejét* kifejezést, ha azt akarja mondani, hogy valamely dolog eléréséhez még semmi sincs elmulasztva, még nem engedted elmúlni, elhaladni az idejét, mármint annak a dolognak, amit akarsz, amit óhajtasz. Elegánsan fejezi ki a kéziratos bibliafordítás a latin szöveget: *tempus redimitis: időt mulatok*. Ezt a helyet Káldi szintén műveltető ige segítségével így fordítja: *az időt halasztjátok* 'tempus labi facitis'.

OZCHUZ

119. §

Az *ozchuz* olvasata kétség kívül *azhoz* 'ad eum, vagy illum, ad eam, ad id'.²⁰² A határozott névelő²⁰³ használata a mi nyelvünkben, mint a többi európai nyelvben is, igen gyakori, közülük is kiemelem a hozzánk közelebbi németeket; náluk folyton zeng a *der, die, das*, a nemek megkülönböztetése kedvéért is, ami nálunk egyáltalán nincs. Ezek szerepe nem mindig a közvetlen rámutatás, mint a latin articulusoknál, például *hic uber mons* ['ez a termékeny hegy'], *dies ille* ['ez a nap'], *haec res* ['ez a dolog'], hanem többnyire egy ismert dolog megjelölésére szolgálnak: *az halál, az idő, az élet; der Tod, die Zeit, das Leben* 'mors, tempus, vita', *az embernek az élete, az halálnak az ideje*. A halotti beszédek latin fordításában a latin nyelv természetének megfelelően nem fordul elő olyan sokszor ez az előre tett névelő. Ahol kitétem, ott az volt az elvem, hogy az emlémben előforduló egyes szavak jelentését világossá tegyem. Mindkét névelő, az egyszerűen előre tett *az* 'is, ille', és a másik, szintén előre tett, de egyben rámutató *ez* 'hic, iste', és összetételeik, amelyek mindig mutató szerepűek, *amaz, imez* 'is, ille, hic, iste', régen magánhangzó és mássalhangzó előtt is megtartották *z*-jüket, ahogy ez az emlék is mutatja. Innen kiviláglik, hogy az *az* és *ez*, teljes és valószínűség névelők, *z* mássalhangzóval, ahogy a keleti népeknél is hallható, akikkel közös ez a szócskánk, s nincs jelentősége annak, hogy a magánhangzó a *z* előtt vagy után áll. A héberben a mutató névmás הוא és זו (*ze* és *zo*) [*ze(h)* és *zó*], 'hic, ille, haec, illa'.²⁰⁴ Az etiópban a magánhangzó tetszés szerint állhat elöl és hátul is, lehet *ze* és *ez*. Megvan ez a névmás az észteknél is, de héber módra hátul álló magánhangzóval: *se* 'is, iste'. S hogyan lett a mi eredeti, teljes *az* és *ez* szavunkból mássalhangzó előtt megrövidült formában *a* 'és *e*'? Most megmagyarázom, de ehhez messzebből kell kezdenünk.

²⁰² A latin értelmezésekben hím-, nő- és semleges nemű alak is szerepel.

²⁰³ Latinul *articulus praepositivus*, lásd a 161. jegyzetet.

²⁰⁴ Nem teljesen világos, hogy Révai a הוא [*zó*] mutató névmást miért említi a היא [*ze(h)*]-vel együtt. A közelre mutató, hímnemű הוא [*ze(h)*] ('ez') nőnemű párja ugyanis a זו [*zó*]. A הוא [*zó*], bár nőnemű, rendkívül ritka, csak poétikus szövegekben fordul elő, és ott is leginkább vonatkozó névmási szerepkörben funkcionál (vö. BDB 262). (K. K.)

A határozott névelőt sokáig teljes alakban használták, és nem csupán a szó előtt állhatott, ahogy ma, írásban megfelelő szóközzel, kiejtésben pedig jól érzékelhető kis szünettel elválasztva, de a szó előtt állva egybe is kapcsolódhatott vele, és együtt, egy szóként is ejthették. Nem csoda, hogy keleti nép lévén, ebben a szokásban is a héberekhez állunk igen közel, az ő nyelvük természetét követjük mi is sok tekintetben, mind a szóképzésben, mind a szerkesztésmódban. Az ő előre tett névelőjük ה (ha) [ha-] így áll a szó előtt, hozzátapadva. הַמֶּלֶךְ (*hammelek*) [*hammelekh*], az király 'rex', הַאִישׁ (*háisch*) [*há'is*], az férfi 'vir', הָאָרֶץ (*háâretz*) [*há'árec*], az föld 'terra'.²⁰⁵ Mivel később a jóhangzásra törekvés a z mássalhangzót változókonnyá tette, hosszú ideig váltakozva élt egymás mellett az új és a régi alak, majd lassan a z az utána álló mássalhangzóvá hasonult. De nem tűnt el, teljes alakjának nyomát őrizte a megváltozott mássalhangzó révén; és erősebben ejtették, mivel a saját és az utána álló mássalhangzót is kifejezte, így szinte mássalhangzó-torlódással hangzott. Ennek a gyakorlatnak a példáit látjuk a kéziratos bibliafordításban: *ennapot* (Esz 16,22 és gyakran máshol is) 'hunc diem', *annephez* (Bar 1,7 és gyakran másutt is) 'ad populum'. Azután a kéziratos imádságoskönyvben: *ahharomvasscegec* 'tres ferrei clavi'. Komjátínál sokkal gyakoribbak: *akkisded* 'parvulus', *annagyobb* 'maior', *ammalaszt* 'gratia', *ammellyet* 'quod', *ammennyire* 'in quantum', *ammiglen* 'quoadusque', *ammit* 'quod', *ammí urunk*, *atte felebaratod*, *attí felebaratotok*; ezekben az *ammí*, *atte*, *attí* kettőzött névmások, elől álló névelővel a birtokos jelenlétének nyomatékosabb jelzésére, amit latinul birtokos esettel kell fordítani:²⁰⁶ 'nostri dominus – noster', 'tui dominus – tuus', 'vestri dominus – vester'. (Az ajánlásban, továbbá a B₂, C₂, D₄, G₂, G₆ lapokon és máshol is igen gyakran.) Ez utóbbiak, *ammí*, *atte*, *attí* gyakran fordulnak elő a kéziratos imádságoskönyvben, Szent Krisztina szűz és vértanú életrajzában. Hasonlóképp előfordulnak teljes alakú z-vel is, különösen utánjárókkal, mint ebben az emlékből az *azhoz*, és más toldott szócskákhoz kapcsolódva is, amire rengeteg példa van, főleg a Boldogságos Szűz Máriáról szóló kéziratos szentbeszédekben: *azból* 'ex eo', *ezből* 'ex hoc', *ezben* 'in hoc', *ezről* 'de hoc', *eznek* 'huic'. Komjátí is, váltogatva, *ahhol* helyett *azholt* ír. Aztán megesisik az is, hogy egyáltalán nem teszi ki a z-t, például *avagy*, de itt a v előtt, amelyről maga is tudja, hogy hehezet (lásd fentebb, 106. §), a z mássalhangzó hiányát a v-hez jobban illő hehezetes h-val tölti ki, hogy az első szótag hosszúsága

²⁰⁵ A ה [ha-] héber határozott névelő prefixumként járul a névszóhoz, a szó első mássalhangzó-jának geminálódását idézve elő. Ha az első konzonáns természetszerűleg nem tud geminálódni (mert gutturális), akkor pótlónyúlás jön létre: a határozott névelő rövid *patah*-ja vagy *qámeccé*, vagy *szeğóllá* nyúlik. Révai héber példái ezúttal egytől egyig jók. (K. K.)

²⁰⁶ Révai arra utal, hogy a magyar alakban két névmás van: 1. a személyes névmás birtokos esete: a *mi* [ti. a *mi* ...-nk, pl. a *mi urunk*], ennek fordítása szerinte a latin személyes névmás genitívus esete (tévesen, hiszen a latin személyes névmás genitívusának, *mei*, csak valakire irányulást kifejező gen. obiectívus jelentése lehetne), 2. a birtokos személyjel, amit ő toldott névmásnak (*pronomen affixum*) tart.

ne vesszen el: *ahvagy*. Teljesen egyedülálló módon jár el így a *volt* ige előtt is: *een akaratom ahuolt*, 'mea voluntas ea fuit', ezt ma így mondanánk: *én akaratom az volt, a' volt*.

121. §

Az előbb tárgyalt ejtéskönnyítő elv alapján a *z* a következő mássalhangzóhoz hasonult, az első mássalhangzót pedig az egyszerűbb kiejtés miatt egyre gyakrabban kihagyták, ám a névelő elől állva hozzátapadt a névszókhoz. Példák vannak erre a kéziratok imádságoskönyvben: *ethomlqch* 'hic carcer', *asegedelem* 'adiutorium', *akereztfan* 'in cruce'. Nem ritka ez a forma a kéziratok bibliafordításban sem. E kódex írója azonban gondot fordított arra, hogy az első mássalhangzó hiányát egy közbevetett pontocskával jelölje: *a' gorta tarto* 'candelabrum', *a' magyarazat* 'interpretatio', *e' kez* 'haec manus', *e' bezed* 'hic sermo'. Később aztán, ahogy ma is használjuk, a pontocskát hiányjel (°) váltotta fel: *a' gyortyatartó*, *a' magyarazat*, *e' kéz*, *e' beszéd*. A mássalhangzóval kezdődő névszók előtt az a szabály, hogy az előre tett névelőt mindig rövidítve használjuk, hiányjellel jelölve. De ha ehhez a névelőhöz, mintha névszó lenne, toldott utánjáró vagy más tapadószócska járul, többnyire ma is érvényesül az a régi elv, hogy a névelő *z* mássalhangzója az odatapadó toldalék mássalhangzójává hasonul: *annak* 'illi', *attól* 'ab illo', *arra* 'supra illum', *arról* 'de illo', *akkor* 'eo tempore', *afféle* 'eius generis', *ennek*, *ettől*, *ebből*, *erre*, *erről*, *ekkor*, *efféle*. A szokás megerősödésével hiányjelet kapnak: *a' hol* 'ubi', *a' hoz* 'ad illum', *e' hol* 'hic', *e' hez* 'ad hunc', *a' mi* 'quod', *a' mint* 'sicut'. Mivel névszók előtt elterjedt a hiányjel használata, némelyik szerző, főként az erdélyiek, a helyesírás egységessége érdekében jobbnak tartja nemcsak a fent említett esetekben, de az ehhez hasonló formákban is ezt használni: *a' nak*, *a' tól*, *a' ból*, *a' ra*, *a' ról*, *a' kor*, *a' féle*, *e' nek*, *e' től*, *e' ből*, *e' re*, *e' ről*, *e' kor*, *e' féle*. A hiányjel használata mind a névszók előtt, mind az utóbbi példákban a toldalékok előtt, talán valamiféle pótlás az írásban, de ugyanez a kiejtésben feleslegesnek tűnik. Hiszen ezeket, noha így írják: *a' nak*, *a' tól*, *a' ból*, *e' nek*, *e' től*, *e' ből*, mégis erősebben, kettőzött mássalhangzóval kell kiejteni: *annak*, *attól*, *abból*, *ennek*, *ettől*, *ebből*. Hasonló elv szerint kell a régiségben szereplő alakokat, *a' gyortya tartó*, *a' magyarazat*, *e' kéz*, *e' beszéd*, kiejteni, a hiányzó mássalhangzó erejét a megmaradó mássalhangzó zengőbb kiejtésével pótolva. Én erről már régóta teljesen meg vagyok győződve, s ezért a rövidült *a'* és *e'* névelőket görög és latin mértékre írt verseimben mindig hosszúnak vettem, magától értetődően nem éles ékezetüként, hanem a helyzetüktől fogva hosszúként.²⁰⁷ A középkorban nem kevés írónk, élükön Telegdivel, ezeket

²⁰⁷ Az időmértékes verselésben a szótag két esetben hosszú: ha hosszú magánhangzó van benne (Révai kifejezésével: éles ékezete, *accentus acutusa* van), vagy ha helyzeténél fogva hosszú (*positione longa*), azaz a rövid magánhangzót kettő vagy több mássalhangzó követi.

a megrövidült, előre tett névelőket tompa ékezettel jelölte: *à* és *è*, ezzel ők is azt jelezték, hogy a hiányzó tömássalhangzó miatt a magánhangzó hosszabban hangzik, de ez különbözik az éles ékezetes forma ejtésétől, tudniillik tompa és mégis hosszú; ilyen hallatszik a *kegyedből* összevont *kéd* szóban, amely különbözik az éles *é*-től, például a *két* 'dubium' szóban. Ezek használata is megerősíti, hogy ezeket a névelőket hosszúnak kell tekinteni.

IORGOSSEN, KEGIGGEN

122. §

Nyelvünkben az elsődleges tövek nagyrészt egy szótagosak. Ide tartozik ez a két előttünk álló tő is: *irg* és *kegy*. *Irg* 'misericordia', *kegy* 'gratia, suavitas', a belőlük származó igék: *irgat* 'miseretur', *kegyed* 'gratiam facit', noha ma már egyiket sem használjuk. Faludi az etimológiai vizsgálatot itt is mellőzve ezeket az igéket maiakkal helyettesítette, melyek messzebbre kerültek elsődleges tövüktől másodlagos leszármazottaik révén: *irgalmazzon*, *kegyelmezzen*. Én jobbnak láttam itt is ragaszkodni a régi írásmódhoz, és annak elvét igazítani a maihoz, emiatt úgy olvastam, ahogy gyakorlatom szerint olvasnom kell: *iorgasson*, *kegyedjen*. Ennél a *iorgosson* írásmódnál, miként a másik, kisebb beszédben előforduló *iochtotnia* esetében is, először kicsit haboztam, vajon mindkét magánhangzót külön, egyiket sem kihagyva kell-e írni, *iorgasson*, *ioktatnia*, avagy járjak Olvasóim kedvében, hogy rögtön felfoghassák értelmüket, ha ezeket a szavakat is mai módra olvashatják. De úgy illett, hogy itt is minden részlethez hű legyek. Ám ha valaki megütközött az első olvasaton, annak kellő világosságot gyűjthetők itt is, ahogy máskor is szoktam. Eszembe jutott, hogy sok példát találtam arra, hogy a régiek ezekben és hasonló szavakban az *i* magánhangzó után azért iktatták be a hozzá közel eső és vele társítható *o* magánhangzót, hogy az őket követő két mássalhangzó ejtése könnyebb és hangzósabb lehessen, *iorgat*, *ioktat* 'miseretur, introducitur'. Ez az oka, hogy az *inkább* 'magis, potius' szót a boldogságos szűz Máriáról szóló kéziratos szentbeszédekben így írták: *ionkább*. Bizony a kéziratos bibliafordításban is könnyebb és hangzósabb ejtést jelöl a következő igékben a múlt idő kettőzött jele, ha az *i* után ott van egy *o* is: *iottatok*, *hiottam*, *viottanak* 'bibistis, vocavi, pugnarunt', ma *ittatok*, *híttam*, *víttanak*, miként a mi emlékünkhöz is már régóta így ejtjük: *irgasson*, *iktatnia*.

123. §

De be kell bizonyítanunk, hogy az *irg* és a *kegy* valódi tövek, és azt is meg kell mutatnunk, miként származhat belőlük az *irgat* és a *kegyed* ige. Sok *lom* és *lem* végű főnevünk van, legtöbbjük igéből képzett, némelyek pedig névszóból, és

tövük tisztán felismerhető. Ezek képzésében egykor csak az *lm* hangokat tettük a tőhöz, illeszkedés szerint *a* vagy *e* kötőhangzóval, amint ezt majd a *hatalm* szónál kifejtem (145. §). Megemlítek néhány szót a sok közül. *Siralom* 'fletus, ploratus, lamentum', *szidalom* 'vituperatio, convicium', *rútalom* 'turpitude, foeditas, spurcicies', azután *félelem* 'timor, metus, formido', *tűrelem* 'toleratio, permissio', *segedelem* 'iuuamen, auxilium, adiutorium'. Mindenki látja, hogy a tő itt *sír*, *szid*, *rút*, *fél*, *túr*, *segéd*, a többi rész pedig a képzésnél járult hozzájuk. *Sír* 'flet, plorat, lamentur', *szid* 'vituperat, lamentatur', *rút* 'turpis, foedus, spurcus', *fél* 'timet, metuit, formidat', *túr* 'tolerat, perpetitur', *segéd* szintén 'iuuamen, auxilium, adiutorium'. Márpedig az *irgalom* 'misericordia', *kegyelem* 'gratia, clementia' szavak ma is használatosak, végződésük teljesen megegyezik az előbbiekével, vagyis ugyanúgy képzettek. Ha tehát levágjuk azt, ami egyértelműen a képző, a megmaradó *irg* és *kegy* a tövek. De a *kegy* esetében már korábban, a *miloszt* szónál (30. §) hoztam bizonyítékot arra, hogy valódi tő.

124. §

Az *irgasson* tulajdonképpen az *irg* közvetlen származékának, az *irgat* igének egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kötőmódú alakja, amely egyúttal a parancsoló mód is. A parancsoló mód a rövid magánhangzó utáni sima *t*-re végződő igék esetében a parancsoló mód jelét, a *j*-t, és a tő *t* hangját is durvább sziszegésű *s* mássalhangzóvá változtatja: például *mutasson* 'ostendat', *fusson* 'fugiat', *kövessen* 'sequatur', *üssön* 'percutiat'. Ezek az alakok a *mutat*, *fut*, *követ*, *üt* 'ostendit, fugit, sequitur, percutit' igékből származnak, az *irgasson* tehát ezek alapján az *irgatból*. Az *irgat* igét az *et* igeképző hozza létre az illeszkedés szerint változó magánhangzóval, amely igen gyakran kapcsolódik névszókhöz, de főleg igékhez: *irg* 'misericordia', *irgat* 'misericordiam facit, miseretur'. Ma is használatos igékből képzett például a *teng* 'vicitat, vitam tenuiter, degit' igéből *teng-et* 'facit quempiam vicitare, quempiam tenuiter sustentat', az *ég* 'ardet' igéből *ég-et* 'facit ardere, urit, cremat', a *forog*, *forg* 'vertitur' igéből *forg-at* 'facit quidpiam verti', a *tsurog*, *tsurg* 'fluit tenuiter' igéből *tsurg-at* 'facit tenuiter fluere'. De ezekről bővebben szólok az *Elaboratio grammatica* Etymologia című részében, a II. rész I. szakaszában.

125. §

A *kegyed* ige a *kegyből* van képezve, a főként semleges igéket képző *ed* képzővel, amely elsősorban névszókból képez igét, a magánhangzót illeszkedés szerint változtatva. *Kegy* 'gratia', *kegy-ed* 'gratiam facit, culpam condonat', ahogy az *ár* 'inundatio' származéka az *ár-ad* 'inundat, exundat'. Az *ár* tő ma is él: *nagy a víz*

árja 'magna est aquae inundatio', *árvíz* 'exundans aqua, inundatio aquarum', továbbá ahogy a *víg* 'laetus, hilaris' származéka a *víg-ad* 'laetatur, exultat' ige, illetve a *tám* 'ortus, oriens' származéka a *tám-ad* 'oritur'. Ez a tő már elavult, de Hell azt írja Sajnovicsnak egyik levelében, hogy a kínaiaknál ugyanebben a jelentésben megvan.²⁰⁸ Azzal azonban nem értek egyet, hogy szerinte a mi *támadatunk*, ma *ortus* ['származás, keletkezés'] értelemben, így lenne képezve: *tám-adat*, és véleménye szerint az eredeti jelentése mintegy *ortus-dedit* ['tám-adott']. Egyáltalán nem vezethető le az etimológia alapján. A *támadat* ugyanis a *támad* igéből képzett elvont főnév, akárcsak a cselekvést magát jelentő *támadás*, ezért az elsődleges tőnek, hogy úgy mondjam, mintegy az unokája, *tám*, *támad*, *támadat*; a *támadat* és a *támadás* pedig testvérek, és a *támad* igének, a közvetlen tőnek a gyermekei. Ha Hellnek igaza lenne, az *áradat*, tehát a víz, ami kiáradt, *ár-adat* lenne, mintegy 'inundatio dedit'. A képzés törvénye, amely a hasonló esetekben mindig állandó, mást mond: *ár*, *árad*, *áradás* és *áradat*. A kéziratos bibliafordítás ezt a szót 'torrens' értelemben használja. *Mambranac aradatai* *ofogua* (Jud 2,14) 'a torrente Mambre'. És joggal lesz az *áradat* 'torrens' olyan víz, amely a bő esőtől és a hegyről lezúduló ártól árad. A *tám* elsődleges gyök 'ortus' és 'oriens' jelentésben megvan a hébereknél is.²⁰⁹

BULSCASSA, BULSASSA

126. §

A mai *botsássa* ige hangzását követve, és annak a régi kéziratnak a példáitól vezetve melyek közül néhányat majd idézek, a *bulscassa* és *bulsassa* szavakban az *u* magánhangzót *o*-nak olvasom, és utána az *l* mássalhangzót pótolva: *boltsássa*. Világos, hogy ez az ige a *bultsú* névszóból származik, az imént (124. §) említett *et* igeképző az illeszkedés miatt nem csupán megváltoztatta a magánhangzóját, de a tő utolsó magánhangzójával össze is olvadt egyetlen hosszú magánhangzóvá: *bultsú-at*, *bultsát*. *Bultsú* 'indulgentia' ['bocsánat, bűnbocsánat'], *bultsát* 'indulgentiam facit, indulget'. Ez ritka azokban a szavakban, amelyekben a régiak mellőzték az *l* hangot, például az itt is szereplő *ód*, *bódog* szavakban, mi most kiejtjük, *old*, *boldog*, de ahol ők ejtették, mint itt a *boltsát*-ban, mi ma teljesen kihagyjuk: *botsát*. Ezért van, hogy kevesen gondolnák, hogy a *botsát* ige töve a ma is élő *bultsú*, *bútsú*, *bótsó*.

127. §

A *bultsú* tulajdonképpen bocsánat. Igen helyesen ezzel a szóval jelölték a mieink az egyházi bűcsúkat is, és úgy tűnik, ezt a szót később kizárólag ennek a jelentésnek

²⁰⁸ SAJNOVICS 1770 [1771]: 46.

²⁰⁹ Nem tudható pontosan, mire gondol itt Révai. A 'felkel' jelentésű ige/gyök ugyanis a *קָמַ* [*qum*]. A *תָּמַם* [*támam*] ('teljesnek lenni') igéből képzett *תָּם* [*tám*] melléknévre? Az viszont 'teljes, tökéletes' jelentésű. (K. K.)

szentelték. A kéziratos imádságoskönyvben a szenvedő Jézushoz szóló imádság előtt piros betűkkel ezt olvassuk: *Ennye bolcha waygon ez ide ala walo ymadsagnak: hwzon neegh ezer estendeye: walaky megh olwassa*. Továbbá más imádság előtt: *Cristusnak felthamadasarol ualo ymadsag: kynek hwzon negh ezer estendeyg walo bolcha waygon*. Végül a boldogságos szűz Máriához szóló előtt: *Keth negwen ezer estendeyg walo bolchja waygon*. Ezekben a helyeken azt figyeltem meg, hogy a szó toldott állapotban nem *bútsúja* alakban szerepel, ahogy ma mondanánk, hanem összevonva, *boltsa* formában, amint ez most is látható a *hoszszú, borjú, fagygyú, gyapjú* szavak birtokos alakjaiban: *a' dorongnak hoszsa* 'fustis longitudo', *fiam' borja* 'filii mei vitulus', *a' juh' fagygya, gyapja* 'ovis sebum, lana'. Sőt, ez utóbbi szövegbeli hely jól mutatja, hogy abban a korban még élt az egyszerűbb *bolts* tő, amelyhez a toldott névmást *j* kötőhanggal kapcsolták: *boltsja*. Ez a *bolts*, régebbi kiejtéssel *bults* az, amelyből személy- és helységnevek is származnak. Íme a példák, amelyeket az imént ígértem (126. §), s amelyekkel azt is igazolom, hogy a *bults*ban az *u* helyett inkább *o* magánhangzót kell olvasni, ezért írni is: *boltsát*. De ami e szó használatát illeti, mivel a búcsúk egyházi oltalmakhoz és felajánlásokhoz vannak kötve, a magyarok az ilyesfajta alkalmakat is így nevezik (*bultsú*), valamint a szent zárándoklatot is (*bultsú járás*), amit a bűnbocsánatért tesznek. Ennyit az egyházi dolgokról.

128. §

Ezt a szót a világi életben is használják, de más jelentéssel, amely a búcsúk idején alakult ki: *bútsút veszek, bútsúsom* 'valedico', *bútsú vétel* 'valedictio'. Ez utóbbi fordul elő Remete Szent Pál kéziratos életrajzában, a régi *l* mássalhangzót megőrizve: *Bolchuwetlen meeg el* 'abis non dicta salute'. Hiszen a különböző helyekről a búcsúba összesereglett ismerősök, barátok, rokonok, mielőtt elváltak volna, kölcsönösen áldást kértek egymásra és egyúttal bűneik bocsánatát is. Ezt jelentette tehát eredetileg a *bútsút veszek* 'indulgentiam accipio'. Később, mivel az áldáskérés, jókívánság szokása általában az elválásnál, távozásnál is élt, megmaradt a *bútsút veszek, bútsúsom* ige is 'valedico' jelentésben, a *bútsú vétel* pedig 'valedictio' lett. De ez a búcsúzkodás szokásából eredő jelentés azért is tapadhatott hozzá az ígéhez, mert távozáskor az emberek kölcsönösen bocsánatot kérnek egymástól azért, ha valamivel megsértették volna a másikat, és úgy válnak el, hogy a jókívánságok mellett megbocsátást is nyernek. Noha a *boltsát* és a *botsát* egy *l* különbséggel ugyanabból az elsődleges, bár később elfeledett tőből ered, a *botsát* jelentése kissé különbözni kezdett a *boltsátétól*, talán azért, mert akinek megbocsátanak, annak elengedik a bűneit, s ezért egyre inkább azt jelentette, amit ma is: *dimittere* ['megbocsátani'], majd *mittere* ['bocsátani, engedni'] vagy *sinere abire* ['engedni elmenni']. *Dimittere* ['megbocsátani'], különösen a *meg* igekötővel, például *botsáss meg nekem* 'dimitte mihi', mármint

a bűnömet. *Mittere, sinere abire* [’elbocsátani, elengedni’], főleg az *el* igekötővel, például *botsáss el engem* ’mitte me, sine me abire’. Igekötő nélkül is *mitto* [’küldök’] értelemben, például *követeket botsátott* ’legatos misit’. Ugyanez a *botsát*, az *at* képzőt elvesztve, és azt a szintén igét képző *an*-nal helyettesítve, *botsán*, *botsánok* lesz, ami magában már nem használatos, származékai azonban következetesen ’elnézés, megbocsátás’ jelentéssel igen. *Botsánat*, elvont főnév, ’venia, ignoscentia’, *botsánandó*, *botsánatos vétek* ’culpa venialis’.

SCEN ACHSCIN MARIAT

129. §

A *scen*ből tollhiba miatt hiányzik egy *t* betű, ami a szövegnek egy későbbi helyén pótolva van, és a szó teljesen a mai *szent peter* alakban van írva és így, a helyes alakban fordul elő még kétszer, *szentucut*, *szentii* formában. De régen igen sokan írták ezt a szót úgy is, ahogy először láttuk, az éles sziszegést a *sc* betűkapcsolattal fejezve ki, és gyakran más szavakat is, például *vescedelem*, *tescen*, *sceg*, ma *veszedelem*, *teszen*, *szeg*. A kéziratos imádságoskönyvben és a kéziratos bibliafordításban igen sok példa van erre a betűkapcsolatra. A *szent* szó véleményem szerint a latin *sanctus*ból jön, az *us* végződést elhagyva *sanct* alakot kapunk, a mély magánhangzót magasra változtatva, és a *c* mássalhangzót olasz módra mellőzve, *sent* forma lesz belőle. A magyarban meghonosodva sok leszármazottja van. Nézzük csak meg például a Pápai Páriz szótárban. Beregszászi²¹⁰ azonban úgy véli, hogy ez a szó a latinokhoz is keletről jött. De valószínűbb, hogy mi magunk hoztuk onnan, mivel a *sacer* és a *sanctus* a perzsáknál *schen*, a kínaiaknál *schyn*. A *Zend-Avesta* esetében, amely egykor Zoroaster tanításának a neve volt, és Beregszászi helyes és alapos kutatása szerint alakja bizonyítottan *Zend-Besta* ’Sacrum Verbum’, *Szent Beszéd*, a vak is látja, hogy a mi *szent* szavunk szerepel benne, teljes alakjában. A *beszéd* szó közös eredete, a régi *besz* is előkerül. Azt hiszem azonban, hogy nálunk inkább *besze* lehetett, az utolsó magánhangzóval megnövelve, mivel az ebből az *el* igeképzővel képezett *beszél* ’narrat, sermocinatur’ igében és az *ed* képzővel képezett *beszéd* névszóban is ékezetes és hosszú magánhangzó van, két magánhangzó egybeolvadásával, *besze-el*, *besze-ed*. Ezt a képzési szabályt figyelembe véve, világos, hogy a *segél* ’iuvat’ ige és a *segéd* ’iuvamen’ névszó töve is a *sege*, noha mára kihalt.

130. §

Az *achsint*²¹¹ szokásom alapján *aszszonynak* olvasom, kettőzött, és emiatt erősebben ejtendő, éles sziszegésű *sz* mássalhangzóval. Azt hiszem, éppen az erősebb

²¹⁰ BEREKSZÁSZI NAGY 1796.

²¹¹ A betűhív átírásban *achscin* szerepel.

ejtésre törekvés miatt csúsztatott be ez a *ch* az *achsinba*. Mivel keleti nép vagyunk, úgy tűnik, egykor sok hehezetet használtunk, akárcsak a héber és annak rokonai. És ha valamit erőteljesebben kellett kiejteni, igyekezetükben, különösen az *a* magánhangzó után, a mieink is tettek valami fűvást, amit aztán a szokás alapján szükségesnek tartottak írásban is jelölni, akár *ch*-val, akár csak *h*-val. Megfigyeltem ezt a kéziratos bibliafordításban is, főleg a parancsoló alakokban. Ezek nyelvünkben a nyomatékos ejtés céljából legalább két mássalhangzóra végződnek, ugyanis a parancsoló mód *j* jele járul a tőhöz. Mivel ezt a hangot erősebben ejtették, a hangzás hasonlósága folytán még könnyebben vált egy erősebben fűvott hanggá, főként az *a* magánhangzót tartalmazó szavakban. Íme, néhány példa. *Ne akarÿh felned* (Eszt 15,12), 'Noli timere'. *Fiam, irgalmazÿh ennekem* (2Mak 7,27), 'Fili mi, miserere mei'. Komjáti korában is szokásos volt ez az erőteljesebb fűvás. A *z* hang, amely az *az* és *ez* névelőkben mássalhangzók előtt is sokáig változatlan maradt, a jóhangzásra törekvés miatt az utána álló mássalhangzóhoz kezdett hasonulni, és hozzá kapcsolódva valamiféle erősebb ejtést követelt meg. Erről már máshol (120. §) eleget szóltam. Komjáti viszont nem tudott megválni a fűvástól, amikor a *z-t v* mássalhangzó előtt kétségtelenül ahhoz hasonulva, erősebben akarta ejteni: *ahuagy az en tudatlansaagomeerth*, 'vel propter ignorantiam meam', aztán *een akaratom ahuolth*, 'mea voluntas ea fuit'. *Avvagy, avvolt* helyett *ahvagy, ahvolt*. Lásd a Perényi özvegyéhez írt ajánlását.

131. §

A boldogságos Szűz Mária tiszteletét Szent István nagyon pártolta a magyaroknál, elsősorban Szent Gellért csanádi püspök hatására, és az Isten szülőanyját az ország külön védasszonyának jelölte ki. Példája és kezdeményezése nyomán a magyarok nagy buzgalommal kezdték tisztelni a szentséges Anyát, s lelküket és különös rajongásukat neki ajánlva, más egyházi megnevezések mellett *Domina sua*, *Domina Magna*, és mint néhány régebbi emlékből, *Nobilis Domina* névvel illették. Ebben az emlékből is *Szent Asszony Mária*t 'Sanctam Dominam Mariam' alakban szerepel. Sőt az egyházi imádságban az Angyali üdvözlésben és Erzsébet üdvözlésében sem Sancta Mariát mondanak a latin szerint, hanem azt, hogy *Asszonyunk Szűz Mária* 'Domina nostra Virgo Maria'. A kéziratos imádságoskönyvben ezek is gyakran előjönnek: *Nemes azzoñom, nemes azzonyunk zÿz maria*, 'Nobilis Domina mea, Nobilis Domina nostra Virgo Maria'. Az *asszony* szó szent használata itt, ami máshol is előfordul, akár az írónál, akár a mindennapi beszédben a tiszteletre méltó nők megszólításában, bőven igazolja, hogy nálunk tulajdonképpen a nők között az úrnőt, a matrónát jelölte éppúgy, mint az *úr* a férfiak közt az urat, ezért helytelen egy közönséges nőt így nevezni.

De mi történt később? Nincs olyan szavunk, amellyel külön megjelölhetnénk a nőt, a nőszemélyt, és szegényebb lenne nyelvünk a németnél, ahol az úrnőt, a matrónát *Fraunak*, a nőt viszont *Weibnek* nevezik? Pedig ott van nekünk a női nem tulajdonképpeni neve a kéziratot bibliafordításban, nem is értem, hogyan vesztetett ki később. Abban a szövegben végig gondosan megkülönböztetik az úrnőt a nőtől, a nőszemélytől. Az úrnő mindig *aszszony*. *A mas zolgalo lañ kqueti vala o azzoñat* (Eszt 15,7), 'Altera famularum sequebatur dominam suam'. A nő, nőszemély neve mindenütt *néemberi*. *Es marada anemberi o ket fiaytol z ferietol megvalt* (Ruth 1,5), 'Remansitque mulier orbata duobus liberis suis, ac marito suo'. *Nemberi gondolat alat ferfiv elmet viseluen* (2Mak 7,21), 'Et foeminae cogitationi masculinum animum inferens'. Ez a szóösszetétel a nő és az ember birtokos esete, az *emberé* szavakból alakult (*nő-emberé* 'coniunx-hominis'), végül összevonással és a magánhangzók megváltoztatásával lett *néemberi*, amint ezt bővebben is kifejtem majd a maga helyén, a kéziratot bibliafordításhoz fűzött szójegyzékben, az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) III. kötetében. Általános az a vélemény, mely szerint az *aszszony* a héber אִשָּׁחָ (*ischscha*) [*ʔissá(h)*] származéka. A szó megfordításával *aschschi*, és a pontosabb meghatározás érdekében a *nő*ből levágott *n* magánhangzót hozzáillesztve *aschschin*, tulajdonképpen a férfi felesége. Nem volt elég számunkra az אִשָּׁ (*isch*) [*ʔis*], *vir* [férfi] szóhoz tett héber הָ (*he*) [(h)] [helyesen: *-á(h)*]²¹² nőnemű végződés, אִשָּׁחָ (*ischscha*) [*ʔissá(h)*],²¹³ tulajdonképpen *vira*, ha lehetne ilyet mondani latinul;²¹⁴ az átvett szót jobbnak láttuk tehát a pontosabb kifejezés kedvéért a magyarban saját női végződésünkkel ellátni. Ezt a képzést nagymértékben alátámasztja a kézirat kezdetleges írásmódja, amely közelebb áll az elsődleges tő alakjához: *achscin*. A durva sziszegésű héber שִׁין [*s*] (*schin*) [*sín*] később éles sziszegésű שִׁין [*sz*] (*sin*) [*szín*] lett, az első magánhangzó, az *a* magánhangzók hasonlóságának törvénye alapján a másodikat is a maga rendjére, *i*-ből *o*-ra változtatta, így alakult ki végül a mi *aszszony* szavunk. Azt hiszem, a lappok szava is közös eredetű a miénkkel, de ők az *n* mássalhangzót a szó elejére és végére is odatették: *niszszon*, sokan azonban csak az elején ejtik: *niszu*. A szó eredetét figyelembe véve is azt látjuk, hogy az *aszszony* jelentése 'viri coniunx' ['a férfiú

²¹² A névszói nőnemű végződés a klasszikus héberben a hosszú *á*, azaz *qámeç* magánhangzó, הָ [*héʔ*]-*materrel*. A szóvégi הָ [*héʔ*]-nek tehát nincs mássalhangzós értéke, csupán magánhangzó-nyújtó (eredetileg: magánhangzó-jelölő) szerepe van, nem ejtendő. (K. K.)

²¹³ A héberben a 'nő, asszony, feleség' jelentésű אִשָּׁחָ [*ʔissá(h)*] nem a 'férfi, férj' jelentésű אִשָּׁ [*ʔis*] szóból származik. Jól látszik a gyökök különbsége, hogyha alaposabban szemügyre vesszük a szótári alakokat. Az אִשָּׁחָ [*ʔissá(h)*] második gyökmássalhangzója, a שִׁין [*s*] [*sín*] meg van kettőzve, feltehetőleg egy נִין [*nín*] asszimilálódásának következtében (vö. BDB 61.). Kikövetkeztetett gyöke: * אִשָּׁחָ [*ʔis*]. Az אִשָּׁ [*ʔis*]-ben nincs kettőzött mássalhangzó, ellenben van egy hosszú *i* magánhangzó középen (*hireq gádól*). A וִין [*j*] [*jód*] tehát nem mássalhangzóként funkcionál, hanem *mater lectionis*, de ettől még gyökmássalhangzónak minősül. Az אִשָּׁ [*ʔis*] gyöke tehát: אִשָּׁ [*ʔis*]. (K. K.)

²¹⁴ Latinul: *vir*: férfi, *-a*: nőnemű végződés, a *vira* azonban nem létező latin forma.

hitvесе’], valamivel előkelőbb, mint a *némbéri*, ami csak ’hominis coniunx’ [’az ember felesége’]. Ennek az előkelőségnek tudatában voltak régebbi íróink is, akik a *némbéri* kihalása után általánosságban a nőt, nőszemélyt sosem egyszerűen csak az *aszszony*nak nevezték, hanem alacsonyabb rangjának kifejezésére mindig hozzátették az *állat* szót is, amely eredetileg ’substantia, res’, később pedig ’animal’ jelentésű volt, így *aszszonyi állat*, *aszszony állat*, tulajdonképp az úrnőhöz, az asszonyhoz tartozó, neki engedelmeskedő dolog, élőlény, mint amilyen a szolgáló vagy a komorna.

MICHAEL ARCHANGELT, ES MEND ANGELCUT.
PARADISUMUT, PARADISUMBEN

133. §

A magyarok az idegen szavakat nyelvük szelleméhez igazítják. Először a különböző rendbe tartozó magánhangzókat egyneműsítik, aztán a nehezebb kiejtésű mássalhangzókat egyszerűbbekre cserélik, és gyakran elhagynak egy-egy szótagot, leginkább a szó végéről, de gyakran az elejéről és nemritkán a közepéről is. Ezt a szokásunkat már régen lejegyezte Tsétsi a magyar etimológiáról írt örökbecsű függelékében.²¹⁵ Ez természetesen nem rögtön a szó átvételekor történt, amint ezt egyebek mellett e kézirat is világosan bizonyítja. Láttuk feljebb (30. §), hogy a kéziratban a szláv szavak is még eredeti alakjukban szerepelnek: *milost*, *timnuc*, *brat*; ezek később a magyarok ajkán *malaszt*, *tömlözt*, *barát* alakúvá váltak. Itt a héber *Michael* mellett még a görög *Archangelos*, *Angelos* szerepel szintén eredeti alakban, mindössze az *os* végződést elhagyva, illetve romlatlan latin alakjában a *Paradisum*. Később, a magyarok ajkán elváltozva a mi szavainkká váltak: *Mihály*, *Arkangyal*, *Angyal*, *Paraditsom*. A régiséget egyebek közt éppen az idegen szavak kéziratban megőrzött eredeti alakja bizonyítja. Noha a másik két szó már magyaros alakot öltött, az *Arkangyel* és az *Angyel* később is előfordul olyan formában, ahol a görög *e* még nem változott *a*-ra. A kéziratot imádságoskönyvben olvasható *Cantilena*, amelyet már 1786-ban felfedeztem,²¹⁶ így kezdődik: *Angeloknak nagsagos azzonyja*, ’Angelorum magnificentissima Domina’. Az imádságokban is többször így olvassuk a szót: *O angeloknak dychösege*, ’O angelorum gloria’; *Angelok ýmadanak*, ’Te angeli adorabant’. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédekben mindenütt ebben a formában találjuk e szót, továbbá *angelok*, *angeloknak*, *angeloktól*. Az *angyelkot* tárgyesetről, amely kéziratunkban szerepel, már fentebb szóltam (63. §), ez összevonás az *angyelokot* alakból.

²¹⁵ Révai utalása nem pontos: a megjegyzést nem Tsétsi tette a Pápai Páriz-szótárhoz fűzött helyesírási megjegyzéseiben (*Observationes*), hanem Bod Péter az *Observationest* kiegészítő *Appendiculájában*, amely a szótár 1767-es és 1782-es kiadásában jelent meg. Vö. 78. a jegyzettel.

²¹⁶ 1786-ban, mikor a kódex még Peer Jakab tulajdonában volt, Révai lemásolta (OSZK Kt. Quart. Hung. 462) és később kiadta belőle a *Cantilenát*: RÉVAI 1787: 289–300.

ODUT

134. §

Ez az egyetlen hely kéziratunkban, ahol múlt idejű szenvedő igenevet kellett volna használni, de mégis cselekvő szerepel: *kinek adott hatalm* 'cui data est potestas', ezt helyesebben így mondjuk ma: *kinek adatott hatalm*. A *tilott* igenévről, amely szenvedőnek látszik, már máshol szoltam (101. §). Régen is és ma is gyakran előfordul, hogy mind a múlt, mind a jelen idejű cselekvő igenevek szerepelhetnek szenvedő szerkezetben is, mintha közös neműek lennének.²¹⁷ Általánosan használatos szóban és írásban is az efféle szerkezet: *fogadott szolga, olvasott pénz* 'conductus servus, numerata pecunia' jelentésben, továbbá *meg vagyon már kötve, le vagyon már írva* 'est iam ligatum, est iam descriptum' értelemben.²¹⁸ A cselekvő *fogad* igéből származó múlt idő egyes szám harmadik személyű *fogadott*, amely egyúttal igenév is, a képzés szempontjából mégsem 'conductus' ['fogadott, akit fogadtak'], hanem 'qui conduxit' ['aki fogadott']; hasonlóképp a cselekvő igéből való *olvasott* sem 'numeratus' ['amit megszámláltak'], hanem 'qui numeravit' ['aki megszámlolta']. Ugyanez a helyzet a cselekvő *köt* és *ír* igékből képzett jelen idejű, de többnyire múlt idő jelentésben használt igenév, a *kötve* és az *írva* esetében. Nem azt jelentik, hogy 'ligatum, scriptum' ['kötött, olvasott'], hanem 'ligans, scribens' ['kötő, olvasó'], vagyis 'qui ligabat, qui scribebat' ['aki kötött, aki olvasott']. Ezt a tekintélyes grammatikusok²¹⁹ így javítják: *fogadtatott szolga, olvastatott pénz, meg vagyon köttetve, le vagyon íratva*. De a megerősödő hibás szokás annyira elhatalmasodott, hogy az iménti cselekvő, és már régen közös neművé vált igéket szenvedőként is használják, amint ezt az előbb bemutattam. Ám ha ezeket így mondjuk, *sokat olvasott ember, sokat látott ember*, akkor kitűnően megállnak, és azt az embert jelentik, aki sokat olvasott, sokat látott. Az igeragozásban tehát ennyiben gazdagabb nyelvünk a latinnál, mivel nálunk cselekvő formában is létezik múlt idejű igenév, melyet a latinban csak az álszenvedőkből lehet képezni, s ugyanígy nálunk szenvedőben is létezik folyamatos jelen idejű igenév.²²⁰

²¹⁷ A klasszikus latin grammatikákban azokat az igéket nevezték közös neműnek (*genus commune*), amelyek alakjukra nézve szenvedők voltak, de cselekvő és szenvedő szerkezetben és értelemben egyaránt lehetett használni őket.

²¹⁸ A latinban szenvedő befejezett igenevek, illetve szenvedő állítmányú mondatok állnak.

²¹⁹ A szenvedő jelentésű melléknévi igenév alakjának kérdése sokszor előkerült korábban is a magyar grammatikákban. Révaiéhoz hasonló okfejtést találunk GELEJI KATONA (1645: B₂v), TSÉTSI (1708/2009: 9/34–35), vagy TÓTFALUSI (1697/2011: G₄r/68–69) munkáiban is.

²²⁰ A latinban a melléknévi igenevekben a *genus* és az aspektus nem kombinálódhat szabadon: a perfectumban csak szenvedő, az imperfectumban csak cselekvő lehet, kivéve az alakilag szenvedő, de jelentésben cselekvő ún. álszenvedő igéket, ezek perfectum igenevei akár cselekvő, akár szenvedő jelentésben is használhatók.

Egyébként, bár gyakori nálunk ez a tévedés, és a megszokás révén szinte szabállyá vált, a tekintélyes grammatikusok mellett azért több olyan írónk is akad, aki ezeket az igeneveket szinte vallásos buzgalommal különbözteti meg, minket pedig tekintélyénél fogva hasonló gondosságra serkent az írásban. A sok közül csak néhány példát hozok fel, és azokat is csak a folyamatos igenevek köréből, amelyek ma jóval ritkábban használatosak, pedig szenvedő formájúak. A kézirat- és bibliafordításban egyebek mellett ezt olvashatjuk: *Fedezettven selem palastal z barsoňnal* (Eszt 8,15), 'Amictus serico pallio, atque purpureo'. *Olofernestől kerdeztetuen*, (Jud 6,12) 'Ab Holoferne interrogata'. A Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédekben: *Az te akarodert valanak teremtetuen*, 'Propter voluntatem tuam erant creata'. Draskovichnál: *Az zent yrasnak mondasi megh woltanak magyaraztatwan, es az Isteny twdomannak regulaya meg wolt erewsetetwen* (P₄), 'Sacrae Scripturae dicta fuerunt explanata, et divinae scientiae regula fuit confirmata.' Továbbá Telegdinél: *Eluannac ezec reitetuen è vilagi bőlchektül* (III. rész, 668.), 'Sunt haec abscondita ab huius mundi sapientibus'. Valamint Pécsi Lukácsnál: *Minden adossaga meg uala engedtetve* (10.), 'Omne debitum eius erat condonatum'. Maga Pázmány is így ír az Imádságos könyvben: *Ez előtt fel valanak ékesítettve; de most özvegyen, és letapodtatva; gyázban űlnek* (369.), 'Antehac erant exornatae; nunc vero, viduae, et prostratae, in luctu sedent'. Végül a Poenitentianak tükörében: *Most láttok engem halálra menni, megkínóztatva, megverettetve, és megszagattatva* (T₁), 'Nunc videtis me ad mortem ire, excruciatum, verberatum, et dilaceratum'.

Némelyik mai grammatikust valamiféle örült hév ragadja el, amikor a cselekvők-ből a műveltetők mintájára képzett szenvedő alakokat, noha azokat a régiségben az összes fennmaradt könyv és kódex használja, vakmerő ostobasággal igyekeznek elutasítani, mintha ezek nem nyelvünk természetéből fakadnának, hanem a latin nyelv majmolásával kerültek volna hozzánk, s a kétféle ige, a szenvedő és a műveltető egyforma képzésmódja kétértelművé tenné a mondatot. És ezt még tovább tetézik azzal, hogy helyettük torzszülött igealakokat erőltetnek, ezekkel lépten-nyomon el akarják csúfítani az *Ephemeridest*²²¹ és más kiadványokat is. Ezt a hibát nem hagyhatom szó nélkül itt sem, mivel honi nyelvünk tisztaságát olyannyira szívemen viselem, hogy már régóta nagy igyekezettel kutatom terjedelmes grammatikai fejtegetéseimben. Nemcsak eltűzött, de nevetséges is ez a nagy

²²¹ *Ephemerides Politico et Litterariae pro Regnis et Provinciis Sacrae Coronae Hungariae* (röviden *Ephemerides Budenses*). Latin nyelvű folyóirat, 1790 áprilisa és 1793 márciusa között jelent meg Budán. Számos cikke foglalkozott a magyar nyelv helyzetével. Lásd WALDAPFEL 1930: 55–89. Legújabbban: BALOGH–SZILÁGYI 2005: 23–69.

aggodalom, melyet az egyértelműség nevében hangoztatnak, és ami miatt az igéknek nyelvünk természetéből fakadó azonos képzésmódját, hasonló végződéseit ki akarják irtani. Van-e olyan nyelv a világon, amelyben ne lenne erre példa? Nézzük csak meg az ismerős latint! Mégis melyik latin grammatikusnak jutott valaha is az eszébe, hogy a kétértelműség megszüntetésére hivatkozva kiirtsa a szavak hasonló végződését? Hát akkor miért esztelenkednek ennyit a mi grammatikusaink? A régiek bölcsebbek voltak. Pereszlényi maga intett épp arra, amiről beszélek (IV. rész, 3. §), hogy a szenvedő ige képzése megegyezik a műveltetőével.²²² Mit ajánl aztán ő maga? Biztos különbséget – úgymond – az értelem alapján tehetsz. Továbbá másféle igeragozás toldalékait kapja a szenvedő és másét a műveltető. Ez csak egyes számban igaz, ha a szenvedő formát a cselekvő határozatlannal veti össze, hiszen a többes számban a toldalékokban sincs semmi különbség. Ugyanez a szenvedő forma, a cselekvő határozattal vetve össze, többes számban mind a három személyben eltér, egyes számban pedig csak a második és a harmadik személyben. Ugyanis az első személyben, ahogy ő is megjegyzi, például az *olvastatom* 'legor' és *olvastatom* 'mando legi' egy meghatározott dologra mutató végződésben, avagy személyes toldalékban megegyeznek. Mégis kevesebb személyt kell értelem szerint megkülönböztetni, a többi pedig eleve meg van különböztetve az eltérő formák saját végződéseinek révén. Emiatt még kevésbé érdemes a kiküszöbölendő kétértelműséggel foglalkozni, mivel ez egyrészt értelmetlen szörszálhasogatás, másrészt vakmerő támadás a nyelv ellen.

137. §

A cselekvő igékből formált szenvedő és műveltető igék eredeti és saját képzője az *et*, ez a tő magánhangzóikhoz illeszkedve *at* is lehet. Ez az *et* csak a megváltozott magánhangzóban tér el a régi *it*-től, ami ma is megvan a törökben, ahol *itmek* annyi mint *facere* ['tenni'], és ha a *mek* főnévi igenévi végződést levágjuk, a megmaradó *it* igei maga a cselekvés: *facit* ['tesz']. Ez az *it* él a káldeus nyelvben is a szenvedő alakok képzésében. Nyelvünkben régen gyakrabban fordult elő ilyen alakban, ahol a magánhangzó a mássalhangzó előtt áll (így ma már csak összetételekben található), és más igeajták képzésére is használták, melyeket kicsit később, a megfelelő helyen (150. §) érintek majd. A képzői szerepen túl önállóan is élt szintén igeiként, a magánhangzót a mássalhangzó után vetve (*te*), ebből a töből származik a *te-sz-ek* 'facio, pono', a jóhangzást segítő *sz*-szel; a finneknél pedig enélkül, *te-en* szintén 'facio, ago' jelentésben; a tő a tevést, csinálást jelentő *te*, amelyhez az *én* névmás kapcsolódik, ez az első, kezdetleges forma, ahogy eredetileg bizonyosan használtuk. De folytatom az *et* képző bemutatását. Ez a szenvedő és a műveltető képzésekor többnyire egy szótagos tövekhez járul, például *kér-et*, *ír-at*; *kér-et-ik*, *ír-at-ik*. Egy második, testesebb képző

²²² PERESZLÉNYI 1682/2006: 146–147/332–335.

is született az elsőtől, ez a *tet*, a magánhangzó illeszkedésével *tat*, ennek az elején a régi nyelv szokás megkettőzte a *t* tömássalhangzót; több szótagos tövekhez járul, s némely egy szótagoshoz is: *keres-tet*, *olvas-tat*; *keres-tet-ik*, *olvas-tat-ik*.

138. §

Ezek a képzők a műveltető formákban megtartják cselekvő értelmüket a szerkesztésmódnak megfelelően mind a határozatlan, mind a határozott formában, első és eredeti *facit* [’tesz’] jelentésük révén, amit azonban szélesebb értelemben a *iubet*, *mandat*, *curat* [’csináltat, tétet, műveltet’] igékkel szoktak visszaadni.²²³ Azok a magyar igék, amelyekhez kapcsolódnak, cselekvők és semlegesek, a mi nyelvünk természete szerint változatlan alakúak, latinul viszont ezeket a magyar igealakokat főnévi igenévvel kell fordítani. A műveltető igéknél az alanyeset, vagyis az igei személy az *et* és *tet* képzőhöz van egyeztetve, és egy közvetett cselekvőt jelöl. Ezen igék mellett a tárgy esetben álló dolgot viszont a képző előtt álló ige befolyásolja: cselekvő ige esetén a tárgyeset az elszenvédőt jelöli, semleges igénél viszont a cselekvőt.²²⁴ A cselekvő igékhez az elszenvédővé tett tárgyeseten kívül egy másik eset is járul, melyet a magyarban a *vel* ’cum’ utánjáró fejez ki, ezt latinul inkább a *per* előjáró adja vissza.²²⁵ Ez az utánjáróval kifejezett eset közvetlen cselekvéssel valósítja meg a kapcsolt igék ráhatását az elszenvédővé tett tárgyesetre, az alanyesettel kifejezett közvetett cselekvő parancsára vagy kezdeményezésére. Azt mondtam, hogy a cselekvő igéknek többnyire elszenvédővé tett tárgyesete van. Esetenként azonban ezek is, akár csak a semlegesek, a tárgyesetet cselekvővé teszik. És ily módon a mi műveltetőink a hiphilben [*hif’íl*] álló héber igéknek felelnek meg, hiszen azokban is ott van a ráható erő.²²⁶ A példák megvilágítják, mire gondolok.²²⁷ *Könyvet olvas-tat-ok*

²²³ Révai a latin műveltető ige szerkezetre utal, ahol a műveltetést az ige szenvedő infinitívusa és a *curat* stb. ige fejezi ki: például *követeket küldet* = *legatos mitti curat* [szó szerint: ’gondoskodik arról, hogy a követek el legyenek küldve’].

²²⁴ Révai arra utal, hogy noha a műveltető ige szerkezetek látszatra egyformák, mégis bennük a tárgyeset az ige fajtájától függően többféle dolgot (mai terminussal: tematikus szerepet) is jelölhet a cselekvéssel kapcsolatban. Cselekvő igéknél a cselekvés elszenvédőjét (mai terminussal: objektumát): *könyv olvastatik* → *könyvet olvastat*, a másodikban a cselekvőt (ma: az ágenst) jelöli: *a ló úszik* → *lovat úztat*. Ez a gondolatmenet arra is rávilágít, hogy Révai tisztaban volt olyan fogalmakkal, mint (mai terminusokkal) az esetforma és az esetfunkció különbsége, a transzformáció és a szintaktikai homonímia.

²²⁵ A *-val/-vel* határozóraggnak latinul általában a *cum* előjáró felel meg, ezért ez a hagyományos fordítása: Révai arra utal, hogy ebben a konkrét esetben viszont a latinban a *per* fejezi ki a műveltető személyt.

²²⁶ A *hif’íl* a héberben aktív, kauzatív-műveltető igeörzs, cselekvő-árnyalattal, azaz a cselekvés okára és végrehajtójára fókuszál. (K. K.) A magyar műveltető képzés és a héber *hif’íl* igeörzs azonosítása közhely a régi magyar grammatikákban (SZENCZI 1610/2004; KOMÁROMI CSIPKÉS 1655/2008, PERESZLÉNYI 1682/2006 stb.) TÓTFALUSI azt írja: „nem is beszélve a hifil alakról, amelyet mindenki ismer” (1697/2011: F₅r/40–41).

²²⁷ Teljesen párhuzamos okfejtés PERESZLÉNYINÉL 1682/2006: 114/268–269, hasonló példaszavak (bár más szerkezetben): *Péter olvastat könyvet*.

Péterrel, 'Librum legi facio cum Petro', azaz 'per Petrum'. *Terhet emel-tet-ek a' szolgámmal*, 'Onus levare facio cum servo meo', azaz 'per servum meum'. *Lovaimat úsz-tat-om*, 'Equos meos natare facio'. *Bátyámat le ül-tet-em*, 'Fratrem meum, natu maiorem, sedere faciam'. *Majd meg kiált-at-lak*, 'Iam te clamare faciam'.

139. §

A műveltetőben tehát, hogy a dolgot még egyszer röviden összefoglaljam, a ragozott igéhez egyeztetett személy, avagy az alanyeset egyedül az *et* és *tet* igeképzőre érvényes, parancsol, műveltet, tétet; a képző előtt álló igének a jelentését az ige függő esete, vagyis a tárgyaset a semleges igénél megcselekszi, a cselekvő igénél elszenvedi, utóbbinál egy harmadik, közvetlen cselekvő valaki által.²²⁸ A műveltető formákban a képzőhöz kapcsolt cselekvő igék jelentésüket többnyire már szenvedő módon fejezik ki. Ugyanígy a műveltető képzővel egyeztetett alanyesetet, ha nincs kitéve mellette tárgyaset, akkor a cselekvés elszenedőjeként értjük, az igéhez járuló személyragok szenvedők, már ahány ilyen lehetséges, a többi rag pedig, amelyik közös értékű [cselekvő vagy szenvedő] is lehetne, itt a jelentés alapján szintén szenvedő. *A' könyv olvas-tat-ik*, 'liber legitur'. *A' tereh emel-tet-ik*, 'onus levatur'. Némelyik cselekvő ige jelzi, hogy maguk a személyragok hordozzák ezt a szenvedő jelentést, ezeket az igéket szenvedő képző nélkül mindössze a szenvedő ragokat felvéve, szenvedőként értjük. Cselekvőként a *tör* annyi mint *frangit*, de a *tör-ik*-et már mindenki szenvedőként értelmezi: *frangitur*. Így a *hall* annyi mint *audit*, a *hall-ik* viszont *auditur*. Telegdi a cselekvő *old* 'solvit' igéhez csak a személyragot teszi hozzá, *old-ik*, s máris szenvedőként használja, 'solvitur'. *Meg oldék nieluenek kőtele, és iol szol vala*. (III. rész, 12.), 'Solvebatur linguae eius ligamen, et bene loquebatur.' Könnyű volt a műveltetőket is ilyen módon szenvedővé tenni. Ezek, a mi nyelvünkben ősi módon kifejezve, a már korábban szenvedővé vált *et* és *tet* képzők jelentésének hatására, és ily módon szenvedővé válva valójában körülírt szenvedők, a héber hophalban [*hof^{al}*] levő igéknek felelnek meg:²²⁹ *a' könyv olvas-tat-ik*, 'liber legi', vagy 'legendus efficitur, iubetur, mandatur, curatur' ['a könyv olvasandóvá tétetik'], *a' tereh emel-tet-ik*, 'onus levare', vagy 'levandum, efficitur, iubetur, mandatur, curatur' ['a teher felemelendővé tétetik']. Ezek pedig, mivel egy teljesen külső erő hat az igében a cselekvést elszenedő személyre, ahogy

²²⁸ Révai itt ismét a *lovat úsztatok*, illetve a *könyvet olvastatok Péterrel* típusú szerkezeteket elemzi. Felfogásában az alanyeset (*én*) csak a műveltető személyét jelzi. A tárgyaset az első szerkezetnél a semleges *úszik* igéhez tartozó cselekvőt (*lovat*) jelöli. A második szerkezetnél a tárgyaset a cselekvő *olvas* igének a tárgyát (*könyvet*) jelöli, ami az olvasást elszenedi, mégpedig egy harmadik valaki (*Péter*) által, aki a közvetlen cselekvő. (A közvetett cselekvő az, aki olvastat).

²²⁹ A *hof^{al}* igeörzs a *hif'il* kauzatív-műveltető igeörzs szenvedő párja, vagyis egy olyan igeörzs, amely mind morfológiai, mind pedig szemantikai jellemzőkben a *hif'il*hez kötődik – „csak” abban különbözik tehát tőle, hogy passzív. (K. K.)

a latin szenvedők esetében is,²³⁰ közvetlenül és sokkal világosabban szenvedő jellegűek, mint azok, amelyeket újabban a szenvedők helyett türelmetlenül, és mint majd látjuk, ostobán erőltetnek.

140. §

A műveltetők módjára történő szenvedő képzés igen régi, népünkkel szinte egyidős. Hiszen a vizsgált kis terjedelmű emlék mellett a némileg terjedelme-sebb szövegekben, az általam olvasott kódexekben és nyomtatott könyvekben egyaránt, szinte minden oldalon többször előfordul. Sőt, ez a szenvedő képzés már olyannyira elterjedt, hogy némelyik semleges ige is ezt a képzést követi, noha alakjuk cselekvő, jelentésük mégis inkább szenvedő. Komjátinál bizony ezt találjuk: *Mykypen iruan vagyon, hogy igazultással az te bezydydben* (Róm 3), 'Sicut scriptum est, ut iustificeris in sermonibus tuis'. *Az egyebek penyg meg vakultattanak* (uo., 11), 'Ceteri vero excoecati sunt'. Továbbá Pesthi Gábornál: *Mert a tennen mandasodbol igazwltatol* (Mt 12), 'Ex verbo enim tuo iustificaberis'. Tinódinál is: *Az kiral szep hada azzal meg remültetec* (M₄), 'Regis pulcher exercitus eo est consternatus'. Emellett Huszár Gálnál: *Annac okaert szinte ackeppen dichóültetűnc meg a Christussal* (f₄), 'Quapropter prorsus eo modo glorificabimur cum Christo'. Végül pedig Draskovichnál: *De ektelen dologh, hogy megh chyonkultassanak* (L), 'Sed immanis est res, ut mutilentur'. Hasonló példákat találhatunk Lépesnél is más igékkel: *Minek előtte vég nélkül kinlodtassam: Ingyen ne lássa is ez vilagot, hogy sem órőkke pokolban győtrődtessek* (*Pokolto retteneteo...*, 336, 361.), 'Antequam sine fine cruciar; Ne videat quidem hanc lucem, quam ut in inferno aeternum affligatur.' Ezek alapigéi, *igazúl, vakúl, rémül, ditsőül, tsonkúl* már szenvedő jelentésűek, 'iustificatur, excoecatur, consternatur, glorificatur, mutilatur', és ilyenek ezek is: *kinlódik, győtrődik*, 'cruciat, affligitur'. Az a különbség, hogy ezeket alapformájukban úgy értjük, hogy maguktól, saját maguk által szenvedik el, amit jelentenek, nem pedig valamilyen külső erő hatására.²³¹ A külső hatás jelölésére kaptak tehát szenvedő képzőt: *igazúl-tat-ik, vakúl-tat-ik, rémül-tet-ik, ditsőül-tet-ik, tsonkúl-tat-ik*, továbbá *kinlód-tat-ik, győtrőd-tet-ik*.

141. §

Elismerem, hogy ezt négyszáz évnél régebbi emlék nem tanúsítja. Mégis azt gondolom, hogy ezt a szenvedő képzést a legtávolabbi régiségben kell keresni, és őseink biztosan egyenesen Ázsiából, sőt bölcsőjükből hozták magukkal, ezt

²³⁰ A latin szenvedő szerkezetben a cselekvés elszenvedője alanyesetben áll, a cselekvő pedig *a/ab* előljárós ablativusban. *Liber legitur a Petro – A könyv olvastatik Péter által.*

²³¹ Mai terminussal mediális igék.

bizonyítja számomra az, hogy e forma ma is használatos a finnben. A két nyelv rokonsága arra utal, hogy közös anyától vagy legalábbis nagyanyától származnak. Innen ered mindkét nyelvben sok egyéb hasonlóság mellett ez a képzésmód is; az övék a mienktől csak abban különbözik, hogy a saját, eredeti *et* képző, amelyről az imént szóltam, náluk máig eredeti alakban maradt meg a személyek ősi forma szerinti képzésében. S noha a messi régiiségben nem találok nyomát, mégis erősen valószínű, hogy a káldeusokkal is volt kapcsolatunk ezen a téren. A káldeusoknál három cselekvő ragozás van,²³² ezek az ܐܝܬ (*ith*) [ʔi]²³³ elől álló képző hozzátételével szenvedővé válnak:²³⁴ ܦܩܕ (*pekad*) [p^eqad] 'inspexit [meglát]'; ܐܝܬܦܩܕ (*ithpeked*) [$\text{ʔitp}^e\text{qéd}$] 'inspectus est [meglátattott]' stb.²³⁵ Ez az ܐܝܬ (*ith*) [ʔi] a szírek ajkán megváltoztatta a magánhangzóját, náluk is három cselekvő ragozás van, amelyek az ܐܝܬ (*eth*) [helyesen: ܐܝܬ] [ʔe] elől álló képző hozzátételével szintén szenvedők lesznek: ܦܩܕ (*pekad*) [p^eqad] 'inspexit'; ܐܝܬܦܩܕ (*ethpeked*) [helyesen: ܐܝܬܦܩܕ] [$\text{ʔetp}^e\text{qéd}$] 'inspectus est' stb. Bizonyára ilyen változás által lett az eredeti, nálunk és a finn eredetű népeknél is használt *it*-ből *et*, és ez szállt tovább az utódokra. Nézzünk most néhány finn példát! *Häikyt-án* 'sedo' ['megnyugtatok'], *häikyt-et-án* 'sedor' ['meg vagyok nyugtatva, megnyugszom']. Úgy látom, hogy ennek *häik* töve, melyben a *j* hang könnyen *l*-re változik, megegyezik a mi *halk* 'tacitus, lentus' szavunkkal, s jelentése, mely szintén közel áll a miénkhez, *sedatus* ['megnyugtatott, nyugodt']. Ezért a cselekvő ige, ami régen nálunk is *halk-ít-én* alakú volt, ma *halk-ít-om* 'tacitum, lentum, sedatum facio' ['csendessé, lassúvá, nyugodttá teszem'], azaz *sedo*; aztán ugyanez szenvedőben, az ősi képzéssel *halk-ít-et-én* alakú, ma *halk-ít-tat-om* 'sedor'. Ugyanígy a *heit-an* 'iacio' ['hajítok'] is, ami kétségtelenül megegyezik a mi azonos jelentésű *hait-én*, *hait-om* igénkkel, szenvedő formában *heit-et-an* 'iacios'; egykor nálunk is *hait-et-én* alakú, ma pedig *hait-tat-om*. Ennél is világosabb a *kóyt-án* 'ligo', nálunk *köt-én*, *köt-öm*, szintén 'ligo', ebből náluk a szenvedő *kóyt-et-án* 'ligor';

²³² A három „cselekvő” igeörzs az arámiban a következő. A ܦܥܐܠ , amely a héber *qalnak* (vö. 'könynyű') felel meg (Révai erre hoz is példát lent) – ez a legegyszerűbb igeörzs, dinamikus és statív igékkel; a már említett ܦܝܥܐܠܢܝܩ megfelelő ܦܐܥܐܠ (70. jegyzet) és a ܦܝܦܥܐܠܢܝܩ (vö. 226. jegyzet) megfelelő ܦܐܦܥܐܠ (illetve a targumi korszakban már inkább ܦܐܦܥܐܠ). (K. K.)

²³³ A bibliai arámiban szabályosan ܠܗܝܬ [*hit-*] előképzővel, de a későbbi korokban a ܠܗ [*hé?*] helyét felváltotta az ܠܗܝܬ [*ʔi*] [*ʔálef*], tehát ܐܝܬ [ʔi] lett a prefixumból. A Révai által említett prefixum (pontosabban prefixum és infixum) így nem a bibliai arámi igeörzsi morfológiai sajátosságát, hanem a későbbi (közép- és késő arámi) igeörzsi rendszer morfológiai állapotát tükrözi. (K. K.)

²³⁴ De csak a közép- és késő arámiban. A bibliai arámiban még más, önálló igeörzsek fejezik ki a passzív, szenvedő jelentést (ܦܥܐܠܢܝܩ , ܦܐܥܐܠ , ܦܝܦܥܐܠܢܝܩ). Az idők folyamán azonban az eredetileg reflexív, visszaható igeörzsek fokozatosan felvették a szenvedő jelentéstartalmat, átvéve így a passzív igeörzsek funkcióját. Ennek köszönhetően átrendeződött az igeörzsi szisztema: lecsökkent az igeörzsek száma. Ez mutatkozik meg a szírben is. (K. K.)

²³⁵ A példában Révai ugyanannak az igeének a ܦܥܐܠ és a hozzá tartozó passzív/reflexív igeörzs: ܦܝܦܥܐܠܢܝܩ alakját mutatja. Ahogyan korábban már említettük (vö. a 70. jegyzettel), az igeörzsek a héberben, az arámiban és a szírben is a képző-, illetve az akcióminőségért felelnek. Ezt az igeörzsi tulajdonságot látjuk megvalósulni a Révai által feltüntetett különböző jelentésekben. Révai a szírben a helyes ܐܝܬ [ʔi] előképző helyett mindenhol ܐܝܬ [ʔe]-et ír, ezt javítjuk a szögletes zárójelben. (K. K.)

nálunk *köt-et-én*, *köt-et-em*. Hasonlóképp világos a *rak-et-an* 'struor', nálunk *rak-et-én*, *rak-at-om*, a közös *rak* 'struit' többől, aztán *táyt-et-án* 'impleor', nálunk *tölt-et-én*, *tölt-et-em*, a *táyt*, *tölt* 'implet' többől, az *y*-nal jelölt *j* hang nálunk ebben is *l*-re változott. Még számtalan hasonló példát hozhatnék. És ezt a messzi régiség által igazolt, keleti, valóban eredeti, igen széles körben használt formát, amely nemcsak náluk, de a finneknél is a mai napig él, némely mai grammatikus, a nyelv kiváló újjáépítője nem átalítja idegennek nyilvánítani, megtámadni és lerombolni! Ez lenne ugyanis a megoldás a műveltetők azonos képzéséből adódó félreértés kiküszöbölésére. De hiszen ugyanezt találjuk a finneknél is! Hogy csak egy példát hozzak, a *men-en* 'eo, vado' igéből, amit mi *meneknek* mondunk, ők a *men-et-en* 'mitto, ire, vadere facere' ['küldök, menesztek'] alakot képzik, mi ugyanígy a *men-et-em* formát. Ők mégis megtartják a két dolog azonos képzését, és tudják, hogy a jelentés szerint kell különbséget tenni, mintha valaha egy Pereszlényi tanította volna őket. De van eltérés is, különösen a cselekvőknél, amit ők nem megrongált, hanem inkább megerősített képzéssel használnak. De erről bővebben szövegek máshol, az *Elaboratio grammaticá*ban.

142. §

Hanem lássuk most már, mi mindent erőltetnek ránk szenvedő igeként a régi szokás eltörlői! Kétféle szenvedő igealakot különítenek el. Az első forma, amelyről maguk is elismerik, hogy csak ritkábban fordul elő, az *úl*, *ül* végű igéké. Azt állítják, hogy az Apostoli Hitvallásban is ilyen formájú igére kell javítani azt, amit ma közönségesen így mondunk: *megfeszítették*, ehelyett tehát a *megfeszülte* 'crucifixus est' alakot kellene használnunk. Nem tagadom, hogy ezt a kéziratok imádságoskönyvben is így fejezik ki (*megfeszöle*), de az általam átvizsgált régi szövegekben ezt az egyetlen példát találtam erre a formára. Azért sem ajánlom ennek a formának a használatát, mivel ugyanebben a régi Hitvallás-fordításban a többi szenvedő formát a mai alakban olvasom: *fogattatek* 'conceptus est', *zwletek* 'natus est', *kenzatek* 'cruciatu est' ('passus est' értelemben), *temettetek* 'sepultus est'. Kétségtelen, hogy ezekből az igékből nem képezhetők ilyen alakok. Ezeket ugyanis nem igékből, hanem többnyire névszóból képezik, és véleményem szerint inkább kezdőigék: *sárgúl* 'flavescit', *feketül* 'nigrescit', vagy ha szenvedőként értjük is őket, akkor inkább a *fio* ['válok'] jelentésű ige segítségével: *igazúl* 'iustificatur, iustus fit' ['igazolódik, igazolt lesz'], *vakúl* 'occoecatur, coecus fit' ['megvakul, vakká válik']. Noha úgy tűnik, hogy jelentésük szenvedő, ám ezek nem egy külső erő hatására bekövetkező, valódi elszenvedést, hanem inkább saját magától bekövetkező változást fejeznek ki a névszók jelentésében, amelyek a képzés révén igévé válnak, és inkább a semlegesek felé hajlanak. Már szóltam korábban is arról (140. §), hogyan kaphat ez a típus is szenvedő képzőt a külső behatás jelzésére.

A második formájú igéket főként cselekvő és némely semleges igéből képezzük az *ód* és *őd* képző segítségével, szenvedő személyes toldalékok felvételével, például *fojt-ód-ik* 'suffocatur', *emel-őd-ik* 'levatur' a cselekvő *fojt*, *emel* 'suffocat, levat' igékből, továbbá *teng-őd-ik* 'tenuiter victitur' ['szegényesen éldegél'], a semleges *teng* igéből, amely ugyanezt jelenti. A cselekvőkből lett igék, noha bizonyos tekintetben szenvedő alakúnak tűnnek, és latinul is többnyire szenvedő ige felel meg nekik, tulajdonképpen inkább kölcsönös vagy visszaható igék, és jelentésük szerint a cselekvés saját belső törekvésükből, saját maguktól, a maguk erejéből megy végbe: saját maga miatt, önmaga által saját erejéből fullad meg; saját maga miatt, önmaga által saját erejéből emelkedik fel.²³⁶ Ugyanez a jelentés járul a semlegesekhez is: *teng-őd-ik* 'saját erejéből szegényesen éldegél'. De ezt a teljesen belső jelentést némelyek figyelmen kívül hagyják és olcsó érvelésükkel elrontják. Ugyanis a műveltető képzést hívják segítségül azért, hogy az efféle igékhez egy külső erő jelentését adják hozzá: *fojt-at-ód-ik*, *emel-tet-őd-ik*, *fog-at-ód-ik*, *ver-et-őd-ik* stb. Bizony elborzasztó igeképzések! Hiszen ez ismeretlen volt a régiségben, amely pedig a képzés szabályainak igen jó és egyetlen megbízható forrása. De ha meg is engedjük efféle ocsmány képzések létezését, az önmagára hatás, a saját erőből létrejövő cselekvés jelentése nem szűnik meg e képző hozzátételétől. Ugyanis a *fojt-at-ód-ik*, *emel-tet-őd-ik*, *fog-at-ód-ik*, *ver-et-őd-ik* stb. igéknek kiinduló alakjukban és most is ugyanaz a jelentésük, leszámítva azt, hogy a műveltetés jelentését is hozzáadták, annak elszenvetőjeként jelölve őket a személyes toldalékok által: fulladóvá tesz valamit, saját maga miatt, önmaga által saját erejéből, ugyanígy emelkedővé, fogandóvá, verendővé vagy ütődővé. De nincs, aki ne látná, hogy ezeket egyáltalán nem lehet szenvedőként használni, legalábbis az általánosan elfogadott értelemben.

Mégis egyre többen akarják kizárólag e formákat használni, mintha ezek lennének az eredeti és helyes alakok, a helyes képzéseket pedig megvetik. Ezt a barbár szörnyszülöttet ráadásul tovább csúfítja az oda nem illő képzés is, mi által ez a balul lett torzszülött még borzalmasabbá válik, szégyene korunknak, amely túlságosan is félti honi nyelvünket, csak nem elég bölcsen, a régi emlékek vizsgálatát mellőzve. Így ilyeneket írnak: *fojtatóda*, *emelőde*; *fojtatódjon*, *emelődjön*; *fojtatódna*, *emelődne!!!* Ezek valódi alakja szenvedő, képzésük eredeti és belső, de azzal a jelentéssel, amit fentebb (86. § skk.) fejtettem ki: *fojtódék*, *emelődék*; *fojtódjék*, *emelődjék*; *fojtódnék*, *emelődnék*. És ez a boldogtalan fajzat már egy csúf utódot is nemzett, a cselekvést kifejező főnevet: *fojtatódás*, *emeltetődés* stb.

²³⁶ Ma mediális és a visszaható igék.

Magasságos istenek, magyarok védelmezői, könyörgöm, mentsetek meg ezektől az igazságtalanságoktól! De ezekről, legalábbis itt, már eleget szoltam.

HOTOLM

145. §

A *hotolm* gyakorlatom szerint olvasva *hatalom* 'potestas, potentia', mindkét *o*-t rövid *a*-ra változtatva és az *lm* képző toldalék hangjait egy közbevetett illeszkedő *o* segítő magánhangzóval elválasztva. Ma a *hatalm* szóvég szokatlan, régen azonban a kéziratok és a nyomtatott könyvek tanúsága szerint igencsak gyakori volt. Az *lm* elsősorban igéből képez főnevet. A maga elé vett illeszkedő kötőhang rövid *a* vagy *e*, s ha mai szokás szerint az *l* és az *m* közé is segédmagánhangzó kerül, az szintén illeszkedő *o* vagy *e* lesz. Ez utóbbiak azonban ma is kiesnek, mihelyt az efféle főnevek magánhangzóval kezdődő képző toldalékokat kapnak, s ilyenkor tüstént visszatér az eredeti alanyeset végződése. *Hatalom* 'potestas', *hatalm-at* 'potestatem', *hatalm-ak* 'potestates', *hatalm-as* 'potestate praeditus, potens', nem pedig *hatalomat*, *hatalomak*, *hatalomos*. Ugyanez történik a magas hangrendű szavaknál is. *Félelem* 'metus', *félelm-et* 'metum', *félelm-ek* 'metus', *félelm-es* 'metuendus', nem pedig *félelemet*, *félelemek*, *félelemes*. Ilyen végződésű toldalékos főnév a kéziratban a *nugulmabele*, amit így olvastam: *nyugalmabele* 'in requiem eius'. Alanyesetben régen *nyugalm*, ma *nyugalom*. A legtöbb grammatikus szerint itt és az ehhez hasonló esetekben hangátvetés történik, ami a magánhangzók áthelyezését jelenti, miközben a magánhangzó gyakran egy másik, ugyanolyan rendű magánhangzóra változik. De itt a hangátvetés csak pusztá kohlmány, amint ezt a régi végződés is mutatja, amelyből ezek a képzett alakok egyszerűen a toldalékok hozzátételével, maguktól létrejönnek.²³⁷ Többnyire ez szolgál a képzések alapjául, nem pedig az alanyeset. Annak kiejtése ugyanis nehezebbnek tűnt, így könnyítésképpen közbeiktattunk egy illeszkedő hangrendű segítő magánhangzót. Mivel ennek a ténynek mi, utódok már nem vagyunk tudatában, és a képzések alapjának az alanyesetet tartjuk, ezért ezt az esetet, amely a könnyebb kiejtés kedvéért segédhangzót kapott, nem tudtuk a tárgyesettel és más hasonló, a régi szokás szerint az alanyesetből levezetett képzésekkel összeegyeztetni. A dolgot tehát a hangátvetés segítségével kellett megmagyarázni.

146. §

Mint említettem, erre a végződésre rengeteg példát találunk a régiéknél. A kéziratok bibliafordítás telis-tele van velük. Csak néhányat mutatok be a sok közül.

²³⁷ Révai itt elválasztja a történeti szemléletet és a jelen idejű leírást. Történetileg szerinte a más-salhangzó-torlódásos szóvég az eredeti, és ehhez járultak a toldalékok, a magánhangzós szóvégződés pedig későbbi fejlemény; szinkrón leírás szempontjából viszont célszerűbb és egyszerűbb az alanyesetet tekinteni kiinduló alaknak, és a toldalékok előtti tövet hangátvetéssel magyarázni.

Érzelm 'sensus', ma *érzelem* (Jud 14,14), *fegyelm* 'disciplina, correctio', ma *fegyelem* (Bár 3,20). A kéziratunkban szereplő szavak *hatalm* 'potestas' (Esz 9,13) és *nyugalm* 'quies' (Dán 12,13). Ezek között gyakran előfordul a különleges *tartalm*, ma *tartalom* szó, összefoglalás, érvelés, tartalom, például egy könyv vagy levél tartalma jelentésben. *E' volt a levélnek tartalma*, 'Summa epistolae haec fuit' (Esz 3,4 és máshol is gyakran). Mi az akadálya annak, hogy e szót felélesszük és ma is használjuk? Hiszen a *foglalatot*, amelyet némelyek használni kezdtek ebben a jelentésben, a debreceni nagy grammatika nem alap-talanul kifogásolja. Mivel a cselekvést kifejező főnév, a *foglalás* eredeti jelentésében *occupatio* ['elfoglalás'], aztán *iunctio* ['kapcsolás'], ezért a cselekvés eredményét jelölő *foglalat* annyi mint *occupatum*, *iunctura*, ami biztosan nem alkalmas egy levél vagy könyv összefoglalásának, érvelésének, tartalmának kifejezésére. A felsoroltakhoz hasonló főnevek gyakran előfordulnak szűz Szent Margit életrajzában, amelyet főtisztelendő Pray György már nyomtatásban kiadott,²³⁸ továbbá a kiadatlan kódexekben, Szent Pál, Szent Elek, Szent Krisztina életrajzában, a kéziratok imádságoskönyvben és a Boldogságos Szűz Máriáról szóló szentbeszédekben.

SEGÉD

147. §

A *segéd* szó, mivel a Pápai Páriz-szótárban is megtalálható, nem avult még el annyira, hogy helyette Faludinak *segedelemet* kelljen olvasnia. A *segéd* és a *segedelem* ugyanazt jelentik, 'iuvamen, auxilium, adiutorium' ['segítség'] és magát a segítőt is, miként a *fő*, ami tulajdonképpen *caput*, és a *fejedelem* szó is, mindkettő 'fejedelem' értelemben használva. Helyesen figyelmeztet a debreceni nagy grammatika arra a párhuzamra, hogy az *úr* és az *uraság* ugyanaz, és mindkettő csakis urat (*dominus*) jelent. Az uradalom tehát nem állhat az *uraság*, azaz *dominium* ['birtok, ország'] helyett, hacsak nem mondjuk *uradalomságnak*, amint a *fejedelem* 'princeps' szóból is *fejedelemség* lesz. A *segéd* szót gyakran használják a régi és az újabb írók is, ezért kiveszése a mi hanyagságunk következménye, mivel még a közelmúlt íróit is lusták vagyunk fellapozni. A régiek közül Sylvesternél fordul elő: *Köszönetek az Priskanak, es az Aquilanak, kik ennekem az Christusban seghidim* (Róm 16,3), 'Salutate Priscam, et Aquilam, adiutores meos in Christo'. Továbbá Tinódinál: *Olah Miklos cancellarius neue, Ki magyarnac Kiral utan segede* (b₄), 'Olah Nicolaus Cancellarii nomen, qui est Hungaro post Regem adiutor'. Az újabbak közül pedig Medgyesinél: *A' Pásztorok mellé segédül adattak* (40.), 'Pastoribus adiuncti sunt pro adiutorio'. *Segédeket kívántak magok mellé* (69.), 'Adiutores desiderarunt sibi adiungi'. *Az ő környülettek*

²³⁸ PRAY 1770.

valo több segédek tisztekben hiven járjanak (153.), 'circa ipsos reliqui adiutores munera sua fideliter obeant'. Továbbá Gyöngyösinél az *Uj életre hozott Charicliában: A' te segédeddel mint vette kezében az ifju a' tüzet* (IX. rész). 'Tuo iuivamine quomodo acceperit in manum iuvenis ignem'. *Tőlünk most is segédet kér* (Murányi Vénus, I. rész),²³⁹ 'A nobis nunc quoque auxilium petit'.

MIA

148. §

A népnél a *miatt* helyett ma is él a *mia*, a szóvégi *t* nélkül, ezt a műveltebbek többsége azonban következetesen írja és mondja. A *miatt* most az *ob*, *propter* ['miatt, -ért'] előljárók jelentésének felel meg, régen pedig, ahogy itt is megfigyelhető, *per* jelentésű volt, ezt ma az *által* fejezi ki. A kéziratos bibliafordítás gyakran használja ilyen értelemben: *Mek mv nekqnc adatot Moyses miat* (2Mak 7,30), 'Quae nobis data est per Moysen', tudniillik a 'lex', *a- tqrueñ*. A kéziratos imádságoskönyvben is mindig ebben az értelemben fordul elő. *Mj wronk iesusnak hatalmanak miatta. Marianak zyzesegenek myatta. Az tquis coronanak myatta. Az rettenetes yteletnek napyanak myatta.* 'Per Domini nostri Iesu potentiam, per Mariae virginitatem, per spineam coronam, per tremendi iudicii diem.' Tinódi váltakozva használja, hol *t*-vel, hol *t* nélkül. Egyetlen lapon akár háromszor is előfordul nála *t* nélkül (T₂): *Kijc mija hullanac ó tar feiökuel*, 'Per quos ruebant cum calvis capitibus suis'. *De Zoltay kó mya sebesódec*, 'Sed Zoltaius per lapidem vulneratus est'. *Lówes mija sebben esett Velibec*, 'Per iaculationem in vulnus incidit Velibecus'. A *mia* Remete Szent Pál életrajzában többes szám harmadik személyű toldott névmással is előfordul: *Cjprjnyus mondya, kj q mjayayok kinzatot*, 'Cyprianus refert, qui per eos cruciatus est'. *Miájok* 'per eos' ['általuk'], ma *miattok* 'propter eos' ['miattuk']. Egyébként, ha a *miájok* forma élt, biztosan használták a többbit is: *miátok, miánk, miája, miád, miám*.

ZOBODUCHA

149. §

Kéziratunk *zoboducha* szavát *szabadótsa* formában olvasom, idáig tett megfigyeléseim és a régi szerzők alapján is *o*-val. A kéziratos bibliafordításban gyakran fordul elő ez az ige, és más, hasonló mély hangrendűek, hol csak *o*-val, hol az *o*-hoz tapadó *i* magánhangzóval. *Mvntket keged zabadoch meg te kezedben* (Eszt 16,14), 'Nos autem libera manu tua'. *Ha zerzendez mvntket megzabadoitanod*

²³⁹ Ez a két mű sem szerepel a kötet eleji felsorolásban: GYÖNGYÖSI István: *Uj életre hozott Chariclia...* Lőcse, 1700. RMK I. 1564. GYÖNGYÖSI István: *Márssal társalkodó Murányi Venus'*. Kassa, 1664. RMK I. 1014.

(uo., 13,9), 'Si decreveris nos salvare'. *Senki meg ne zomorohon tegedet* (Ruth 2,9), 'Nemo molestus sit tibi'. *Fordohad m̄v siralmonkat q̄romre* (Eszk 13,17), 'Converte luctum nostrum in gaudium'. Tele van ilyenekkel a régiek minden kézírata. Csak egy példát hozok a mi igékre a kézíratos imádságoskönyvből. *Zabadoch-meg engemeth nawol̄yas b̄wn̄qst*, 'Salva me miserum peccatorem'. Így használja ezeket az igéket Komjáti is, hogy a többieket ne is említsem. *Hogy ydes fiat tanoytanam, az keresthyen hytbe gyarapoytanam* (Ajánlás), 'Ut dulcem filium eius docerem, et in Christiana fide solidarem'. Ez az *ó* gyakran ékezetes *é*-re változik, azt sokszor megőrizve, de nem ritkán elhagyva. Íme néhány példa erre is szintén a kézíratos bibliafordításból: *Vilagoseha meg m̄v zemeinket* (Bár 1,12), 'Illuminet oculos nostros'. *Fordeitassec el te haragod m̄v t̄ql̄nc* (Bár 2,13), 'Avertatur ira tua a nobis'. *Megsokaseitom q̄ket* (uo., 34), 'Multiplicabo eos'. A magas hangrendű igék pedig gyakran csak *é*-t, de leginkább *i*-vel toldott *é*-t tartalmaztak. Lássunk ezekre is példát megint csak a kézíratos bibliafordításból: *Ekeseitik q̄ isteneket; V̄gan er̄seitic meg a papoc az aitokat* (Bár 6,10.17), 'Ornant Deos suos; ita tutantur sacerdotes ostia'. Később némelyek a mély és a magas hangrendű igéket egyaránt következetesen ékezetes *é*-vel, mások ékezetes *i*-vel írták. Ha a hasonló igék képzését az etimológia szerint vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy mindkét írásmód támogatandó.

150. §

Világos, hogy az efféle igéket többnyire melléknevekből, néha főnevekből képezzük. A régi és kezdetlegesebb forma, amit az imént láttunk, magától értetődően és világosan tárja szemünk elé a képzés elvét. A melléknevekhez ugyanis az *it* ige járult, amit fentebb (141. §) már kellőképp megmagyaráztam, a teljesen eredeti *facit* ['tesz'] jelentéssel, és azzal a szerkezettel, ami ma is megvan az azonos eredetű *teszen* ige mellett. Ezek a melléknevek ugyanis a *vá* mutativusi toldalékkal bővültek, az illeszkedés szerint magas magánhangzóval is (*vé*), nem teljes alakban, hanem a *v* mássalhangzót mellőzve. Máshol (47. §) már megmutattam, hogy ez régen szokásos volt. Így lett a *szabad* 'liber' melléknévből a *szabad-á-it* 'liberum facit, liberat' ige. A *boldog* 'beatus' származéka a *boldog-á-it* 'beatum facit, beat'. *Eleven* 'vivus', *eleven-é-it* 'vivum facit, vivificat'. *Erős* 'fortis, robustus', *erős-é-it* 'fortem, robustum facit, roborat'. Az így képzett igéknek ténylegesen az a jelentése, mint ami ma ugyanezen mellékneveknek a *teszen* igével alkotott szerkezetében van, amikor az ige által megkívánt mutativusi toldalékot teljes alakban veszik fel, eltekintve attól, hogy a toldalék mássalhangzóját a melléknév mássalhangzójához kell hasonítani a jóhangzás miatt: *szabad-dá teszi, boldog-gá teszi, eleven-né teszi, erős-sé teszi*.

151. §

Ami pedig a régieknél a mély hangrendű igékben a mutativusi toldalék *o*-jának *á*-ra változását illeti, nyilvánvaló, hogy ez a túlzott ajakkerekítés szokása miatt történt, mert ők a rövid *a*-t is tompa hangszínnel, szinte *o*-ként szerették ejteni, ezért a hosszú *á* helyett könnyebben ejtettek hosszú *ó*-t. A *szabad* szót tehát a régiek *szobodnak* ejtették, s a belőle származó igében könnyebb volt hosszú *ó*-t, mint *á*-t ejteni. A *szobodóit* ige könnyebben és ajakkerekítéssel ejthető, a *szobodáit* viszont sokkal nehezebben, hiszen a könnyű ejtésű szókezdet után hirtelen nagyra kell tátani a száját, szinte erőlködni kell a szó végén. Kéziratunk tanúsága alapján ez egykor szélesebb körre, más hasonló képzésekre is kiterjedt. Mivel a *hallaua* igének, amit *halláva* alakban olvastam, az első *a*-ja is a régiek szokása szerint ékezet nélküli volt,²⁴⁰ ezért nagyobbra nyitott szájjal ejtették, a szájtátás azonos mértéke megkönnyítette az átmenetet a következő hosszú *á*-hoz. Ugyanez a folyamatos múlt idejű képzés a *mund*, helyes olvasattal *mond* ige esetében, mivel itt az *o* magánhangzó ajakkerekítéses, inkább a szintén ajakkerekítéses hosszú *ó*-ra változott, *mondóva* helyett *mondóa*, *mondója*, nem pedig hosszú *á*-ra, ami így *mondája* lenne. Vannak ma is a nép nyelvében élő példák arra, hogy ha az *a*-t meg kell nyújtani, inkább hosszú *ó* lesz belőle, mint ékezetes *á*. Igen kényelmetlen ugyanis a nagyobb szájtátás. Ha az *l* egy másik mássalhangzó előtt kiesik a szóból, a mássalhangzó előtti magánhangzó az elvesztett mássalhangzó pótlására ékezetes [hosszú] lesz. Például *boldog* 'beatus', *old* 'solvit', az *l* elvesztésével *bódognak*, *ódnak* hangzik. Így az *alma* 'malum' és a *szalma* 'stramen' az *l* kiesésével *áma*, *száma* kellene hogy legyen, de a nép ezekben a hosszú *á* helyett inkább hosszú *ó*-t ejt: *óma*, *szóma*. Fentebb (52. §) már megmutattam, hogy a mély hangrendű igékben a hosszú *á* magánhangzó hosszú *ó*-ra változik mindkét folyamatos múlt többes első személyében. Az első, kezdetleges formában ennek így kellett lennie: *írná-j-uk*, *írá-j-uk*, a jóhangzásra törekvés azonban a nagyobb szájtátás elkerülését sugallta: *írnó-j-ok*, *író-j-ok*.

152. §

Megmagyaráztuk hát a régi gyakorlat elvét. Lássuk most a későbbi nyelvi szokást, amely a *szabadóit* és hasonlókat helyett inkább a *szabadétot* és a hozzá hasonló alakokat vezette be. Ezek ugyanazon elv alapján terjedtek el, mely alapján bizonyos személyek képzői ékezetes *é*-jüket nyerték, összevonással, a két magánhangzót egy középső hangzásúvá egybeolvasztva és megnyújtva. Elég világosan szóltam fentebb (87. §) arról, hogy a szenvedő formában mindkét folyamatos múlt egyes szám harmadik személye az *á* és *í* magánhangzókat összevonással egybeolvasztva egy középső hangzású *é*-t kap: kezdetleges képzésben *dolgozá-ik*,

²⁴⁰ Latinul a *purum* ['tiszta'], szembeállítva a hosszú és ékezetet (*accentus*) viselő *á*-val.

dolgozná-ik, majd összevonva *dolgozék*, *dolgoznék*. S mivel a mély magánhangzók efféle változását a nyelvi szokás igazolja, mennyivel könnyebben jelenhet meg ugyanez az ékezetes *é* a magas hangrendű igékben. Véleményem szerint helyesebben cselekszenek azok, akik a *szabadét*, *boldogét*, *elevenét*, *erősét*-féle igéket a mi szokásunk szerint összevonva és ezáltal az utolsó magánhangzót megnyújtva, a kettőt egybeolvasztva, inkább ékezetes *é*-vel akarják ejteni és írni, mivel itt és a többi hasonló esetben a képzések szabályait veszik tekintetbe. Őket igazolják a régi szerzők munkái is. De vannak érvek az ékezetes *í* mellett is, főképp széles körű elterjedtsége, mivel ezt az *í*-t, amely régi szokás szerint sokáig megőrződött a hasonló igékben, *szabadéit*, *boldogéit*, *elevenéit*, *erőséit*, ugyanez az összevonás az előtte álló magánhangzó kilökésével később hasonlóan megnyújtotta: *szabadít*, *boldogít*, *elevenít*, *erősít*. De kedvez ennek a formának az is, hogy az ékezetes *é* nagyon könnyen és gyakran alakul át *í*-vé, ahogy ezt minden korban számos példa mutatja. Ilyen módon a *szabadét*, *boldogét*, *elevenét*, *erősét* igékből és az ehhez hasonló alakokból egyszerűen és könnyen terjedhetett el másik ejtés is: *szabadít*, *boldogít*, *elevenít*, *erősít* stb.

153. §

Némelyik mostani író, talán a régiek, elsősorban Lépes Bálint példáitól indítatva úgy véli, hogy az efféle igéket, főként személyes todalékos alakjukban, kettőzött *t* mássalhangzóval kell írni: *szabadítottom*, *boldogítottom*, *elevenített*, *erősített*. Azt mondják, hogy ezekben erősebben hangzik a *t*, főként a todalékos alakokban. Ha a vájt füleknek így is hangzik, én azért szeretném, ha nemcsak a nyelvi szokásra hivatkoznának, hanem meg is magyaráznák az erősebb hangzás okát. Hiszen a legtöbb nyelvi szokás mögött áll valamilyen magyarázó elv. A fentebb magyarázott, eredeti *it* igében egy *t* van, egyszerűen is hangzik, miért kettőzödnek hát meg az összetételben?²⁴¹ Szívesen teret adok az ellentétes és szerintem igen hihető okfejtésnek is. A régebbi használat szerinti *szabadéit*, *boldogéit*, *elevenéit*, *erőséit* igéknél a népi ejtésben könnyen válhatott előbb az *it* képző *i* magánhangzója *j* mássalhangzóvá, *szabadéjít*, *boldogéjít*, *elevenéjít*, *erőséjít*, majd a mutativusi todalék *é* magánhangzója a szomszédos hangzású *i*-vé toldott el, *szabadíjít*, *boldogíjít*, *eleveníjít*, *erősíjít*. Az első álláspontot véleményem szerint világosan bizonyítják azok az igék, amelyek az ősi és még igen egyszerű nyelvből származó egy szótagos névszóból képeztek az *it* segítségével. Az ősi nyelvben a *nyú* bizonyára *protensio*, *porrectio* [’kiterjedés’], a *gyű* pedig *conventus*, *congregatio*, *concio* [’összegyűlés’] jelentésű volt. Úgy találom, hogy ezek csodálatosan megegyeznek az első tövekkkel, a héberrel és az arabbal is, azonos jelentéssel.²⁴²

²⁴¹ A korabeli terminológiában a todalékolás is összetételnek számított, nem csupán az önálló szavak összetétele. Lásd C. VLADÁR 2005: 84–90.

²⁴² Az arab *n’y* gyök alapjelentése ’távol lenni’ (azt rokonítja Révai a ’nyúlik, nyúlás, kiterjedés’ szóval), a *ğy* gyök jelentése ’jönni’, amiből Révai az ’összejönni, összegyűlni, összegyűlés’ szavakra

Ezen igékből alakult nálunk az *l* képző felvételével, tárgyatlan vagy semleges jelentéssel:²⁴³ *nyú-l* 'protenditur, porrigitur', *gyű-l* 'convenit, congregatur'. Ugyanezekből tárgyas avagy cselekvő igéket is képeznek, amint látjuk, egyszerűen a régi *it* képző felvételével, a mutativus eset toldaléka nélkül, ami csak mellénevekhez járul, főnevekhez nem: *nyú-it* 'protensionem facit, protendit', *gyű-it* 'congregationem facit, congregat'. De ezekben a nyelvi szokás az *i* magánhangzót már régen *j* mássalhangzóra változtatta, és ma is így ejtjük őket: *nyújt*, *gyűjt*. Ugyanez történt a fentiek esetében is, amit a régi írók példáival bőségesen lehet igazolni. Sylvester, ezt a szokást követve, a hasonló esetekben már mindig világosan megkülönböztetett *j*-t használt. *Az istennek kedve műnköt tanijt; hoğ meg tisztijtān ű magānak az ű tulaidon nipit* (Tit 3), 'Dei gratia nos erudit; ut mundaret sibi proprium populum suum'. *Meg eñhijcze az ű neluit* (1Pt 3), 'Refraenet linguam suam'. Ezeket az igéket tehát, mivel két mássalhangzó torlódott a szó végén, erősebben ejtették: *szabadíjt*, *boldogíjt*, *eleveníjt*, *erősíjt*. Úgy tűnik, ezt a szóvégi erősebb ejtést tartotta meg az a nyelvváltozat is, amelyet most tanúul hívok, itt a többeli *i*-ből lett *j* később, bizonyára a könnyebb ejtés kedvéért, a szomszédos *t*-hez hasonult: *szabadítt*, *boldogítt*, *elevenítt*, *erősítt*. Vagyok annyira nagylelkű, hogy közzétegyem ezt a bennem felötlött magyarázatot, noha én hasonló esetekben inkább az egyszerű *t* mellett vagyok, nekem megfelel a két magánhangzó összeolvadása révén hosszúvá vált *é* vagy az *í*, és ez a *t* képző mássalhangzót egyáltalán nem érinti.

154. §

Nagyobb jelentősége van a hasonló igék felszólító módjának, amelyet Magyarország néhány vidékén a nép körében ma is így hallani: *szabadíjj*, *szabadíjjad*; *boldogíjj*, *boldogíjjad*; sőt a *jj* mássalhangzókat gyengességük miatt el is rejtve: *szabadí*, *szabadíad*; *boldogí*, *boldogíad*. Az emberek nagyobb tekintélyű és a népnél valamennyire műveltebb része a felszólító módot képző *j* mássalhangzót a teljes tőhöz teszi, de ez már régen szisztegéssé alakult a *t* mássalhangzó szomszédosága és a felszólítást nyomatékosító egykori erősebb fűvás miatt: *szabadít-s*, *boldogít-s*, az első kezdetleges képzéssel *szabadít-jh*, *boldogít-jh*. Ugyanis a hasonló formák felszólító módja régen így is élt, sűrűbb szisztegéssel [cs], két különálló hangból jöve létre; ezt a régiek, mint jelen emlékünkből is, a *ch* betűkapcsolattal fejezték ki, *zoboducha*, a mi olvasatunk szerint *szabadótsa*. De úgy látom, igen csak keveredett a használatban az előbbi formával, és a másik felszólító mód ma már

asszociál. A héberben a נח [*nvh*] (eredetileg *nyj*) gyökből képzett 'legeltetni, legelő, mező' jelentésű szavakat hozza összefüggésbe Révai az 'elnyúlás, kiterjedés' szavakkal. A héber גוי [*gvj*] gyökből képzett גוי [*gój*] ('nép, közösség') szót pedig a magyar *gyűléssel*. A héberben ez utóbbi gyökből igét nem képeznek, csak névszót. (K. K. és Zs. D.)

²⁴³ Lásd a 52. és 124. jegyzetet.

csupán a nép körében él. Ezt viszont világosan mutatják a következő nyomok. Igen gyakran csak egyetlen *h*-val írják, amit nyilvánvalóan nem ejthettek sűrű sziszegéssel, ahol pedig más szavakban sűrű sziszegésnek kellett hangzania, azt ezekben az emlékekben *ch* vagy *cz* betűkapcsolattal írták. És ez az egyetlen *h*, amely ezekben a felszólító módú alakokban oly gyakran megjelenik, bizonyosan a gyengébb *j* helyettesítője, amelynek természetéről és kölcsönös helyettesíthetőségükről már eleget szoltam máshol (43. § skk., továbbá 67.). Nemrég láttunk példákat a kéziratos bibliafordításból és a szintén kéziratos imádságoskönyvből: *Senki meg ne zomorohon. Fordohad siralmonkat örömré. Vilageha meg zemeinket. Zabadoch meg engemeth.* Melléteszek még egy-két magas magánhangzós példát is. *Magokat kezehec a' meg mondot napra* (Esz 3,14), 'Pararent se ad praedictam diem'. *A' bort elegehed* (Dán 14,10), 'Vinum misce'. Van ezekből igen sok ezekben az emlékekben, továbbá más emlékekben is, melyeket most a rövidség okán mellőzök. A *h* hangot gyengesége miatt elhagyva és az *ó* és *é* magánhangzókat mára *i*-vé változtatva ezeket a nép így ejti: *senki meg ne szomorion; fordíad siralmunkat örömré; világía meg szemeinket; szabadí meg engemet; magokat készíék; a' bort elegyed.* Ezeket a felszólító mód *j* képzőjét világosabban kifejezve és megkettőzve az etimológia²⁴⁴ szabálya szerint, amit majd lejjebb adok meg, így kell ejteni: *szomoríjjon, fordíjjad, világíjja, szabadíj meg, készíjék, elegyíjed.* Azokhoz az egykor többségben levő tövekhez, amelyek az *it* képző *i* magánhangzóját *j*-re változtatva hangzottak, *szomoríjt, készíjt* stb., a felszólító mód képzésére *j* mássalhangzó járult, és ennek erősebb nyomatéka a töben levő *j*-hez adódva a simább hangzás kedvéért kilökte a köztük álló *t*-t, noha az is a *tő* része volt. Így jöttek létre a felszólító módú alakok: *szomoríj, készíj* stb., mert ezek darabosabbak lettek volna, ha megtartják a töbeli *t*-t, *szomoríjt-j, készíjt-j* stb. Hasonló a felszólító mód képzése ma is a *t*-re végződő igékben, ha előtte éles sziszegésű *sz* áll: *választ* 'eligit', *ereszt* 'mittit'. Ezekhez szintén *j* hang járul a felszólító mód képzésére, de a felszólítás nyomatéka azt a szomszédos, töbeli sziszegő hanghoz hasonítja, és kettejük ereje a köztük álló *t*-t a simább ejtés kedvéért kilöki: *válasz-sz, eresz-sz*, mivel másképp a töbeli *t*-t megtartva ezek a képzett alakok darabosabbak lennének: *választ-sz, ereszt-sz.*

MUNHI

155. §

A *munhi* jelentése a szerkezetből következően nem lehet más, mint a *coeleste* ['mennyei'] melléknév. A *coelum* nálunk *meny*. De itt *u* áll, ami megfigyeléseim alapján ajakkerekítéses *ö*-t jelöl. Ezért én a *menyt mönynek* olvastam. Szintén ezt az olvasatot sugallja a lappok mennyet jelentő *muenje* szava, amely a helyesírás kiigazításával bizonyosan *mönye*, s az utolsó magánhangzót elnyelve,

²⁴⁴ Az etimológia itt nem 'szófejtés', hanem 'szóképzés' értelemben szerepel. Lásd a bevezető tanulmányt!

mint állítólag a lappban is, *möny* lesz, ami így náluk és a mi elődeinél még a magánhangzó hangzásában is közös. A szó végén álló *i* magánhangzó melléknévképző, a *munhi* olvasata tehát *mönyi* 'coeleste', ugyanazon elv szerint, ahogy e melléknéveket egyszerűen az *i* magánhangzó hozzátételével ma is képezzük: például *Isten* 'Deus', *isteni* 'divinus'; *kert* 'hortus' *kerti*, 'hortensis'; *part* 'litus, ripa', *parti* 'litoralis, riparius'. A *menyi* melléknév ugyanígy képezve előfordul a kéziratoss bibliafordításban is: *Ki hoztad te nepedet földi ielensegekben, 2 meñni ielensegekben* (Bár 2,11), 'Eduxisti populum tuum in signis terrestribus, et in prodigiis coelestibus'. Ez nem felel meg a mai nyelv szokásunknak, ma a *coelestet mennyeinek* mondjuk, egy *e* magánhangzót téve az *i* melléknévképző elé. Egykor mindkét alanyeset használatban volt, *möny* és *mönye*, és mindkettőből képeztek melléknévet, *mönyi* és *mönyei*, de ez utóbbi később egyeduralgódó lett, mégpedig azért, nehogy az elsőt, ahol az *ö* *e*-re változott és az *ny* mássalhangzó megkettőződött,²⁴⁵ tehát a *menyit*, összekeverjék a *quantum* jelentésű *mennyivel*; főként mert ez utóbbi is a régen sokáig használt ékezetes *é* magánhangzóját, *mennyé*, már *i*-re változtatta, *mennyi*.

URUZAGBELE

156. §

Az *uruzagbele* szót *országbele* 'in regnum' alakban olvasom, ebből a *bele* utánjárót levágva marad az *ország* 'regnum'. Ebben a második *o* a mai használatból ítélve egy illeszkedő kötőhangzó. Mi ugyanis a *regnumot* *országnak* mondjuk. Tudomásom szerint ma csak két olyan névszónk van, ahol a *ség* képzőben lévő durva sziszegésű *s* éles sziszegésű *sz*-re változott, a szóban forgó *ország* 'regnum' és a *jóság*, ami ma főnév, *opes* ['kincsek'], *bona* ['javak'], *praedium* ['földbirtok'], és *possessio* ['birtok'] jelentéssel. Ami az elsőt illeti, a mi *ország* szavunk az *or* tövből keletkezett, okkal gyanítom, hogy ez egykor közös tövünk volt a lappokkal, noha már kihalt. Ezt a tövet tárja fel Sajnovicsnak a VIII. § vége felé tett megjegyzése, ahol megemlíti, milyen sikert hozott, valahányszor újra átolvasta lapp szójegyzékeit, vagy odaadta másoknak, hogy beletekintsenek.²⁴⁶ „Másválaki felfigyelt arra, hogy a *locus habitationis* a lappoknál *or*, s az *orom* ige náluk azt jelenti: *habito*, és arra a feltevésre jutott, hogy innen ered a mi *ország* szavunk, ami *regio*-t jelent.”²⁴⁷ Azt hiszem, az *országban* a *ség* képző toldalék durva sziszegésű *s* mássalhangzóját őseink azért változtatták éles sziszegésű *sz*-re, hogy különbözzön az *orságtól*, ami tolvajlást jelent; ezt

²⁴⁵ Az eredetiben: *dageschata*. A terminus a héber grammatikából származik. A *dágés forte* (kis pontocska a betű belsejében) az arra alkalmas mássalhangzók megkettőződését (geminálódását) jelzi, ahogyan azt már korábban említettük (lásd a 69. jegyzetet). (K. K.)

²⁴⁶ Az idézett helyen (1770 [1771]/1994: 79) SAJNOVICS arról ír, hogy valahányszor újraolvassa a lapp szójegyzéket, mindig talál újabb, a magyarral egyező szót, és így vannak evvel mások is.

²⁴⁷ SAJNOVICS 1770 [1771]/1994: 79–80.

a szót a régiek a kéziratok tanúsága szerint gyakrabban használták. Előfordul ugyanis a kéziratok bibliafordításban: *Ĝilkossag, 2 orsag bquqlkotteneç* (Hós 4,2), 'Homicidium et furtum inundaverunt'. Aztán Szent Bernát kéziratok mondásai között: *Idegen marhanak elvetele az marha vra akaratyja nelkwl· orsag az, 'Rei alienae ablatio, absque domini voluntate, furtum est'*.

157. §

Ami mármost a *jóság*ot illeti, ennek egykor közös volt a jelentése a *jóság* 'bonitas' szóval. Mindkettőből képeztek melléknevet, amelyek magukban is és főnevek mellett is, elsősorban a *tselekedet* és *müvelkedet* 'actus, opus' mellett ugyanazt jelentették: *jóságos* vagy *jóságos* 'virtuosus', *jóságos* vagy *jóságos tselekedet*, *müvelkedet* 'virtus, bonum opus'. A *virtust* ugyanis, amire nincs saját szavunk, körülírással fejezzük ki: *jóságos tselekedet*, mintegy 'jósággal teli cselekedet, jóságban bővelkedő cselekedet'. Amikor a *virtus* a latinban átvitt értelmű, akkor más szavakat használunk, például *in virtute tua libera me*, 'a' te erődben szabadíts meg engem', ami latinra visszafordítva így hangzana: *in tua vi, in robore tuo libera me*. A *virtus* értelmű *jóság* és *jóságos* szóra számtalan példa van, íme néhány: *Mend e zerzes, nem belendessegbql, de iozagbol Lvğuala* (Jud 10,4), 'Omnis ista compositio, non ex libidine, sed ex virtute pendebat.' *Jozagnac 2 erősegnec peldaiat hağa* (2Mak 6,31), 'Virtutis et fortitudinis exemplum reliquit.' Továbbá a kéziratok imádságoskönyvben: *Menden jözagh tegedeth megekesqyth*, 'Omnis virtus te exornat'. A boldogságos Szűz Máriáról szóló kéziratok szentbeszédekben igen gyakran fordul elő a *jóságos müvelkedet* 'bonum opus' értelemben, hogy a többi emléket, köztük a nyomtatottakat ne is említsem. De mindez régen volt. Ma a *jóság*, *jóságos*, *jóságos tselekedet*, durva sziszegésű *s* mássalhangzóval, kizárólag 'virtus' és 'jó cselekedetek' jelentésben él. A *jóság*, noha alapjelentése *bonitas* ['jó dolog'], mégis jelenthet *virtust* ['erényt'], főleg jelzőkkel kapcsolva, például *Isteni Jóságok* 'theologicae virtutes'. A *jóságos* mindig *virtuosus* jelentésű. *Jóságos tselekedet* 'virtus', *jóságos tselekedetek* 'virtutes' és 'bona opera'. A *jóság* és a *jóságos* szavakat viszont, amelyek az előzőktől az éles sziszegésű *sz* mássalhangzóban térnek el, ma mindenki 'vagyon'-nak, 'birtok'-nak érti. *Tsekély az én jóságom*, 'Tenuis et mea substantia'. *Jóságos Nemes ember*, 'Possessionatus nobilis'. Mivel a *jóság*ot gyakrabban használták 'virtus' értelemben, 'substantia, res' jelentésben a létige régi és eredeti egyes szám harmadik személyét, a *vagyot* használták főnévként véve. Ez a lappoknál *voj*, a votjákoknál *vuj*, és közös a héberrel, ahogy azt máshol kifejttem. Erre gyakran találunk példát a kéziratok bibliafordításban: *Q vağokbol fozlatot tenniec nem akaranac* (Esz 9,10), 'Praedas de substantiis eorum tangere noluerunt'. *Menden vağnac bşegeben sokakat qlmeg* (Dán 8,25), 'In copia rerum omnium multos occidet'. Később, az *ön* személyes névmással

növelt harmadik személyt, a *vagyont* szintén főnévként használták, ugyanabban a jelentésben, de vannak olyan (helyeselhető) vélekedések is, hogy ez kevésbé jó. *Elragadták minden vagyonomat*, 'Diripuerunt omnem substantiam meam'.

KEASSATUC

158. §

A *clamat* igét a műveltebb magyarok *kiáltnak* mondják. A nép az *l* mássalhangzót mellőzve így mondja: *kiált*. Gyakran az *i* magánhangzót is megváltoztatják, egyesek *e*-re, és *keátnak* ejtik, ahogy ebben a kéziratban is áll, *keássatok* 'clamate', mások viszont *a*-ra és a könnyebb ejtés kedvéért közbeiktatnak egy *j*-t is: *kaját*. A kézirat os bibliafordítás ez utóbbit használja, de megtartja az *l*-et is. *Vigággátoc, 2 kaialatoc q neuet* (Jud 16,2), 'Exultate, et invocate (inclamate) nomen eius'.

CHARMUL, KIRL

159. §

Az *ül* vagy a töben levő magánhangzókhoz illeszkedve *ül* szótag képző, mint ahogy ezt már többször említettem, elsősorban határozószót, aztán igét, végül pedig az úgynevezett substitutívus [helyettesítő] esetet képz. Itt az *ül* határozószót képez, *charmul*, ennek olvasata *hármul*, a *három* 'tres, tria' számnévből; ebből a képzés során kiesik az *o* segédhangzó, és az így összevont *hárm* szóból az *ül* hozzátételével *hárm-ül* lesz, latinul *ter*. Úgy tűnik, e kézirat korában még nem volt szokásos a számnévi határozó mai képzése, tudniillik a számnévhez tett *szér* főnévvel, ami 'sor'-t és 'rend'-et jelent, a magánhangzót illeszkedés szerint változtatva, például *háromszor*; mintegy három rendben, három alkalommal. *Keássatok Urumkhoz hármul*, 'clamate ad Dominum nostrum ter'. Az ezt követő részt *kirl*-nek olvasom és kiegészítem a hiányzó résszel, *Kyrie eleison*. Az Isten irgalmáért könyörgők formulája ez, amely a görögből került a latin egyház nyelvébe: *Domine! miserere, Uram! irgalmazz*; tudniillik az elhunyt lelkének, akit akkor temettek. Eddig másolta le Sajnovics ezt a ritka emléket, kihagyva azonban az utolsó, *kirl* rövidítést. Koller pécsi kanonok tovább ment, és kiadta a második, igen rövid beszédecskét is, amely ugyanabban a kézirat os misekönyvben folytatólag, mégis új fejezetben van a másik hosszabbhoz csatolva; ezt én is teljes hűséggel közlöm és magyarázom.

HOMUS

160. §

Pápai Páriz vezetett rá arra, hogy a *homus* szót, az *u* magánhangzót rövid *o*-ra változtatva *hamosnak* kell olvasni. Szótárában ezt a szót pontosan azzal a jelentéssel

adja, ami itt van, és az írása is megegyezik: *hamos* 'iniquus, falsus'. Itt a *hamis* szóhoz is tovább utal, mivel ma kizárólag ez az írás és ejtés uralkodik. Több jelentést is megad itt: 'fallax, falsus' ['csaló(ka), hamis'], 'iniquus' ['egyenlőtlen'], 'adulterinus' ['házasságtörő']. Aztán megtaláltam ugyanígy *hamos*nak írva Szent Bernát kéziratos mondásai között: *Hamos feddesnec serese nekeul*, 'Sine iniquae obiurgationis laesione'. Mivel ebben a szóban az első magánhangzó mély, a régiek a második helyén is mélyet használtak. Könnyebb volt nekik rövid *o*-t ejteni a tompa *a* után, mint *i*-t, ezért a *hamos* szó ejtése egyszerűbb volt, mint a *hamisé*. Ezt a szót is keletről hoztuk. Ugyanis a héber חָמָס (*châmas*) helyesen: חָמָס²⁴⁸ [*hámász*] szintén 'iniquitas' jelentésű (2Móz 23,1), emellett a szótárakban az *iniuria* ['igazságtalanság'], *vis* ['erőszak'], *rapina* ['rablás'] jelentéseket is felsorolják.²⁴⁹ De mi a *hamist* melléknévnek vesszük, a belőle képzett főnév pedig a *hamisság* 'iniquitas'.

TIMNUCEBELEVL, TOVÁBBÁ LEVN, ELEUT, FELEVL

161. §

A latin *ex* előjárónak nálunk a *belől* utánjáró felel meg, ami itt *belevl*nek van írva. Természetesen ez a *bele* származéka, az *ül* toldalékszótag hozzátételével, ami határozószót és substitutívus esetet képez, amint ezt már említettem. A ragozás során a második *e* magánhangzó vagy kiesik a rákövetkező *ül* miatt, és *belül* lesz, ahogy ezt számosan írták régen és írják ma is, vagy összeolvad a rákövetkező *ü*-vel és egy közbülső *ő* magánhangzóba olvadnak össze, *belől*. Ez az emlék is inkább ez utóbbit tanúsítja, és a régi és mai használatban is ez a gyakoribb, hacsak nem tartjuk valószínűbbnek azt a feltételezést, amit később ismertetek. Rámutattam már korábban (111. §) is arra, hogy a *bele* a *quo* ['hová'] kérdésre felel. De a *belől*, ahogy ez a hely is világosan mutatja, az *unde* ['honnan'] kérdésre vonatkozik, *belől* 'ex interiore', noha gyakran határozószóként véve az *ubi* ['hol'] kérdésre is felel: *belől keresd* 'intus quaerito'. Ma mindkettő, a *bele* és a *belől* is csak önálló szóként él, eltekintve attól, hogy toldott névmásokat szoktak kapni: *belém, beléd, beléje; belőlem, belőled, belőle*. Egykor viszont, ahogy itt is láthatjuk, a névszóhoz is tapadt: *tömlötzebelől* 'ex carcere eius', mármint a világból, *világbele, országbele* 'in mundum, in regnum'. A mai utánjárónk ebben a jelentésben a névszóhoz tapadó, elválaszthatatlan *ből*. Ahogy látom, az egyszerű *be*, amit már korábban (111. §) megmagyaráztam, és az előbb említett *ül* összeolvadásával jött létre, épp ugyanígy: *beül, bül, ből*. A választékosabbak

²⁴⁸ Révai szövegében a szó utolsó magánhangzója rosszul van pontozva, *patah* áll a *qámeç* helyett. A helyes alakot ezúttal is szögletes zárójelben adjuk meg. Létezik ugyan a Révai által hozott alak is, csak igei formában. A magánhangzónak tehát szófaj- és jelentésmegkülönböztető szerepe van a héberben. (K. K.)

²⁴⁹ A BDB 329. szerint mindenekelőtt 'erőszak', 'durvaság' jelentésű (vö. 'violence'), de a sokkal általánosabb 'rossz, hiba, gonosz, sérelem, hátrány' stb. jelentésű 'wrong' is szerepel a חָמָס [*hámász*] fogalomkörében. Révai a különböző megfeleltetésekkel tehát pontosan visszaadja a szó jelentésárnyalatait. (K. K.)

a *ből*-t pártolják. Ez mély magánhangzós szavak mellett az *ő*-t hosszú *ó*-ra változtatja: *az erdőből jövök*, 'ex silva venio', *mit visznek ki a szobából*, 'quid efferunt ex cubili?'. A *belől* és a *bele* viszont nem így viselkedtek, magánhangzóikat megtartották, mind a mély, mind a magas rendű névszók esetében.

162. §

Alapos gyanú támadt bennem azonban a vesszőcskéket alaposabban megvizsgálva: a *belevl*t a kézirat korában nem úgy ejtették ki, ahogy én az előbb olvastam, egybevonva a magánhangzókat: *belől*, hanem különválasztva és külön hangokként: *belé-ül*, és így a többit is, amelyek az emlékekben előfordultak, a *levn*, *eleut*, *felevl* szavakat nem mai módra ejtették *lőn*, *előtt*, *felől*, hanem *lê-ön*, *elê-ott*, *felê-ül* alakban. Az *ö* magánhangzó jelölésére használták ugyan, de sokkal későbbi korban az *eu* és *ev* betűkapcsolatokat, és ha egy szövegben használták, következetesen így jelent meg, ha valahányszor az *ö* hangot kellett jelölni. De ennek az emlékeknek a korában még egészen kevés sajátos, a latintól eltérő hangunkat írtak betűkapcsolatok segítségével, magánhangzót meg egyáltalán nem, ez tökéletesen világos bármely olvasó számára. Ezeket leginkább egyszerű betűkkel, teljesen következtelenül írták, a kiejtés pedig a jelentéshez igazodott. Az *ö* jelölésére, ahol ez a hang gyakrabban előfordul, az egyszerű *i*, *u*, *v* és *w* szolgál, például *gimilcictul*, *gimilstwl*, *ildetutvl*, *cuzicun*, ezeket így olvasom: *gyimöltsöktől*, *gyimöltstől*, *üldetvétől*, *közökön*. Ahol ma két magánhangzó összevonásával létrejött *ö*-t ejtünk, *belevl*, *levn*, *eleut*, *felevl*, nem ok nélkül volt két magánhangzó. Nekem úgy tűnik, hogy ez az írásmód természetesen tükrözi az első, kezdetlegesebb képzést, ahol mindkét magánhangzó külön hangzott, miként világosan látjuk ezt az *eneic*, *tilutoa*, *mundoa* igékben, olvasatunk szerint *ennéik*, *tilotóa*, *mondóa*. Ez utóbbiaktól, az első befejezetlen múlt egyes szám harmadik személyű alakjaitól (*tilotóa*, *mondóa*) a magas hangrendű igékben a személyek csak a jóhangzást segítő *v* kitételében különböznek: *terömtéve*, *feledéve*, *vetéve*. A kézirat korában ezekben mindkét magánhangzót, a múlt idő jelét is, és a hozzá járuló személyes névmási toldalékot is külön hangként ejtették, amint ezt véleményem szerint már korábban meggyőzően megmutattam (43. § skk., különösen az 51.) Azt hiszem, bebizonyítottam, hogy ebben az oly egyszerű emlékekben hiába próbálják egyesek másképp magyarázni a betűkombinációkat, ráadásul egy olyan bonyolult, három betűből állót, mint az *eve*, ami az *ö* jelölésére szolgál. Összekötöttem ezekkel a régen valóban *élève*, *terömtéve* alakban ejtett igenevekkal mostani igeneveinket: *élő*, *terömtő*. Elvetve tehát, különösen a magánhangzónál, a betűkapcsolatok elvét, hiszen ez egy későbbi kor találmánya, kéziratunk korabeli egyszerűségével a *levn*: *lêön*. A *le* elsődleges tőhöz járult ugyanis a múlt idő jele: *le-e*, ebbe később, sőt néha már abban az időben is, a jóhangzás kedvéért egy *v* került, *le-ve*, ezt mellőzve a *le-e* egyszerűbben, össze-

vonással, *lę*, amint az *e-endő*ben is a két *e* egybeolvadt, *ęndōl*; az összevont *lę* pedig végül felvette az egyes szám harmadik személyre határozottabban utaló *ōn* névmást: *lę-ōn*. Ezért az *elō* és az *elé* is az ősi, keleti eredetű *el* 'primus est' ['első'], 'incipit' ['elkezd'] igéből származó igenevek, névszóként véve jelentésük *primus* ['első'], *principium, initium* ['kezdet']; utánjáróként véve *prae, ante* ['előtt']; a *hol* kérdésre felelve az *ott* 'ibi' helyjelölő toldalékot kapják: *elō-ott, elé-ott*. Továbbá a *bél* névszóként véve *pars interior* ['belső rész'], *intestina, viscera* ['belek'], ugyanígy a *fel* névszóként *directio, versio* ['irány'], ugyanezek utánjárói használatban, egy magánhangzóval megnövelve önálló utánjárók lettek: *bele, fele*, jelentésük *in, intro* ['be']; *versus, circiter* ['felé']; az *ül* képzőt felvéve szintén utánjárók, főleg a *honnan* kérdésre felelve: *belé-ül, felé-ül*. Én is így vélekedem róluk, de ezt senkire sem akarom bizonyossággként ráerőltetni, ezért e szavakat olvasatomban az újabb szokás szerint adtam meg, a magánhangzókat egy közbülső hangba összevonva: *lōn, elōtt, belōl, felōl*.

HELHEZIE, ILEZIE, TOVÁBBÁ VIMAGGUC, UIMAGGOMUC, UIMAGGONAC, KEGIGGEN, OVGA, OGGUN

163. §

Már sokat emlegettem más helyen (44. §) a grammatikusok általános véleménye szerint a jóhangzást segítő nevezetesebb mássalhangzóinkat, melyek egyúttal kötőhangok is. A leggyakoribb – kötőhangként is – a *j*. Ez kapcsolja a személyes toldalékokat a névszókhoz, az igeövekhez, avagy a toldalékokkal együtt járul hozzájuk, mint azok eredeti része, különösen az *ō*, egykor *vō* névmás esetében (108. §), igékhez kapcsolódva, elsősorban a határozott formában, továbbá névszókhoz, nemcsak a magánhangzóra végződőkhöz, hanem sokszor a mássalhangzóra végződőkhöz is, főként a mély hangrendűekhez. A *j* hang az igékben többféle okból fordul elő, mivel a parancsoló mód képzője és jellemző jegye. Senki sem tagadja, és nem vonja kétségbe, hogy a *j*-t, különösen igéknél, akár kötőhangként, akár a felszólító mód képzőjeként a következő nyolc szövégi mássalhangzó engedi meg: *b, f, g, j, k, m, p, r*. Senki sem merné kifogásolni például ezeket a jelen idejű, kijelentő módú, határozott formájú többes szám első személyű alakokat: *szab-j-uk, döf-j-ük, vág-j-uk, váj-j-uk, rak-j-uk, nyom-j-uk, kap-j-uk, akar-j-uk*; 'sarcinamus hoc aliquid determinati' ['szabjuk azt, valami meghatározott dolgot'], 'arietamus, secamus, cavamus, struimus, premimus, rapimus, volumus'. Senki sem küzdene a következő parancsoló módok ellen: *szab-j-on, döf-j-ön, vág-j-on, váj-j-on, rak-j-on, nyom-j-on, kap-j-on, akar-j-on*; 'sarcinet ille, arietet, secet, cavet, struat, premat, rapiat, velit'.

De ugyanezt a *j* mássalhangzót, akár kötőhangként, akár a parancsoló mód képzőjeként, régen bizonyosan ezek a szóvégi sziszegők is sokáig teljes és változatlan alakban túrték meg maguk mellett, de ma már, több mint két évszázada, magukhoz hasonítják. A régiek számtalan példája közül sokat idézhetek, először is a kötőhangként használt *j*-re. Tinódi sok példája közt szerepel ez is: *Az Elő Isten népét szidalmazia* (f_2), 'Dei viventis populo obtrectat'. *Az fölőt őket meg aiandekozya* (R_1), 'Insuper eos munere donat'. *Nagy vigan őc isziác Baronya Somogyborat* (H_2), 'Admodum laeti bibunt illi, Baranyense et, Somogyense vinum'. Visszatérnek Szent Bernát kézíratos mondásaiban is: *Mý azt gonozra vezyewk*, 'Nos id ad malam partem sumimus'. *Magat megoltalmazya*, 'Semet defendit'. Ezenkívül a kézíratos bibliafordításban: *Meg hozia Isten Isrlt vigassaggal* (Bár 5,9), 'Adducet Deus Israel cum iucunditate'. *A papoc eloroziac az arañnat* (uo., 6,9), 'Sacerdotes suffurantur aurum'. *A harom kiralokat megalazia* (Dán 7,24), 'Tres reges humiliabit'. Lássunk most néhány példát a parancsoló módot képző *j*-re is, amelyből szintén igen sok van náluk és másoknál is! Ismét Tinódinál ezeket olvassuk: *Hogy űzienec chatakat* (H_7), 'Ut proelia committant'. *Lohoz, fegyverhöz keveset biziatic* (f_3), 'Equo, et armis parum fidite'. Aztán Szent Bernát kézíratos mondásaiban: *Te zyuedet evneky zerezýed*, 'Cor tuum ei tradito'. *Hog megkevtelazyek evtet valamiben*, 'Ut obligent eum in aliquo'. *Hog erevdben megfogyatkozýal*, 'Ut viribus tuis deficias'. A kézíratos imádságoskönyvben: *Iudwezeiç ['üdvözíts '] engemet, hoç el ne vezyek*, 'serva me ['örizz meg '] ne peream'. Végül a kézíratos bibliafordításban: *Hog elvezien mend vegiglen* (Dán 7,26), 'Ut dispereat usque in finem'. *Iegezied meg e latatot* (uo., 8,26), 'Visionem hanc signa'. *Qltziel mentól iob ruhaidba* (Ruth 3,3), 'Induere cultioribus vestimentis'. Ugyanez volt a gyakorlat a semlegesből cselekvőbe átmenő igéknél is, amelyek a műveltető *t*-t a parancsoló módban ma is elvesztik: *Hoç feltamaziad te kőzelednec neuet* (Ruth 4,5), 'Ut suscites nomen propinqui tui'. *Akaziatic fel qtet* (Esz 7,9), 'Appendite eum'. *Ki hirtelenkedetet geriezien* (Jud 8,12), 'Qui furorem accendat'. *Leteriezie o magat* (Dán 3), 'Prosternat se'. Teljesen ilyen kéziratunk e két igéje is: a *helyhez*t 'collocat', *éleszt* 'vivificat' igékből képzett *helhezie* és *ilezie*; olvasatom szerint *helyhezje* és *élesztje*. A magyar régiség tehát, ameddig csak a példák terjednek, erősen ragaszkodott a *j* mássalhangzóhoz, kötőhangként és a parancsoló mód jeleként is, még e sziszegő hangokkal torlódva is, majd 350 éven keresztül. Ennyi idő választja el ugyanis kéziratunk korát Tinóditól, az utolsó példát erre a használatra az 1554-ben kiadott műveiben találtam. Attól az időtől kezdve az ilyen esetekben a *j* hasonult ahhoz a mássalhangzóhoz, amelyhez kapcsolódott: *helyhezze*, *élesztze*, *támaszsza*, *akaszsa*, *öltözzél*, *jegyezze*, *veszzen*, *iszszák*, *oltalmazza*, *hozza*.

165. §

Hátra van még öt másik mássalhangzó, a *d*, *gy*, *l*, *n* és *t*. Az etimológia szabálya szerint a *j* mássalhangzónak, ha kötőhang, teljes alakjában kell odatapadnia ezek mindegyikéhez, ha pedig a parancsoló mód jele, akkor szintén így viselkedik, kivéve a *t* mellett. Ezt a szabályt tudomásom szerint elsőként Geleji Katona javasolta 1695-ben kiadott írásaiban.²⁵⁰ Nem sokkal utána Tsétsi is ezt írta örökbecsű *Observationes*ében, melyet újra és újra kiadtak.²⁵¹ Korunkban elsősorban a debreceni nagy grammatika száll érte síkra, méltán és teljes joggal. A nagy tömeg azonban ellenáll a józan és helyes grammatikai szabályoknak. Sokan ugyanis, köztük más tekintetben tudós férfiak, akik közül egyesek azelőtt maguk is Tsétsit követték, most viszont egy jól tudjuk, miféle erőszakos diktátor, avagy inkább pöffeszkedő, nagyhangú szónok által megtévesztve, az etimológiát félredobva a tömeg kiejtését kezdik maguk is követni, mások pedig közülük arra akarnak rábírni mindenkit, hogy ezt kövessék; már műveik is napvilágot láttak, és azokat, akik az etimológiát követik, idegenséggel, sőt az itáliaiaktól való átvétellel vádolják, míg maguk a magyar nyelv kitűnő, mélyreható ismeretével kérkednek. Én ebben a vitában szokásomhoz híven itt is vonakodás nélkül előadom, amit helyesebbnek vélek, hiszen sok minden másról is szabadon szóltam. A dolog megvitatására a kéziratban sok olyan ige kínál alkalmat, melyeket biztosan a nép kiejtése szerint jegyeztek le, amit ellenfeleim fontosnak tartanak.

166. §

A következő, parancsoló módú igéket (*vimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonac*, *kegiggen*, *ovga*, *oggun*) szokásomhoz híven, az etimológia elvét alkalmazva így írtam és olvastam: *vimádjuk*, *vimádjamuk*, *vimádjanak*, *kegyedjen*, *ovdja*, *adjon*. Ha szorosabban követtem volna a korabeli kiejtést, amit az írásmód, noha kezdetleges, világosan mutat, akkor a *g* mássalhangzót mindenhol meg kellett volna lágyítani (*vimágygyuk*, *vimágygyamuk*, *vimágygyanak*, *kegyegygyen*, *ovgya*, *agygyon*), vagy össze is vonhattam volna a betűket jóval egyszerűbb formára, hogy a megannyiszor közbeszúrt *y* ne rontsa annyira az írás képét. Ezzel a tömörítéssel eleink már két és fél évszázada éltek alkalmanként: *vimággguk*, *vimágggamuk*, *vimággganak*, *kegégggen*, *ovgá*, *ággon*. Hogy azoknak is engedjek, akik két *g*, *l*, *n* vagy *t* találkozásánál a tömörség kedvéért mindkettőt pusztán egyetlen *y*-nal akarják lágyítani, elismerem, hogy ezeket a szavakat régen így is írták: *vimágygyuk*, *vimágygyamuk*, *vimágygyanak*, *kegyegygyen*, *aggyon*. Majd hat-száz év telt már el a kézirat korától napjainkig; ha a *j* mássalhangzó a nyelv belső

²⁵⁰ Az évszám hibás, Geleji Katona István *Magyar grammatikatska* című nyelvtana 1645-ben jelent meg, vö. GELEJI KATONA 1645.

²⁵¹ Lásd a 78. jegyzetet!

természetéből adódó bármely szerepében összetalálkozott a *d* mássalhangzóval, akkor ezt a magyarok kivétel nélkül mind a kiejtést lágyítva és a két hangot egy közbülső, egyszerű vagy megkettőzött hangba összevonva ejtették, és ejtik ma is, ám írni nem mindenki írta így. Sok olyan példát találtam a különféle kéziratokban és nyomtatott könyvekben, amelyek a tövégi *d* mássalhangzót teljes, változatlan formában őrizték abban az esetben, ha *j* mássalhangzó járult hozzá, akár kötőhangként, akár a parancsoló mód jeleként, hol *i*-vel, hol *y*-nal, hol meg épp magával a *j*-vel jelölve. Köztudott, hogy amíg a helyesírás nem szilárdult meg, ezeket váltakozva használták.

167. §

Ám sokkal gyakrabban fordult elő ez az *l*, *n* és *t* mássalhangzók esetében. Ha csak ezt az emléket tekintjük, igéknél itt gyakran kapcsolódik az *i* a *t*-hez mássalhangzó értékben, a kötőhangzói *j* helyett, kétszer a *latiatucban*, aztán a *mulchotia*, *temetuuc*, *zocoztia* igékben. Kéziratunk korában ezekben a *t*-t saját, eredeti, teljes alakjában, lágyítás nélküli hangzással ejtették, és ehhez hasonlóan az *i*-t is az eredeti *j* hangzással: *lát-játok*, *mulhat-ja*, *temet-jük*, *szakaszt-ja*, és ezt annál is hitelesebben erősíthetem meg, mivel világos bizonyítékokat találtam erre az *intetvinec*, *ildetutvl*, továbbá a *kinzatviatul* névszóban. Mivel mind a *v*, mind pedig a *j* a jóhangzást segítő kötőhangzó volt, ezért egykor egymást váltva, vegyesen használták őket, ahogy erről már fentebb (46. § skk.) eleget szóltam. De az *intet-vének* és az *üldet-vétől* kiejtésében, továbbá a harmadik példában (*kinzat-vjától*) az egybeolvadó *v-t* és *j-t* kissé erősebben ejtve a *t* mássalhangzó lágyítás nélkül, a maga eredeti alakjában hangzik, elválasztva a kötőhang szerepű *v*-től, ami a kiejtésben az őt követő *é* és *á* magánhangzóhoz, tehát a harmadik személyre utaló névmáshoz kapcsolódik, mivel hozzá tartozik, tekintettel arra, hogy az ősi *vő* névből ered, ami később a lehelést mellőzve a ma *ő* alakban használt névmássá alakult (108. §). A harmadik példában a *j*-vel összekapcsolódott *v* azt mutatja, hogy a kifinomultabb fülek számára a *v* hangzása a *j* mássalhangzóéhoz állt közel, és végül valóban azzá is változott, követte a *v*-hez tartozó magánhangzót, de ezzel az átalakulással nem lágyította meg az előtte álló *t*-t: *intet-jének*, *üldet-jétől*, *kinzat-jától*. Ugyanígy hangzanak tehát az előbb említett igei példák is. Ez a *t* mássalhangzó, és a másik kettő, az *l* és az *n*, sőt idevehetjük a *gy*-t is, mivel némileg lágyabb hangzásúak, könnyebben megtűrik a közeli, szintén gyengébb hangzású *j*-t, például *lát-ja*, *vall-ja*, *hagy-ja* 'videt, fatetur, desiderat, relinquit'.

168. §

Mivel a sűrűbb hangzású *d* mássalhangzó távolabb áll a gyengébb *j*-től, tehetünk egy próbát: az *ad-ja*, *tagad-ja* 'dat, negat' igékben hallás után bárki könnyen

megkülönböztetheti a két hangot, a lágyabban beszélők számára viszont túl keményen hangzott e mássalhangzók találkozása. Ez az oka annak, hogy régen és ma is, mint erre már fentebb (166. §) rámutattam, valahányszor a szavak ragozásakor a *d* kötő mássalhangzóként vagy a parancsoló mód jeleként *j*-t vesz maga mellé, akkor ezt a nyelv belső természete szerint teszi, ahogy ezt a hasonló esetek analógiája világosan mutatja; a beszélők lágyítása azonban eltorzítja, összeolvad a *j*-vel, és egy középső hanggá alakul, hol egyszerűen, hol megkettőzve hangzik. A meglágyított *gy* hangzása kikövetkeztethetően a *d* és a *j* hangzása között van, mivel ezek összeolvadásából jött létre, ezt világosan mutatja a hangok sora: *dé, gyé, jé*. Egyszerű hangról akkor beszélhetünk, ha a tövégi *d* mássalhangzó előtt egy másik mássalhangzó áll, például *mond* 'dicit', *áld* 'benedicit'. Ha ezekhez a tövekhez személyes toldalékok járulnak *j* kötőhanggal vagy a parancsoló mód jelével, akkor a lágyan beszélők így ejtik: *mon-gya, ál-gya, mon-gyátok, álgyátok*, egyszerűsített írással: *mon-gá, ál-gá, mon-gátok, ál-gátok*. Lássuk már most, hol és miért kettőződik meg a hangzás! Akkor, ha a töben a *d* előtt akár rövid, akár hosszú magánhangzó áll, mint például *feled, szenved* 'obliviscitur, patitur'; *ád, imád* 'dat, adorat', és ezekhez járul a személyes toldalékokkal a *j*, kötőhangzóként vagy a parancsoló mód jeleként. A nép érzi a nyelv belső természetét, hogy ebben az esetben a két mássalhangzó találkozását erősebben kell ejteni, s noha az ejtés lágyága miatt mindkettőt eltorzítva és összeolvasztva ejti, érzi azt is, hogy itt erősebb hangzás kellene, és a két külön hangot, melyek saját hangzása már elhomályosult, a középső harmadik hang megkettőzésével pótolja. Ezért ezeket így ejti: *felegy-gye, szenvedgy-gye, agy-gya, imágy-gya*; egyszerűsített írással *feleg-gé, szenved-gé, ág-gá, imág-gá*; azok pedig, akik mindkét elöl álló mássalhangzót csak egy *y*-nal lágyítják, így írják: *feleggye, szenvedgye, aggya, imággya*. Akinek kicsit is kifinomultabb a hallása, nem tagadhatja, hogy a nép mindkét esetben így ejti, és az ehhez hasonló alakoknak is ez a szokásos ejtése.

169. §

Ezt az elvet követi a nép a kiejtés lágyításakor a többi mássalhangzónál is (*gy, l, n, t*), noha ezek eleve gyengébbek, ezért nem állnak olyan távol a *j*-től (167. §). Közülük az első, a *gy* a hozzá járuló *j*-t magához hasonítja, a többi a hozzá járuló *j* miatt meglágyul, a tönek megfelelően ugyanazon rejtett elv alapján vagy egyszerű vagy kettőzött *ly, ny, ty* lesz. Példák: *hágy* 'relinquit', *fagy* 'gelascit'. Ezeket képzett alakban így ejtik: *hagy-gya, hág-gá, haggya* 'reliquat'; *fagy-gyon, fág-gon, faggyon* 'gelascat'. A *ront* 'destruit', *költ* 'expedit', *vádol* 'accusat', *emel* 'levat', *tanúl* 'discit', *kerül* 'circumit', *fon* 'net', *ken* 'ungit', *mutat* 'ostendit', *fizet* 'solvit' igékből képzetteket szintén így ejtik: *ron-tyuk* 'destruimus', *köl-tyük* 'vádoly-lyuk, emely-lyük; tanúly-lyuk, kerüly-lyük, fony-nyuk, keny-nyük, mutat-tyuk, fizety-tyük; vagy a régiek tömörségével: *ron-t'uk, köl-t'ük, vádol-luk, emel-*

lük; tanul-luk, kerül-lük, foñ-nük, keñ-nük, mutat'-tük, fizet'-tük, vagy ahogy a mostani szokás szerint, főként az utóbbiakat írják, egy *y*-nal lágyítva mindkét előtte álló mássalhangzót: *vádollyuk, emellyük, tanullyuk, kerüllyük, fonnyuk, kennyük, mutattyuk, fizettyük*.

170. §

Ha azok, akik ma azt mondogatják, hogy a kiejtésben a nyelvi szokást követik, így is tennének, akkor ezt akár még méltányolhatnánk is. De mivel kérkednek a helyesebb grammatikai szabályok ismeretével, és közben a nyelvi szokáshoz nem ragaszkodnak szigorúan, úgy látom, mérték nélkül, hogy azt ne mondjam, zavarosan cselekszenek. Ez leginkább a *d* végű igéknél látszik. Hogy írják ezeket? Bizony keményen és nem a kiejtés lágyságát követve. Ugyan ki ejti ezeket így: *ad-gya, imád-gya, mond-gya, áld-gya*? A töveket teljes alakjukban akarják megőrizni, ezáltal adnak valamit az etimológiának, és egyúttal a nyelvi szokásból is megtartanak valamennyit. De kétféleképpen cselekedve egyik írásmód szabályainak se felelnek meg teljesen. Ha az etimológiát meg kell őrizni a tövekben, miért nem kell a toldalékokban, amelyek ugyanúgy az etimológia alapján járulnak a tövekhez, és amire számos hasonló eset analógiája mutat? Ami az igékhez a személyek kifejezésére járul, nem más, mint egy-egy névmás, vagy annak egy része (51., 52., 84. § skk.), és mindig a *j* mássalhangzó, nem pedig *gy*, nem *ly*, nem *ny*, nem *ty*, hanem hangsúlyozom, *j* köti őket az igékhez, ez a szokásos kötőhang, főként a harmadik személyű alakokban, ami, ismétlem, a képző névmásokhoz eredetileg is szorosan hozzátartozik, ősi formájában *vő, vők*, aztán a *v j*-re változásával *jő, jők*, ez a *j* mássalhangzó kötő szerepű is, és a parancsoló mód jele is, és teljes alakban marad meg, kivéve, ha bizonyos mássalhangzókkal, elsősorban a *t*-vel találkozik; ilyenkor a parancsolás nyomatéka miatt durva sziszegőt [s], éles sziszegőt [sz] vagy sűrű sziszegőt [cs] ejtünk. Ezekben a dolgokban ugyanis, főként a személyek képzésében, teljesen héber mintára cselekszünk. Aki keleti nyelvünk belső természetét, belső rejtekét vizsgálja, annak számára feltárulnak ezek a dolgok, és az analógiák is bőségesen igazolják mindezt. Ezek alapján teljesen egyértelmű, hogy a *d* a *j*-vel, akár kötőhang, akár a parancsoló mód jele, az etimológia szerint igen szorosan összetartozik, nyelvünk természetében rejlik ez az elv, nem pedig Itáliából vettük át.

171. §

Hanem kell-e teljesen mellőzni a nyelvi szokást? Azokban az esetekben, ahol az etimológia szabályai magyarázattal szolgálnak, és a tömegek hanyag nyelvhasználatát világosan bizonyítva van, biztosan mellőzzük. És ha a *tő* megőrzésére törekedve részben már így is mellőzni kezdtük, miért ne mellőzzük teljesen?

De kik is panaszkodnak emiatt? Azok, akiknek eszükbe sem jut, hogy más dolgokban mennyire nem aggályosak. Miért olyan nagy dolog engedni az olyan esetekben, mint *ad-gya, imád-gya, mond-gya, áld-gya*, noha itt sem követik teljesen a kiejtést, mikor már engedtek azokban az esetekben, amelyek ejtése a tömeg lustasága miatt szintén ellentétes az etimológia szabályaival, s így találhatók a kéziratok és a nyomtatott munkákban is. Ezek: *üdvösség, igazság, egészség, ravasság, imátság*; aztán *vannak, annak, ott hanná, el szenné, ott vattok, itt hattok, attam, szalattam*; nem sorolom tovább, mert számtalan van; ezeket tehát közülük is mindenki az etimológiát követve írja: *üdvöztség* 'salus', *igazság* 'iustitia', *egészség* 'sanitas', *ravaszág* 'astutia', *imátság* 'oratio', *vagynak* 'sunt' *adnak* 'dant', *ott hagyná* 'ibi relinqueret', *el szedné* 'decerperet', *ott vagyatok* 'ibi estis', *itt hagyatok* 'hic me relinquitis', *adtam* 'dedi', *szaladtam* 'aufugi, evasi'. Mégsem kifogásolja egyikük sem, és mások kifogásait is visszautasítja, hogy ezeket a pontosabban írt alak szerint ejtik maguk is, és ezt a kiejtést követelik másoktól is. Most mégis épp ezt teszik, gyakran el is túlozva, amikor mi a mieinket helyesen és szépen egyszerűsítve írva, ejteni is helyesen próbáljuk: *ad-ja, imád-ja, mond-ja, áld-ja, hagy-ja, fagy-jon, ront-juk, költ-jük, vádol-juk, emel-jük, tanul-juk, kerül-jük, fon-juk, ken-jük, mutat-juk, fizet-jük*.

172. §

De nemcsak a nyelvi szokásra, hanem a régi írókra is hivatkoznak a mi álláspontunk ellenében. Kik ezek az írók? Azok, akiket akkor bezzeg nem tiszteltek, amikor az etimológia elvét alkalmazták. De van más is, amivel megfeleljek nekik. Ezek az írók halhatatlan érdemeket szereztek, méltók az utókor minden tiszteletére, kiváló férfiak, mint Pázmány vagy Káldi, és az összes előttük élt magyar író, mivel szorgalmuknak köszönhetően munkáikban honi nyelvünk gazdagságát, sajtóságait, erejét, tündöklését, választékosságát számtalan példával őrizték meg és hagyták ránk. Mégis anélkül, hogy csorbítanánk a nekik kijáró tiszteletet, bizony elmondhatjuk róluk, hogy komolyabb dolgokkal lévén elfoglalva az etimológiával nem tudtak annyit törődni, hogy minden vesszőre odafigyeljenek. Ezeket a későbbi korok, számtalan segédeszköz birtokában, már eredményesebben, biztosabban állapítják meg és magyarázzák. Azt hiszem, ha holtukból feltámadnának, maguk is egyetértéssel hallgatnák, és szívesen fogadnák ezeket a magyarázatokat.

BIRSAGNOP

173. §

A *birság* szó töve a *bír*; ehhez Pápai Páriz különféle jelentéseket ad meg: 'possidet, habet, tenet' ['birtokol']; a *bírom magam* szónál 'valeo, vigeo'; végül

pedig 'vincit' ['lebír, győz']. A tőnek magának soha sincs *iudicat* ['ítél'] jelentése, egykor azonban volt, ahogy a belőle származó jelen idejű igenév, a *bíró* mutatja, amely később főnevesülve *iudexet* jelent; az ebből a főnévből tovább képzett *bírság* pedig *iudicatus* jelentésű. Ugyanez a *ség* képző az elsődleges tőhöz kapcsolódva, az *é* magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva *bírság* alakot eredményez, de ez a régi használat alapján *mulcta* ['bírság, büntetés'] jelentésű. Ez a hely is világosan mutatja, hogy a jelentése előbb volt *iudicium* ['ítélet'], mint *mulcta*. A *iudicii dies* ['az ítélet napja'] kifejezés, mármint az utolsó ítéleté, szerepel a rövidebb régi latin beszédben, amit tudtommal sosem mondtak *mulctae dies*nek, a szerző ezen a helyen *bírságnap*nak fordítja. Ha ebből az összetételből levágjuk a *nap* szót, a maradék *bírság iudicium* lesz. Most a *iudicium*ot az *ítél* igéből *ítélet*nek mondjuk; az *ítél* igének több jelentése is van: 'iudicat' ['ítél'], 'censet, retur, arbitratur' ['vél']. Ennek jelen idejű igeneve *ítélő* 'censor, arbiter, aestimator'. Mikor azonban a *nap* az *ítélet* névszóval van összetéve, toldott névmással *ítélet'napja*, ma azt jelenti, 'iudicii dies', mármint az utolsóé, itt is így értendő. Azt hiszem, ezt a jelentést akkor vette fel, amikor a *bírság* az eredeti jelentéséből a másodlagosba kezdett átmenni. Ugyanis miután az ítéletet többnyire büntetés követte, az ítélet neve, a *bírság*, végül 'büntetés' jelentésű lett. Ez elég korán elterjedhetett, mivel a szó a magyaroktól más népekhez is eljutott ebben a jelentésben, a latinos *birsagium* alakban, ahogy azt néhány külföldi jogi szerző is magától használja. Ez már magában sem csekély erejű bizonyíték a többi mellett a kézirat régiségét illetően, amikor a *bírság* még nem 'büntetés', hanem ténylegesen 'ítélet' jelentésű volt, a tő jelentése alapján. Az igékből illeszkedő kötő magánhangzó segítségével sokszor képeztek így főneveket, amelyek megtartották a tő jelentését, ahogy ezt a következő példák is eléggé igazolják: az *imád* 'orat' igéből *imád-ság* 'oratio'; a *költ* 'expandit' igéből *költ-ség* 'expensae'.

IVTVA

174. §

A *jut* ige elsődleges jelentése 'venit, pervenit, devenit', ahogy ez a hely is jól mutatja. Lehet a jelentése még 'obvenit, obtingit', *neked is jut, ha marad*, 'et tibi obveniet, obtinget, si quid reliquum fuerit'.²⁵² A belőle képzett jutalom annyi mint 'praemium, merces', ami a jótétemény, munka alapján jut. Ebből származik aztán a *jutalmas* melléknév, még inkább átvitt értelemben 'utilis' ['hasznos'], 'fructuosus, promerens'. A *jutva* ennek az igének a participiuma. A *bírságnap jutva* 'iudicii die adveniente' szerkezet egy igeneves latin ablativus absolutus. A rövidebb régi latin beszéd nem tartalmazza ezt az összevonást, az adott helyen

²⁵² A latin értelmezésben az időviszonyok érzékeltetésére Révai kétféle jövő időt tüntet fel: az egyik imperfectum, a második perfectum.

ez szerepel benne: *cum dies iudicii advenerit*. Még bizonyosabb tehát, hogy a magyarok régen is alkalmaztak összevonásokat az igenevekben a beszéd választékossága miatt, mivel itt a fordító, a latintól elszakadva, a mieinknek már akkor megszokott kifejezésmódja szerint inkább igenevet használt. Ez igen gyakori volt, és a latin összevonásokat választékosan és eredményesen feleltette meg nyelvünk természetének, ezt bővebben a kéziratos bibliafordításhoz fűzött grammatikai megjegyzéseimben, az *Antiquitates literaturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek) III. kötetében fejtem ki, ott a főnévi igenevek hasonló választékos formái is előfordulnak, melyeket részben már jelen kommentáromban is érintettem (72., 73. §). De hogy addig is, míg az említett megjegyzéseim napvilágot nem látnak, némi fényt derítsek erre az itt előforduló befejezetlen ige névre, hadd hozzak még néhány példát a régiektől a fentebb (70. §) alkalmyszerűen beszúrt magyarázataim mellé.

175. §

A *jutva* és a hozzá hasonló igéből képzett alakok valódi névszói igenevek, ugyanis névszó módjára, eset és szám szerint ragozódnak,²⁵³ ugyanakkor a határozott igék módjára személyeket is felvesznek. Telegdinél olvasható egy ilyen igenév tárgyese: *Az én Postillámat úgy mint semmit, és minden tevelygessel rakvát, meueti* (II. rész, Praefatio), 'Postillam meam, tamquam nihilum, et omnibus erroribus refertam, ridet'. Káldinál és Pázmánynál többes számban is, *rakvák* 'plena, repleta'. A kéziratos bibliafordításban szintén így, többes számban fordul elő: *Vron ňugoznac vala monduac* (Mik 3,11), 'Super Dominum requiescebant dicentes'. Azok az alakok, amelyeket az igei paradigmákban általában ide sorolnak (*jutván, rakván, mondván*), valójában határozószók, melyeket a *sima* 'glaber, laevis', *tiszta* 'mundus, purus' szavakból *an* vagy *en* szótag hozzátételével képzünk, összeolvasztva a magánhangzókat egy hosszú hangba (*símán, tisztán*). Ilyen határozószókat képzünk a múlt idejű igenevekből is, az *ázott* 'madefactus' igenévből *ázottan* 'madide', a *lankadott, lankadt* 'languifactus' igenévből *lankadtan* 'languide'. Hogy ezek is miképp kapnak személyes toldalékokat, arra teljesen egyedi példát ad a kéziratos bibliafordítás: *Enen magam meghagattatuam latam e- nag latatot* (Dán 10,8), 'Ego relictus solus vidi visionem hanc'. *Hamissan mvuelkettqnc eltauozuanc tetqlled* (Dán 3,29), 'Inique egimus recedente a te'. *Idq̄t mulattoc, tuduatoc, hoq̄ elment tq̄llem a-bezed* (Dán 2,8), 'Tempus redimitis, scientes, quod recesserit a me sermo'. *A-ferfiac, megertueiec a- kiralt, mondanac neki* (Dán 6,15), 'Viri intelligentes regem, dixerunt ei'.

²⁵³ Latinul: *inflectuntur*, amit csak a névszóragozásra alkalmaznak, igeiknél *coniunguntur* lenne.

UNUTTEI

176. §

Az *unutte*i alakban írt szót *önötte*inek olvasom. Ugyanis az *e* magánhangzó magas, márpedig ez toldott névmásként a *tő* magánhangzóihoz alkalmazkodik, ezért az előtte álló két *u* is szükségszerűen magas hangot, mégpedig *ö*-t jelöl. A beszédecské latin példánya, amelynek a régebbi másolatáról a magyar fordítás készült, a jelentést világosan megmutatja. *Önöttei* 'electi sui, electi eius'. De ez tágabb jelentésű, ahogy az araboknál ma is meglévő szó mutatja, amely az első nyelvből származva jutott el egykor hozzájuk és a mi őseinkhez is. Ugyanis a héber betűkkel leírt און (*on*) [*ʔon*] jelentése 'boldogabb állapot, gazdagság, valami, ami kielégítő és elegendő, nyugalom, békeség; az éltető természetes erejének bősége' (lásd a Schulz-lexikont).²⁵⁴ Ennek *o*-ja a mieink ajkán *ö* lett. Az *ön* tehát, ebben az eredeti értelmében ezen a helyen 'boldogabb állapot, boldogság'. Névszó, de ugyanakkor egyben ige is, az pedig, hogy az *önöttei* múlt idejű igenév, kiderül az értelméből és a *t* betűből, főleg, hogy ez kettőzött, ami múlt időt képez. Ez is, ahogy sok más tövünk, melyekről már korábban szóltam (101. §), egyúttal ige is, így az igei használatból kiindulva eredeti jelentése szerint: *boldogabb állapotba jut, eléri a boldogságot, boldog lesz*; múlt idejű igenévvel kifejezve pedig, ahogy itt áll: *boldogabb állapotba jutott, boldogságot elért, boldogított*. Ugyanis az *önött*, mint fentebb a *tilott*, szenvedő jelentésű volt, *önöm, önöl, önik* 'beor, bearis, beatúr' ['boldogíttattam, boldogíttattál, boldogíttatott']. Okfejtésemet nagyban alátámasztja az is, hogy az észteknél máig megvan őseinknek ez az arabokkal közös szava. Lásd Hupel bővebb szótárát az ész grammatika függelékében.²⁵⁵ Az *ön* főnévi értékben *das Glück* 'fortuna, felicitas'. Származékaiban és különböző szerkezetekben másféle, az arab szóhoz közelebbi jelentései is vannak. Hogy néhányat megemlítek, először is a melléknévi *önnis* annyi mint *selig, glücklich*, 'beatus, felix, fortunatus'. Egykor nálunk is bizonyára ezt jelentette az *önös* alak. Aztán az *önnistama*, ami már ige, *segnen, beglücken* 'beatum, felicem reddere', a főnévi igenév képzőjét levágva *önnista*, ami a magyar *önösét* vagy egyszerűben *önét* párja. A mi *önösségünk* párja, az *önnistus* annyi mint *Glückseligkeit, Seligkeit, Wohlfahrt* 'felicitas, beatitudo, status beatior'. Ezért az *önöttei* eredetileg *beati sui* ['boldoggá tettek'], amit a latin szöveg *electi*nek ['kiválasztottak'] mond. Ma is hallható ez a szó, bár csak ritkábban és bizonyos vidékeken, noha kicsit más jelentésben: *meg nem önött* 'non successit' ['nem sikerült'], 'non ex voto cessit' ['nem úgy alakult, ahogy kívánták']; eredeti jelentésben 'nem lett boldog', mintha azt mondanák, hogy nem érte el a boldogságot, a bőség állapotát, amit óhajtott.

²⁵⁴ Az arab 'awn szó jelentése: 'nyugalom, derű'. A héber און [*ʔon*] szó jelentése: 'erő, gazdagság', de leginkább: 'férfierő'. A Schulz-lexikon (SCHULZ 1777–1796) szerinti felsorolás teljesen helytálló, de még egy további információval kiegészíthető: nevezetesen, hogy az און [*ʔon*] leginkább 'férfierő' jelentésben használatos (vö. Oz 12,4; Gen 49,3 stb.; BDB 20.). (Zs. D. és K. K.)

²⁵⁵ HUPEL 1780.

CUZICUN

177. §

A *cuzicun* szót gyakorlatom szerint *közökönnek* olvasom. Az *in medio eorum* jelentését foglalja össze egy szóban. A *köz* 'medium, intermedium, intervallum, intercapedo' főnév, ami utánjárói jelentést is kapott, *köze, között, közül* 'inter, ex, ex medio'. A *közök* annyi mint 'medium eorum', az *ök*-öt, a többes szám harmadik személyű névmást felvette, és az ékezetét elvesztette. *Közökön* 'in medio eorum', *en* vagy *an* toldalékkal (a magánhangzót illesztve), ami a latin *in*, és gyakran *super* előjárónak felel meg. Olvasatom szerint azonban a latinban ezt az egész összetett jelentést egyszerűen az *inter* ['között'] előjáróval lehetne visszaadni: *Inter Sanctos suos et Electos suos*. Eredetileg, részekre bontva ez az utánjáró, ami itt toldott állapotban van, főnévre megy vissza, ami világos, hiszen maga is *an, en* utánjárót kaphat, ezt a helyet tehát így kellene latinra fordítanom: *Szentei, és Önöttei közökön, In Sanctorum suorum, et Electorum suorum, medio eorum*. A *közökön* szócskában egy teljesen egyedülálló és nagy jelentőségű dolog rejlik.²⁵⁶ Bárcsak több emlék, több ilyen tiszteletre méltó és tekintélyes bizonyíték maradt volna ránk a régebbi korokból, melyek alapján kiigazíthatnánk a nép és az írók egy gyakori tévedését! A többes szám harmadik személyű vonatkozást jelző toldott névmásokban legkiválóbb íróink is pontatlanok, ma és a régebbi korokban egyaránt. Mindennapos ez a tévedés a nép körében is. A páratlanul éles szemű Tsétsi már régóta szorgalmazta, hogy fordítsanak erre több gondot mind szóban, mind írásban. „Ha rosszul szokták meg gyermekkorukban – mondja –, hihetetlenül gyakran tévednek még a tudós emberek is.”²⁵⁷ Legtöbbjük ezt a helyet, ami eredete szerint, a nyelvünk természetéből kifejtett etimológia szabálya alapján helyesen *szentei, és önöttei közökön*, így fordíti el: *szentei, és önöttei közén*. Ugyanezt az utánjárót egy másik utánjáróval toldva Marosvásárhelyinél is szabálytalanul találjuk, hogy másokat ne is említsek. *Ugy boczattya, mint baranyokat farkasok közibe* (664.), helyesen: *farkasok közökbe*, 'Ita eos mittet, ut agnos inter lupos, in medium luporum'. A toldott névmásnak e helytelen használata már régen és igen széles körben elterjedt, ezért tekintélyes grammatikusainktól nagy erőfeszítést igényel visszaszorítása, ha szívünkön viseljük korunknak azt a különösen sürgető törekvését, hogy honi nyelvünknek eredeti, ép formáját visszaállítsuk. Ezért írtam én is erről, a dolog komolyságának megfelelően kicsit hosszabban, s ezt az *Elaboratior grammaticába* iktattam be. Az etimológiai rész kibővült névmásaink eredetével, természetével és birtokos használatuk helyes módjának magyarázatával. A későbbi, szintaxissal foglalkozó műben több helyet szánok a téves használat cáfolatára. Olvasóimat, akik többet szeretnének erről tudni, oda utalom.

²⁵⁶ A birtokos személyjel helyes használatának a kérdése végigvonul a magyar grammatikairódalmon, SZENCZI MOLNÁR 1610/2004: 177/386–387, KÖVESDI 1686/2010: 34–35/90–93, GELEJI KATONA 1645, TÓTFALUSI 1697/2011: F₁r–F₂v/28–31. skk., TSÉTSI 1708/2009: 9/34–35, sokszor a példák is megegyeznek.

²⁵⁷ TSÉTSI 1708/2009: 10/36–37.

Néhány dolgot azért röviden megelőlegezek. A birtok és a birtokos viszonyának kifejezésére keleti nyelvekre, főként a héberre jellemző szokás szerint mi is egyszerű személyes névmásokat használunk, amint ezt már ebben a munkában is sokszor említettem. A birtokhoz toldott névmások az általuk helyettesített birtokosokat utalószóként idézik fel és ezért szám szerint egyeztetve vannak velük, s ezt latinul az előzményük, vagyis a birtokos genitivusával fejeznénk ki.²⁵⁸ Csak azt a személyt vizsgálom alaposabban, ahol a leggyakrabban vétenek, a többit mellőzöm. A harmadik személy esetében, ha minden egyes részt eredeti jelentése szerint adunk vissza, akkor a birtokos kétszer van kifejezve: egyszer a névszóban, amely megnevezi, másodszer pedig a toldott névmásban, amely felidézi. Egyedüli vezérlő csillagként pedig pusztán azt kell szem előtt tartanunk, hogy helyesen tapadnak-e a birtokhoz a birtoklást kifejező toldott névmások vagy sem. Az egyes számú birtokosok egyes számú viszonyítást követelnek, az *ő*, *vő*, *jő* toldott névmást, ahol a magánhangzó a birtok magánhangzóihoz illeszkedik; a többes számú birtokosok hasonlóképpen többes számú viszonyítást követelnek, mégpedig az *ők*, *vők*, *jők* toldott névmást, a magánhangzót itt is megfelelően illesztve. Ha ezek nem egyeznek, a toldalékok használata biztosan nem helyes. Általában így mondják és írják: *Magyarok királynéja* vagy *Magyaroknak királynéja*; *a' szegények insége* vagy *a' szegényeknek insége*, ezek latinul: *Hungarorum regina*, *pauperum aerumna*. A birtokosok itt a *Hungarorum* és a *pauperum*, többes számban. Azonban hogyan utalunk rájuk toldott névmásokkal? Mít jelentenek ezek valójában a toldalékokkal bemutatva: *királyné-ja*, *inség-e*? Bizony: *regina-eius*, *aerumna-eius*. Ha tehát úgy mondjuk, hogy *Hungarorum regina-eius*, *pauperum aerumna-eius*, akkor az utalószók nem egyeznek az előzményekkel. Valójában nyelvünkön helyesen ezeket, *Hungarorum regina-eorum*, *pauperum aerumna-eorum*, így kellene mondani: *Magyaroknak királyné-jok* vagy *Magyarok királyné-jok*; *a' szegényeknek inség-ök* vagy *a' szegények inség-ök*. *Királyné-jok* 'regina-eorum', *inség-ök* 'aerumna-eorum'.

Honi nyelvünk belső, valóban keleti törvényétől az írók sokszor eltértek, gyakran azonban mégis meghallották szavát, amellyel az ősi szokásra figyelmeztette a gondatlanokat, hiszen hibás szerkezeteik közé olykor hibátlanul szerkesztettek is beillesztettek. Ilyen választékos hely például, hogy most csak ezt az egyet ragadjam ki a számtalan példa közül, Telegdinél a következő: *Az vton iaroknac io vti tarsoc, à betegeknec oruosoc, az nyomorultaknac oltalmazoioc,*

²⁵⁸ Révai arra utal, hogy a (*Péter*) háza típusú alakoknál a birtokos személyjel a birtokosra utal vissza, azt helyettesíti, ezért latinul a genitivusban álló birtokos (*Petri domus*) felel meg neki.

à szomoruknac vigasztaloioc, à tudatlanoknac tanetoioc, az mi edes Iesusunc (II. rész, 50.), 'Itinerantium bonus comes-eorum, aegrotorum medicus-eorum, adffictorum defensor-eorum, maestorum consolator-eorum, ignorantium doctor-eorum, est dulcis Iesus noster'.²⁵⁹ Tévedései mellett olykor Pázmánynál is találhatunk efféléket: *Téged az Apostoloknak dicsőseges karok; Téged a 'Prófétáknak dicséretes számok* (Imádságos könyv, 167.), 'Te gloriosus apostolum chorus, Te prophetarum laudabilis numerus'. A toldott állapotú alakokat (*kar-ok* 'chorus-eorum', *szám-ok* 'numerus-eorum'), nem szabad összekeverni a puszta²⁶⁰ többes számokkal (*kar-ok* 'chori', *szám-ok* 'numeri'); kissé ostoba és csekély vagy egyenesen gyenge értelmű, aki e hasonló végződésű szavak közt a jelentés alapján nem tud különbséget tenni. A toldott állapotú birtokszónál más a többes szám, mégpedig a héber nyelvben a többség jeleként ismert ' [j] (iod) [jóđ],²⁶¹ amely csak nálunk, a lappoknál és a finneknél maradt fenn, szemben a *k*-val, ami ebben az állapotban a toldott névmás része, és csak a birtokos többségét jelölheti, a birtokét nem. Nézzünk néhány példát! 'Militum fatigia, mortalium amaritudines', *a' vitézeknek fáradásaik, a' halandóknak keserveik*, itt a birtokosokat újra megismételik a toldalékok, vagyis az *őkből* származó *k*, amelynek magánhangzója a birtok többségét jelölő *i*-hez alkalmazkodik, és vele egybeolvad: 'militum fatigia-eorum, mortalium amaritudines-eorum'. Ennyi itt elég is, kivált azok számára, akik mernek okosak lenni, és a már meggyújtott fáklya fényénél maguk folytatják a vizsgálódásokat.

IOCHTOTNIA

180. §

A *iochtotnia* igét inkább *ioktatnia*, semmint *iktatnia* alakban olvasom, hogy miért, azt már kifejtettem a *iorgossun* ige magyarázatánál (122. §). Az *iktatnia* az *iktat* 'introducit, deducit, perducit' ige toldott állapotú személyragos főnévi igeneve. Az *iktat* nyilvánvalóan az igen egyszerű *ik* tő származéka, bővítve a *tet* műveltető képzővel, amelyben a magánhangzó az illeszkedés szerint megváltozik, az *oktat* pedig a hasonlóképp igen egyszerű *ok* tőből ered, ugyancsak műveltető képzővel ellátva. Az *ok*, amelyből az *okos* 'ratione, intellectu praeditus' melléknév származik, közös tövünk az arabokkal, ahogy azt a maga helyén kifejttem,

²⁵⁹ A latin fordításban a birtok után kapcsolt, a latinban szabálytalan *eorum* a magyar birtokos személyjel illusztráló célú leképezése. Ott, ahol nincs jelentősége a birtokos személyjel tükröztetésének, Révai is a szokott szabályos latin alakot választja: *Iesusunc – Iesus noster*.

²⁶⁰ Latinul a birtokos személyjeles alak *status affixus*, szembeállítva birtokos személyjel nélküli, *status absolutus*szal. Lásd a 45. jegyzetet!

²⁶¹ A héber hímnemű névszók többes számú végződése: ׁ [-im], amelyben tehát a ' [j] [jóđ] nem mássalhangzós értékű, hanem *mater lectionis*. Mind a hímnemű, mind a nőnemű névszók ragozásában, azaz a birtokos ragozásban részben a ' [j] [jóđ] a *pluralis*-jelölő – hol mássalhangzóként, hol *mater*ként. Az analógia a héber és a magyar fonéma funkciója közt itt sem állja meg a helyét. Bővebb információért lásd a bevezető tanulmányt! (K. K.)

és náluk is, akárcsak nálunk, 'ratio, mens, intellectus, prudentia' jelentésű.²⁶² A belőle képzett *oktat* tehát igen könnyen felveszi az 'institut, instruit, informat' jelentést, ami annyi mint valakit ésszel, okossággal, bölcsességgel ellátni. A másik *ok*, noha hangzásban megegyezik az elsővel, mégis egy másik, 'ok, alkalom' jelentésű töből származik. Az előbbi *ok*, amire névszóként utaltam, lehet egyúttal igei jelentésű is, ahogy az araboknál is él: 'bölc volt, megértette, érzékelt, felfogta'.²⁶³ Ennek alapján én azt gondolom, hogy a mára kiveszett *ik* tő egykor kétféle, igei és névszói értelmű is volt, hiszen igen sok példa van efféle szavakra. Például a *lak* annyi mint 'mansio, habitatio', amint ezt a vele összetett helynevek is világosan mutatják: *Széplak, Újlak, Nagylak*, 'Pulchra mansio, Nova mansio, Magna mansio'. Ugyanez a *lak*, az *ik* névmást és a többi szenvedő formához tartozó személyes toldalékot felvéve ige is lehet: *lak-ik, lak-ol, lak-om*, 'habitat, habitas, habito'. Általában azt hiszik, hogy ennek az igének van *comessatur, epulatur* ['lakomázik'] jelentése is. De alkalmasabb helyen, a héberrel rokon magyar szavak közt megmutatom, hogy az más eredetű, és csak a mieink ajkán vált az előzőhöz hasonló alakúvá, miként az előbb említett *ok* is kettős eredetű. Egyébként mindkét *lak* ugyanúgy kapja a műveltető képzőt: *lak-tat* 'valakit lakni, lakomázni parancsol, ráveszi'. Az igeiként használt *ik* egykor nagy valószínűséggel szintén szenvedő formájú volt: *ik-ik, ik-ol, ik-om* 'magát helyezi, magadat helyezed, magamat helyezem'. Névszóként pedig ugyanez az *ik* egy hely elfoglalását, birtokba vételét, maga belehelyezését, maga beiktatását jelentette. A jogi szakszóként élő *statutio* magyar megfelelője, az *iktatás*, az *ik* műveltető *iktat* alakjából van képezve, tudniillik az az aktus, mellyel valakit, akinek a király birtokot adományozott, a király egy embere által ünnepélyes keretek közt beiktatnak annak a birtokába. Hogy ezek egyszerre igék és névszók, azt itt a *lak* tő példáján megmutattam, másokat is idéztem a *tilovt* ige magyarázatánál (101. §). Ezek a névszók néha melléknevek is lehetnek. A *mérész* 'audax' az *ik* névmást felvéve igeiként is állhat, amint ezt a kéziratot bibliafordítás mutatja. *Senki nem merezik vala ellenec allani* (Eszt 9,2), 'Nullus est ausus eis resisitere'. A végződés hasonlósága felidéri a következő szavakat: *halász* 'piscator', *vadász* 'venator', *madarász* 'auceps' stb., melyek névszók, de egyúttal cselekvő igék is, 'piscatur, venatur, aucupatur'.

BENNETUC

181. §

A *bennetuc* olvasata *bennetök*, a nyelv tisztaságára törekvők ma *benneteket* mondanak. A *bennetök*, ami itt rövidítve szerepel, és a *bennetöket* vagy *benneteket*,

²⁶² Révai talán az arab 'aqal' 'értelem' szóra gondol, melynek kiejtésében az *a* hang a mássalhangzó-környezet hatására (‘ = gutturális hang, q = emfatikus hang) mélyül, vagyis az *o* felé tolódik. Az szövegi *l* pedig nem hallható egészen tisztán, mivel a szó végén van, és nincs előtte magánhangzó. Ez a magyarázat persze feltételezi, hogy Révai hallás után is rokonít szavakat, nem pusztán a szótárra hagyatkozva. (Zs. D.)

²⁶³ Az arab 'aqala' jelentése 'megértette'. (Zs. D.)

ahogy ma közönségesen használják, már igen régen, e kézirat korától elterjedt alakok a többes szám második személyű névmás tárgyese, a *titeket, tikteket* 'vos' vagy nyomatékosabban 'vos ipsos' helyett. Emiatt még kevésbé kell kételkednünk abban, hogy használhatjuk-e, különösen, ha eredetét és természetét etimológiai alapon fejtjük ki. Találunk ugyanis olyan névszókat a héberben, amelyek módosult jelentésben a nyomaték kifejezésére névmásként használatosak.²⁶⁴

Ilyen a נֶפֶשׁ (*nepesch*) [*nefes*], amely eredetileg 'lélek' jelentésű. Ez a névszó, pronomen affixummal נַפְשִׁי (*naphschi*) [*nafsí*], lelke, nyomatékos névmásként áll, *ipse ego* ['én magam']; בְּנַפְשִׁי [helyesen: בְּנֶפֶשִׁי] (*benaphschó*) [*b^enafsó*], lelke szerint, *per se ipsum* ['jómagam szerint']; בְּנַפְשָׁהּ [helyesen: בְּנֶפֶשָׁהּ] (*benaphscháh*) [*b^enafsáh*], lelkében, *intra se ipsum* [magában]. Ugyanígy használható a עָצֶם (*hgetzem, jetzem, etzem*)²⁶⁵ [*ecem*], eredetileg 'csont', átvitt értelemben valamely dolog létezése, lényege, névmási értelemben pedig *ipsemet* ['jómagam'], mintegy *ipseitas*. עָצְמִי (*hgzatmi*) [*acmí*], csontom, létem, *ipseitas mei, ipsemet ego*; עָצְמִי (*hgzatmó*) [*acmó*], csontja, léte, *ipseitas mei, ipsemet ille*; עָצְמָם (*hgzatmám*) [*acmám*], csontjuk, létük, *ipsimet illi*; בְּעָצֶם הַיּוֹם הַזֶּה (*behgetzem hajjom hazze*) [*b^eecem hajjom hazze(h)*], csontjában, annak a napnak a létében, azon a napon magán.²⁶⁶ Ez az עָצֶם (*hgetzem*) [*ecem*], egy kissé megváltozott hangzással, az אַיִן [*ain*] [*ajin*] bonyolult torokhang elhagyásával vagy gyengébb ejtésével és a szóvégi מ [*m*] (*mem*) [*mém*] elnyelésével a finnekhez és a lappokhoz is eljutott az elsősülött nyelvből, amit világosan mutat az azonos használat. Ugyanis náluk az *itza, ijetz, etz, etze, jetze* valóban *ipse*; mindhárom személyű névmás, birtokos és egyúttal személyes toldott névmásokat kaphat. Ganander és Fiellström lapp grammatikusok efféle példákat hoznak: *ijetzjam, ijetzjad, ijetzjas; mo etzen, to etzet, so etzes; mon etze, ton etze, son etzes; 'én magamnak a..., te magadnak a..., ő magának a...; én magam, te magad, ő maga'*.²⁶⁷ Nyelvünkben sem hiányzik a nyomatékos névmások kifejezésének efféle egyedülállóan keleties módja. Közismert az az összetett névmás, amely nem annyira alapjelentésében, mint a mindennapi használatbeli másodlagos jelentésben nyomatékosít mindkét számban és mindhárom személyben: *magam, magad, maga; magunk, magatok, magok* 'ipse ego, ipse tu, ipse ille; ipsi nos, ipsi vos, ipsi illi'. Használatos a másik is, ami viszont hiányos, *benneteket* 'vos ipsos', és

²⁶⁴ Révai felsorolása jól mutatja, hogy a héberben egy-egy testrészt jelentő vagy az emberi szervezet működésének fogalomkörébe tartozó kifejezés hogyan válik metonimikusan alkalmassá magának a személynek a jelölésére is, hiszen a נֶפֶשׁ [*nefes*] (elsődlegesen: 'lélek') és az עָצֶם [*ecem*] (elsődlegesen: 'csont') szavakhoz hasonlóan viselkednek pl. a כִּלְיָהּ [*kljá(h)*] (elsődlegesen: 'vese'), a לֶבַב [*léváv*] / לֵב [*lév*] (elsődlegesen: 'elme, szív') stb. szavak is. Révai levezetései egyúttal a grammatikalizáció jelenségét is jól példázzák. (K. K.)

²⁶⁵ Révai átírásaiból kiolvasható az אַיִן [*ajin*] eredeti veláris-faringális artikulációja is. Az אַיִן [*ajin*] történeti hangtani sajátosságairól bővebben lásd a bevezető tanulmányt. (K. K.)

²⁶⁶ Ehhez csupán azt a megjegyzést fűznék hozzá, hogy a névmási jelentéstartalmat mind a נֶפֶשׁ [*nefes*], mind pedig az עָצֶם [*ecem*] szuffigálatlan formában, alapalakban is kifejezik, nem feltétlenül kell, hogy ragozottak vagy prepozícióval ellátottak legyenek (vö. BDB 660, 782.) (K. K.)

²⁶⁷ GANANDER 1743; FIELLSTRÖM 1738.

a *bennönket* 'nos ipsos' is, Pápai Páriz is tanúsítja. Sok lenne még csak felsorolni is az írókat. De hogy világosabb magyarázatot adhassak erre, előbb a másik, a gyakoribb forma természetét magyarázom meg.

182. §

A mi nyomatékösítő névmásaink (*mag-am, mag-ad, mag-a; mag-unk, mag-atok, mag-ok*) kétségtelenül összetételek, ha az etimológia szerint elemezzük őket. Nyilvánvalóan úgy keletkeztek, hogy toldott névmások járultak a *mag* tőhöz, ami magában, mármint a névmásokat levágva szükségszerűen egy névszó. Hiszen az efféle toldalékolás a névszókra jellemző. Vegyük például az *agy* 'caput, cranium' névszót. A toldott névmások felvétele igen hasonló összetételeket eredményez itt is: *agy-am, agy-ad, agy-a; agy-unk, agy-atok, agy-ok*, 'cranium-mei, cranium-tui, cranium-eius, cranium-nostri, cranium-vestri, cranium-eorum'. Ha meg akarjuk adni a *mag* névszó valódi jelentését, kézenfekvő összetételeinek jelentéséből kiindulni. Ilyen például a *magános* és a *magánosság*, amelyek szerintem a *maga* szóból erednek, egy toldó²⁶⁸ *n*-nel: *magán* 'solitarius, solitudo'. De ezek az összetett névmások is gyakran ilyen jelentésűek: *maga* *vagyon a' szobában*, 'solus est in cubili'; *tsak magad járogatsz a' kertbe*, 'tantum solus itas ad hortum'. Ezekből önként következik, hogy az egyszerű *mag* tő névszói formában ugyanilyen jelentésű: *solitas, solitudo*. Valamiképp mégis az a gyanúm, hogy a *magam* 'ipse ego, solitas mei, solus ego' nyomatékösítő névmásként a *solus* ['egyedüli'] jelentést a fogalmak közelsége miatt kapta, mivel az *ipse ego*, amit így elhatárolunk másoktól, lehetne *solus ego* ['én egyedül'] is. Távolabb kell tehát keresni a szó eredetét, ahonnan a nyomatékösítő névmás és a hozzá közeli *solus* megfelelő jelentése is levezethető. A hébereknél találtam rá a מוֹחָה (*mocha*) [*mó(a)h*] szóra,²⁶⁹ amit a káldeusok²⁷⁰ és a szírek így mondanak: מוֹחָה (*mocha*) [helyesen: מוֹחָה és מוֹחָה]²⁷¹ [*móhá²* és *múhá² / múhó²*], az arabok pedig így: مِخْ (*much*) [*múh*], jelentése 'velő, tojássárgája, szív'. Ez a mi ajkunkon, akárcsak az araboknál, egy szótagúvá vonódott össze, és a ח [*h*] (*chet*) [*hét*] hangot tömöttebben ejtve, *mog* lett, ugyanígy 'belső rész' jelentésben, majd tisztább *a*-val *mag*.²⁷² Kéziratunk korában ehhez az eredethez közelebb állt a kiejtés, a *muganec* szóban az *u*-t

²⁶⁸ Latinul: *n* paragogicum, lásd a 149. jegyzetet!

²⁶⁹ A Héber Biblia korpuszában mindössze egyetlen helyen fordul elő (tehát ún. *hapax legomenon*): a Jób 21,24-ben. Itteni jelentése: 'velő'. A későbbi, rabbinikus héberben már gyakoribb az előfordulása (vö. JASTROW 1950: 740.), továbbá a nyelvújításkor bekerült az új nyelv lexémakészletébe is, tehát a mai izraeli héber nyelv szókincsében is megtalálható. (K. K.)

²⁷⁰ A bibliai arámi korpuszban nem fordul elő ez a kifejezés. A közép- és a késő arámi korszakban keletkezett szövegekben azonban relatíve sűrűn szerepel (vö. JASTROW 1950: 740.), a szírben is, 'velő, agy' jelentésben. (K. K.)

²⁷¹ Az eredeti szövegben hibásan *patah* szerepel a *qámec* helyett, azt javítjuk, illetve a szír *ú*-s változatot is feltüntetjük. (K. K.)

²⁷² Révai a héber *moah* (velő), és az arab 'velő, agyvelő, agy' jelentésű *muhh* (kiejtve gyakran *mohh*) szavakra gondol. (Zs. D.)

biztosan *o*-nak kell olvasni: *mogáne*k. Ez a *mag* aztán felvette a 'semen' jelentést is, ahogy ma is használjuk, de véleményem szerint átvitt értelemben. A *mag* ugyanis, ismét csak a héberrel közös szavunkkal, *tsira* kellene hogy legyen, mint a leendő növény kezdeménye, szívecskéje, csírája, ami kissé kiáll a lisztes belső részből, a csíra első táplálékából, miután a szemet a földre vetették, és nedvességet szívva magába tejszerű folyadékká oldódott. A gabonaszemnek tehát, ami magyarul *szem*, a nagyobb része tápszövet, eredeti régi nevén *mag*, a kisebb, de fontosabb, e tápszövetbe zárt része pedig szívecske, *tsira*. Később a *mag*, ami régen a belső rész volt, a bennfoglaló részt a benne foglalt helyett véve, mára 'mag' jelentésűvé vált, a *tsira* pedig 'csíra, rügyecske' lett. Ez a *mag* tehát, ami saját eredeti értelmében 'medulla', alkalmas arra, akárcsak a héber שֶׁפֶת (nephesch) [nefes], 'lélek', és az הֶעֶם (hgetzem, jetzem, etzem) [ecem], 'csont', hogy keleti módra az egész embert, a lényegét, személyt jelentsen, és hogy összetett névmást hozzon létre: *mag-am* 'medulla-mei, essentia-mei, persona-mei, ipse ego'; *mag-ad* 'medulla-tui, essentia-tui, persona-tui, ipse tu'; *mag-a* 'medulla-eius, essentia-eius, persona-eius, ipse ille' és így tovább a többes számú toldalékokkal is, *mag-unk* 'medulla-nostri, ipsi nos'; *mag-atok* 'medulla-vestri, ipsi vos'; *mag-ok* 'medulla-eorum, ipsi illi'.

182. §²⁷³

A régi magyarok a *mag* szócskának ezt, vagy egy ehhez igen közeli jelentését ismerhették ennek névmásokkal összetett alakjaiban, mivel még közelebb voltak a tövekhez és ismerték a dolgok kezdetben létrejött, eredeti jelentéseit.²⁷⁴ Ezért a *mag*gal [birtokos] viszonyban álló szavak szerkezetét is mindig a nyelv természete szerint alkották meg, és ma is így alkotja meg a nép, a régiségek hű őrzője. Hogy merészeli hát némely újdonsült grammatikus becsmérelni ezt az eredeti használatot? Megszabnák, hogy ezt, és az ehhez hasonló alakokat kiigazítva használjuk, azokat a toldott névmásokat, amelyeket a *mag* szócskához tesszünk, a hozzá tartozó dologhoz is éppúgy hozzátegyük: *magam szavam, magad szavad; magunk szavunk, magatok szavatok, magok szavok*. Úgy látszik, félrevezette a nyelv kiváló ítéseit az ezeknek megfelelő latin szerkezet: *mei ipsius verbum meum, tui ipsius verbum tuum, nostrum ipsorum verbum nostrum, nostrum ipsorum verbum vestrum, illorum ipsorum verbum suum*.²⁷⁵ De nyelvünk termé-

²⁷³ A szövegben kétszer fordul elő 182. §, ezt nem javítottuk, meghagytuk az eredeti számozást.

²⁷⁴ Révai szerint a szavak kialakulásának első, organikus korszakában természetes kapcsolat volt a szó által jelölt dolog és az egytagú szó hangalakja közt, amit később a nyelv változása sokszor elfed. A XIX. század első felében ez a gondolat általános volt, külföldi szerzőknél (pl. MONBODDO 1809: 7–9) és hazaiaknál is megtalálható (pl. Teleki 1816-os pályamunkájában [TELEKI 1821a] vagy a CzF. bevezetőjében). Lásd erről BÉKÉS 1997, NÉMETH 2007.

²⁷⁵ A szabálytalan, mesterséges latin alakok a magyar alakok tükörfordításai. Révai szerint a *magam* tulajdonképpen *mag-én*, birtokos szerkezet, latinra tükörfordítva *ipsius mei*. A *magam szava* tehát latinról visszafordítva annyi mint *énnekem a szavam* 'mei ipsi verbum meum'.

szete szerint a *mag*, noha ebben a használatban jelentése a latin *ipse* névmással egyezik meg, mégsem vetette le névszói természetét, és harmadik személyű marad akkor is, ha toldott névmások által már bizonyos személyekre utal, birtokos formában. A *magam* közönségesen *ipse ego*, eredetileg, hogy felsoroljam az összes jelentését, 'solitas mei' ['egyedüliségem'], 'medulla mei' ['belső részem'], 'essentia mei' ['lényegem'], 'persona mei' ['személyem'], 'ipseitas mei' ['magam levőségem'], az *én* 'ego' személyes névmás itt a toldalékolásban *am*-ra változik, és ezt latinul, a latin nyelv természete szerinti birtokos esettel fejeztem ki. Ezeket birtokos névmással is kifejezhetnénk latinul: *solitas mea, medulla mea, essentia mea, persona mea, ipseitas mea*. Ugyanezt látjuk a többi személy toldalékaiban is. Ha pedig valamit birtokos viszonyba kell hozni ezzel a *mag* 'solitas, medulla, essentia, persona, ipseitas' szóval, mindenképp harmadik személyű marad, bármelyik személyű birtokos toldalékkal van is ellátva az első birtokviszony alapján,²⁷⁶ ezért azt, ami ebben a második birtokviszonyban a birtok, harmadik személyű és egyes számú toldott névmással kell ellátni, hiszen az előzménye egyes számú. Ezért a *mei ipsius verbi meum* ['énnekem a szavam'] szerkezetet ezzel az eredeti helyettesítéssel így kell kifejezni: *solitatis meae, medullae meae verbum eius*; tudniillik a *solitas*nak a *verbuma*, a *medulla*nak a *verbuma*, és noha az *én* birtokomról van szó, ő maga mégis harmadik személyű, ezért *verbum eius* ['szava']. Tehát, nem győzöm ismételni, *solitatis meae, medullae meae verbum eius*. Ezt tehát a lehető legpontosabban így mondjuk magyarul: *mag-am sza-v-a*. Második személyben: *solitatis tuae, medullae tuae verbum eius, mag-ad sza-v-a*. Hasonlóan a többes számú toldott névmásokkal is: *solitatis nostrae, medullae nostrae verbum eius, mag-unk sza-v-a; solitatis vestrae, medullae vestrae verbum eius, mag-atok sza-v-a; solitatis eorum, medullae eorum verbum eius, mag-ok sza-v-a*. A *mag* ugyanis névszó, és ezért harmadik személyű, ugyanúgy, mint az *agy* 'caput, cranium', amit az elején hoztam fel, vagy mint bármelyik névszó. Márpedig ezt az *agyat*, hogy a többit mellőzzem, ha toldott névmásos alakban van, és újabb birtokviszonyba kerül, honi nyelvünk kiváló tudósai, így mondanátok-e vajon: *agyam velőm* 'cranii mei cerebrum meum', *agyad velőd* 'cranii mei cerebrum tuum', *agyunk velőnk* 'cranii nostri cerebrum nostrum', *agyatok velőtök* 'cranii vestri cerebrum vestrum', *agyok velejek* 'cranii eorum cerebrum eorum'? Persze hogy kinevetnék ezeket, és a nép sem állná meg kacagás nélkül. A második birtokviszonyban, ahol harmadik személyű dologra van utalás, szintén harmadik személyű és egyes számú toldalékot használnátok: *agyam veleje* 'cranii mei cerebrum eius', *agyad veleje* 'cranii tui cerebrum eius', *agyunk veleje* 'cranii nostri cerebrum eius', *agyatok veleje* 'cranii vestri cerebrum eius', *agyok veleje* 'cranii eorum cerebrum eius'. Akkor vajon miért nem teszték így a *mag* névszó esetében? Ha nem veszitek is figyelembe, hogy ez névszó, a nép

²⁷⁶ Az első birtokviszony Révai szerint a *mag* és a személyes névmás közt van: [az én] *mag-am*, a második pedig a *magam* és a *szava* között.

akkor is kikacagja a mesterkéltszerű szerkesztésmódot, s őseitől örökölt, híven őrzött szokásaival megmutatja a helyes alakokat, noha maga sem ismeri a szócska eredeti és valódi jelentését. Jobban kellene nekünk, grammatikusoknak figyelniük a nép nyelvhasználatára, főleg olyan esetekben, amikor ez állandó, nem változik, és illik, hogy etimológiai magyarázattal derítsünk fényt a homályos dolgokra, már amennyire ez lehetséges.

184. §

Mindezeket előre bocsátva úgy vélem, a hiányos ragozású nyomatékosító névmás, a *benneteket* és *bennünket* magyarázata könnyebb és érthetőbb lesz. Itt-ott már ebben a kommentárban is jeleztem, hogy szinte minden utánjárónk valójában névszó, amelyek erre alkalmas jelentésük folytán csak a nyelvhasználatban váltak utánjáróvá. Ugyanilyen természetűek a héber előljárók is.²⁷⁷ Mindannyian tudjuk, hogy a *benn* utánjáró jelentése 'in, intus, interius'. Pontosan megegyezik vele a birtokos szerkezetben álló²⁷⁸ héber בֵּן (*bén*) [helyesen: בֵּן] [*bén*],²⁷⁹ ahol a ' [j] (*jod*) [*jód*] hang nyugszik az előtte álló .. [é] (*tzere*) [*céré*] miatt,²⁸⁰ az arabban tisztán ejtve بَيْن (*bein*),²⁸¹ de a héberben is, ha nincs birtokos szerkezetben בַּיִן (*bain*) [helyesen: בֵּין] [*bajin*].²⁸² A mieink, úgy tűnik, megtakarították az ' [j] (*jod*) [*jód*] hangot az őt követő *nun* mássalhangzóhoz hasonlítva, és a *nun-tún* megkettőzve, és a kettőzés nyomatéka és erősebb hangzása miatt megrövidítve az előtte álló, természetből fogva hosszú .. [é] (*tzere*) [*céré*] magánhangzót. Bámulatos, hogy szinte mindenki érzi a *benn* szóban ezt az erősebben ejtett, kettőzött *n* hangot, amelynek magyarázatát az előbb adtam meg, mégsem gondolja azonban mindenki azt, hogy ezt írni is így kellene, s a grammatikusok is hevesen vitatkoznak erről. De haladjunk tovább. Ez az előljáró értékű בֵּן (*bén*) [helyesen: בֵּין] [*bén*] a hébereknél, az araboknál, a káldeusoknál és a szíreknél

²⁷⁷ Révai itt arra gondol, hogy a héber prepozíciók ragozhatók: birtokos szuffixumokat vehetnek fel, és a ragozott/szuffigált prepozíciók adják a személyes névmás ragozott alakjait. A személyes névmás ragozási paradigmája tehát egybeesik a prepozíciók ragozási paradigmájával. (K. K.)

²⁷⁸ Másféleképpen: *status constructus*ban, mint a birtokos szerkezet *nomen regense*. (K. K.)

²⁷⁹ Ha a ב [b/v] [*bét/vét*] mint *begadkefat* szó eleji pozícióban áll, akkor az explozív allofónja realizálódik. Az eredeti Révai-féle szövegben a szó eleji ב [b] [*bét*]-ből ezúttal is kimaradt a *dágés lene* (a kis pont a betű belsejéből), amely jelzi a zárhang-jelleget – a szögletes zárójeles javításokkal valamennyi esetben ezt a mulasztást pótoljuk tehát. (K. K.)

²⁸⁰ Azaz nincs mássalhangzós értéke, *mater lectionis*, nem ejtendő. (K. K.)

²⁸¹ Az irodalmi arabban a *bayna* prepozíció jelentése „között”, de a kiejtésben ez gyakran *beyn*, *ben*-nek hangzik. A prepozíció azt jelenti, hogy 'között', azt nem, hogy '-ban/-ben'. (Zs. D.)

²⁸² A kikövetkeztetett szótári alak: בַּיִן [*bajin*], főnévi jelentése: 'vminek a köze, (tér)köz'. A lexéma alapelakban nem, csakis *status constructus*ban fordul elő (birtokviszonyban mint *nomen regens*): בֵּן [*bén*]-ként, és járulékos jelentést vesz fel ('között'). Révai héber–magyar szóhasonlítása már csak azért sem helyes, mert a בֵּן [*bén*] önmagában sosem állhat – hiszen a *status constructus*, amint a neve is jelzi, függő helyzet –, tehát a szónak nincs adverbiumi funkciója/jelentése. Vagy (többnyire páros) prepozícióként szerepel a mondatban, vagy ragozott formában. (K. K.)

is *intra*, *inter*, *in* jelentésű.²⁸³ Ugyanez névszóként *medium*, *medietas* [’közép’] jelentésű. Bizonyára nálunk is ezt jelentette kezdetben, majd kissé megváltoztattott, de a mai utánjáróból kikövetkeztethetően, ahhoz közeli jelentése ’interius, intimum’ volt, mivel középen van, valamely dolog belsejében. Utánjárói jelentésben régen toldott névmásokat vett fel, és ma is felveszi őket: *bennem*, *benned*, *benne*, *bennünk*, *bennetek*, *bennök*, közönségesen ’in me, in te, in eo vagy in se’ [’őbenne vagy magában’], ’in nobis, in vobis, in iis vagy in se’ [’őbennük vagy magukban’], de mivel ezek eredetileg névszói értékűek voltak és a nyelvhasználatban váltak utánjárókká, jelentésük: ’intimum-mei’ [’belsőm, benti részem’], ’intimum-tui, intimum-eius, intimum-nostri, intimum-vestri, intimum-eorum’. Ezenkívül lehetett még a jelentése az is, ami a héber שפּח (nephesch) [nefes] ’lélek’, חצצמ (hgetzem) [’ecem] ’csont’, nálunk pedig a *mag* ’belső rész’, nyomatékosító névmásként, különösen a függő esetekben, többes számban, amelyek máig meg is maradtak: *bennünket* ’intimum-nostri, nos ipsos’, *benneteket* ’intimum-vestri, vos ipsos’, ezekhez hozzá merem tenni még a *bennöket* alakot is, ’intimum-eorum, eos ipsos’. De megvoltak egyes számban is: *bennemet* ’intimum-mei, me ipsum’, *bennedet* ’intimum-tui, te ipsum’, *bennét* ’intimum-eius, illum ipsum’. Végtére is úgy gondolom, hogy a *mag* névszó, éppúgy, mint a *benn*, mindkét szám minden esetében igen elterjedt volt nyomatékosító névmási használatban.

185. §

Az utánjáró értelmű *bennem*, *benned*, *benne*, *bennünk*, *bennetek*, *bennök* formák hosszabb alakban is előfordulnak a régieknél: *bennettem*, *bennetted*, *bennette*, *bennettünk*, *bennettetek*, *bennettök*. Elsősorban Komjátinál olvashatjuk ezeket többször is. *Nem en tyzem immaran azth, hanem az en bennettem lakozo bwn* (F₃), ’Non iam ego operor illud, sed, quod habitat in me, peccatum, sed habitans in me peccatum’. *Mynden, valaky byzyk ew bennette (az il’w istenben), meg nem zygyenwltetyk* (G₅), ’Omnis, qui credit in illum (in viventem Deum), non confundetur’. A *bennett*, amelyből ezek az alakok származnak, kézenfekvő magyarázatot ad a meg bővült formára, az egyszerű *benn* utánjáróhoz a nyomatékosítás jelölésére a magánhangzó illeszkedésével, rámutató jelentéssel az *ott* ’ibi’ határozószó kapcsolódott; ilyen összetétel van a latin *in*, *inibi* ’ott belül’ előjáróban is, és ilyen jellegű sok utánjáró nálunk is, főleg a *hol* kérdésre felelők: *alatt* ’infra’, *felett* ’supra’, *megett* ’pone’, *mellelt* ’penes’ stb. Úgy tűnik, némelyikben mégsem ez a toldalék jelentése, eredetét, mint itt is, messzebb kell keresnünk. A héberek, a káldeusok és a szírek, némely előjárónak alkalmas névszót többes

²⁸³ A függő helyzetben lévő פּח [bén] partikula (prepozíció) jelentése a héberben és az arámban is leggyakrabban: ’között’ (főként térbeli, ritkán időbeli értelemben), de elvétve előfordul ’vmin belül’-jelentésben is (vö. BDB 107–108.). A ’-ban/-ben’-jelentést elsősorban a פּ [b^e-] prepozíció fejezi ki a héberben (lásd a 192. jegyzetet). (K. K.)

számban is így használnak. Közéjük tartozik a בֵּן (*bên*) [helyesen: בֵּין] [*bén*] is. Ennek nőnemű többes száma a héberben בֵּינוֹת (*bénoth*) [helyesen: בֵּינוֹת] [*bénót*],²⁸⁴ a káldeusoknál בֵּנָת (*bénâth*) [helyesen: בֵּנָת] [*bénát*],²⁸⁵ a szíreknél בַּיְתָה (*bainêth*) [helyesen: בַּיְתָה] [*bénát* / *bénót*]. Ez a szó tehát az egykori közös használatból maradt meg, kizárólag utánjárói jelentésben, a többség jelentését figyelmen kívül hagyva, és a mieink ajkához igazodva: *bennet*. Ez arra is megfelelő volt, hogy az egyszerűbb alaknak e másik összetételét jobban megkülönböztethessük a nyomatékosító névmási használatától: *bennünket*, *benneteket*, *bennöket* stb. Azt hiszem, kellően és bőségesen megmagyaráztam és kifejtettem a kéziratunkban előforduló *bennetuc* szót. *És ti bennetöket* 'et intimum-vestri, et vos ipsos': e főhással zárja a temetést végző pap a kis beszédet, hogy a temetésen ott levőket, akiket az elhunyt lelkéért való könyörgésre buzdított, az Úr az elhunythoz hasonlóan a választottjai között, jobbára helyezve támassza majd fel holtaikból az utolsó ítéletkor. Ezeket elmondván végül a segédek int, de mivel ők már abban a korban is tudtak latinul, ezért itt latinul mondja el azt, amit az előbbi beszédben magyarul, tehát hogy kezdjék meg az akkor szokásos temetési szertartást, háromszor kiáltva Isten irgalmáért, azzal a formulával, amely, mint már mondtam, a görög egyházból került a latinba, *Kyrie eleison!* Domine miserere!

²⁸⁴ A בֵּן [*bén*] (páros) prepozíció többes számú alakjáról is elmondható, hogy önmagában nem fordul elő, hanem leginkább ragozott alakban szerepel a Héber Biblia korpuszában. A héber בֵּינוֹת [*bénót*] *pluralis* alak mellett a szó *dualis* is ismert: בֵּינֵי־ם [*bénajim*] (vö. BDB 107–108., JASTROW 1950: 164.). (K. K.)

²⁸⁵ A szabályos többes számú *status constructus*i nőnemű végződés az arámiban: ת, [-*át*], Révai tehát helyesen eleve *constructus*ban hozza a prepozíciót. Az arámiban azonban nem adatolt ez az előfordulás (és a szótárok által sem hozott, vö. BDB 1084., JASTROW 1950: 163.), a szuffixumok sem a *pluralis*hoz, hanem a *dualis*-tőhöz járulnak. A szírben azonban előfordul a többes *status constructus*i alak, de nem Révai pontozásának megfelelően, hanem az arámival megegyező magánhangzóval, ezt tüntetjük föl a szögletes zárójelben. A prepozíció ragozott formában a szírben – miként a héberben és az arámiban is – *dualis*ban is megjelenik. (K. K.)

Toldalék

Pesten, a nevezetes Teleki László gróf könyvtárában, egy vaskos kötetbe gyűjtve őrzik korunk legkiválóbb férfiúinak, Koller Józsefnek és Pray Györgynek Cornides Dánielhez küldött leveleit.²⁸⁶ A Pray-levelek közt három olyat találtam, amelyik többek között ezzel az igen régi emlékkal is kitüntetetten foglalkozik. A jeles tekintélyű szerző írását, amely részben alátámasztja érveimet, nem használhattam fel a maga helyén, az előszóban, mivel a levelek korábban elkerülték a figyelmemet, most viszont, hogy rájuk találtam, legalább a todalékban közlöm őket.

Az 1773. február 18-án Pozsonyban kelt levélben Pray közli Cornidesszel mindkét halotti beszédet.

Sermo super sepulcro

Latiatuc feleym stb. Ehhez folytatólagosan hozzáfűzi a második, rövidebb beszédet is: *Scerelmes bratym* stb. Ezt helytakarékoság céljából tette, hiszen az utóbbi beszéd magában a kódexben valójában elkülönül a korábitól.

Ebben a Pray kezével másolt példányban vannak kisebb tévedések. Ezek közül a legsúlyosabb, hogy a pontokat, amelyek az eredetiben az *i* betűkről hiányoznak, ő mindenütt kiteszi, és az ékezeteket, ahol vannak, nem jelöli elég gondosan. Úgy vélem, ezeket nem tartotta olyan fontosnak. Olvastam egy másik példányt is, amely Cornides ellenvetéseihez kapcsolódik, ez jobban eltér az eredetitől, mint Prayé, idegen kézzel van írva, nem elég híven, noha feltűnő gondossággal, még a nagybetűk is ki vannak emelve pirossal. De rájöttem, hogy a neves Trenka Mihály professzor által az előbbieknél sokkal pontosabban, minden szempontból gondosan lemásolt példány teljesen megegyezik az enyémmel, eltekintve néhány apróbb ékezettől, amelyeket azonban, az övével összevetve, híven helyreállítottam. Őt és Prayt követve tisztábban láttam, hogy a *kirl* rövidítésben áthúzott *l* betű szerepel, amely helyett néhányan tévesen *t* betűt írnak. Pedig abban, amit rövidít, *l* van és nem *t*, *kyrie eleison*; tehát ezt tartották meg csak a szóból mint legfontosabbat, és ezt jelölték a rövidítésben. De halljuk, mit mond még Pray.

A misekönyv, ahonnan ezt a helyet kimásoltam, kétségtelenül a XII. század elejéről való. Mennyire kevesen értik meg ezt első ránézésre, főleg, ha hiányoznak a piros kezdőbetűk; ezt ki is próbáltam kiváló magyar emberekkel, és közülük senkinek sem sikerült teljesen megértenie, később viszont, amikor elárultam,

²⁸⁶ A levelezésgyűjteményt ma az Evangélikus Országos Levéltárban őrzik. A kezeslevélről lásd TERBE 2014a; 2014b.

*hogy ez egy halotti beszéd, amit az évfordulás megemlékezésén mondtak, minden világos lett. Milyen kezdetleges állapotban volt nyelvünk még a XV. században is! Olvasd el ezt a darabot, amelynek eredetije 1493-ból való.*²⁸⁷

Ennek a közelebbi korból való darabnak Pray-féle másolatát az egyik oszlopban közlöm dőlt betűkkel, mellette pedig az én olvasatomat álló betűkkel, mai helyesírással, hogy kitűnjék, nem nyelvünk, hanem a helyesírás volt olyan kezdetleges, amilyenek Pray mondja. A helyesírást helyreállítva már megmutattam, hogy még a távoli korból származó halotti beszédeink sem térnek el annyira mai beszédünkötől, és nem idegenek, ahogy a legtöbben vélik. Még kevésbé tér el ez a darab.

Ein Sipos Petor Dobo Ferenz uram o Nagsaga jobagia. Adom tuttura az kinkok illik mindeneknek. Mivoil hoig az Uriston vili Peterth maradek nekoil az vilaigboil ki voithhojo sei fia sei leania nom maradott. annakokaert Zelemery Mikloisne Aszoniom eis Zelemery Miklois Urom mindon mairhait eil ueuen tuloio az felesegetol hotha uttain ur zamara foiglailvan, mint magvasakatnak zoleit. Az verois haraiston eil uiuen masik zoleit eil uiuen. Az Banai hegien Czonia Janois moillott 4 okreit, 4 feioir teheneit, eig eket, 7 kadait, 11 hoirdot, 1 vasait, 5 zekeroit. &cc. Eis Kesesery alaith visa sseroisnojoni es mairhait, mivoil hoig o orokois jobagia a Lojnno hoiltig Zelemery Miloisne aszonio, eis maradik nalam soim zoikvoi, sojom niluuan eil nomoyrna allolok, &cc.

Én Sipos Pétör, Dobó Ferentz Uram ő Nagysága jobágya, adom tudtára, az kinkök illik, mindeneknek. Mivel hogy az Úr Isten Vili Pétert maradék néköl az világból ki vötteje; se fia, se leánya nem maradott: annakokáért Zeleméri Miklósne Aszszonyom, és Zeleméri Miklós Uram, mindön marhát el vévén tőleje az feleségétől, holta után Úr számára foglalván: mint magva szakadtnak szőlejét az vörös haraszton el vévén; másik szőlejét el vévén az Banai hegyen Tsónya János mellött: 4 ökrét, 4 fejér tehenét, egy ekét, 7 kádat, 11 hordót, 1 vasat, 5 szekeret, etc. És Keseséri alatt vissza szerőznéjené ez marhát, mivel hogy ő örökös jobágya, a' lenne holtig Zeleméri Miklósne aszszonya, ez maradék nálam, sem szökve, sem nyilván el nyomúlna alólók, etc.

Ezekből magad is megítélheted, én pedig visszatérek az előzőekre.

A régi nyelvhasználat csak a toldott névmás megkettőzésében tér el jelentősen a maitól a *vötte-je* 'accepit' igében és a *tőle-je* 'ab eo' utánjáróban *vötte, tőle* helyett, továbbá az óhajtó mód szintén megkettőzött képzőjében a *viszsa szerőznéje-né* 'recuperaret' igében *viszsa szerőznéje*, ma összevonva *viszsa szerőzné* helyett.

Meg kell jegyezni ezen kívül, hogy ez a beszéd, amely a szertartások sorában a halottakról való évfordulás megemlékezéshez kapcsolódik, ahogy Pray írja,

²⁸⁷ A kezeslevél valójában a 16. század utolsó harmadában keletkezett. TERBE 2014a: 175.

joggal áll e helyen halotti beszéd címmel, ám nem halottak napján, hanem a temetés alkalmával mondták el, ha úgy hozta a sor, és csupán egyetlen halott felett, amit a kontextus teljesen világosan mutat.

Úgy véltem, hozzá kell fűznöm ezeket a megjegyzéseket a levélhez, hogy véleményét kiigazítsam. Mindazonáltal Pray tekintélye az emlék régiségét erősíti, ezt továbbra is hevesen védelmezi Cornidesszel szemben, aki másképp vélekedik. Pray tagadja, hogy a szerző szláv lenne. Feltárja továbbá, honnan és hogyan került a misekönyv a pozsonyi káptalanhoz. Az idevágó részek az 1773. március 5-én, szintén Pozsonyban kelt leveléből valók.

Tévedsz, ha azt hiszed, hogy az első helyre tett magyar nyelvű mutatvány nem régebbi a XV. századnál, és egy szláv ajkú pap szerezte. A misekönyv XII. század eleji datálása melletti bizonyítékok igen világosak, mivel a legbiztosabbat, a húsvét vasárnapjától való időszámítást a XI. század nagy részében már használták. Azt pedig nem is értem, miért gondolod, hogy szláv lenne a szerző. Biztosan tudom, hogy a misekönyv a régi budai káptalanhoz tartozott. Pázmány érsekre hivatkozom, aki a kódexet a pozsonyi káptalannak ajándékozta. Véleményem szerint helytelen a mai nyelvhasználat alapján a régi időkről ítéletet alkotni. A mieinktől mennyire különböző szavak fordulnak elő a régi királyi iratokban is! Ugyanez volt, ha tetszik, más nyelvek végzete vagy sorsa is. Íme, egy német szöveg a XIII. század elejéről. Warumbe chrisgramment die diet und di liuthe gedahten upechliche zu stunden chuneger der eurde und fursten, etc. got beskrennet si den sprichet er zu in inzorn sin und in heizmute sin stb.²⁸⁸ Olvasd ezt a kicsit régebbit is: Heil vuisthu gebono follu truchtin mit thir. Gisegonot sit thu in vuibon – – Inti gisegonot si thic vuahsmo thinere vuambe stb.²⁸⁹ Ugyanolyan különbséget látok a németeknél, mint nálunk a mai és a régi nyelv között.

Az 1773. március 24-én szintén Pozsonyban keltezett levélben előhossa végső és legerősebb bizonyítékait.

Szeretném, ha Téged is meggyőzhetnék arról, hogy nemcsak a misekönyv, de a halotti beszéd is a XIII. századból való. Ugyanez a kéz mindenütt, ugyanolyan a betűk duktusa, a pergamen, az írásmód is a XII. századra jellemző, kezdetlegesek

²⁸⁸ Mai német standard nyelvváltozatban: Warum grämen [ihn, <Gott, Jesus>] das Volk und die Leute, gedachten leichtfertig/gedankenlos [ihn] zu stoßen, den König der Erde und Fürsten etc. Gott weist sie in die Schranken, denn [er] spricht zu ihnen in seinem Zorn und in seiner Eifer. Magyarul: Miért búsítják/bántják meg/szomorítják el [őt <Istent, Jézust>] a nép és az emberek, könnyelműen/meggondolatlanul [miért] szándékoznak fájdalmat okozni a Föld királyának, fejedelmének etc. Isten rendre utasítja őket, mert így szól hozzájuk haragjában és felindultságában.

²⁸⁹ Mai német standard nyelvváltozatban: Gegrüßt seist du, voller Gnade, der Herr [sei] mit dir, gesegnet seist du unter den Weibern und gesegnet sei vielmals die Frucht deines Leibes. Mai magyar nyelven: Üdvöz(ölve) légy [te], kegyelemmel teljes, az Úr legyen veled, áldott légy te az asszonyok között és sokszor áldott legyen méhednek gyümölcse. Ez és az előző jegyzetben szerepelő szöveg Erb Maria fordítása, akinek segítségét ezúton is köszönjük.

a kánonképek, vagy ha jobban tetszik, formátlan vonalak, a beszéd a szertartások közt a halottak napjához volt helyezve, s az írása úgy hasonlít a többiéhez, mint egyik tojás a másikhoz. Az idegen kezet könnyen megismerni a duktusról és a színezésről. Kérlek, ne feltételezd rólam, hogy minden effélet teljesen figyelmen kívül hagyok. Vagy nézd meg a kódexet, és régebbinek fogod tartani. Rhenanusra nem vesztegetem a szót. Ugyan mi fontosat mondhatna egy külföldi a mi dolgainkról, aki ráadásul német ügyekben is gyakran téved? Ugyanezt tartsd az olasz Galeottóról is, úgy tűnik, ő világosan jelezte is, hogy amikor magyar szövegeket írtak, csak latin betűket használtak. Ami a Lázár ügyvéd által ígért magyar írásokat illeti, hajlok arra, hogy I. Máriáé voltak. A Corpus Iurisban fennmaradt az I. Lajos alatt használt esküszöveg, s noha úgy vélem, Mosóczi, aki tudtommal először adta ki a Corpus Iurist, mai helyesírásra igazította, azt nem merném mondani, hogy teljesen átírta. Úgy gondolom, Lajos korából hagyományozódott ez a szöveg a későbbi korra. Emlékezet által? Nehéz. Írásban? Tehát Mátyás előtt a magyarok magyar szövegeket írtak, de latin betűkkel. Amit ugyanis a szkítákról mondanak, szinte kizárom. Ha tehát Lajos alatt voltak emberek, akik tudtak magyar–latin módon [magyar szövegeket latin betűkkel] írni, semmi sem zárja ki, hogy ugyanezt megtehették Mária idejében is.

A 97. §-hoz tartozik ez a szintén Pray által, de egy másik munkában tett rövid megjegyzés.

Az *ördög* szót a későbbi korban is használták, teljesen ugyanilyen formában, ezt világosan bizonyítja Zsigmond király 1398-as oklevele. Ez itt egy ragadvány-név, ahogy ma mondják, és a viselőjének tulajdonított gonosz természetet mutatja a király fájdalmas hangú intése is: *Ez az Urdunghnek nevezett István gonosz kígyó módjára minket nevezett birtokainkból eltávolítani, kizárni, kiűzni iparkodott.* Lásd Pray *Specimen hierarchiae Hungaricae* című művét, I. kötet, 93. oldal.

A KÉZIRATBAN ÉS FŐLEG A KOMMENTÁRBAN ELŐFORDULÓ TÁRGYAK ÉS SZAVAK MUTATÓJA

- A*, magánhangzó, ami háromféle lehet a magyarban: nyílt, zárt és éles. 18. §.
- A'* és *e'* névelők, az *az* és *ez* rövidítései, hiányjellel jelölendők, a kiejtésben hosszan ejtendők, ezért a versmértékben is hosszúak. Régen gyakran összeolvadtak azokkal a szavakkal, amelyek előtt álltak. 121. §.
- A*, ami gyakran *ó*-ra változik a nagyobb szajátítás elkerülése érdekében. 151. §.
- Abszolút vagy elvont főnevek, igéből képezve, régen gyakoribbak voltak. 100. §.
- Achsin*, olvasata *aszszony*. 130. §.
- Ad*, megegyezik a lappal. 106. §.
- Angelcut*, olvasata *angyelkot*. Összevont tárgyeset, *angyelokot* 'angelos' helyett. Görög eredetű. Sokáig megtartotta *e* magánhangzóját. Később a magyarok ajkához alkalmazkodva: *angyal*, *angyalok*. 63., 133. §.
- Aradat*, 'áradás'. 125. §.
- Archangelt*, görög szó. Sokáig megtartotta nálunk *e* magánhangzóját. Később a magyarok ajkához alkalmazkodva: *arkangyal*. 133. §.
- Aszszony*, 'úrnő', nem pedig 'nő' vagy 'nőszemély'. Héber eredetű. A magyarok a boldogságos szűz Máriát illették ezzel a páratlan kegyességű megszólítással. Gyakran a *nemes* jelzővel áll. 130., 131., 132. §.
- Az* és *ez*, valódi névelők, ma magánhangzók előtt használják, régen mássalhangzók előtt is. A héberrel közös eredetű. A névszókhoz kapcsolódva *z*-jük gyakran a névszók mássalhangzójához hasonult. 119., 120., 121. §.
- Aztat*, kettőzött tárgyeset. 75. §.
- Barát*, 'pap' és 'jó barát'. 9. §.
- Be*, elválaszthatatlan utánjáró, amely megfelel a tárgyesetet vonzó latin *in* előljárószónak. Közös a héberrel. 111. §.
- Bele*, önálló utánjáró, amely megfelel a tárgyesetet vonzó latin *in* előljárószónak. A *bél* szóból alakult, melynek jelentése: 'valaminek a belseje, belső része'. Régen a névszókhoz kapcsolódva és önállóan is állt, ma csak önállóan használjuk. 111., 112. §.
- Bélelek*, vagy összevonva *béllek* 'bélelek, a ruhát kibélelem'. A *bél* származékszava. 112. §.
- Belevl*, talán *beléül*nek olvasandó, azonban mai szokás szerint *belől* és *belül* alakban olvasom. Önálló utánjáró, a latin *ex*-nek felel meg. A *bele* és az *ül* összeolvadásából keletkezett. 161., 162. §.
- Benn*, utánjáró, megfelel a latin ablativusszal álló *in*-nek. Közös a héberrel. Régen a mély magánhangzós szavakhoz is eredeti magánhangzójával tapadt. 33., 40., 184. §.
- Bennett*, 'in'. Önálló utánjáró, egykor toldott névmásokot vett fel, *bennettem*, *bennetted*, *bennette* stb. Ennek összetett alakja. 185. §.

Bennetuc, olvasata *bennetők*, kiegészítve a kihagyott résszel, *bennetöket*. A többes szám második személyű névmás nyomatékos tárgyese. Eredete, szélesebb körű használata. 184. §.

Besz, besze, 'beszéd'. Igen régi keleti szó, amiből a mi *beszédünk* is lett. 129. §.

Bírság, első, valódi jelentése szerint 'iudicium', *bírságnap* 'iudicii dies'. Második jelentésében 'büntetés'. 173. §.

Birtokos toldalékok, ezeket hibásan használják *k* nélkül, ha a többes szám harmadik személyre [birtokosra] utalnak. Bizonyító vizsgálata a latinban. 177. § skk.

Bizony, 'certe'. Honnan és miképp származik. 28. §.

Boltsát, 'megbocsát'. Ma *botsát*. 126. §.

Boltsú, 'megbocsátás'. Lásd *bultsú*.

Böl, elválaszthatatlan utánjáró [rag]. A *be* és az *ül* összeolvadásából. 161. §.

Bovdug, olvasata *bovdog*, *bódog*. Ma a gondosabb használatban *boldognak* mondják. 'Beatus' jelentésű. *V* van benne, a fűvásnak és a magánhangzó ejtésének jeleként: *bovdog*. 105., 106. §.

Bratym, olvasata *barátim* 'testvéreim'. Szláv eredetű szó. 8. §.

Bulsassa és *bulscassa*, olvasata *boltsássza*. 126. §.

Bultsú, 'megbocsátás'. Különféle használatai. 126., 127., 128. §.

C, egykor többféle hangzású mássalhangzó. 24. §.

Ch, egykor többféle hangzása lehetett: *h, k, ts*. 21., 23. §.

Chamuv, olvasata *hamuv* 'hamu'. A végén levő *v* a fűvás jele. 105., 106. §.

Charmul, olvasata *hármúl* 'háromszor'. Helyette ma *háromszor*. 159. §.

Choltat, olvasata *holtát* 'maga vagy más halálát'. Múlt idejű harmadik személyű névszóként. 94., 95. §.

Cselekvést jelölő főnevek, melyek szintén igékből származnak, ma elterjedtebbek a latin túlzott utánzása miatt. 98. §.

Cuzicun, olvasata *közökön*. Közöttük, ahelyett, hogy közéjük. 177. §.

Dilkosság, ahelyett, hogy *gyilkosság* 'emberölés'. 71. §.

Dimölts, ahelyett, hogy *gyimölts*, *gyömölts* 'gyümölts'. 71. §.

E, magánhangzó, ami háromféle lehet a magyarban: nyílt, tompa, és éles 18. §.

É, az ékezetes *é*-t gyakran *i*-vel fejezték ki. 18. §.

Egy, 'unus'. Lásd *igg*.

Elesztébb, 'előbb'. A lappokkal közös *eleszte* szóból. 106. §.

Eleut, honnan származik, és hogy kell a kéziratban olvasni. 162. §.

Eleve, olvasata *éléve*, *éleje*. Helyette ma az *élő*, az *él* 'vivit' ige jelen idejű igeneve használatos. Az igenév főnevesülve 'Isten' jelentésű volt. 54., 56. § skk.

Eleve, 'kezdetben, régen, korábban'. Összetételben [igekötőként] 'előre' jelentésű: *eleve küldöm* 'praemitto'. 54. §.

Elnie, olvasata *élnie*. Az *él* 'vivit' ige szerkesztett [személyragos] főnévi igeneve. 72. §.

Elő, 'első, kezdet, kiindulás'. Az *el* 'első, kezd' ige igeneve. 106., 162. §.

Emdul, olvasata *émdöl* és *éndöl*, ahelyett, hogy *eendöl*, *ejendöl*, *eendel*, *ejendel*. Jelentése 'eszél majd'. A régiek a hasonlóknál a két *e*-t, amit mi most külön ejtünk, szerették egybevonni. 92. §.

Eneye, olvasata *eneik* és *ennéik*. A képzések igen világos bemutatása a szenvedő formában: *ennéjük, ennéjek, ennéek*, végül összevonással *ennék*. Jelentése 'ennék ő'. 79., 87. §.

És, egykor hátul is állhatott a mai *is* helyett 'is, szintén' jelentésben. 114. §.

Evéik, első nyers képzés, később ebből *evéjük, evéjek, evéek*, végül összevonva *evék* 'evett, evék ő'. 87. §.

Evettem, ahelyett, hogy *ettem* 'ettem én'. 65. §.

Ezer, 'mille'. Közös szavunk a perzsával. 106. §.

Eztet, kettőzött tárgyeset. 75. §.

Fél, a fiútestvér általában, akár idősebb, akár fiatalabb. 8. §.

Fél, valaminek a fele vagy valamely része. Nem keverendő össze a 'fiútestvér' jelentésű *féllel*. 12. §.

Fele, önálló utánjáró, 'felé, körül'. 162. §.

Féle, 'fajta'. A *fél* származéka. 12. §.

Felebarát, magyar és szláv elemből álló összetétel, jelentése 'közelálló'. 16. §.

Feled, 'elfelejt'. Egykor gyakori ősi ige. 96. §.

Feledeve, olvasata *feledeve, feledéje*, végül összevonva *feledé* 'elfelejtette'. 43, 48. § skk.

Feleym, olvasata *feleim* 'testvéreim'. 8. §.

Feleink, 'a hozzánk közel állók'. 10. §.

Felekezet, 'nem'. *Aszszonyi felekezet* 'a női nem'. 12. §.

Feleség, 'feleség, hitves'. A *fél* és a *ség* összetétele. 13. §.

Felevl, honnan származik, és hogy kell olvasni. 162. §.

Fesz, 'kiterjedés'. 113. §.

Feze, olvasata *fesze* 'kiterjedése'. Töve a *fesz*, származékai *feszés, fesztét, fesztül, fesztület*. 113. §.

Foianec, olvasata *fajának*. *Faj* 'faj, törzs'. A finneknél a *faj* 'valakinek a fia' jelentésű. 110. §.

Folyamatos múltú, kijelentő módú, többes szám első személy a határozott formában, ma hibásan, régen kétféle módon használva: *írók, írójok; kérők, kérőjök*. 50., 52. §.

Folyamatos múltú, kijelentő módú, egyes és többes szám harmadik személy, a határozott formában, ami ma már szokatlan, de régen szokásos volt: *írája, irájak; kéréje, kéréjek*. 49., 50., 51. §.

Folyamatos múltú, kötőmódú, egyes és többes szám harmadik személy, a határozott formában, egykor szintén használatos, ma viszont szokatlan: *írnája, írójak; kéréje, kéréjek*. 49., 50., 51. §.

Folyamatos múltú, kötőmódú, többes szám első személy, a határozott formában, amit ma többnyire hibásan használnak, a régieknél kétféle volt: *írnók, írójok; kérének, kérénekjök*. 50., 52. §.

Ge, olvasata *gye*. A latin *sed, verum, at* 'de' értelmében. 76. §.

Gimlucitl, olvasata *gyimöltsöktől*, az első *i* eredeti hangzással. 71. §.

Gyalog, 'pedes'. A régi 'láb' jelentésű *gyal* szóból, ez a lappoknál *jal*. 77. §.

Gyere, 'veni'. A *jere* alakból. 77. §.

Gyimöls, 'fructus'. Egykor az első magánhangzója *i* volt, ma *gyimöls*. 71. §.

Gyógyúl, a *jobbúl*-ből keletkezett, a magánhangzók megváltozásával, 'jobbá lesz, javul', végül 'meggyógyul' jelentéssel. 77. §.

H, nálunk erősebb hehezet és inkább mássalhangzó. Egykor volt egy gyengébb és egy másik, erősebb, a *k*-hoz közeli alakja is. 21., 22. §.

H, a jóhangzást segítő és kötő hang. 44. §.

Hadlava, olvasata *halláva*, *hallája*, ma összevonva *hallá* 'hallotta'. A *d* tévedésből került bele, de feltevésünket igazolja ez az írásmód is. 43., 94. §.

Halalaal, olvasata *haláláal*, helyreállítva a *v*-t, amely túl gyenge lévén kiesett: *halálával*. 67. §.

Halalut, olvasata *halalot* 'halált'. Ez magánhangzóval bővült tárgyeset, ma *halált*. 104. §.

Hallik, 'hallatszik', a *hall* 'audit' igéből, nem szenvedő képzéssel, hanem csak az *ik* névmást felvéve. 139. §.

Határozott igeragozási forma. Különbözik a többitől. Rövid, alapos használati szabályai. 91. §.

Házasodom, 'feleséget veszek'. Nem elég pontos használat. 15. §.

Hazóá, olvasata *házóá*, *házáá*, helyesebben *házává* 'in domum eius'. 66. §.

Helhezie, olvasata *helyhezje*. Ma *helyhezze*. 164. §.

Heon, olvasata *hean* 'csak, mindössze'. Ma *tsak*. 74. §.

Hivottam, ahelyett, hogy *híttam*. 65. §.

Homus, olvasata *hamos*, 'nem igaz, hamis', ma *hamis*. Közös a héberrel. 160. §.

Hotolm, olvasata *hatalm*, ma *hatalom*. Régen igen gyakori volt ez a végződés, mivel alkalmasabb volt a tárgyeset és a többes szám képzésére. Ezeket az eseteket ma a régiség ismerete híján hangátvetésnek hívjuk. 145., 146. §.

Iarov, olvasata *járov*, ma *járó*. A *jár* ige jelen idejű igeneve. A végén *v*, a fűvésnek és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105., 107. §.

Időjelek 82. §.

Igei személyek, melyek nem keverendők össze az azonos *ék* végződés miatt. 87., 88. §.

Igei személyes toldalékok 82., 84. §.

Igék határozatlan formája toldalékkal, mely szenvedő is. 83. §.

Igék pusztá határozatlan formája 81. §.

Igeneveink azonosak az igék egyes szám harmadik személyű alakjaival. 58., 60. §.

Igg, olvasata *egy* 'unus'. Honnan származik az *egy*, és egyszerű vagy kettőzött *gy*-vel írandó. 116. §.

Igy, 'erőfeszítés, törekvés'. Ebből a tőből származik az *igyekezik* ige. Közös a lappal. 106. §.

Ik, régi egyes szám harmadik személyű névmás, jelentése 'ő'. 83., 84. §.

Ik, ha a jelen idő egyes szám harmadik személyében ott van, meg kell tartani a többi időben is, a múlt kivételével. 85. §.

Ikom, *ikol*, *ikik*, 'belehelyezem magamat, elfoglalom egy helyet, egy birtokot'. Műveltetője az *iktat* 'valakit valahová behelyez, beiktat'. 180. §.

Ildetutvl, olvasata *üldetvétől*, ma *üldetjétől*. 98. §.

- Ilezie*, olvasata *éleszje*. Ma *éleszsze*. 164. §.
- Intet*, 'monitum'. Abszolút főnév az *int* igéből. Amit ma használunk, a cselekvés folyamatát jelölő főnév: *intés* 'monitio'. Egykor a másik típusú is igen gyakori volt. 98., 100. §.
- Intetvinec*, olvasata *intetvének*, ma *intetjének*. 98. §.
- Iochtatnia*, olvasata *ioktatnia*, a szó elején mindkét magánhangzót külön ejtve. Ma *iktatnia*.
Az *iktat* ige szerkesztett [személyragos] főnévi igeneve. 72., 73., 122., 180. §.
- Ionkább*, mindkét magánhangzót külön ejtve. Ma *inkább*. 122. §.
- Iorgossun*, olvasata *iorgasson*, mindkét magánhangzót külön ejtve. Ma *irgasson*, 'kegyelmezzen', az *irgat* igéből. 122. §.
- Iovben*, olvasata *joyben* és *jóben*, ma *jóban*. *V* van benne, a fűvásnak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105., 106., 107. §.
- Irg*, valódi tő, 'miserordia'. 123. §.
- Irgat*, 'kegyelmez, kegyelmet gyakorol'. Az *irg* tőből. 122., 123., 124. §.
- Isa* és *ysa*, olvasata *isa* és *izsa*. 'Biztosan, bizony, valóban'. Héber eredetű. 28., 29. §.
- Isemucut*, olvasata *ösemüköt*, *ösünket*. 'Ösünket, ösatyánkat, atyánkat'. 61., 62., 63. §.
- Isten*, 'deus'. Ez a név szerintem belső eredetű, Otrokocsi szerint káldeus. 54., 55. §.
- It*, 'tesz, cselekszik'. Igeképző mellénevekből és főnevekből. *Et* alakra is változott, majd a magánhangzót a mássalhangzó után vetve: *te*; innen van a *te-sz-en* ige. 137., 150. §.
- Iutva*, olvasata egyértelműen *jutva* 'érkezve'. Ez az igevégződés valódi igenevet hoz létre, mivel szám és eset szerint ragozható, sőt, egykor toldott névmásokkal bővítve, a latinhoz hasonlóan választékosan tömörre tette a beszédet. 70., 174., 175. §.
- Ivottam*, *iottam*, ahelyett, hogy *ittam*. 65., 122. §.
- J*, a jóhangzást segítő kötő mássalhangzó, széles körű használatban. Kölcsönösen felcserélhető volt a *v*-vel, gyakran mellőzték is. 44., 45., 46., 47., 48. §.
- J*, a jóhangzás kedvéért használták olyan magánhangzók között, melyeket ma nélküle kapcsolunk össze. 46. §.
- J*, a jóhangzást segítő, a toldott névmásokat kötő mássalhangzó, honnan származik, és miért olyan gyakori. 108. §. Régen a *z* és az *sz* mássalhangzók után is változatlanul megmaradt. Akik ügyelnek az etimológiára, változatlanul kiírják a *d*, *gy*, *l*, *n*, *t* mássalhangzók után. 163. § skk. egészen a 172. §-ig.
- J*, a felszólító módot képző jel, mégis gyakran összekeverik a *v*-vel. 47. §.
- Joccerdech*, *joccerdegh*, *jókergech*, a Corpus Iurisban, olvasata *jókérdők* 'a javak kutatói'. 25. §.
- Jogy*, 'dextera'. Nem kemény (*jog*), hanem lágy *gy*-vel olvasandó. 77. §.
- Jóhangzást segítő és kötő mássalhangzók, különösen kettő, *v* és *j*. 44. §.
- Jóság*, ma főnév és birtokot jelent, régen pedig erényként, jó cselekedetként értették, mint ma a *jóságot*, ami valóban 'bonitas' jelentésű. 157. §.
- Keassatuc*, olvasata *keássatok*, 'kiáltsatok'. A *keát* ige parancsoló módja, amelyből az *l* kimaradt. A választékosabbak *keált*, *kiált*, *kajált* alakban használják, a népnél *keát*, *kiát*, *kaját* is él. 158. §.

Kêd, a *kegyedből* összevonva, 'kegyelmed'. 30. §.

Kegelmehel, olvasata *kegyelméhel*, a *v* helyett *h*-val, ami egykor sokkal gyengébb hangzású volt, ma *kegyelmével*. 66. §.

Kegiggen, olvasata *kegyedjen* 'kegyelmezzen'. 122. §.

Kegy, 'gratia, suavitas'. Igen találó szó. 30., 123. §.

Kegyed, 'gratiam facit'. A *kegy* főnévből képzett ige. 122., 125. §.

Keseruv, olvasata *keserüv*, *keserű*. A végén *v* áll, a fűvésnek és a magánhangzó ejtésének a jeleként. 105., 106., 107. §.

Kínzat, 'cruciatius'. Abszolút főnév a *kínz* vagy *kínoz* igéből. 98. §.

Kínzatviatul, olvasata *kínzatvjától*, *kínzatjától*. 98. §.

Kótyavetye, 'auctio, subhastatio'. Az illírektől [délszlávoktól] átvett szó. 31. §.

Közelem, 'hozzám közel álló', továbbá 'rokon, vér szerinti rokon'. A *közel* határozószóból. 11. §.

L, a szavakból kieső *l* pótlásként ékezetessé teszi az előtte álló magánhangzót. 151. §.

Lakik, 'lakomázik'. Megegyezik a lappal. 56. §.

M, az *én* névmásból, az *n*-et *m*-re változtatva, vagy maga az *em* a magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva, az egyes szám első személy leginkább helyes végződése a szenvedő formában. 89. §.

Magam, *magad*, *maga*, a *mag* 'medulla' szóból származó nyomatékos névmás. 82. §.

Magam szavam, *magad szavad*, *magunk szavunk*, *magatok szavatok*, *magok szavok* és a többi efféle, némelyek által erőltetett szerkezet mind hibás. 183. §.

Magánhangzók felosztása, nagy jelentősége van a magyaroknál: mélyre, magasra és középsőre. 34., 35. §.

Mérésem, *mérészel*, *mérésszik*, 'audeo'. 180. §.

Meret, olvasata *mérett* 'miért'. A *mi érett* összevonásából. 78. §.

Metszek neki, 'mit teszek neki', *metszek vele*, 'mit teszek vele'. A *metszek* a *mit teszek* összevonása. 12. §.

Mia, önálló alakú utánjáró. Ma elterjedtebb a *miatt*. 'Ob, propter' jelentésű, régen 'per' jelentésben is. 148. §.

Miájok, ugyanez a[z] utánjáró toldott névmással bővítve, 'miattuk vagy általuk'. 148. §.

Michael, héber név, a régiek teljes alakban tartották meg. Később a magyarok ajkán *Mihályra* változott. 133. §.

Mige, olvasata *mege*. Önálló alakú utánjáró, 'post, pone, retro, a tergo'. Innen van toldott névmásokkal [birtokos személyjelekkel] a *megém*, *megéd*, *megéje*. Az igékkel összetételben [igekötőként] egykor teljes alakban, később megrövidült alakban használták. Gyakran jövő időt jelez. 109. §.

Milostben, olvasata *milosztben*, ma *malasztban*, 'kegyelemben'. Szláv szó. 30. §.

Mind, ma különbözik a *mindentől*. 68. §.

Mindjártom, *mindjártad*, *mindjártá*, a múlt idejű igenév szerkesztett [birtokos személyjeles] alakjának régi használatát idézi. 70. §.

Mindnyáján, nem keverendő össze a *mindennel*. Eredete. 69. §.

Minő, *minenő*, a *mi nemő* romlott alakja. Miféle. 12. §.

Miv, olvasata *miv*, *mí* 'nos'. *V* van a végén, a fűvésznak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105., 106. §.

Mönny és *mönnye*, 'ég'. Ebből kétfalakú melléknév, *mönnyi* és *mönnyei* 'égi'. 155. §.

Mulchotia, olvasata *múlhatja*. Szenvedő formájú egyszerű [igekötő nélküli] semleges ige cselekvő és határozott tárgyas szerkesztéssel. 117. §.

Múlt idejű egyes szám harmadik személyek, toldott névmásokkal bővítve, melyeket nálunk választékosan főnévként használnak. 95. §.

Mundoa, olvasata *mondóa*, *mondáa*, *mondáva*, *mondája*. Ma összevonva *mondá*. 43., 48. skk.

Munhi, olvasata *mönyi* 'égi'. Ma *mennyei*. 155. §.

Mük, 'mi'. A többes számú *emek*, *emük* toldott névmásból, az [első] magánhangzót elnyelve és [a másodikat] megtartva. A régiéknél a névszók mellett azok többes szám első személyű [birtokos] vonatkozását mutatta, igéknél pedig szintén többes szám első személyű alakot képzett. 26., 63. §.

Műveltető és szenvedő képző ugyanaz. A személyes toldalékokban van csak eltérés, és ahol ezek is megegyeznek, értelem szerint kell döntenet. 136., 137. §.

Műveltetők szenvedő alakú igenevei, már igen korán használták őket. Meg kell különböztetni a cselekvőktől. 135. §.

Nek, a részes eset képzője. Egykor a mély hangrendű szavakhoz téve nem változtatta meg magánhangzóját. 33., 40. §.

Némbéri, 'asszony, nő'. Eredete. 132. §.

Nő, főnév, jelentése 'feleség, hitves'. Toldalékokkal bővítve jóhangzást segítő *v* és *j* kötőhangot kap: *nejem* és *nevem* 'feleségem'. Összetételekben az *ő*-re változik: *Pálné* 'Pauli uxor'. 14., 45., 47. §.

Nős, 15. §.

Nőszöm, *nőszöl*, *nőszik*, 'nőül veszek, nőülök'. 15. §.

Num *igg*, olvasata *nöm egy*, *nem egy*, 'nullus'. Ma helyette *senki*. 115. §.

Odut, olvasata *adott*. Cselekvő múlt idő a szenvedő *adatott* helyett. 134. §.

Odutta vola, olvasata *adotta vala*. Ma összevonva: *adta*. 64. §.

Odv, *odu*, *udu*, 'üreg, odú'. Megegyezik a lappal. 106. §.

Ok, ebből van az *okos* melléknév. Különbözik az *ok*, 'causa, occasio' [alkalom] szótól. 180. §.

Oldik, 'oldódik', az *old* igéből, szenvedő képzés nélkül, egyszerűen az *ik* névmást felvéve. 139. §.

Or, 'tolvaj'. Megegyezik a lappal. 106. §.

Ország, az *or* tőből, ami egykor közös volt nálunk és a lappoknál. 156. §.

Os, főnévből melléknevet képez, a magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva, 'valamivel rendelkező, valamivel ellátott'. Arab párhuzam. 101. §.

Ott, utánjárókhöz tesszük a *hol?* kérdésre felelve. 185. §.

Ovdonia, olvasata *ovdania*, *óдания*, helyesebben *oldania*. Szerkesztett [személyragos] főnévi igenév. *V* van benne, a fűvésznak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 72., 105. § skk.

Ovga, olvasata *ovdja*, *ódja*, ma *oldja* 'solvit'. *V* van benne, a fűvásnak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105. § skk.

Ozchuz, olvasata *azhoz*, ma *a'hoz*. 119. §.

Ö, rövid *ö* a régiéknél igen gyakori sötét avagy tompa *e* helyett. 19. §.

Ön, régi névmás az *ő* helyett. Igéknél az egyes szám harmadik személy képzője. 84. §.

Önöm, *önöl*, *önik*, 'örvendek, boldog, szerencsés leszek'. 176. §.

Őt, az *ő* névmás eredeti és igazi tárgyesete. 75. §.

Őtet, ugyanannak a névmásnak a kettős tárgyesete. 75. §.

Palócok, a palócokat és a többi népet [nyelvjárást] nem szabad lenézni. 42. §.

Paradisum, latin végződésű görög szó, teljes alakban használva. Később a magyarok ajkán *paraditsomra* változott. 133. §.

Parancsoló mód a *szabadít*, *boldogít* és hasonló igéknél: *szabadí*, *szabadíad*, *boldogí*, *boldogíad* vagy *szabadíjj*, *szabadíjjad*, *boldogíjj*, *boldogíjjad*, ahogy a népnél halani némely vidéken. Hogyan magyarázandó. 154. §.

Puculnec, olvasata *pokolnek*. A *pokol* a szláv *peklo*-ból. 30. §.

Rezet, olvasata *részet*. Magánhangzóval bővült tárgyeset, ma *részt*. 104. §.

Rokon, 'közélláló, szomszéd, határos'. 11. §.

Scen, olvasata *szent*. 129. §.

Ség, 'bőség, bővelkedés'. Egykor melléknevekkel kapcsolódott, és odatéve nem változtatta meg *é* magánhangzóját. 37. §.

Segéd, 'segítség' és maga a 'segítő'. Az újabb kori szerzők által is ismert szó. 147. §.

Sem egy, régen a *senki* helyett. 115. §.

Semleges igék igekötő nélkül, még ha szenvedő formájúak is, gyakran cselekvő és határozott tárgyas szerkesztéssel állnak. 117. §.

Sóg, régi szó a mai *sőt* helyett. 76. §.

Sz, éles sziszegéssel [*sz*], jóhangzást segítő kötő mássalhangzó az igékben. 15., 44., 93. §.

Szabadóit, ez az igei végződés régen igen gyakori volt. Ma *szabadét*, *szabadít* alakban, az elsőt kell pártolni. 149. § skk.

Szakátsné, *mosóné*, *varróné* és a többi efféle összetételt hibásan használják 'szakácsnő, mosónő, varrónő' értelemben. 14. §.

Szellem, *szellel*, *szellik*, 'lélegzem'. 57. §.

Szellet, 'lélek'. Közös a lappal. 57. §.

Szemlél, a *szem* 'oculus' szó származéka. 29. §.

Szent, keleti eredetű szó. 129. §.

Szenvedő forma, amit érdemtelenül és tévesen támadnak a maiak. Sok bizonyítékkal alátámasztva. 79–87. §.

Szenvedő forma, egyes számban, következetes és egyszerűbb, mint a cselekvő határozatlan forma, amitől gondosan meg kell különböztetni. 85., 89. §.

Szenvedő forma példái, mai hibás alakok. 90. §.

Szenvedő formában vannak a cselekvő jelentésű igék a határozatlan szerkezetben, viszont határozott szerkezetben ők is határozott formát öltenek. 85. §.

Szenvedő igéket, amelyeket a műveltetők módjára képeztek, szenvedő formájuk alapján lehet megkülönböztetni a műveltetőktől, ahol nincs ilyen különbség, a jelentés alapján kell elhatárolni. Belső, igen régi és ezért igen kiváló ez a képzés. Különböző példákban is használatos volt. Rosszul teszik, akik ezt ma visszautasítják, és helytelen, sőt elborzasztó képzésekkel helyettesítik. 136–144. §.

Szer, 'rend, sor'. Régen az összetételekben nem változtatta meg a magánhangzóját mély hangrendű szavak mellé téve sem. 36., 37. §.

Szerkesztett személyragos főnévi igenév, páratlan tömörségű és választékosságú nálunk. Példái. 72., 73. §.

Szláv szavak, melyekből igen sok van a magyarban. Sokaságukat azonban nem kell szégyelleni. 31., 32. §.

Szor, 'korlátozás, szűkítés, szorosság, szorongás'. 113. §.

Szöm, 'szem'. Régen igen gyakori volt. 19. §.

Szömtök, 'szemetek'. Az *etek*, *etök* toldalék első magánhangzója elnyelődött. 20. §.

T hang a *szabadít*, *boldogít* és hasonló igékben. Meg kell-e kettőzni, és miért. 153. §.

Takony, hogyan és miképp lett. 28. §.

Tám, 'eredet'. Származéka a *támad* 'ered'. 125. §.

Táp, 'táplálék, eleség'. 29. §.

Tartalom, 'összefoglalás, érvelés, tartalom', példáulul egy levélé. 146. §.

Településneveink valóban magyarok, és mindnek van jelentése, sok régi szót őriznek, melyek jelentését a keleti nyelvek segítségével lehet valahogy megfejteni. 29. §.

Terumteve, olvasata *terömtéve*, *terömtéje*, *terömté*, 'creavit'. Továbbá 'teremtő, létrehozó'. 43–49. §, továbbá 54., 55. §.

Til, elsődleges tő, főnévi értelemben 'tiltott dolog, tiltás', igei értelemben szenvedő formájú *tilom*, *tilol*, *tilik* 'tiltva vagyok, tilos nekem'. 101., 103. §.

Tilutoa, olvasata *tilotóa*, *tilotáa*, *tilotáva*, *tilotája*, *tilotá*, *tiltá*. A *til*-ből képezve, *et* hozzáttételével, a magánhangzót illeszkedés szerint megváltoztatva, cselekvő igévé változva. 102., 103. §.

Tilovt, olvasata *tilott* 'tilos, tiltott'. Igenév a *til* igéből. 101. §.

Timnuc, olvasata *tömnötz*, ma *tömlötz*, 'börtön'. Szláv eredetű szó. 30. §.

Tiv, olvasata *tiv*, *tí* 'vos'. *V* van benne, a fűvásnak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105., 106. §.

Toldott névmások, valójában maguk a személyes névmások, amelyek névszókhoz tapadva birtoklást fejeznek ki, igékhez kapcsolódva pedig azok személyeit képzik, épp úgy, mint a héberben. 27., 51., 59. §.

Törík, a *tör* igéből, nem szenvedő képzéssel, csak az *ik* névmás felvételével. 139. §.

Tövek közül sokan, különösen az egy szótagosak, névszói és igei értékűek is. 101., 180. §.

Tsahol, 'ugat'. Megegyezik a lappal. 57. §.

Tsíp, Közös a lappal. 57. §.

Ualov, olvasata *valov*, *való*. A *vagyok* ige igeneve, jelentése 'levő, létező'. *V* van benne, a fűvásnak, és a magánhangzó ejtésének jeleként. 105., 106. §.

Umaggomuc, olvasata *vimádjamuk*. Elöl *v* van benne a fűvás jeleként, anélkül *imádjamuk*. 105., 106. §.

Unuttei, olvasata *önöttei*. 'Saját vagy valaki más kiválasztottai, boldogok.' 176. §.

Urdung, olvasata *ördög*, ma *ördög*, az *n*-t mellőzve. 97. §.

Uromc, *uromchuz*, olvasata *uromk*, *uromkhoz*. 63. §.

Uruzag, olvasata *oroszá*. Ma *ország*. 156. §.

Üld, ma nem használatos elsődleges *tő*, helyette származékát, az *üldözt* használjuk. 98., 99. §.

Üldet, 'üldözés'. Abszolút főnév ugyanabból az *üld* igéből. 98. §.

V, jóhangzást segítő kötőhang. Felcserélhető a *j*-vel. Gyakran el is hagyják. 44. § skk.

V, a jóhangzás kedvéért a magánhangzók közé kerülő hang, ma már nincs ott. 46. §.

V, a szavak elején a fűvás jele, héber és lapp módra. A szó belsejében és végén szintén a fűvásnak és egyben a magánhangzó ejtésének jele. 105., 106., 107. §.

Vá, a *válik* ige töve, a mutativus eset képzője. *V* mássalhangzója gyakran keveredik a *j*-vel, és el is maradhat. 47., 66. §.

Vagy, a létige töve. Közös a héberrel. Régen főnévi értelemben is: 'vagyon, dolog'. Ma ebben a jelentésben szokásosabb a *vagyon*. 26., 157. §.

Vel, utánjáró, a latin *cum* előjárónak felel meg. Toldalékolásnál magánhangzóját és mássalhangzóját is változatlanul tartotta meg. 38., 39. §. Kéziratunk korában olyan gyenge *v* volt benne, hogy el is maradhatott, és *h*-val helyettesíthették. 67. §.

Vérént való rokon. 109. §.

Veteve, olvasata *vetéve*, *vetéje*, ma összevonva *veté*. 43–51. §.

Vigaszom, *vigaszol*, *vigaszik*, 'gyógyulok, felépülök'. Cselekvővé alakítva *vigasztok*, 'gyógyítok'. 77. §.

Vimagguc, *vimaggomuc*, olvasata *vimádjuk*, *vimádjamuk*. Elöl a *v*, a fűvásnak a jele áll. 105., 106. §.

Vize, olvasata *víze* 'sapor eius'. Elöl a *v*, a fűvásnak a jele áll, anélkül: *íze*, az *íz* 'sapor' szóból. 105., 106. §.

Vögmuc, olvasata *vagymuk* 'vagyunk'. A többes szám első személy régi képzése a *mük* 'nos' toldott névmással határozatlan formában. 26., 27. §.

Vő, az *ő* névmás az ősi fűvással *vő*, ahol a *v* később *j*-re változott: *jő*. 108. §.

Z, igeképző, nemcsak névszókból, de igékből is. 99. §.

Zoboducha, olvasata *szabadótsa* 'szabadítsa'. 149. § skk.

Zumtuchel, olvasata *szömtökkel* 'szemetekkel'. 17. §.

Bibliográfia

ABAFFY ERZSÉBET, E. 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. Az igei személyragozás. In: TNyt I: 104–159.

ABAFFY ERZSÉBET, E. 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. Az igei személyragozás. In: TNyt II/1: 120–238.

Ant. = RÉVAI MIKLÓS 1803. *Antiquitates literaturae Hungaricae*. Trattner, Pest.

AVENARIUS, JOHANNES 1568. *Liber radicum seu lexicon Ebraicum*. Iohannes Crato, Wittenberg.

BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető, Bp.

BALÁZS JÁNOS 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*. Magvető, Bp.

BALOGH PIROSKA – SZILÁGYI MÁRTON 2005. „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”. Az *Ephemerides Budenses* a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. In: BÍRÓ szerk. 2005: 23–69.

BÁNÓCZI JÓZSEF 1879. *Révai Miklós élete és munkái*. MTA, Bp.

BARTÓK ISTVÁN 2007. „Nem egyéb, hanem magyar poézis.” *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Universitas, Bp.

BARTÓK ISTVÁN – STEMLER ÁGNES 2011. *Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs. Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása*. Magyar Könyvszemle 72–86.

BAYER, THEOPHILUS (GOTTLIEB) SIEGFRIED 1730. *Museum Sinicum, in quo Sinicae linguae et litteratura ratio explicator...* Ex Typographia Academiae Imperatoriae, Petropoli.

BDB = BROWN, F. – DRIVER, S. R. – BRIGGS, C. A.: *A Hebrew and English lexicon of the Old Testament*. Clarendon Press, Oxford, 1951.

BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.

BÉKÉS VERA 2010. *A göttingai paradigma*. In: GURKA szerk. 2010: 23–40.

- BENKŐ LORÁND 1961. Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában. In: SULÁN szerk. 1961: 185–202.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BEREGSZÁSZI NAGY PÁL 1796. Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen. Breitkopf und Haertel, Leipzig.
- BERENBAUM, M. – SKOLNIK, F. (eds.) 2007: Encyclopaedia Judaica. 2., 2nd ed. Macmillan Reference USA, Detroit.
- BÍRÓ FERENC 2005. [Bevezetés.] In: BÍRÓ szerk. 2005: 7–21.
- BÍRÓ FERENC szerk. 2005. Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum, Bp.
- BÍRÓ FERENC 2010. A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés. Argumentum, Bp.
- BOD PÉTER 1767. Appendicula. In: PPB 1767: 12.
- BODROGI FERENC MÁTÉ 2005. „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni”. Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? Magyar Nyelvjárások 69–94.
- BÖJTHI ANTAL 1794. A’ nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya. Marosvásárhely.
- BROCKELMANN, CARL 1928. Lexicon Syriacum. Max Niemeyer Verlag, Halle.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. 1–6. Emich, Pest, 1862–1874.
- CSANDA SÁNDOR – KESERŐ BÁLINT szerk. 1978. Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. JATE, Szeged.
- CSAPLÁR BENEDEK 1881–1889. Révai Miklós élete. 1–4. Aigner Lajos, Bp.
- CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER szerk. 2004. Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Bp.
- CSETRI LAJOS 1990. Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÁN RÓBERT 1969. Sylvester János héber betűi és forrásai. Magyar Könyvszemle 163–168.

DÁN RÓBERT 1973. Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.

DÁN RÓBERT 1978. Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor. In: CSANDA–KESERŰ szerk. 1978: 283–289.

DebrGr. = Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Bécs, 1795.

DESERICZKY INCE 1748–1760. De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria. Nottenstein–Landerer–Eitzenberger, Buda–Pest.

DOBOS KÁROLY DÁNIEL 2012. Sém fiai. A sémi nyelvek és írásrendszerek története. Pázmány Egyetem eKiadó – Szent István Társulat, Bp.

DONCSEZ ETELKA 2009. „...de a patvar hordjon el benneteket! A’ Kazintzi levele belé tsuszott.” Egy engedély nélkül közzétett magánlevél visszhangja. Sic itur ad astra 61. sz. 119–138.

DÖBRENTAI GÁBOR 1838. A’ halotti két megszólítás körül eddig történtek előadása. In: DÖBRENTAI szerk. 1838: I–LXXII.

DÖBRENTAI GÁBOR szerk. 1838. Régi magyar nyelvemlékek. 1. Magyar Tudós Társaság, Buda.

ÉDER ZOLTÁN 1972. Révai Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp.

ÉDER ZOLTÁN 1973. Utószó. In Révai 1973: 327–366.

ÉDER ZOLTÁN 1988. [Bevezetés.] In: TELEKI 1988: 9–26. Megjelent még: ÉDER 1999a: 254–263.

ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és *Demonstratiója* új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk. 1996: 77–82. Megjelent még: ÉDER 1999a: 62–68.

ÉDER ZOLTÁN 1998. Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. Magyar Nyelv 292–301. Megjelent még: ÉDER 1999a: 185–196.

ÉDER ZOLTÁN 1999a. Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus, Bp.

ÉDER ZOLTÁN 1999b. Utószó Verseghy Proludiumának fordításához. In: VERSEGHY 1793/1999: 77–95.

ÉDER ZOLTÁN 2000. Révai Miklós történeti nyelvészetének korszerűsége. In: KISS szerk. 2000: 7–20.

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR 2010. A bibliai héber nyelv tankönyve. 2., jav. kiad., Bibliophilia Kft., Bp.

ElabGr. I–II. = RÉVAI MIKLÓS: *Elaboratio grammatica Hungarica*. Trattner, Pest. 1803–1805.

ElabGr. III. = RÉVAI MIKLÓS: *Elaboratio grammatica Hungarica*. Kiad. SIMONYI ZSIGMOND. Franklin, Bp., 1908.

FÁBIÁN PÁL 1967. Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. Akadémiai Kiadó, Bp.

[FARKAS JÁNOS] 1798. *Ungarische Grammatik, wodurch der Deutsche die ungarische Sprache richtig erlernen kann*. Umgearb. v. FRANZ PETHE. 5. Aufl., Druck Gerold, Wien.

FEDERMAYER ISTVÁN 2000. Révai Miklós élete és munkássága. Révai Miklós Gimnázium, Győr.

FEDERMAYER ISTVÁN 2011. „Isten áldjon még egyszer!” Révai Miklós és Paintner Mihály levelezése, 1782. április 18–1806. március 14. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr.

FIELLSTRÖM, PER 1738. *Grammatica Lapponica exhibens linguae huius peculiarem, licet ... indolem*. Stockholm.

FOGARASI JÁNOS 1834. A' magyar nyelv metaphysicája vagy a betűknek eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva. Pest.

FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk. 2013. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.

GANANDER, HENRIK 1743. *Grammatica Lapponica*. Laurentius Salvius, Stockholm.

GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. *Magyar gramatikatska, avagy az igaz magyar irásban és szollásban kívántató néhány szükséges observatiok*. Gyulafehérvár. [RMNy 2103.]

GURKA DEZSŐ szerk. 2010. Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Gondolat, Bp.

GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Hochmeister, Kolozsvár–Szeben.

GYARMATHI SÁMUEL 1799. *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. J. C. Dietrich, Göttingen.

GYARMATHI SÁMUEL 1799/1999. Affinitas, a magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, KOSZORÚS ISTVÁN, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Tinta, Bp.

GYARMATHI SÁMUEL 1816. Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit S. Gy. = Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hahgú [!] idegen nyelvbeli szótak rendbe szedett... Zweck, Bécs.

HAJDÚ HELGA, J. 1957. A kéziratár állományának gyarapodása a felszabadulás óta. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 108–126.

HEGEDŰS JÓZSEF 2003. Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról. Akadémiai Kiadó, Bp.

HENSEL, GOTTFRIED 1741. Synopsis universae philologiae. Nürnberg.

HETZRON, ROBERT ed. 1997. The Semitic languages. Routledge, London – New York.

HOLTZ, LOUIS 1981. Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique. Centre national de la recherche scientifique, Paris.

HORÁNYI ELEK 1775–1777. Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. 1–3., Bécs.

HORATIUS FLACCUS, QUINTUS 1997. Horatius költeményei. Ódák és epodoszok. Fordította CSENERGY JÁNOS. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta BÁLINT ISTVÁN JÁNOS. Seneca Kiadó, Bp.

[HORVÁT ISTVÁN] BOLDOGRÉTI VÍG LÁSZLÓ 1806. Versegi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban. Trattner, Pest.

HORVÁT ISTVÁN szerk. 1821. Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire. 1–2., Trattner, Pest.

HUPEL, AUGUST WILHELM 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörrptschen: nebst einem vollständigen Wörterbuch. Hartknoch, Riga–Leipzig.

IMRE SÁNDOR 1865. A magyar irodalom és nyelv rövid története. Városi ny., Debrecen

JANKOVICS JÓZSEF – KÓSA LÁSZLÓ – NYERGES JUDIT szerk. 1989. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében 1. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Bp.–Wien.

JASTROW, M. 1950. A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. 1–2. Pardes, New York.

KAZINCZY FERENC 1808. Magyar régiségek és ritkaságok. Mossóczy Institóris Károly, Pest.

KAZINCZY FERENC 1808/1916. Tübingai pályaműve a magyar nyelvről. Kiadta HEINRICH GUSZTÁV. MTA, Bp.

KazLev III. = KAZINCZY FERENC 1892. Kazinczy Ferencz levelezése, 3. köt. 1803–1805, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közléteszi VÁCZY JÁNOS. MTA, Bp. (Kazinczy Ferencz összes művei. 3. oszt. Levelezés.)

KazLev IV. = KAZINCZY FERENC 1893. Kazinczy Ferencz levelezése, 4. köt. 1806. január 1.– 1807. ápril 30., a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közléteszi VÁCZY JÁNOS. MTA, Bp. (Kazinczy Ferencz összes művei. 3. oszt. Levelezés.)

KAUFMAN, STEPHEN A. 1997. 'Aramaic.' In: HETZRON 1997: 114–144.

KEIL, HEINRICH ed. 1961. Grammatici Latini. 1855. Vol. II. Teubner, Lipsiae. Nachdruck: 1961, Hildesheim.

KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

KISS JENŐ szerk. 2000. Révai Miklós-jubileum. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Győr.

KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Bp.

KOLLER JÓZSEF 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. 1. Pozsony.

KOLTAI KORNÉLIA 2011. Tótfalusi Kis Miklós munkájának hebraisztikai vonatkozásai. In: TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1697/2011: 17–21.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655/2008. A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

KOMLÓSSY GYÖNGYI 2006. Ősi betűk – mitikus történelem. Irodalomtörténeti Közlemények 529–538.

KOMLÓSSY GYÖNGYI 2008. Ősi betűk – mitikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai. In: SZÖRÉNYI-LÁZÁR szerk. 2008: 137–146.

KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. A névszóragozás. In: TNyt I: 259–318.

- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 579–596.
- KOROMPAY KLÁRA – STEMLER ÁGNES – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk. 2014. Forráskiadás, forráskutatás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (MNyTK 239.)
- KÖVESDI PÁL 1686/2010. A magyar nyelv alapjai = Elementa linguae Hungaricae. Hasonmás kiad. fordítással. ford. C. VLADÁR ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- KUHN, THOMAS 1984. A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Bp.
- KULIN FERENC – MARGÓCSY ISTVÁN szerk. 1990. Klasszika és romantika között. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- KUTSCHER, EDUARD J. 2007. 'Aramaic'. In M. BERENBAUM – F. SKOLNIK (eds.) 2007: 342–359.
- LINDAHL, E. – ÖHRLING, J. 1780. *Lexicon lapponicum, cum interpretatione vocabulorum Sveco-Latina et indice Svecano Lapponico*. Bevezető JOHAN IHRE. Lange, Stockholm.
- LÖSCHER, VALENTIN ERNST 1706. *De causis linguae Hebraicae libri III*. Frankfurt–Lipce.
- MADAS EDIT 2002. Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XVI. század elejéig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1983. Verseghy szerepe kora irodalmi életében. In: SZURMAY szerk. 1983: 11–29.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1986. Mit jelent a nyelv számára a történelem. *Irodalomtörténet* 357–364.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1987–1988. Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása. *Irodalomtörténet* 539–581.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1988. A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In: SZURMAY szerk. 1988: 48–59. Megjelent még: KULIN–MARGÓCSY szerk. 1990: 26–34.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1989. Eszmetörténeti és irodalomszemléleti kérdések a nyelvújítás hátterében. In: JANKOVICS–KÓSA–NYERGES szerk. 1989: 190–194.
- MÁTYÁS FLÓRIÁN 1863. Magyar nyelvtudomány. II. füzet. Akadémiai értekezések, igazítás és potlékul a Magyar nyelv szótárához. Lyceum ny., Pécs.
- MCLELLAND, NICOLA 2010. Justus Georgius Schottelius (1612–1676) and European linguistic thought. *Historiographia Linguistica* XXXVII. 1/2: 1–30.

- MEDGYESI PÁL 1650. *Dialogus politico-ecclesiasticus*. Bártfa.
- MELICH JÁNOS 1908a. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédről. *Magyar Nyelv* 1–12; 54–62.
- MELICH JÁNOS 1908b. Révai Miklós nyelvtudománya. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 20/4.
- MEZEI MÁRTA 1998. A kiadó „mandátuma”. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MOLNÁR FERENC, A. 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* 158–161.
- MOLNÁR FERENC, A. 2005. A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. DE BTK Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MONBODDO, JAMES BURNETT 1809: *Of the origin and progress of language*. Vol. II. Smelley, Edinburgh.
- MOULIN, CLAUDINE 2004. Das morphematische Prinzip bei den Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts. *Sprachwissenschaft* 29: 33–73.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1882. A magyar összehasonlító nyelvtudomány első virágzásának kora III.: Gyarmathi és Révai. *Magyar Nyelvőr* 433–445.
- NÉMETH RENÁTA 2007. A XIX. századi nyelvbölcselet és a magyar nyelv szótárának etimológiai elvei. PhD disszertáció. ELTE BTK.
- OTROKOSI FÓRIS FERENC 1693. *Origines Hungaricae, seu liber, quo vera Nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur ... Pars prima et secunda, Ex officina Leonardi Strik bibliopolae, Franeker*.
- PÁPAY JÓZSEF 1922. A magyar nyelvhasználat története. MTA, Bp.
- PÁZMÁNDY SÁMUEL 1786. *Schediasmata praeludia cogitationum coniecturalium, circa originem, sedesque antiquas, et linguam, Uhro-Magarum populorum*. Landerer, Pest.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. A magyar nyelv grammatikája = *Grammatica linguae Ungaricae*. Hasonmás kiad. fordítással. ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- PPB 1767 = PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Dictionarium Latino–Hungaricum ... collectum, et in hoc corpus coactum a FRANCISCO PÁRIZ PÁPAI ... nunc vero ... locupletatum intentione ac labore PETRI BOD*. 1–2. Szeben.

PRAY GYÖRGY 1770. Vita Sanctae Elisabethae ... nec non Beatae Margaritae virginis. Nagyszombat.

PRISCIANUS, GRAMMATICUS CAESARIENSIS 1961. Institutionum Grammaticorum libri XVIII. Ex rec. MARTINI HERTZII. In: KEIL ed. 1961.

RAISZ RÓZSA, V. szerk. 1996. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

RÉCSEY VIKTOR 1898. Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. Athenaeum, Bp.

RÉVAI MIKLÓS 1787. Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai. Függetlenül hozzájuk adatnak másoknak is némelyly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is. Loewe Antal, Pozsony.

[RÉVAI MIKLÓS] VILÁGOSVÁRI MIKLÓSFÍ JÁNOS 1805. Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága. Trattner, Pest.

[RÉVAI MIKLÓS] FÉNYFALVI KARDOS ADORJÁN 1806. Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban. Trattner, Pest.

RÉVAI MIKLÓS 1833. Magyar literatura, vagy is: A' magyar deáki történet. Tudományos Gyűjtemény 2. köt. 49–91.

RÉVAI MIKLÓS 1912. Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve „A' magyar deáki történet”. Kiad. RUBINYI MÓZES. MTA, Bp.

RÉVAI MIKLÓS 1973. A magyar szép toll. Közzéteszi és az utószót írta ÉDER ZOLTÁN. Akadémiai Kiadó, Bp.

RICHARD SIMON 1681. Histoire critique du Vieux Testament. Párizs.

RMK I., II. = SZABÓ KÁROLY: Régi magyar könyvtár. I. Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1879. II. Az 1473–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke. Bp., 1885.

RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok. 1–4. Szerk. BORSA GEDEON et al. Akadémiai Kiadó – OSZK, Bp. 1971–2012.

ROSIER, IRÈNE ed. 1988. L'héritage des grammairiens latins de l'antiquité aux lumières: Actes du colloque de Cantilly 2-4 sept. 1987. Société pour l'Information Grammaticale, Paris – Peeters, Leuven.

RUBINYI MÓZES 1903. Grimm és Révai. Magyar Nyelvőr 57–69, 134–146, 195–204.

RUBINYI MÓZES 1907. Révai halálának 100. évfordulójára. Magyar Nyelvőr 1–5.

[RUBINYI MÓZES] NÉMETHY FERENC 1958. Révai Miklós halálának 150. évfordulójára. Magyar Nyelv 200–213.

SÁENZ-BADILLOS, ANGEL 1996. A history of the Hebrew language. Cambridge University Press, Cambridge.

SAJNOVICS JÁNOS 1770 [1771]. Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Akadémiai ny., Nagyszombat.

SAJNOVICS JÁNOS 1770 [1771]/1994. Demonstratio. Sajnovics János ... bizonyítása : a magyar és a lapp nyelv azonos. ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Bp.

SÁNDOR KLÁRA 2014. A székely írás nyomában. Typotex, Bp.

SCHENKEVELD, D. M. 1988. From *particula* to *particle* – the genesis of a class of words I. In: ROSIER ed. 1988: 81–93.

SCHRÖDER, NIKOLAUS WILHELM 1766. Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae. Groningen.

SCHULZ, J. C. F. 1777–1796. Lexicon et Commentarius Sermonis Hebraici et Chaldaici, Post JOH. COCCEIUM et JOH. HENR. MAIUM, longe quam antehac. correctius et emendatius editum. Edidit JO. CHR. FRIED. SCHULZ. I. 1777; II. 1793–96, Leipzig.

SEBESTYÉN GYULA 1915. A magyar rovásírás hiteles emlékei. MTA, Bp.

SEOW, CHOON LEONG 1995. A grammar for Biblical Hebrew. 2nd rev. ed., Abingdon Press, Nashville.

SIMONYI ZSIGMOND 1907. Die Ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik. Trübner, Strassburg.

STEMLER ÁGNES 2004. Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvészeti munkássága. Gondolat–OSZK, Bp.

STEMLER ÁGNES szerk. 2014. Források és hagyományképek. Gondolat–OSZK, Bp.

SULÁN BÉLA szerk. 1961. Nyelvtani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp.

SZABÓ ZOLTÁN 1937. A cseh-tót szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve. Egyetemi ny., Bp.

SZAUDEK JÓZSEF szerk. 1960. Kazinczy Ferenc válogatott művei. 1. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae grammaticae Ungaricae libri duo* = Új magyar grammatika két könyvben. ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

SZENTPÁLI ISTVÁN 1795. *Grammatica Hungarica*. Szeben.

SZILASI MÓRIC 1896. Tüzetes Magyar Nyelvtan történeti alapon. Balassa József közreműködésével írta Simonyi Zsigmond. Első kötet. Magyar Hangtan és Alaktan. [Recenzió.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* XX. évf. VIII. füz. 687–707.

SZINNYEI JÓZSEF 1879. Révai magyar–ugor nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 248–286.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ – LÁZÁR ISTVÁN DÁVID szerk. 2008. *Varietas gentium – communis latinitas*. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai. JATE, Szeged.

SZURMAY ERNŐ szerk. 1983. In memoriam Verseghy Ferenc 2. Emlékkönyv a Szolnokon 1982. december 3-án tartott tudományos ülésszak anyagából. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok.

SZURMAY ERNŐ szerk. 1988. In memoriam Verseghy Ferenc 3. Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelv heti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülésszak anyagából. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok.

TELEGDI ZSIGMOND 1990. A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. Bacher Vilmos Emlékelőadás (1989). MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értésítő. 3. szám. (1990. december.)

TELEGDI ZSIGMOND 1996–1997. Ein früher Versuch, die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen. *Nyelvtudományi Közlemények* 13–22.

TELEKI JÓZSEF 1821a. A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által. In: HORVÁT szerk. 1821: I. 79–340.

TELEKI JÓZSEF 1821b. Eggy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése, készítése módja. In: HORVÁT szerk. 1821: II. 3–69.

TELEKI JÓZSEF 1988. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ÉDER ZOLTÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

TERBE ERIKA 2014a. Lábjegyzet egy toldalékhoz. Kezeslevél Révai Miklós *Antiquitates*-ban. In: STEMLER szerk. 2014: 171–178.

TERBE ERIKA 2014b. A misszilisek forráskiadásának módszertani kérdéseiről. In: KOROMPAY–STEMLER–TERBE–C. VLADÁR szerk. 2014: 91–100.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976.

THIMÁR ATTILA 2007. Hős és áldozat. Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete. Universitas, Bp.

TNyt. I. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai, Bp., 1991.

TNyt. II/1. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfe-matika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai, Bp., 1992.

TOLDY FERENC 1852. A magyar nemzeti irodalom története. 2. jav. kiad. Emich és Eisen-fels, Pest.

TOLDY FERENC 1856. Irodalmi arcképei s újabb beszédei. Emich, Pest.

TOLDY FERENC szerk. 1866. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig = Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Eggenberger, Pest.

TOLNAI VILMOS 1929. A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. MTA, Bp.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1697/2011. Számvetés a helyesírásról = Rationatio de orthographia. Hasonmás kiad. fordítással. ford. FEKETE CSABA, átdolg. C. VLADÁR ZSU-ZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

TSÉTSI JÁNOS 1708/2009. Helyesírási-grammatikai megjegyzések = Observationes orthographico-grammaticae. ford. C. VLADÁR ZSUZSA; bev. tan. KOROMPAY KLÁRA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

URÍA, JAVIER 2010. Latin grammarians echoing the Greeks. The doctrine on ‘proper epi-thets’ and the adjective. *Philologus*, Vol. 154, No. 1. 97–118.

VAJDA SÁMUEL 1782. Szűz Szent Margit asszonynak, negyedik Béla leányának, Sz. Do-monkos szerzetebéli apátságának régi magyarsággal íratott élete. Egyetemi ny., Buda.

VARJAS JÁNOS 1775. Elegia veri nominis post tot secula ... Megtért embernek énekje. Debrecen.

VATER, JOHANN SEVERIN 1802. Handbuch der hebräischen, syrischen, chaldäischen und arabischen Grammatik. Crusius, Leipzig.

VERSEGHY FERENC 1793. Proludium in institutiones Linguae Hungaricae, ad systema Ade-lungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum et transylvanum exactas. Trattner, Pest.

VERSEGHY FERENC 1793/1999. Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült. ford. HEGYI BALÁZS, szerk. és utószó ÉDER ZOLTÁN. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok.

VERSEGHY FERENC 1805. A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Eggenberger, Pest.

VHAËL, BARTHOLDUS GABRIELIS 1733. Grammatica Fennica. Johan Kiämpe, Turku.

VLADÁR ZSUZSA, C. 2001. *Affinitas*. Szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? Magyar Nyelv 184–192.

VLADÁR ZSUZSA, C. 2004. Az affixum kategóriája néhány korai magyar, finn és lapp grammatikában. In: CSEPREGI–VÁRADY szerk. 2004: 30–39.

VLADÁR ZSUZSA, C. 2005. A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai. Akadémiai Kiadó, Bp.

VLADÁR ZSUZSA, C. 2013. A szóelemző írásmód elve a korai magyar grammatikákban. In: FORGÁCS–NÉMETH–SINKOVICS szerk. 2013: 179–193.

VLADÁR ZSUZSA, C. 2014. A *Halotti beszéd* kétféle latin fordítása: Sajnovics *Demonstratiójában* és Révai *Antiquitatesában*. In: STEMLER szerk. 2014: 179–188.

WALDAPFEL JÓZSEF 1930. A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez. 3. Az Ephemerides politico-literariae és a magyar nyelv művelő és irodalmi mozgalmak. Magyar Könyvszemle 55–89.

ZSILINSZKY ÉVA 2003. Az ómagyar kor. Szókészlettörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 173–203.

ZSIRAI MIKLÓS 1937/1994. Finnugor rokonságunk. Trezor, Bp.

Névmutató

- Abaffy Erzsébet, E. 40, 247
Adelung, Johann Christoph 14, 23–24,
26, 31–32
Aesopus 64, 89
Anakreón 81–82
Aradi János 18, 55
Avenarius, Johannes 98, 247
- Balassa József 257
Balázs János 13, 17, 247
Bálint István János 251
Balogh Piroska 190, 247
Bánóczy József 14–15, 247
Baróti Szabó Dávid 91
Bartók István 12, 247
Báthori László 61
Bayer, Teophilus (Gottlieb) Siegfried
127, 247
Békés Vera 10, 13, 26, 227, 247
Bél Mátyás 75
Benkő Loránd 39, 248, 258
Beregszászi Nagy Pál 26, 101, 139, 166,
185, 248,
Berenbaum, Michael 248, 253
Bíró Ferenc 12, 22, 247–248
Bod Péter 101, 188, 248, 254
Bodrogi Ferenc Máté 10, 248
Bopp, Franz 14
Borsa Gedeon 255
Böjthi Antal 140, 248
Briggs, Charles A. 247
Brockelmann, Carl 120, 248
Brown, Francis 247
- Cocceius, Johannes 256
Constantinovits Milán András 50
Cornides Dániel 53, 233, 235
Czuczor Gergely 13–15, 30, 98, 227, 248
- Csaplár Benedek 16, 248
Csanda Sándor 249
Csengery János 251
Csepregi Márta 248, 259
Csetri Lajos 13, 248
- Dán Róbert 84, 248–249
Denis, Michael 17, 49, 60
Desericzky Ince 75, 249
Dobos Károly Dániel 249
Donatus, Aelius 152
Doncsecz Etelka 12, 249
Döbrentei Gábor 53, 249
Draskovich György 65, 90–91, 95, 114,
190, 194
Driver, Samuel Rolles 247
- Éder Zoltán 7, 9, 13, 16, 22, 31, 54, 130,
249, 255, 259
Egeresi László Sándor 43, 250
Eggenberger, József 11
Erb Maria 7, 235
- Fábián Pál 91, 250
Faludi Ferenc 18, 54–55, 68–71, 129–131,
139, 154–157, 159–160, 170, 176–
177, 181, 199
Farkas János 140, 250
Federmayer István 17–20, 250
Fekete Csaba 258
Ferenc, I., magyar király 19–20
Fiellström, Per 225, 250
Fogarasi János 13–15, 30, 98, 227, 248,
250
Forgács Tamás 250, 259
- Ganander, Henrik 165, 225, 250
Geleji Katona István 31, 67, 106, 108,
189, 213, 221, 250

- Gellért, Szent 186
 Görög Demeter 66–67
 Grimm, Jacob 14, 16
 Gurka Dezső 247, 250
- Gyarmathi Sámuel 16, 22–23, 26, 80,
 101, 120, 123, 140, 166, 250–251
 Gyöngyösi István 200
- Hajdú Helga, J. 73, 250–251
 Hebeler Jakab 49
 Hegedüs József 10, 251
 Hegyi Balázs 259
 Heinrich Gusztáv 252
 Hell, Maximilian 29, 127, 183
 Heltai Gáspár 88, 111
 Hensel, Gottfried 98, 164, 251
 Herder, Johann Gottfried 26
 Hertelendy Gáspár 20
 Hertz, Martin 255
 Hetzron, Robert 251–252
 Holtz, Louis 152, 251
 Horányi Elek 76, 251
 Horatius Flaccus, Quintus 87, 251
 Horvát István 12, 16, 19, 26, 251, 257
 Horváth Katalin 7
 Humboldt, Wilhelm von 14
 Hupel, August Wilhelm 97, 136–137,
 220, 251
 Huszár Gál 65, 87, 95, 104, 114, 135,
 147, 157, 194
- Ihre, Johan 166, 253
 Imre Sándor 11, 251
 István, I., Szent, magyar király 186
- Jankovich Miklós 62, 67
 Jankovics József 251, 253
 Jastrow, Marcus 120–121, 176, 226, 231,
 252
 Jeromos, Szent 42
- Káldi György 33, 154, 169–170, 175,
 178, 217, 219
 Kapuváry Antal 20
 Károlyi Antal, gróf 17
 Kaufman, Stephen A. 252
 Kazinczy Ferenc 11–13, 15, 26, 37, 91,
 252
 Keil, Heinrich 252, 255
 Keserű Bálint 248–249
 Keszler Borbála 39, 252
 Kiss Jenő 249, 252–253, 259
 Koller József 17–18, 54–58, 208, 233,
 252
 Koltai Kornélia 7, 38, 40, 93–94, 97–98,
 109, 112, 116, 119–122, 136,
 163–164, 166, 168, 172, 175–176,
 178–179, 183, 187, 192–193, 195,
 204, 206, 209, 220, 223, 225–226,
 229–231, 252
 Komáromi Csipkés György 32, 39, 152,
 192, 252
 Komjáti Benedek 64, 84, 86–87, 89–90,
 106, 108, 111, 114, 124, 135,
 137–138, 157, 162, 179, 186, 194,
 201, 230
 Komlóssy Gyöngyi 75, 252
 Korompay Klára 31, 40, 84, 252–253,
 257–258
 Kósa László 251, 253
 Koszorús István 251
 Kövesdi Pál 32, 39, 103, 221, 253
 Kuhn, Thomas 10, 253
 Kulin Ferenc 253
 Kultsár István 116
 Kutasi János 59
 Kutscher, Eduard J. 253
- Lakits Zsigmond 20
 Lázár István Dávid 252, 257
 Leem, Knud 77
 Lépes Bálint 66, 85, 87, 110, 194, 203
 Lindahl, Erik 166, 253

- Lőrinczi Réka 152
 Löscher, Valentin Ernst 34, 176, 253
- Madas Edit 7, 56, 253
 Majus, Johann Heinrich 256
 Margócsy István 7, 9–10, 17, 21, 253
 Marosvásárhelyi Gergely 66, 90, 162, 221
 Mátyás Flórián 15, 253
 McLelland, Nicola 29, 33, 253
 Medgyesi Pál 67, 106, 110, 135, 167, 199, 254
 Melich János 9, 16–19, 21, 37, 52, 84, 254
 Mezei Márta 12, 254
 Mikes Kelemen 115–116
 Molnár Ferenc, A. 18, 40, 53–54, 254
 Monboddo, James Burnett 227, 254
 Moulin, Claudine 29, 254
 Munkácsi Bernát 16, 254
- Nagy Gábor 11
 Nedeczky Károly 20
 Németh Miklós 250, 259
 Németh Renáta 13, 227, 254
 Neumann, Caspar 34
- Nyerges Judit 251, 253
 Nyitrai Mihály 66
- Órigenész 42
 Otrokocsi Főris Ferenc 36, 121–122, 241, 254
- Öhrling, Johan 166, 253
- Paintner Mihály 17–20, 49–51
 Pápai Páriz Ferenc 85, 100–101, 119, 133, 137, 157, 177, 185, 188, 199, 208, 217, 226, 254
 Pápay József 10, 254
 Pázmándy Sámuel 254
- Pázmány Péter 27, 33, 66, 90, 104, 115, 135, 190, 217, 219, 223
 Pécsi Lukács 66, 190
 Peer Jakab 62, 188
 Pereszlényi Pál 39, 103, 124, 140–141, 152, 161, 191–192, 196, 254
 Pesthi Gábor 64, 76, 89–90, 115, 138, 194
 Pray György 14, 17, 18, 49, 54–55, 199, 233–236, 255
 Priscianus, Grammaticus Caesariensis 92, 255
 Pusztai Ferenc 252–253, 259
- Raisz Rózsa, V. 249, 255
 Rájnis József 52, 65–66,
 Récsey Viktor 17, 255
 Richard Simon 176, 255
 Rosier, Irène 255–256
 Rubinyi Mózes 15–17, 32, 255–256
 Rudbeck, Olof 26, 34
- Sáenz-Badillos, Angel 42, 256
 Sajnovics János 14, 17–18, 22–23, 29, 54–55, 58, 76–77, 98, 119, 127, 135, 183, 206, 208, 256
 Sándor István 73, 80,
 Sándor Klára 75, 256
 Schenkeveld, Dirk Marie 168, 256
 Schorch, Stefan 41
 Schottelius, Justus Georgius 29, 33
 Schröder, Nikolaus Wilhelm 163, 256
 Schulz, Johann Christoph Friedrich 220, 256
 Schwartzner Márton 52, 56
 Sebestyén Gyula 75, 256
 Seow, Choon Leong 41, 44, 93, 256
 Simonchicz Imre 75
 Simonyi Zsigmond 15–16, 250, 256
 Sinkovics Balázs 250, 259
 Skolnik, Fred 248, 253

- Stemler Ágnes 12, 15, 247, 253, 256–257, 259
- Sulán Béla 248, 256
- Sylvester János 11, 13, 64, 80, 88, 90, 93, 106, 108, 115, 124, 135, 137–138, 157, 174, 199, 204
- Szabó Károly 255
- Szabó Zoltán 76, 256
- Szarvas Gábor 15
- Szaunder József 13, 256
- Széchenyi Ferenc, gróf 19
- Szenczi Molnár Albert 23, 31–32, 38–39, 88, 103, 141, 152, 192, 221, 257
- Szentpáli István 140–141, 257
- Szj Enikő 7, 166, 251, 256
- Szilágyi Márton 190, 247
- Szilasi Móric 15, 257
- Szily János 65
- Szinnyei József 15–16, 37, 257
- Szörényi László 252, 257
- Szurmay Ernő 253, 257
- Tacitus, Publius Cornelius 29
- Telegdi Miklós 65, 85, 104, 110–111, 114–115, 134–135, 138, 147, 154, 157, 174, 177, 180, 190, 193, 219, 222
- Telegdi Zsigmond 36, 84, 257
- Teleki József 9–10, 13–14, 37, 227, 249, 257
- Teleki László 233
- Terbe Erika 233–234, 253, 257
- Thimár Attila 11–12, 26, 258
- Tinódi Sebestyén 64, 85, 91–92, 94, 106, 108, 114, 137, 157, 194, 199–200, 212
- Toldy Ferenc 14–15, 38, 258
- Tolnai Vilmos 258
- Tótfalusi Kis Miklós 32, 39–40, 107, 189, 192, 221, 252, 258
- Trattner Mátyás 19–20
- Trenka Mihály 52, 233
- Tsétsi János 29, 39, 101, 188–189, 213, 221, 258
- Uría, Javier 119, 258
- Váczy János 251
- Vajda Sámuel 86, 130, 138, 165, 258
- Várady Eszter 248, 259
- Varjas János 91, 258
- Vater, Johann Severin 41–42, 94, 112, 163–164, 258
- Verancsics Faustus 101
- Verseggy Ferenc 11–13, 22–23, 25–28, 31–34, 36, 140–141, 145–149, 213, 249, 258–259
- Vhaël, Bartholdus Gabrielis 136, 259
- Victorinus Afer 164
- Vladár Zsuzsa, C. 23–24, 26, 31, 84, 157, 168, 203, 251–254, 256–259
- Vörösmarty Mihály 9
- Waldapfel József 190, 259
- Zsámboki János 95
- Zsigmond, I. magyar király 236
- Zsilinszky Éva 7, 38, 40, 252, 254, 257–259
- Zsirai Miklós 10, 259
- Zsolnai Dávid 20
- Zsom Dóra 7, 28, 38, 120, 159, 204, 220, 224, 226, 229

A kiadásért az együttműködő intézmények vezetői felelnek
Borítóterv: Endrődiné Benkő Erika
Tördelés: Szabó Panna
Készült a Demax Művek Nyomdaipari Kft.-ben, Budapesten
Felelős vezető: Tábori Szabolcs

ISBN 978 963 200 626